

ANTI-REVOLUTIONAIRE STAATKUNDE

ANTI-REVOLUTIONAIRE STAATKUNDE

MAANDELIJKS ORGAAN
VAN DE Dr. ABRAHAM KUYPERSTICHTING
TER BEVORDERING VAN DE STUDIE
DER ANTI-REVOLUTIONAIRE BEGINSELEN

ONDER REDACTIE VAN

Dr. J. SCHOUTEN, voorzitter - Mr. W. AANTJES - Dr. W. P. BERGHUIS
Mr. K. GROEN - Mevr. Prof. Dr. G. H. J. VAN DER MOLEN
Ds. B. VAN SMEDEN - Prof. Dr. M. C. SMIT - Dr. E. P. VERKERK
Mr. C. J. VERPLANKE - Mr. J. H. PRINS, *secretaris*

DERTIGSTE JAARGANG

J. H. KOK N.V. KAMPEN 1960

REGISTER 30e JAARGANG

ALFABETISCHE LIJST VAN SCHRIJVERS

	Blz.
<i>Albeda, Dr. W.</i> , Vijftien jaar hoogconjunctuur	272
<i>Algra, H.</i> , Binnenlands overzicht	87, 153, 277, 354
<i>Algra, H.</i> , De kerk, de staat en wij	218
<i>Borst Pzn., A.</i> , Wat hebben wij van Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie verwacht en wat is er van geworden?	2
<i>Borst, Prof. Mr. P.</i> , Kampend met tegenwind, maar actueel	31
<i>Dengerink, Dr. J. D.</i> , Ordening van het maatschappelijk leven	332
<i>Diepenhorst, Prof. Mr. I. A.</i> , Een waarschuwend boek	193
<i>Diepenhorst, Prof. Mr. I. A.</i> , Misdadaad en straf	255
<i>Diepenhorst, Prof. Mr. I. A.</i> , Overheid en sport	52
<i>Diepenhorst, Prof. Mr. I. A.</i> , Televisie	281
<i>Dronkert, Dr. K.</i> , De Israëlitische wetgeving en wij	196, 261, 288
<i>Elsinga, T.</i> , Arbeidersvakbeweging en Publiekrechtelijke Bedrijfsorgani- satie	5
<i>Gaay Fortman, Prof. Mr. W. F. de</i> , Overheid?	165
<i>Goudzwaard, econ. drs., B.</i> , Calvijns ethiek van het sociaal-economische leven	137
<i>Groen, Mr. K.</i> , Van Birkhoven tot Binnenhof 4	17
<i>Kuypers, Dr. G.</i> , De Sowjet-Unie onder Chroesjtsjow	79
<i>Meer „open” opzet van A.R.S.</i>	217
<i>Molen, Prof. Dr. Gesina H. J. van der</i> , De rechten van de mens naar Christelijk mensbeeld	169
<i>Oosterhoff, Mr. J. A.</i> , De vrijheid van onderwijs en het wetsontwerp voortgezet onderwijs (Mammoetwet)	101
<i>Pot, Majoor Mr. A.</i> , Defensie en efficiëntie	175
<i>Prins, Mr. J. H.</i> , Ten geleide	1
<i>Renkema, P.</i> , Middenstand en Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie	8
<i>Rooyen, Prof. Dr. J. P. van</i> , Bevolkingsgroei en verantwoordelijkheid	118
<i>Ruiter, Mr. A. C. de</i> , Naar algemene verkiezingen voor een Europees Parlement	69
<i>Schakel, M. W.</i> , De nationale hefboom in het Europese krachtenveld	317
<i>Schakel, M. W.</i> , Tussen Scylla en Charybdis	41
<i>Scholten, Prof. Dr. L. W. G.</i> , Buitenlands overzicht	65, 129, 181, 242, 308
<i>Verplanke, Mr. C. J.</i> , Zondag en vierde gebod	237

	Blz.
<i>Visser, Ds. P.</i> , Overheid en zondag	226
<i>Visser, R.</i> , Wat hebben wij van de P.B.O. verwacht en wat is er van geworden?	13
<i>Wijk, Prof. Mr. H. D. van</i> , Rechtsbescherming tegen de overheid	245

ALFABETISCH ZAKENREGISTER
(ADVIEZEN EN ARTIKELEN)

<i>(Anti-Revolutionaire Staatskunde)</i> Meer „open” opzet van A.R.S.	217
<i>Bevolkingsgroei</i> en verantwoordelijkheid, door Prof. Dr. J. P. van Rooyen	118
<i>Binnenlands overzicht</i> , door H. Algra	87, 153, 277, 354
<i>Buitenlands overzicht</i> , door Prof. Dr. L. W. G. Scholten	65, 129, 181, 242, 308
<i>Calwijns ethiek</i> van het sociaal-economisch leven, door B. Goudzwaard, econ. drs.	137
<i>(Christelijke staatkunde)</i> Tussen Scylla en Charybdis, door M. W. Schakel	41
<i>Chroesjtsjow</i> , De Sovjet-Unie onder —, door Dr. G. Kuypers	79
<i>Conjunctuur</i> , Vijftien jaar hoog —, door Dr. W. Albeda	272
<i>Defensie</i> en efficiëntie, door Majoor Mr. A. Pot	175
<i>Europees Parlement</i> , Naar algemene verkiezingen en een —, door Mr. A. C. de Ruiter	69
<i>Europese krachtenveld</i> , De nationale hefboom in het —, door M. W. Schakel	317
<i>Hoogconjunctuur</i> , Vijftien jaar —, door Dr. W. Albeda	272
<i>Israëlitische wetgeving</i> , De — en wij, door Dr. K. Dronkert	196, 261, 288
<i>Kerk</i> , De —, de staat en wij, door H. Algra	218
<i>Maatschappelijk leven</i> , Ordening van het —, door Dr. J. D. Dengerink	332
<i>Mammoetwet</i> , De vrijheid van onderwijs en het wetsontwerp voortgezet onderwijs (—), door Mr. J. A. Oosterhoff	101
<i>Misdaad</i> en straf, door Prof. Mr. I. A. Diepenhorst	255
<i>Nationale</i> , De — hefboom in het Europese krachtenveld, door M. W. Schakel	317
<i>Onderwijs</i> , De vrijheid van — en het wetsontwerp voortgezet onderwijs (Mammoetwet), door Mr. J. A. Oosterhoff	101
<i>Ordening</i> van het maatschappelijk leven, door Dr. J. D. Dengerink	332
<i>Overheid?</i> door Prof. Mr. W. F. de Gaay Fortman	165
<i>Overzicht</i> , Binnenlands —, door H. Algra	87, 153, 277, 354
<i>Overzicht</i> , Buitenlands —, door Prof. Dr. L. W. G. Scholten	65, 129, 181, 242, 308
<i>Parlement</i> , Naar algemene verkiezingen en een Europees —, door Mr. A. C. de Ruiter	69
<i>Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie</i> , Ten geleide, door Mr. J. H. Prins	1

	Blz.
<i>Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie</i> , Wat hebben wij van de — verwacht en wat is er van geworden, door A. Borst Pzn.	2
<i>Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie</i> , Arbeidersvakbeweging en —, door T. Elsinga	5
<i>Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie</i> , Middenstand en —, door P. Renkema	8
<i>Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie</i> , Wat hebben wij van de — verwacht en wat is van haar geworden?, door R. Visser	13
(<i>Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie</i>) Van Birkhoven tot Binnenhof 4, door Mr. K. Groen	17
(<i>Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie</i>) Kampend met tegenwind, maar actueel, door Prof. Mr. P. Borst	31
<i>Rechten van de mens</i> , De — naar christelijk mensbeeld, door Prof. Dr. Gesina H. J. van der Molen	169
<i>Rechtsbescherming</i> tegen de overheid, door Prof. Mr. H. D. van Wijk	245
<i>Sociaal-economisch leven</i> , Calvijns ethiek van het —, door B. Goudzwaard, econ. drs.	137
<i>Sowjet-Unie</i> , De — onder Chroesjtsjow, door Dr. G. Kuypers	79
<i>Sport</i> , Overheid en —, door Prof. Mr. I. A. Diepenhorst	52
<i>Staat</i> , De kerk, de — en wij, door H. Algra	218
<i>Straf</i> , Misdaad en —, door Prof. Mr. I. A. Diepenhorst	255
<i>Televisie</i> , door Prof. Mr. I. A. Diepenhorst	281
<i>Verkiezingen</i> , Naar algemene — en een Europees Parlement, door Mr. A. C. de Ruiter	69
(<i>Verkiezingen</i>) Een waarschuwend boek, door Prof. Mr. I. A. Diepenhorst	193
<i>Zondag</i> en vierde gebod, door Mr. C. J. Verplanke	237
<i>Zondag</i> , Overheid en —, door Ds. P. Visser	226
<i>Zondagsrust</i> (adv. rub.)	184

BOEKBESPREKING

<i>Bevolkingsspreiding</i> , rapport uitgegeven door de Dr. Wiardi Beckmanstichting. Amsterdam, 1959 (drs. J. Poot)	95
<i>Actualiteit</i> , De — der wetenschappen. Interfacultaire voordrachten in 1957 gehouden aan de Vrije Universiteit. Kampen, z.j. (Dr. J. G. Knol)	160
<i>Bos, Dr. F. L.</i> , De vergeten martelaar. Uitgave van de Willem de Zwijgerstichting. 's-Gravenhage, 1960 (Mr. J. H. Prins)	215
<i>Gerretson de Strijdbare</i> . Veertig artikelen over actuele onderwerpen, geselecteerd door Mej. Dr. A. J. M. Goedemans en Drs. G. Puchinger. Z. p., z. j. (Prof. Mr. P. S. Gerbrandy)	91

	Blz.
<i>Knecht, T.</i> , Rome en de Reformatie in Europa en Nederland. Utrecht, 1959 (Dr. C. M. E. van Schelven)	315
<i>Knol, Dr. J. G.</i> , Enkele aspecten van het vraagstuk der rechtvaardige inkomensverdeling. Openbare les, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van lector in de faculteit der economische wetenschappen aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, op 9 oktober 1959. Haarlem, z. j. (P. G. Ridder)	133
<i>Kuypers, Dr. G.</i> , Het voorschrift en de macht. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op 7 oktober 1960. Franeker, z. j. (C. D. van Oosten)	358
<i>Mehnert, Klaus</i> , De Russen. Hoe men leeft en denkt in een rode wereld. Nederlandse editie verzorgd door dr. G. Kuypers. Franeker, z. j. (Mr. I. A. Diepenhorst)	156
<i>Pioniers van het Nieuwe Azië</i> (Ghandi, Nehru, Jinnah, Mau Tze-Toeng, Hatta), onder redactie van Dr. H. Bergema. Franeker, z. j. (Dr. C. M. E. van Schelven)	311
<i>Roskam, K. L.</i> , Inter-racial Relationships in the Union of South Africa and the International Community. Leiden, 1960 (Mr. I. A. Diepenhorst)	313
<i>Wieringa, Dr. W. J.</i> , Ten dienste van bedrijf en gemeenschap. Vijftig jaar boekdrukkersorganisatie. Uitgegeven door de federatie der werkgeversorganisatiën in het boekdrukkersbedrijf. Amsterdam, 1959 (T. Knecht)	211
<i>Wiessing, H. P. L.</i> , Bewegend portret. Levensherinneringen, Amsterdam, 1960 (Mr. I. A. Diepenhorst)	212
<i>Young, Dr. Michael</i> , De juiste man op de juiste plaats. De opkomst van de meritocratie, 1870—2033. Nederlandse bewerking van prof. dr. G. J. Groenman en drs. J. Valkenburgh. Z. p., z. j. (Dr. W. Albeda)	186

TEN GELEIDE

De tiende verjaardag van de Wet op de Bedrijfsorganisatie — op 15 februari 1950 is de wet, althans voor wat betreft het overgrote deel van haar artikelen, in werking getreden — was voor de redactie van Anti-Revolutionaire Staatskunde aanleiding een nummer te wijden aan de p.b.o. Daar van een volledige toepassing van het stelsel der publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie op het gehele Nederlandse bedrijfsleven nog geen sprake is — naar de mening van de voorzitter van de Sociaal-Economische Raad is dit niet een kwestie van een of twee lustra, maar vermoedelijk eerder van een generatie — kon het niet de bedoeling zijn, nu reeds te pogen tot een definitief oordeel te komen over het gehele bouwwerk van de p.b.o. In het huidige stadium heeft de redactie vooral de aandacht willen richten op de vraag, of de ontwikkeling, welke tot nu toe heeft plaats gevonden, aan de verwachtingen heeft beantwoord en voorts wilde zij aandacht besteden aan de factoren, die een verdere ontwikkeling van de p.b.o. in de weg staan. Zij legt de lezer daarom een vijftal bijdragen voor, welke op haar verzoek zijn geschreven naar aanleiding van de vraag: wat hebt u van de p.b.o. verwacht en wat is er van geworden? In een laatste artikel wordt vervolgens de aandacht geconcentreerd op tegenwerkende factoren.

De redactie heeft er zoveel mogelijk naar gestreefd de medewerking te verkrijgen van „praktiserende” personen, die uit hoofde van onderling verschillende functies op enigerlei wijze bij de p.b.o. zijn betrokken. Met dankbaarheid constateert zij, dat de volgende personen een bijdrage voor dit nummer hebben willen leveren.

De heer *A. Borst Pzn.*, voorzitter van het Verbond van Protestants-Christelijke Werkgevers in Nederland, destijds lid van de commissie-Van der Ven en sedert 1950 lid van de Sociaal-Economische Raad.

De heer *T. Elsinga*, voorzitter van de Nederlandse Centrale Bond van Christelijke Arbeiders(sters) in de bedrijven van voedings- en genotmiddelen, bestuurder van enige bedrijfslichamen.

De heer *P. Renkema*, praktiserend ondernemer, voorzitter van de Christelijke Kruideniersbond en tweede voorzitter van de Christelijke Middenstandsbond, bestuurslid van het hoofdbedrijfschap detailhandel.

De heer *R. Visser*, veehouder, bestuurder van een produktschap en voorzitter van de hoofdafdeling Veehouderij van het Landbouwschap.

Mr. K. Groen, die zich sinds 1939 in opeenvolgende functies met verschillende zijden van de p.b.o. heeft bezighouden.

Prof. mr. P. Borst, die lange tijd verbonden is geweest aan een branche waarin de privaatrechtelijke bedrijfsorganisatie tot krachtige ontwikkeling is gekomen. Daarnaast heeft hij zich steeds een warm pleiter voor de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie getoond.

Aldus komt een zestal stemmen aan het woord, waarbij de kritische noot niet ontbreekt maar waardoor een indruk wordt gegeven van het reilen en zeilen der publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. J. H. P.

WAT HEBBEN WIJ VAN DE PUBLIEKRECHTELIJKE BEDRIJFSORGANISATIE VERWACHT EN WAT IS ER VAN GEWORDEN?

DOOR

A. BORST PZN.

Om te beginnen stel ik er prijs op, mijn waardering uit te spreken voor de gedachte van de redactie van dit blad, om na tien jaar Wet op de Bedrijfsorganisatie de werkelijkheid van vandaag te toetsen aan de oorspronkelijke gedachten. Er is — dat zal straks blijken — op dit ogenblik nog wel wat te wensen over ten aanzien van de p.b.o. en haar wettelijke regeling. Toetsing aan het verleden kan misschien leiden tot nadere bezinning en oplossing van bestaande moeilijkheden en tot vervulling van overgebleven wensen.

Wat wij ons van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie hadden voorgesteld kan ik het beste tot uitdrukking brengen door een gedeelte te herhalen uit de inleiding van de minderheidsnota, welke ik op 25 februari 1948 als lid van de commissie tot voorbereiding van een ontwerp van wet op de bedrijfsorganisatie, de z.g. commissie-Van der Ven, aan de toenmalige minister van Economische Zaken heb uitgebracht:

„Tot goed begrip van het in deze nota naar voren gebrachte, wil hij vooraf opmerken, dat door hem en in het algemeen door de kring van werkgevers, door hem vertegenwoordigd, bedrijfsorganisatie wordt gezien als een, voor het grootste gedeelte vrijwillig, samenwerken tussen ondernemers en arbeiders in een bepaalde bedrijfstak, aan welke organisatie publiekrechtelijke, met name verordenende, bevoegdheden kunnen worden verleend, indien daartoe de tijd rijp is. Dit standpunt brengt als vanzelf met zich mede, dat bedrijfsorganisaties en ook publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties als van nature moeten kunnen groeien en zich ontwikkelen, waarbij anderzijds een zekere stimulerende tendenz van het bedrijfsleven niet mag en van de zijde van de Overheid niet behoeft te ontbreken.

In deze aldus gedachte publiekrechtelijke bedrijfsorganen zullen de bedrijfsgenoten in onderling overleg de aangelegenheden van de betreffende bedrijfstak zelf moeten kunnen regelen, voorzover die aangelegenheden regeling behoeven en zij er zich toe lenen geregeld te worden door organen, die in de eerste plaats het bedrijfstakbelang op het oog hebben. Regelingen, waarbij het algemeen belang op de voorgrond staat, zullen door de Overheid zelf getroffen dienen te worden; weliswaar mogen uit de aard der zaak de bedrijfsorganisaties het algemeen belang niet veronachtzamen, doch in de eerste plaats is de hoedster van het algemeen belang de Overheid en niet organen van het bedrijfsleven.

Vorenstaande gedachten brengen met zich mede een grote zelfstandigheid dier bedrijfsorganen enerzijds en anderzijds, vooral in de aanvang slechts beperkte bevoegdheden dier lichamen, beperkt vooral onder de huidige omstandigheden en met name op het economische gebied.

Dat de Overheid door deze lichamen genomen besluiten, voorzover die strijdig zijn met het algemeen belang of met de wet, moet kunnen schorsen

en vernietigen, een bevoegdheid, welke reeds in art. 154 der Grondwet is voorzien, is met deze gedachtengang niet strijdig."

Van deze algemene gedachtengang uit stond ons een p.b.o. voor ogen, die, opkomende uit en stoelende op de gegroeide privaatrechtelijke organisaties van werkgevers en werknemers, zich wat de orgaanvorming betreft zou aanpassen aan de afzonderlijke bedrijfstakken. Een nauw verband tussen privaatrechtelijke organisaties en de publiekrechtelijke organen werd voor een gezonde ontwikkeling en werking der laatstgenoemde van groot belang gevonden. Waarnemers van de overheid achtten wij evenzeer in strijd met het zelfstandige karakter van de bedrijfsorganen als een hiërarchische verhouding tussen de bedrijfsschappen enerzijds en de produktschappen en de S.E.R. anderzijds.

Ziedaar in het kort datgene, wat wij van de p.b.o. verwachtten.

En wat is er nu van geworden?

Ik moge vooropstellen, dat ik mij realiseer, dat geen wettelijke regeling op alle onderdelen en soms ook op hoofdzaken kan voldoen aan de uiteenlopende opvattingen en verlangens, die in de verschillende groepen van de bevolking leven. Zij vormt, vooral wanneer zij de maatschappelijke ontwikkeling beïnvloedt, een compromis, dat niemand ten volle voldoet. Dat geldt ook voor de Wet op de Bedrijfsorganisatie. Dit mag echter niet leiden tot afwijzing van de wet, zoals soms wordt gedaan. Zij is een regeling, waaraan het gezag van de wetgever is verbonden, en zulk een regeling kan niet worden genegeerd. Dat is de reden geweest, dat in de kring der protestants-christelijke werkgevers steeds is gewezen op het belang van de wet. Doch anderzijds ook op de noodzaak van een zodanige toepassing, dat aan de bestaande bezwaren zo goed mogelijk wordt tegemoetgekomen.

Na tien jaren blijkt, dat met name in de industrie de wet geen warm onthaal vindt. Dit is merkwaardig, omdat bij haar totstandbrenging vooral aan de verhoudingen in deze sector van het bedrijfsleven is gedacht.

Het is wellicht nog te vroeg, om tot een bepaalde conclusie te geraken. Maar het zou niet ondenkbaar zijn, dat de bezwaren, welke aanvankelijk tegen de wet werden ingebracht van die aard zijn, dat zij een reële verhindering vormen om tot haar toepassing over te gaan. Mocht dit het geval blijken te zijn, dan zal men niet mogen aarzelen door wijziging van de wet deze bezwaren zoveel mogelijk uit de weg te ruimen.

Wat ervan is geworden, dat is een bedrijfsorganisatie, met verschillende elementen, die het karakter van werkelijke bedrijfsorganisatie bedreigen. De Sociaal-Economische Raad en de produktschappen laat ik, hoewel in de wet geregeld, als bijzondere vormen van bedrijfsorganisatie buiten beschouwing; ik beperk mij tot de bedrijfsschappen, die ik als de eigenlijke bedrijfsorganen zie.

Als de belangrijkste der bovenbedoelde elementen zie ik de volgende:

a. de taakomschrijving, waarin met een bijzondere fraaie zinswending het algemeen belang in plaats van het bedrijfstakbelang op de voorgrond is gesteld;

b. de waarnemers van de overheid bij de bestuursvergaderingen der bedrijfsschappen;

c. de hiërarchische verhouding, waarin de bedrijfschappen in verschillende opzichten ten aanzien van de overheid, de S.E.R. en de produkt-schappen staan;

d. de onvoldoende erkenning in de wet van de noodzakelijke nauwe band tussen de bedrijfsorganen en de privaatrechtelijke organisaties van werkgevers en werknemers.

Ik ga op deze bezwaren tegen de wet nu niet nader in. Anderen, zo goed als ikzelf zijn in het verleden in woord en geschrift op deze bezwaren nader ingegaan en hebben die in den brede uiteengezet.

Deze bezwaren — ik heb dat zoëven reeds doen uitkomen — hebben ons er niet toe gebracht, elke mogelijkheid om tot de instelling van publiekrechtelijke organen voor het bedrijfsleven te komen aan de wet te ontzeggen. Met goede wil en de grootst mogelijke eensgezindheid van alle betrokkenen is aan de grootste dreigingen van de wet te ontkomen. Een bijzondere aantrekkingskracht om tot toepassing van de wet te komen levert deze situatie echter niet op en alleen waar de verhoudingen in het bedrijfsleven bijzonder gunstig liggen of de instelling van een publiekrechtelijk orgaan in een organisatorische lacune voorziet, heeft men tot nu toe de totstandkoming van zulke organen kunnen waarnemen.

Dit brengt mij op de praktijk van de toepassing van de Wet op de Bedrijfsorganisatie, welke een andere is, dan wij hadden verwacht.

Niet van anderen op, geboren uit de initiatieven van de bedrijfstakingen kwamen de eerste publiekrechtelijke organen op, doch van boven af daalden zij op het bedrijfsleven neer. Eerst de S.E.R. en daarna de produktschappen met hun sterke reminiscenties aan de bedrijfschappen-Woltersom.

Voorts bleek, dat de wet aansloeg in bedrijfssectoren, waar de samenwerking tussen ondernemers- en werknemersorganisaties niet in die mate tot wasdom was gekomen als de voorstanders van bedrijfsorganisatie aanvankelijk als noodzakelijk voor ogen had gestaan. Het waren de groot- en detailhandelssectoren, waar de organisatiegraad naar bekend is niet sterk genoemd mag worden, die op betekenende schaal tot toepassing van de wet zijn overgegaan.

Tenslotte — om niet meer te noemen — de perikelen rondom de toekenning en het gebruik van sociale bevoegdheden van bedrijfschappen deden zich voor geheel tegen onze verwachting in, welke, gebaseerd op de voorgeschiedenis van de wet, juist daarin had bestaan, dat de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie vooral in de aanvang zich op het sociale gebied zou concentreren.

Ik heb getracht in het kort aan te geven, wat wij van de p.b.o. hebben verwacht en wat er van is geworden. In deze uiteenzetting heeft het kritisch geluid de boventoon gevoerd. Ik meen echter, dat dit terwille van een gezonde ontwikkeling van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie nodig is.

De ontwikkeling van de maatschappelijke verhoudingen in het verleden en thans vraagt om nieuwe vormen. De toenemende verstrengeling van de belangen binnen het bedrijfsleven en van de belangen van het bedrijfsleven met het nationale belang noodzaakt tot een zodanige orgaanvorming, die het behoud van zijn zelfstandigheid waarborgt. Het bedrijfsleven

dient organisatorisch behoorlijk toegerust eventuele moeilijkheden, welke uit de nationale of internationale economische ontwikkeling kunnen voortvloeien, tegemoet te kunnen treden, teneinde te voorkomen, dat het onder bepaalde omstandigheden aan overheidszorg is overgeleverd. Het zorge zelf b.v. voor de gegevens, nodig voor het verkrijgen van een all-round inzicht in de economische gang van zaken in de bedrijfstak. Daarom acht ik publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie noodzakelijk.

Doch juist terwille van haar noodzakelijkheid acht ik het van zo groot belang, dat het een goede en gezonde bedrijfsorganisatie is, welke tot stand wordt gebracht; een bedrijfsorganisatie, die in het bedrijfsleven zelf haar wortels en haar voedingsbodem heeft.

Daartoe te komen is de zorg van de bedrijfstakken zelf; het gaat om haar belangen en verantwoordelijkheid. Daarom kan de p.b.o. ook alleen op basis van vrijwilligheid tot stand komen. Bedrijfsorganisatie, door de overheid noodzakelijk geacht en in het leven geroepen, mag eigenlijk geen bedrijfsorganisatie heten, hoe nuttig haar functie op zich zelf ook kan zijn.

ARBEIDERSVAKBEWEGING EN PUBLIEKRECHTELIJKE BEDRIJFSORGANISATIE

DOOR

T. ELSINGA

De christelijke arbeidersvakbeweging is ontstaan mede tengevolge van de principiële afwijzing van de klassenstrijd. Dit betekende niet, dat de christelijke arbeiders zich braver gevoelden dan hun niet gelovige collega's.

Integendeel, ook bij hen was verontwaardiging en bitterheid over aangedaan onrecht en miskennis.

Maar zij hadden geleerd, dat zij krachtens Gods gebod de naaste hadden lief te hebben, ook in de patroon.

Dat betekende een gans ander arsenaal van middelen om tegen misstanden op het terrein van de arbeid te strijden. Zij werden de pleiters voor overleg en samenwerking en voor regeling van de arbeidsverhouding bij collectieve arbeidsovereenkomst.

Het ging daarbij in de allereerste plaats om een beter loon en betere arbeidsvoorwaarden, opdat men „met God en met ere” in het levensonderhoud van zich en zijn gezin kon voorzien.

Tot die betere arbeidsvoorwaarden behoorden kortere werkdagen en een kortere arbeidsweek, teneinde tijd te krijgen voor het gezin en de opvoeding der kinderen, maar ook om deel te kunnen nemen aan allerlei kerkelijk, maatschappelijk en ontwikkelingswerk.

Een beter loon was nodig, om zich tenminste van de eerst nodige levensbehoeften te kunnen voorzien en om iets weg te kunnen leggen voor „kwade” dagen, die er in het arbeidersgezin zo vele waren, zoals dagen van ziekte en werkloosheid.

De christelijke politiek is de christelijke arbeidersvakbeweging tot grote

steun geweest bij de totstandbrenging van wetten, die de risico's van het arbeidersbestaan door middel van verzekering trachten te verkleinen.

Talma's sociale verzekeringswetgeving is wel het mooiste voorbeeld daarvan.

In de strijd om voldoende loon en rechtszekerheid is het verlangen naar medezeggenschap en inspraak in de bedrijfsverhoudingen geboren.

In de jaren dertig, jaren van economische crisis en massale werkloosheid, is dat verlangen sterker dan ooit tot uitdrukking gebracht. Loonsverminderingen, gehele of gedeeltelijke werkloosheid waren de problemen der arbeiders in deze jaren. Als algemene oorzaak werden de crisis-omstandigheden aangegeven, maar aan de motivering van de afzonderlijke onderneming, die maatregelen ten aanzien van haar personeelsbezetting trof, werd niet al te veel aandacht geschonken. Vrees voor werkloosheid beheerste degenen, die nog werken mochten, en daarom werd de motivering van de aangekondigde maatregelen dikwijls zonder meer aanvaard; ook gebeurde het dat de gegevens werden onthouden om die motivering te controleren of te verifiëren. Deze gebeurtenissen hebben het verlangen doen ontstaan naar meer inzicht in de bedrijfsgang en naar medezeggenschap, waaruit automatisch de medeverantwoordelijkheid zou voortvloeien.

Van de totstandbrenging van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie hebben de christelijke arbeiders verwacht, dat aan hun verlangens in dit opzicht zou worden tegemoet gekomen.

Aan winstdeling en gepremieerde spaarregelingen is toen nog niet gedacht.

De publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie is in ons land in een tweetal wetten vastgelegd: de Wet op de Bedrijfsorganisatie en de Wet op de Ondernemingsraden. Zij had een voorloopster in de in de oorlogsjaren opgelegde „Organisatie-Woltersom”.

Krachtens de Wet op de Bedrijfsorganisatie kwamen na 1950 de Sociaal-Economische Raad en de produkt- en bedrijfschappen tot stand.

Over de S.E.R. als adviesorgaan voor de regering en als uitvoeringsorgaan van de beide wetten, lijkt het mij niet nuttig, in dit verband iets te schrijven.

Over produktschappen en bedrijfschappen slechts enkele opmerkingen. Beide zijn paritair samengesteld. Ondernemers en werknemers bezetten beiden evenveel plaatsen.

De produktschappen zijn marktordenende organen, bij wet ingesteld en nodig voor de overheid o. m. in verband met haar landbouwbeleid.

De bedrijfschappen, voor zover ze tot stand kwamen, bestrijken inderdaad de bedrijfstak.

Omdat de meeste bedrijfschappen in hun instellingsbesluit de mogelijkheid hebben regelingen te treffen ten aanzien van lonen en arbeidsvoorwaarden, bestond er in de arbeiderskring bij de aanvang nogal enige hoop, dat de onderscheiden bedrijfstakken eigen loonverordeningen zouden kunnen gaan maken, daarbij rekening houdend met hetgeen in de bedrijfstak economisch mogelijk moest worden geacht.

Deze verwachting is tot dusver niet in vervulling gegaan. De voorschriften van de overheid zijn hier een belemmering gebleken. Weliswaar

is formeel slechts de goedkeuring van de minister op zodanige verordening nodig. Maar het feit dat het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen 1945 invoering van regelingen van lonen en arbeidsvoorwaarden van de goedkeuring van het College van Rijksbemiddelaars afhankelijk stelt, dat op zijn beurt weer een advies van de Stichting van de Arbeid moet vragen, heeft tot dusver de besturen der bedrijfschappen weerhouden dit doornige pad te bewandelen.

Andere mogelijkheden op sociaal terrein die de bedrijfschappen hebben, zoals opleiding van leerlingen en plaatsingsmogelijkheden, zijn inmiddels meestal aan andere instanties toevertrouwd.

Ten aanzien van de ondernemingsraden moet worden vastgesteld, dat de instelling daarvan nogal enige voeten in de aarde heeft gehad, voor zover deze althans tot stand zijn gekomen. In ondernemerskring was maar weinig enthousiasme te bespeuren. Maar ook aan werknemerszijde is niet die belangstelling getoond, die dit instituut voor overleg op ondernemingsniveau waard is.

De grondoorzaak daarvan was bij de arbeiders de vrees, dat het optreden voor de personeelsbelangen in een ondernemingsraad bij de ondernemer reacties te voorschijn zou roepen, die tot schade van het betrokken lid van de ondernemingsraad kon leiden in de vorm van achteruitzetting of ontslag.

Aan ondernemerszijde is nog altijd het gevoel aanwezig, dat de ondernemingsraad inbreuk maakt op de soevereine rechten van de ondernemer.

Men ziet in de arbeiders nog te veel de loontrekkenden en te weinig de bedrijfsgenoten, wier hele bestaan van een goede gang van zaken in de onderneming afhangt.

Opzettelijk zijn wij dit artikel begonnen met een herinnering aan de totstandkoming van de christelijke arbeidersvakbeweging in Nederland en aan hetgeen haar noopte tot eigen formatie naast de arbeidersvakbeweging, die de socialistische ideologieën volgde.

Het moeten gaan van een eigen weg om des beginsels wille, deed een program van actie ontwikkelen, waarbij overleg en samenwerking op de voorgrond werden gesteld.

De Wet op de Bedrijfsorganisatie heeft daartoe ruime mogelijkheden geschapen.

In de tien jaar, die verstreken zijn, is een begin gemaakt, in het bijzonder in de voedselvoorzieningssector.

Voor de toekomst hopen we, dat de gegeven mogelijkheden ook in andere sectoren van het bedrijfsleven zullen worden benut.

De socialistische arbeidersvakbeweging heeft de klassenstrijd uit haar program geschrapt en is tot medewerking bereid. De weerstanden liggen aan ondernemerszijde. Men zal deze moeten overwinnen, om voor „erger” — nl. instelling bij wet — bewaard te worden.

MIDDENSTAND EN PUBLIEKRECHTELIJKE BEDRIJFSORGANISATIE

DOOR

P. RENKEMA

Het is niet zo eenvoudig een antwoord te geven op de vraag, wat de middenstand van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie heeft verwacht.

Misschien mag, voor wat het eerste stadium van voorbereiding betreft, gezegd worden: niets. En niet alleen de middenstand zelf, of althans een groot gedeelte hiervan, verwachtte hier weinig of niets van, ook anderen koesterden voor de middenstand met betrekking tot de p.b.o. geen bepaalde verwachtingen.

In conferenties, die o.a. in de A.R. Partij gehouden werden, en uit lectuur, die in de jaren vóór 1950 verscheen, bleek dat zij, die zich intens bezig hielden met de voorbereidingen van de totstandkoming van publiekrechtelijke bedrijfsorganen, daarbij allereerst dachten aan organen, waarin vertegenwoordigers van werknemers en werkgevers zitting zouden hebben, en bij werkgevers dacht men dan voornamelijk aan „groot-werkgevers”.

Aan de ondernemers in het midden- en kleinbedrijf is aanvankelijk niet al te veel aandacht geschonken. Door henzelf niet, en door anderen niet. Dat is ook begrijpelijk. Een groot deel van de middenstand werkt zonder of met weinig personeel. In een zeer groot aantal ondernemingen in de sector van de middenstand speelt de verhouding werkgever-werknemer geen rol. Of in elk geval een geheel andere rol dan b.v. in de industrie.

Bij ondernemers in de middenstand, die wèl met personeel werken, is de verhouding „baas en knecht” een geheel andere dan in een onderneming met een groot aantal werknemers. De werknemers, die in deze kleine ondernemingen werken, zijn over het algemeen niet of slechts in geringe getale georganiseerd. Aan organen, waarin vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers gemeenschappelijk de zaken van de bedrijfstak zouden regelen, werd bij het overgrote deel van de middenstand dan ook geen behoefte gevoeld.

Men kan zeggen dat dit geldt voor heel de handeldrijvende middenstand. In de sector van het ambacht ligt de zaak anders. Het verdient dan ook de aandacht, dat in deze sector reeds vrij spoedig na de totstandkoming van de Wet op de Bedrijfsorganisatie een aantal bedrijfschappen tot stand kwam.

Nu betekent de p.b.o. méér dan een overleg-instantie tussen werkgevers en werknemers. Er is ook de mogelijkheid tot regelen en ordenen in het verkeer tussen de ondernemers.

En dan dient aandacht te worden geschonken aan hetgeen zich na 1930 in de middenstand aan een zekere ordening ontwikkelde. De hier en daar desastreus concurrentie maakte het nemen van maatregelen noodzakelijk en de middenstander geraakte daardoor met een zekere mate van regeling vertrouwd. Van nature heeft de kleine ondernemer n.l. een bepaalde afkeer van alles wat zijn vrijheid van handelen als ondernemer belemmert.

Van meer betekenis voor de ontwikkeling na de oorlog is wellicht, wat er zich gedurende de oorlog afspeelde.

Alle ondernemers, ook in het midden- en kleinbedrijf, werden in een voor hen opgezette organisatie ingeschreven. De z.g. Woltersomse organisatie van de oorlogsjaren, hoewel weer geliquideerd, heeft ook vandaag haar betekenis nog niet verloren.

Aan de ene kant verwekte deze, tegen wil en dank opgelegde organisatie een enorme afkeer vanwege het verplichte lidmaatschap. Dit is er mede oorzaak van, dat velen van een nieuw soort gedwongen organisatie, in welke vorm dan ook, niets moesten of moeten hebben. Toen de gehate vakgroepen met hun gedwongen contributie eenmaal opgeheven waren, dachten vele middenstanders er niet aan, ooit aan de totstandkoming van nieuwe organen van deze aard medewerking te verlenen. Aan de andere kant hebben een aantal middenstandsondernemers in de leiding van deze Woltersomse organisatie een zekere ervaring opgedaan, waardoor het verlenen van medewerking aan het tot stand brengen van p.b.o.-organen in de sector van de middenstand is bevorderd.

Er zijn ook middenstanders en functionarissen die in middenstandsorganen werken, die uit overtuiging ijverden voor het creëren van bedrijfslichamen, die in en voor de middenstand vruchtbaar werk zouden moeten kunnen doen. Er waren er, wier verwachtingen vrij hoog gespannen waren. Er moesten top-organen komen waarin middenstanders en zij die in middenstandsondernemingen hun werk vonden, zouden moeten samenwerken in het belang van werkgevers en werknemers in de sector middenstand van het totale bedrijfsleven.

Wat daarvan is geworden?

In elk geval niet dat wat velen, vooral in protestants-christelijke kring, daarvan hebben verwacht.

Allereerst dienen we aandacht te schenken aan het Hoofdbedrijfschap voor de Detailhandel (ingesteld 5 mei 1956). Daarbij moet terstond worden opgemerkt, dat er zowel vroeger als thans van bedrijfsschappen op het terrein van de detailhandel geen of hoegenaamd geen sprake is.

In dit hoofdbedrijfschap, dat bestaat uit veertien vertegenwoordigers van werkgevers- en veertien van werknemerszijde, hebben naast negen middenstandsvertegenwoordigers (aangewezen door de vier middenstandsbonden) één vertegenwoordiger van de verbruikscoöperatie en vier vertegenwoordigers van het grootbedrijf een plaats. De invloed van de middenstand in dit hoofdbedrijfschap is dus maar betrekkelijk.

Vermeld dient te worden, dat bij dit hoofdbedrijfschap alle detailhandelsondernemingen zijn ingeschreven. Het geeft adviezen, is voor een enkele zaak belast met het voeren van medebewind — b.v. bij de uitvoering van de Uitverkopenwet en Vestigingswet Bedrijven — en ontleent zijn belangrijke positie misschien wel aan het feit, dat het heffingen kan opleggen en daaruit instituten weer kan financieren, zoals het Economisch Instituut voor de Middenstand, het Centraal Orgaan voor Middenstandsbedrijfspanden enz.

Bij het Hoofdbedrijfschap Ambachten staan de zaken anders. Daar

bestaat het bestuur aan werkgeverszijde enkel uit vertegenwoordigers van de middenstandsorganisaties.

Maar bij dit hoofdbedrijfschap doet zich een geheel ander mankement voor, nl. dat slechts een zeer beperkt aantal van de ambachtsbedrijven hierbij is ingeschreven. Men heeft de middenstandsorganisaties niet erkend als representatief voor het totale ambacht. Dit is zeer te betreuren want daardoor kan dit hoofdbedrijfschap op de naam Hoofdbedrijfschap Ambachten eigenlijk moeilijk aanspraak maken.

Tegenover het Hoofdbedrijfschap Detailhandel liggen daardoor sommige zaken, zoals het gezamenlijk financieren van bepaalde instellingen en instituten, ook moeilijk, omdat het Hoofdbedrijfschap Ambachten over slechts zeer beperkte middelen beschikt.

Maar deze hoofdbedrijfschappen omvatten dus maar bepaalde sectoren van de middenstand en bij het Hoofdbedrijfschap Detailhandel kan er van het voeren van een beleid voor het midden- en kleinbedrijf geen sprake zijn, omdat ook het grootwinkelbedrijf en de coöperatie daarin zijn vertegenwoordigd.

Hèt lichaam ter behartiging van de belangen van deze bedrijfstvorm, dat de Middenstandsraad zou moeten vervangen, zou worden: de Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf. Maar, och arme, inplaats van een onafhankelijk toporgaan voor het gehele midden- en kleinbedrijf, is deze raad een orgaan geworden, dat mag leven bij de gratie van de beide hierboven genoemde hoofdbedrijfschappen. Neen, hier heeft de middenstand, en met name het deel dat vertegenwoordigd wordt door de Christelijke Middenstandsbond, bepaald niet gekregen wat het verwacht en gehoopt had!

De raad is een alleszins respectabel studieorgaan en heeft reeds een aantal niet onbelangrijke adviezen uitgegeven. Maar de raad kan en mag tot heden niets met gezag doen, hij kan alleen adviseren. De benodigde gelden moeten door de beide hoofdbedrijfschappen worden gefourneerd, die daarvoor de begroting moeten beoordelen.

Vanwege het feit, dat het Hoofdbedrijfschap Detailhandel gelden kan verstrekken aan allerlei instituten zoals het Economisch Instituut voor de Middenstand, het Centraal Orgaan voor Middenstandsbedrijfspanden en de Waarborgfondsen, heeft het invloed in deze instituten. Hierbij bedenke men dus hoe dat hoofdbedrijfschap is samengesteld. Men zal dan concluderen, dat het grootwinkelbedrijf en de verbruikscoöperatie invloed kunnen uitoefenen in zaken, die alleen middenstandsangelegenheden zijn, terwijl de bovengenoemde raad — uitsluitend voor het midden- en kleinbedrijf — in al deze zaken niets te vertellen heeft!

Voor een redelijke verwezenlijking van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie in de middenstand, is het onder meer gewenst dat het toporgaan voor de middenstand, de Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf, wordt aangevuld met vertegenwoordigers uit de sectoren horeca en vervoer. Voorts zou deze raad een zodanige wijziging van bevoegdheden moeten krijgen, dat hij voldoende inspraak krijgt in al die zaken, die de middenstand in het algemeen regarderen. De hoofdbedrijfschappen zouden zich dan meer kunnen beperken tot dat wat behoort tot de functie van de ingeschreven ondernemingen.

Als een belangrijke voorwaarde voor het slagen van publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties is steeds gesteld, dat deze in voldoende mate moeten worden gedragen door de privaatrechtelijke organisatie. Als wij ten aanzien van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties in de middenstand hierop een antwoord moeten geven, kan dat bepaald niet gunstig luiden. Dit heeft dan betrekking op de hierboven genoemde toporganen.

De enkele bedrijfschappen, die nog onvoldoende representatief zijn voor geheel de middenstand, laten wij hier liever buiten beschouwing. Wij mogen aannemen dat de besturen van de middenstandsorganisaties hun best doen de gang van zaken in de hierboven genoemde lichamen, die zij mee in het leven hebben geroepen, te volgen en te beïnvloeden.

De Christelijke Middenstandsbond heeft een zodanige reorganisatie in eigen kring doorgevoerd, dat er een goede aansluiting verkregen wordt op de publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties (detailhandelsraad, ambachtsraad en vervoersraad).

De zaken die in de publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties aan de orde komen, worden besproken in de daartoe geëigende organen van de Christelijke Middenstandsbond.

En toch, als we het geheel overzien, leeft de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie weinig of geheel niet bij het overgrote deel, óók van de georganiseerde middenstand, om van het niét georganiseerde deel maar helemaal niet te spreken. We hebben sterk de indruk, dat het de ondernemer of adspirant-ondernemer weinig zegt of een aanvraag, b.v. om een zogenaamde ministeriële verklaring, nu door ambtenaren van het departement of door functionarissen van het hoofdbedrijfschap wordt behandeld. Het is in beide gevallen „Den Haag”!

Er is ook weinig belangstelling van de zijde van de pers, zowel van de dagblad- als van de vakpers, een enkele gunstige uitzondering buiten beschouwing gelaten.

Ten aanzien van de werknemersorganisaties ligt de zaak onzes inziens bepaald niet gunstiger. Uit de memorie van antwoord op het voorlopig verslag van de begroting van het departement van Algemene Zaken, afdeling P.B.O., blijkt dat het aantal bestuursleden van werknemerszijde, dat een functie heeft in twee of meer bedrijfslichamen, veel groter is dan bij de bestuursleden van de kant van de werkgevers het geval is.

Hier ligt een moeilijkheid die verwacht werd en die er nu ook blijkt te zijn. Te veel bestuurders moeten aan te veel zaken in verschillende bedrijfslichamen hun aandacht schenken. Toch mag hieruit geen verkeerde conclusie getrokken worden. Er zijn werknemers-vertegenwoordigers die, hoewel zij aan vele zaken hun tijd moeten besteden, dit toch op grond van hun bekwaamheid en jarenlange ervaring op voortreffelijke wijze doen. Niettemin zijn er ook die de indruk maken, mee uit gebrek aan kennis van de te behandelen stof, er slechts te „zitten”.

En bij alle kritiek op de opzet en de beperking der bevoegdheden van de lichamen die er zijn, zal het toch voor een heel belangrijk deel van de personen die het „schap” moeten besturen afhangen, of het nuttig zal zijn voor onze samenleving.

Wat er door de middenstanders al van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie verwacht mag zijn, toch zeker niét dat enkele jaren na het

gaan functioneren van het hoogste orgaan, de Sociaal-Economische Raad, de middenstandsvertegenwoordigers daaruit moesten verdwijnen. Omdat er voor drie stoelen vier liefhebbers waren, bleven ze maandenlang alle drie onbezet! Deze situatie is met name van de zijde van de Christelijke Middenstandsbond voldoende in het publiek gekritiseerd, zodat deze kritiek hier thans niet herhaald behoeft te worden.

Omdat deze zaak nog steeds niet definitief is opgelost, heeft zij uiteraard voortdurend de aandacht van de middenstand.

Zo heeft het antwoord van de minister van Algemene Zaken (afd. P.B.O.) op een vraag in het voorlopig verslag, dat het zeer wel mogelijk is twee of meer organisaties gezamenlijk één bestuurslid te doen benoemen, ook in middenstandskringen nogal de aandacht getrokken. We zijn geneigd te zeggen: akkoord, mits dit organisaties zijn die dit samen kunnen doen. Een liberaal of socialistisch georiënteerde middenstandsbond samen met b.v. de Christelijke Middenstandsbond één zetel in de Sociaal-Economische Raad te doen bezetten, lijkt ons nog al in strijd met de opzet van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, met name voor wat betreft hetgeen daarin is opgenomen over de *geestelijke* stromingen.

De middenstand is door deze gang van zaken bijzonder onaangenaam getroffen en het is beslist niet bevorderlijk voor de belangstelling voor, en medewerking aan de publiekrechtelijke bedrijfsorganen van de zijde van de middenstand. Dit dient te worden betreurd. De publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie is een goede zaak, niet slechts voor wat betreft het overleg tussen werkgevers en werknemers, maar ook wat de regeling van mededingingsvraagstukken aangaat.

Het is van belang dat ook in de sector van de middenstand de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie zich blijft ontwikkelen.

Een goed en beter functioneren van de toporganen is uiteraard van groot belang om de verwezenlijking „naar beneden”, n.l. in de oprichting van bedrijfsschappen, te bevorderen.

We willen misschien te snel resultaten zien en realiseren ons wellicht te weinig, dat heel deze affaire nog erg jong is en dat wij er samen nog mee in de leerschool zitten.

De verhouding werkgevers-werknemers vormt onzes inziens geen belemmering bij de verwezenlijking van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie in de middenstand. Deze mag voor wat betreft de vertegenwoordiging uit protestants-christelijke kring zelfs bijzonder goed genoemd worden. Dáár ligt de moeilijkheid niet. Waar de oorzaak wel ligt, dat de gedachte van publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie nog niet meer gestalte heeft gekregen in de vorm van de instelling van bedrijfsschappen, is niet zo gemakkelijk aan te geven. Het zijn ook vaak oorzaken, die met de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie zelf weinig of niets te maken hebben.

In het algemeen gevoelt men nog niet veel behoefte aan een publiekrechtelijk bedrijfsorgaan. De privaatrechtelijke organen kunnen dikwijls de belangen van de bedrijfstak voldoende behartigen. En wat men daar niet kan, n.l. allerlei regelingen treffen om de concurrentie te beteugelen, kan ook niet in bedrijfsschappen. Met verordenende bevoegdheden op dit terrein dient men wel voorzichtig te zijn!

Men is in de middenstand in het algemeen ook niet gesteld op bedrijfsschappen die niets te doen hebben. En dat is geen ongelukkig verschijnsel.

Bedrijfschappen van bovenaf opleggen zou onzes inziens de slechtste dienst zijn, die men de realisering van de p.b.o.-gedachte in de middenstand zou kunnen bewijzen.

Wij menen, dat, in vergelijking met andere sectoren van het bedrijfsleven, de middenstand toch niet is achtergebleven bij het in het leven roepen van publiekrechtelijke organen.

Verwacht mag worden, dat ook in de middenstand de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie zich wel verder zal ontwikkelen. Dat hangt uiteraard allereerst van de georganiseerde middenstand zelf af, maar onzes inziens is dat mede afhankelijk van de wijze waarop men „aan de top” aan gerechtvaardigde verlangens van de middenstand tegemoet komt.

Deze ontwikkeling zal echter zeer geleidelijk gaan en ook moeten gaan. Met forceren kunnen alleen maar brokken gemaakt worden, tot schade van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie en van de middenstand.

WAT HEBBEN WIJ VAN DE P.B.O. VERWACHT EN WAT IS ER VAN GEWORDEN?

DOOR

R. VISSER

Het antwoord op deze vraag zou men kort aldus kunnen formuleren: wij hebben van de p.b.o. méér verwacht dan er momenteel van is geworden!

Nu kan men zulks ook zeggen van het organisatieleven in het algemeen. Immers, vol moed zijn we na de bevrijding begonnen, opnieuw aandacht te schenken aan het organisatieleven, en we hebben daarbij getracht, het aan te passen aan de eisen van onze tijd.

Nu na vijftien jaar moeten we helaas constateren, dat van onze christelijke activiteiten op dit terrein niet is geworden wat wij er van hebben verwacht. Bij velen is er een zekere moeheid en lauwheid, die dan gecamoufleerd worden met de opmerking, dat men geen tijd heeft enz.

Iets van deze geestesgesteldheid heeft vrij zeker ook zijn invloed laten gelden op de ontwikkeling van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie.

De land- en tuinbouw is de eerste bedrijfstak geweest waarvoor een publiekrechtelijk bedrijfsorgaan is ingesteld.

In de bezettingstijd werd hieraan reeds begonnen, er werden statuten opgesteld voor de Stichting van de Landbouw, een privaatrechtelijke organisatie, waarin werkgevers en werknemers op basis van vrijwilligheid besloten samen te gaan. Na de bevrijding diende deze organisatie zich aan met als doelstelling: behartiging van de sociaal-economische belangen in de landbouw en voorbereiding van de p.b.o.

In de jaren hieraan voorafgaande hebben de stands- en vakorganisaties een grote ontwikkeling doorgemaakt, zowel in breedte als in diepte.

Men had ervaren, dat gemeenschappelijke bezinning de kennis en het inzicht van de enkeling verrijkte. Men had gezien, dat gezamenlijk meer te bereiken was dan individueel. Men kreeg oog voor de goede vruchten van georganiseerde samenwerking. Men had een goede scholing ontvangen voor de taak die wachtte in het nieuwe maatschappelijke systeem. Men zag het nut er van en men durfde het aan! Zo is de Stichting van de Landbouw ontstaan, waarvan gezegd mag worden dat de samenwerking van ondernemers en werknemers goede resultaten heeft gehad en dat zij een goede leerschool voor de toekomst is geweest. De organisaties kregen geen beperkter werkkring, zoals weleens opgemerkt is, maar een bredere, meer verantwoordelijke taak. Met deskundigheid en in het besef van verantwoordelijkheid hebben vele bedrijfsgenoten zich aan deze zaak gegeven en ze hebben resultaten op hun arbeid gezien.

In 1946 was reeds een poging ondernomen om te komen tot een publiekrechtelijk bedrijfsorgaan. Deze poging strandde op het standpunt van de overheid, die het noodzakelijk achtte dat eerst het vraagstuk van de p.b.o. algemeen werd behandeld. Intussen deed men in het werk van de Stichting van de Landbouw een rijke ervaring op voor de taak die straks wachtte in het Landbouwschap.

De Stichting van de Landbouw begon al spoedig een belangrijke plaats in te nemen bij het overleg met de overheid en het contact met de volksvertegenwoordiging. Op grond van deze ervaringen werd door de Stichting van de Landbouw publiekrechtelijke bevoegdheid gevraagd, en zo werd het Landbouwschap het eerste orgaan met deze status.

De meerdere deskundigheid van bedrijfsgenoten waarborgde een goed aandeel in het op te bouwen beleid.

Men bereikte een betere activering van krachten in eigen kring en men bevorderde het verantwoordelijkheidsbesef bij de bedrijfsgenoten in ruimere kring.

Het ontwikkelingspeil van stands- en vakorganisaties gaf goede hoop, dat in het verband van het Landbouwschap dezelfde resultaten mochten worden verwacht als bij de Stichting van de Landbouw.

Zeker, het werd een diepingrijpende verandering. Men kreeg te maken met een verordenende, een adviserende en een belangen-behartigende taak.

Het is niet te ontkennen, dat het de bedrijfsgenoten veel moeite kostte, zich vertrouwd te maken met de verordenende taak. Met de adviserende en belangen-behartigende taak gaat dit beter. Deze laatste taken vinden meer waardering in de praktijk en worden gezien als belangrijk voor de behartiging van het welzijn van het agrarisch leven. Bovendien heeft de tijd ook bewezen, dat ze inderdaad als zodanig van grote betekenis zijn. Van de verordenende taak heeft het Landbouwschap nog maar weinig gebruik behoeven te maken.

Voer zover een bepaalde maatregel diende te worden uitgevoerd, is wel gebleken, dat men niet algemeen de zin en de betekenis van een publiekrechtelijk orgaan heeft verstaan. Hoewel het van boer en tuinder zelf is, wordt het hanteren van deze bevoegdheid helaas vaak gezien als gericht tegen het belang van boer en tuinder. Men vergeet te veel, dat verkregen rechten ook plichten geven en dat aangename en minder aangename zaken beide geregeld moeten worden.

Hoewel het zeker niet eenvoudig is, toch dient men zich tot die hoogte op te werken, wil men rechtvaardig en billijk eigen belang dienen, in het raam van het algemeen belang.

Voorts zijn er velen die er moeite mee hebben, dat *de overheid* een stem in het kapittel heeft, terwijl het toch vanzelf spreekt, dat zij als hoedster van het algemeen belang een controlerende en toezichhoudende taak heeft te vervullen.

Tenslotte is er nog een belangrijke zaak.

Bij velen leeft de vrees, dat een hartelijke samenwerking in p.b.o.-verband het werk van de organisaties uitholt. M. i. is dit een ongegronde vrees. De organisaties hebben hier een voorlichtende taak te vervullen.

Veel te veel blijkt in den lande, dat men geen goed begrip heeft van het werk van het Landbouwschap, de boer en tuinder zijn niet „p.b.o.-minded” en het is mede daardoor, dat de p.b.o. niet is wat men er van had verwacht. Levende en frisse organisaties zullen met behoud van eigen zelfstandigheid en vrijheid, een goede dienst bewijzen door steun te verlenen aan de samenwerking in publiekrechtelijke zin.

In de land- en tuinbouw valt niet te ontkomen aan een zekere ordening. Het is niet de taak van de staat, dit alles te regelen, neen, eerder moet men streven naar terugdringing van de bemoeiingen van de overheid. Maar dan moet er ook de bereidheid zijn, zelf onder toezicht van de overheid dit werk gezamenlijk te doen.

Deze gedachte moet leven bij iedere bedrijfsgeenoot en zulks laat in de praktijk nog veel te wensen over. Wanneer men thans de vraag stelt: wat is er van de p.b.o. geworden?, dan is dit een der oorzaken, dat het niet is wat we er van verwacht hadden. Bij de vakorganisaties zijn het vrijwel alleen de z.g.n. „vrijgestelden” die er warm voor lopen, maar ook bij de werkgevers is de „spreiding” van taken te gering.

In werkgeverskringen mag men zich wel eens afvragen, of men de grote betekenis van het gezamenlijk optrekken met de werknemers zowel praktisch als principieel goed ziet. Er zijn zowel gemeenschappelijke als tegengestelde belangen, en het is de grote kunst, hier de juiste houding te vinden. Eigenlijk is het een vreemde zaak. Van „zekere” bedrijfsgeenoten is er een gedurig verzet tegen alles wat p.b.o. of Landbouwschap is, hetgeen soms zelfs in een zekere „hetze” ontaardt, met name als het gaat over heffingen, maatregelen ter bestrijding van veeziekten enz. Vreemder en ernstiger is het, als ook mede-bestuurders in een organisatie geen medewerking aan de uitbouw van de p.b.o. betonen. Het is toch hun eigen zaak, het gaat om eigen belangen, het zijn hun eigen leden. Nu is kritiek niet verwerpelijk, maar dan moet deze opbouwend zijn, dan moet deze de zaak dienen en niet afbreken.

Dat er bij de ontwikkeling van de p.b.o. enige spanningen ontstaan is begrijpelijk, doch van ernstige aard zijn deze niet.

Zeker, het Landbouwschap heeft niet steeds successen geboekt, terwijl voor de massa de verliezen beter waarneembaar zijn dan de winsten. De winsten zijn ook minder aanwijsbaar, *maar ze zijn er wel*, ze worden echter niet tentoongespreid als bij een verkoopkantoor of propagandabureau. Het is maar waar en hoe men de schijnwerper plaatst, en ik wil deze wel op enkele punten richten.

Onze grond is een kostbaar bezit, waarop wij zuinig moeten zijn.

Jaarlijks gaan er aan kanalen en wegen, industrierreinen e.d. enige honderden ha voor de gebruikers verloren. Dezen hebben wel begrip voor de noodzaak van dat alles, maar hebben ook recht op een volledige schadeloosstelling.

Van de zijde van het Landbouwschap wordt door gewestelijke raden, bijgestaan door een commissie, onderhandeld met rijk, provincie of gemeente, hetgeen dikwijls bevredigend verloopt. In sommige gevallen is er met succes geïmplementeerd, hetgeen een voordeel is voor de betrokkene, maar dat niet alleen, het is ook een algemeen voordeel: men heeft dan een betere richtlijn, of wil men: jurisprudentie.

Er zijn in deze tienjarige periode belangrijke beslissingen genomen over de vaststelling van de prijzen van basisprodukten van akkerbouw en veehouderij. Het is niet te zeggen, hoe hoog deze prijzen zouden zijn, als er geen overleg was, maar er zal niemand zijn die durft beweren, dat zonder overleg de melkprijs in 1957 met ± 5 cent zou zijn verhoogd. Bovendien zien we de laatste jaren een zekere stabiliteit, ook voor de akkerbouwprodukten. Het is een kleinigheid op dit alles kritiek te hebben, maar persoonlijk weet ik zeker, dat zonder dit overleg tussen centrale overheid, werkgevers en werknemers, het resultaat zeker op een lager niveau zou liggen.

Voorts denk ik aan de algemene bestrijding van dierziekten. De 50 miljoen uit de Marshallgelden waren het begin, nog ten tijde van de Stichting van de Landbouw. Thans gaat dit alles verder. Bestrijding van mond- en klauwzeer op vrijwillige basis, in het kader van het Landbouwschap, evenzo van de abortus Bang. Dit alles is niet alleen een individueel belang, het heeft ook nationale betekenis. Men behoeft maar te bedenken, van hoe grote betekenis een gezonde veestapel is zowel voor de binnenlandse afzet van melk en zuivelprodukten als voor de export van levend vee.

Men zou zo kunnen doorgaan, want naast het genoemde heeft het Landbouwschap ook nog allerlei belangrijke contacten met betrekking tot de behartiging der Nederlandse landbouwbelangen in internationaal Europees en Benelux-verband.

In dit alles heeft het Landbouwschap een dienende taak, tezamen met de stands- en vakorganisaties, al dringt de wetenschap daarvan doorgaans niet tot elke individuele boer en tuinder door.

De conclusie kan en mag derhalve geen andere zijn dan dat er in deze tien jaar rechtstreeks en indirect veel is bereikt.

Nog op een ander punt wil ik wijzen, te weten de overgang van de bedrijfsschappen „oude stijl” voor de voedselvoorziening naar produktschappen. Bij menigeen is dit niet van harte gegaan. In de oude bedrijfsschappen voedselvoorziening ging het in het algemeen iets gemoedelijker toe, men kende niet de openbaarheid en het aantal bestuursleden was geringer. De openbaarheid in de huidige produktschappen heeft zeker voordelen, maar de besloten vergadering kan men daarnaast niet missen. Verschillende punten moeten eerst binnenkamers voorbereid worden, men denke maar aan te nemen maatregelen, prijswijzigingen e.d.

Het aantal bestuursleden van sommige produktschappen is m. i. te groot. Met nadruk wil ik er op wijzen, dat ik daarbij niet het oog heb op de pariteit in aantal tussen werkgevers- en werknemersbestuurs-

leden. De oorzaak van het grote aantal ligt bij de werkgevers en werknemers beide. Overigens vertrouw ik ten volle dat deze produktschappen in de toekomst hun weg wel zullen vinden.

Ook de verdere ontwikkeling van de p.b.o. moet *tijd* hebben, anders wordt het een vreemd instituut. Het moet niet van bovenaf dirigeren, neen, het moet aansluiten aan de praktijk, het moet voorgestaan en verdedigd worden.

Men moet zich goed inwerken in deze nieuwe maatschappelijke ordening. Men moet personen naar voren brengen, die dit terrein beheersen en die genegen zijn hun aandeel te nemen in de bescherming en de bevordering van de belangen waar het om gaat.

De p.b.o. zal ook in de toekomst beoordeeld worden op haar praktische betekenis, maar het protestants-christelijk deel van het Nederlandse volk moet blijven verdedigen, dat de beginselen die God ons in Zijn Woord heeft gegeven, maatgevend moeten zijn voor ons allen en voor heel ons optreden in deze nieuwe maatschappelijke orde.

We hebben elkaar nodig, werkgevers en werknemers, maar het gaat niet allereerst om arbeid of inkomen, het gaat ook in dit produktieproces om „de mens”. Het gaat om algemene belangen, om het welzijn van land en volk.

Er valt zeker nog veel te verbeteren, alle idealen zijn niet verwezenlijkt, maar de totstandkoming van de p.b.o. is een belangrijke ontwikkeling van het landbouworganisatiewezen. Wie het goed ziet moet deze p.b.o. een goed hart toe dragen, die zal er zich toe zetten, er van te maken wat mogelijk is!

Wanneer dit geschiedt door boer en arbeider, in samenwerking door en met de stands- en vakorganisaties, dan zullen de nadelen van het heden wegvallen en zal de p.b.o. worden wat we er van hebben verwacht!

*

VAN BIRKHOVEN TOT BINNENHOF 4

DOOR

MR. K. GROEN

De vraag, welke de redactie aan de scribenten in deze aflevering ter beantwoording heeft voorgelegd mag allicht óók worden opgevat in deze zin: hoe was de ontwikkeling van het denken over de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie sinds 1945, wat stelde men zich ervan voor, wat verwachtte, of wat vreesde men ervan vlak na de oorlog, en hoe staat men er nu tegenover?

Op de aldus gestelde vraag blijkt echter geen algemeen geldig antwoord mogelijk: wie toen grote verwachtingen had is nu misschien wat teleurgesteld, anderen daarentegen zagen hun meer bescheiden verwachtingen bevestigd, wie toen vol bezwaren zat heeft die inmiddels wellicht laten varen, maar ook zijn er die toen afwijzend stonden en bij wie dat nog het geval is, naast anderen die voorstander waren en bleven. Daarom

mag ik mij als mijn bijdrage wellicht een persoonlijk antwoord veroorloven, dat echter — althans dat meen ik — elementen bevat, welke zowel voor sommige opvattingen van toen als voor sommige — het behoeven niet dezelfde te zijn en het zijn ook niet allen dezelfde — inzichten van nu toch wel enigermate representatief kunnen worden geacht. Van belang is dus niet, dat de schrijver van deze bijdrage toen iets dacht en nu in sommige opzichten iets anders denkt, maar het gaat om *wat* hij en anderen toen en nu dachten en denken.

Dat het te voeren betoog tengevolge van de gekozen opzet in de eerste persoon moest worden gesteld, moge de lezer daarbij voor lief nemen.

Wie veel zegt moet veel verantwoorden, zegt het spreekwoord. Maar niet alleen dat, hij belooft ook, vooral wanneer zijn uitlatingen ergens zwart op wit staan, de kans, dat wat hij in een vroeger stadium heeft verkondigd, hem later als „oude plunje” wordt voorgehouden.

Met betrekking tot de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie is dat mij overkomen, toen dr. A. Zeegers in *Burgerrecht* van 24 mei 1958, naar aanleiding van mijn bijdrage *Geen p.b.o.-spookbeeldhouwerij* in *A.R.S.* van april 1958 (jg. XXVIII, blz. 105 v.v.) mij, en zijn lezers, heeft voorgehouden, wat ik in 1947 op een toen in „Birkhoven” bij Amersfoort gehouden conferentie over publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie te berde had gebracht, hetgeen nogal afweek van de in mijn artikel van 1958 voorgestane opvattingen ten aanzien van de p.b.o.

Gelukkig heeft dr. Zeegers er oog voor, dat het iemand niet kwalijk mag worden genomen, wanneer hij in de loop der jaren van opvatting blijkt te zijn veranderd. Hem treft dus niet het verwijt van Bismarck, die eens gezegd moet hebben: „... ich halte es für männlich und offen, seinen Irrtum anzuerkennen, aber nicht das halte ich für männlich, dem einen Vorwurf darüber zu machen, der von seinem Irrtum zurückgekommen ist...”¹⁾ Integendeel, dr. Zeegers citeert zelfs een vleiende Franse zegswijze: „Qui ne change pas d'opinion ne pense pas”²⁾, een zegswijze overigens, welke allicht noch hij noch ik in absolute zin zullen onderschrijven: herhaalde overdenking kan er ook zeer wel toe leiden, dat men in een eenmaal aangenomen overtuiging alleen maar te sterker wordt bevestigd.

Dr. Zeegers zegt dan ook, mij slechts in alle bescheidenheid kwalijk te nemen, dat ik „ten prooi gevallen (ben) aan de mentaliteit, die men meer bij bekeerlingen aantreft, namelijk dat zij zo bitter gestemd zijn tegen degenen, die er vroeger juist zo over dachten als zij, doch niet met hen van inzicht veranderd zijn. Dat is — voegt dr. Zeegers hieraan nog toe — niet verstandig, want als men degenen, die nog steeds gaarne mr. Groens denkbeelden uit 1947 tot de hunne maken, disqualificeert als bedrivers van revolverpolitiek³⁾, dan vraagt men zich toch af waaraan mr. Groen zichzelf destijds schuldig maakte.”

Laatstbedoelde „Parthenpijl” ontleent dr. Zeegers aan de constatering

¹⁾ vert.: ... ik houd het voor mannelijk en openhartig, wanneer iemand zijn dwaling erkent, niet daarentegen, wanneer men iemand, die van zijn onjuiste inzicht is teruggekomen, daarvan een verwijt maakt....

²⁾ vert.: Wie niet van mening verandert, bewijst daardoor, dat hij niet nadenkt.

³⁾ Bedoeld zal zijn: revolver-journalistiek.

in de aanvang van mijn artikel van 1958, dat „er... zowel onder de dagbladders als onder de weekbladen en de vakpers een aantal organen (zijn), die er kennelijk „brood in zien”⁴⁾, hun lezers regelmatig te vergasten op een soort revolverjournalistiek met betrekking tot de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie.” Dr. Zeegers schijnt deze passage, hoewel ze onpersoonlijk werd gesteld, o. m. op het weekblad *Burgerrecht* te hebben betrokken. Daarop kan ik alleen maar zeggen: wie de schoen past, trekke hem aan. Intussen is dr. Zeegers van oordeel, dat de schoen (o. m.) *Burgerrecht* niet past. Hij schreef althans: „Voor zover ónze kennis reikt was de critiek scherp, maar zakelijk. En al zal er wel eens iemand in zijn woorden gestruikeld zijn, dit geeft Mr. Groen nog geen enkel recht alles wat niet met de P.B.O. meedoet en zich *blijft* verzetten als revolver-journalistiek te disqualificeren.”

Nu zij allereerst opgemerkt, dat ik mij er geenszins aan had schuldig gemaakt, „alles” wat niet met de p.b.o. meedoet en zich blijft verzetten als revolver-journalistiek te diskwalificeren. Men leze er slechts mijn artikel van 1958 op na: de term „revolver-journalistiek” sloeg op een zeer bepaald soort „bestrijding” van de p.b.o., en daarvoor handhaaf ik haar en de toen eveneens door mij gebezigde term „verguizing” ten volle.

Voorts: dat „de” kritiek scherp, maar zakelijk was, zal dr. Zeegers, wanneer hij de door mij bedoelde pers er regelmatig op heeft gevolgd en is blijven volgen, bij nader inzien ook zelf wel niet willen volhouden, zelfs niet voor wat alleen *Burgerrecht* of alleen hemzelf betreft. Ik heb geen verzameling van onjuiste en onbehoorlijke kritiek aangelegd, maar wil hier, bij wijze van voorbeeld, alleen maar drie onjuistheden vermelden, welke dr. Zeegers zelf beging binnen nog geen vijftig regels (vier alinea's) in zijn artikel *De a.r.-politiek in haar hartader getroffen*⁵⁾ in *Burgerrecht* van 5 juli 1958. Hij schrijft daar allereerst o. m., dat de „leden” der „schappen” hun bestuur niet zelf mogen kiezen, „dat doet de regering wel, na de nodige binnenskamersse touwtrekkerij, die soms maanden kan duren”. Nog afgezien van de laatste toevoeging is de bewering „dat doet de regering wel”, naar dr. Zeegers, als hij de zaak nog eens nauwkeurig wil onderzoeken, zal moeten toegeven, hoogst tententius⁶⁾.

Vervolgens komt hij op een ander (p.b.o.-)bête noire van hem, t. w. de financiële gestie der bedrijfslichamen, waar hij in alle vrijmoedigheid het niet alleen onjuiste, maar bovendien zonder toelichting nietszeggende, begrotingstotaal der gezamenlijke bedrijfslichamen ad f 58 miljoen over 1958 nog eens weer ten tonele voert: dat doet het altijd goed.

Daarna beweert hij in alle vrijmoedigheid, dat „verordening 2... veelal de bedoeling (heeft) nieuwe vestigingen tegen te gaan. Hierin wordt aan iedereen verboden het desbetreffende bedrijf uit te oefenen” enz. Alsof

4) Op deze drie woorden — ook toenmaals door mij, let wel, tussen aanhalingstekens geplaatst — reageerde dr. Zeegers met de niet zo fijne opmerking, „dat er in het meedoen met de P.B.O. méér brood zit, dan in het er tegen in gaan. Mr. Groen zal daarvan wel voorbeelden kennen.” Ik zal nu echter maar aannemen, dat hier niet bedoeld werd wat men er licht in leest.

5) Het meer en meer gebruikelijke, maar desniettemin volstrekt onjuiste verbindingsstreepje in deze titel is niet van mij, maar van *Burgerrecht*.

6) Het zou te ver voeren, hier telkens aan te geven, hoe het dan wel is. Maar ik ben, ook met betrekking tot de volgende punten, tot bewijs van hetgeen ik stel in staat.

niet juist het stellen van vestigingsregelen aan de bedrijfslichamen is ontzegd en alles wat er op verwant gebied uit een *vroegere* fase — die niets met de huidige p.b.o. als zodanig heeft te maken — nog bij sommige produktschappen is overgebleven, op de nominatie staat om binnen zéér afzienbare tijd te verdwijnen en zolang het er nog is onder de controle van de onafhankelijke rechter staat. En dan als klap op de vuurpijl: „Het komt er dus op aan (t. w. om een „vestigingsvergunning” te verkrijgen) goede vrienden te blijven met de invloedrijke bestuursleden. Welk een walgelijke sfeer van nepotisme moet op deze wijze wel ontstaan.”

Ik zal het er maar op houden, dat dr. Zeegers' pen hier wat is uitgeschoten, maar in gemoede: van scherpe, maar *zakelijke* kritiek kan men hier toch bezwaarlijk spreken!

Het wordt tijd, dat ik kom op de oude plunje, welke dr. Zeegers mij heeft voorgehouden, snit 1947.

Op 14 en 15 april van dat jaar is in „Birkhoven” te Amersfoort een door het Convent van Christelijk Sociale Organisaties (C.B.T.B., C.M.B., C.N.V., C.W.V.) georganiseerde conferentie gehouden, gewijd aan het onderwerp bedrijfsorganisatie. Referaten werden geleverd door F. P. Fuykschot, over: Economische medezeggenschap, mr. P. Borst, over: Bedrijfsorganisatie en functionele decentralisatie, mr. J. van Andel, over: Bedrijfsorganisatie voor handel en ambacht, mr. W. Rip, over: De economische zijde van de bedrijfsorganisatie in den landbouw, en H. Kikkert, over: De sociale zijde van de bedrijfsorganisatie in den landbouw. Op elk van die referaten volgde een ruime bespreking, waaraan door mij een en andermaal werd deelgenomen. Uit de verslagen dier discussies citeerde dr. Zeegers nu in *Burgerrecht* enkele passages, waarin mijn toenmalige mening naar zijn oordeel — en daarin vergist hij zich niet — duidelijk uitkomt. Ik wil daarbij gaarne aantekenen, dat hij stellig niet tendentius heeft geciteerd.

Die citaten — en wat ik verder in de bedoelde besprekingen heb opgemerkt — zijn om zo te zeggen de uitdrukking van wat ik toen — voorjaar 1947 — „van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie verwachtte”. Intussen is daarbij het woordje „de” niet goed, want we leefden toen nog in de periode van de studie over mogelijke vormgeving aan publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. De wettelijke vorm van p.b.o. zoals die uit het gemeen overleg tussen regering en Staten-Generaal in 1950 resulteerde, was toen nog toekomst, om maar niet te spreken van de concrete gestalten, welke die p.b.o. in de loop van de tien jaar nadien onder de vigeur der wet van 1950 heeft verkregen. Maar goed, behoudens deze noodzakelijke correctie mag worden gezegd, dat dr. Zeegers met zijn citaten wel in het licht heeft gesteld, wat mijn toenmalige opvattingen over publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie waren.

Wat dr. Zeegers niet kon weten, is dat een deel van zijn citaten is ontleend aan een door mij vóór zij werd afgedrukt *afgekeurde* samenvatting van mijn betoog in eerste ronde naar aanleiding van het referaat van mr. Borst. Ik had zelf een betere samenvatting verstrekt, welke echter, door mij onbekend gebleven oorzaak, niet is afgedrukt. Daar juist die samenvatting, naar mij dunkt, alle essentialia van mijn toen-

malige opvatting inhoudt, laat ik die na bijna dertien jaar thans hier afdrukken:

Mr. K. Groen merkt op, dat hij hier niet aanwezig is als politiek vertegenwoordiger, maar uitsluitend als deelnemer voor het C.W.V., in zijn functie als juridisch adviseur van den Ned. Chr. Aannemersbond.

Hij heeft veel te waarderen in het referaat van Mr Borst, maar moet bij enkele van diens stellingen een vraagteken plaatsen. Te dezen sluit hij zich aan bij de door de heren Colenbrander en Hoekema gemaakte opmerkingen.

Hij is sterk voor (vrije) bedrijfsorganisatie, maar sterk tegen zogenaamde publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie.

Men onderscheide bedrijfsbelang en bedrijfstakbelang. Het bedrijfsbelang, d. w. z. de belangen van het bedrijfsleven als geheel, is een onderdeel van het algemeen belang.

Bedrijfsorganisatie behartigt bedrijfstakbelangen, gezien van het gezichtspunt van de bedrijfsgenoten uit. Men kan van hen niet verlangen, dat zij bij de behartiging van die belangen primair het oog gericht houden op het algemeen belang. De behartiging van het algemeen belang onder het oogpunt der gerechtigheid is een typische Overheidstaak.

Publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie nu wordt gevormd door een met door de Overheid gedelegeerde sanctie-macht bekleed orgaan. Die sanctie-macht mag alleen voor de behartiging van het algemeen belang worden gebruikt. Dat kan men echter weer niet vergen van de bedrijfsgenoten.

Daarom ontstaat er bij publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie gevaar voor groepsegoïsme. Spr. geeft daarom de voorkeur aan verbindend-verklaring van door vrije bedrijfsorganisaties af te sluiten collectieve arbeidsovereenkomsten en ondernemersovereenkomsten. Deze betreffen in eerster instantie alleen die bedrijfsgenoten, die zich vrijwillig hebben aangesloten. De verbindend-verklaring, waardoor ook outsiders worden gebonden, laat wel eens wat lang op zich wachten, maar enerzijds kunnen de bedrijfsgenoten nu rustig de bedrijfsbelangen behartigen zoals zij die zien en anderzijds wordt er niets aan derden opgelegd dan nadat de Overheid de regelen heeft getoetst aan de eisen van het algemeen belang.

Naar spr. mening is publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie geen voorbeeld van soevereiniteit in eigen kring, maar op zijn hoogst van functionele decentralisatie. En al te veel decentralisatie der Overheidstaak is een gevaar.

Bij de bedrijfsgenoten, die zelf regelen met betrekking tot vestiging e.d. mogen stellen, komt de eelust al etende.

De Overheid zal verder gaarne zoveel mogelijk op de publiekrechtelijke organen overdragen. Op financiële gronden en ook om doende verantwoordelijkheid af te schuiven.

Spr. vraagt zich verder af, of het wel een bestaanbare figuur is, dat een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie zou kunnen weigeren taken uit te voeren, die de Overheid haar wenst over te dragen.

In de tweede ronde merkte ik, volgens het gedrukte verslag — dat overigens niet al te fraai, integendeel niet meer dan passabel is —, nog het volgende op:

De heer Groen merkt op, dat referent hem heeft uitgedaagd om aan te geven, wat het verschil is tussen een verordening van een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie en de verbindendverklaring van een ondernemersovereenkomst, en waar het principieel verschil ligt. Spreker neemt gaarne die uitdaging aan.

Het verschil ligt niet in het al of niet zijn van publiekrecht. Ook de verbindendverklaring van een ondernemersovereenkomst is publiek recht. Het verschil ligt hierin dat bij verbindendverklaring van een ondernemersovereenkomst er een aantal vrije bedrijfsgenoten zijn, die zich vrijwillig verbinden tot naleving van deze overeenkomst en daardoor deze ook aan anderen op te leggen⁷⁾. Bij de verordenende bevoegdheid evenwel staat het van het begin af aan al vast, dat de verordening voor allen zal gelden, natuurlijk onder sanctie van de Overheid.

Souvereiniteit in eigen kring begint een afgesloten pasmunt te worden. Het begrip, toegepast op de maatschappelijke verbanden heeft die betekenis, dat die verbanden verschillend zijn naar aard. B.v. gezinsverband, schoolverband, bedrijfsverband, enz. De leidende functie is bij de staat het recht, bij de kerk het geloof, bij het gezin de liefde, bij het bedrijf de economische functie. In al die verbanden kan een zeker recht worden gevormd, b.v. kerkrecht, gezinsrecht, enz. Dat recht kan alleen maar door de middelen van het betrokken verband gehandhaafd worden. Bij het gezin is dat wel mogelijk. Bij de bedrijfsorganisatie echter niet. Bij de bedrijfsorganisatie kan dit recht slechts gehandhaafd worden met behulp van de Staat. Daar ligt het principiele verschil. Men maakt dan de principiele sprong van vrijwilligheid naar dwang. Omdat men nu zegt: wij moeten met het toekennen van verordenende bevoegdheid voorzichtig zijn, zal het gevaar niet zo groot zijn, maar wanneer men de eerste stap gedaan heeft, gaat men zo licht verder. Men moet geen precedent scheppen.

Volgens de referent mag de bedrijfsorganisatie, indien dat in de statuten staat, een bepaalde taak, welke de Overheid haar op wil dragen, weigeren. Maar zal de Overheid dat accepteren?

Referent verwijst naar de waterschappen. Maar zo merkt spreker op, die waren er reeds voor het rijk. Ook de gemeenten. Wat is er van het zelfbestuur van de gemeente overgebleven? De algemene klacht is: men breekt onze autonomie af. Als de waterschappen zouden weigeren een bepaalde opdracht te vervullen, dan wijzigen Provinciale Staten de statuten en dan moeten zij toch de opdracht uitvoeren.

De kroon, welke de referent met de verordenende bevoegdheid op het bedrijfsleven meent te zetten, zal een doornenkroon blijken te zijn. Vermelding verdient nog, dat ook een der referenten, n.l. wijlen mr. Rip,

---

⁷⁾ Hier moet iets zijn uitgevallen. De bedoeling is: de contractanten hebben zich eerst vrijwillig gebonden aan wat de overheid later ook aan anderen oplegt.

hoewel voor de landbouw voorstander van publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie met verordenende bevoegdheid, in zijn referaat deels gedachten verkondigde, welke ook in het voorgaande worden gevonden.

Wanneer ik nu vervolgens enige kanttekeningen ga plaatsen bij mijn betogen van 1947, dan wil ik daarbij vooropstellen — er werd zoëven reeds aangeduid —, dat het bovenstaande werd gezegd vóór de Wet op de Bedrijfsorganisatie was tot stand gekomen. „Il faut juger les écrits — et les mots, mag ik er aan toevoegen — après leur date”⁸⁾, luidt een al weer Franse zegswijze. Zou het niet kunnen zijn, dat de wettelijke regeling van 1950 en haar praktijk nadien, zekere in 1947 nog te duchten gevaren en toen levende bezwaren hebben weggenomen en ondervangen? Naar mijn mening is dat inderdaad het geval. Deels vloeit mijn veranderd inzicht daaruit voort. Deels ook is, zoals zal blijken, mijn inzicht niet veranderd. En sommige bezwaren heb ik misschien nog wel, maar zonder dat zij thans nog van zoveel gewicht zijn, dat ze tot afwijzing van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie ook in haar huidige vorm zouden moeten leiden. Een en ander moge dan uit het volgende blijken.

1. Publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie is geen openbaring van soevereiniteit in eigen kring, was in 1947 mijn opvatting. Zij is dat sindsdien gebleven en is dat heden ten dage nog. Vele malen heb ik aan die opvatting publiekelijk, ook schriftelijk, uiting gegeven⁹⁾, laatstelijk in mijn artikel over de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie in het onlangs uitgekomen aanvullingsdeel van de E.N.S.I.E. (Eerste Nederlandse Systematisch Ingerichte Encyclopedie), blz. 431, rechter kolom, waar ik schreef:

De wet zoals zij daar thans ligt kan worden aangemerkt als de neerslag van een zo goed mogelijk tot stand gebrachte verzoening tussen de drie grote principiële uitgangspunten welke het dertig jaar lange publieke gesprek dat over deze belangrijke aangelegenheid is gevoerd, hebben beheerst. Daarbij zijn die¹⁰⁾ van de subsidiariteit en die¹⁰⁾ van de functionele decentralisatie het meest aan hun trek gekomen. In de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie zoals deze thans wettelijk is geregeld, hebben wij te doen met publieke lichamen van en voor het bedrijfsleven, met een zelfstandige doch niet onafhankelijke positie. Daarom zijn ze — naar mijn persoonlijk, in de kring van haar aanhangers geenszins algemeen gedeeld, oordeel — ook geen openbaringen van de derde gedachte, die van de soevereiniteit in eigen kring, welke immers juist de onderscheidene levenskringen, waaronder die van staat en bedrijfsleven, als structureel gecoördineerd ziet. Overigens wil dit niet zeggen, dat de gedachte der soevereiniteit in eigen kring geen invloed op de vormgeving van de publiekrechtelijke bedrijfs-

8) Geschriften (en uitlatingen) moet men beoordelen naar het tijdstip waarop zij openbaar werden gemaakt (resp. geuit).

9) Het was dan ook werkelijk geen opzienbarende vondst, toen J. de Jong in *Burgerrecht* van 31 mei 1958 het betoog van dr. Zeegers nog kwam aanvullen met een verwijzing naar mijn, naar hij terecht constateert, van ná de totstandkoming van de Wet op de Bedrijfsorganisatie daterende opstel in de aan prof. Dooyeweerd aangeboden bundel *Rechtsgeleerde Opstellen*, waar werd geconcludeerd, „dat p.b.o. en s.i.e.k. inderdaad onverenigbaar zijn.” De term „onverenigbaar” geeft overigens maar slecht weer, wat werd bedoeld, t.w. hetgeen in de tekst is aangegeven met de meer adequate terminologie, dat de p.b.o. geen openbaring van s.i.e.k. kan zijn.

10) Lees: dat.

organisatie heeft geoefend en dat niet nog zou doen. Zo zij deze laatste al geen van de staat onafhankelijke status kon bezorgen, ze kon en kan toch bijdragen tot de versterking van haar zelfstandige positie en ertoe medewerken dat de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie geen instrument voor een dirigistische overheidspolitiek met betrekking tot het bedrijfsleven wordt.

Dat publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie geen openbaring van soevereiniteit in eigen kring kan zijn, is in het geheel nog geen reden om haar daarom te veroordelen en af te wijzen. Er is zoveel in het leven, dat geen openbaring van soevereiniteit in eigen kring is. B.v. een provincie en een gemeente niet, in haar verhouding tot het staatsgeheel; een klasse met haar onderwijzer niet, in het schoolgeheel; een enkele fabriek of werkplaats met haar directeur of chef niet, in het geheel van een onderneming; enz. enz. Dat zegt dus niets ten aanzien van de vraag, of een bepaalde instelling al dan niet aanvaardbaar is: niemand zal toch b.v. zeggen, dat provinciën of gemeenten principieel verwerpelijk zijn, omdat ze geen soevereiniteit in eigen kring (kunnen) hebben. Subsidiariteit en autonomie zijn, evenals functionele decentralisatie, *principieel* zeer wel aanvaardbare, zelfs niet zelden noodzakelijke en toe te juichen figuren, even zowel in de structuren der schepping begrepen als de soevereiniteit in eigen kring, zij het dat zij van een geheel andere orde en betekenis zijn dan deze¹¹⁾.

Intussen is het antwoord op de vraag, of publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie openbaring van soevereiniteit in eigen kring kan zijn, daarom nog niet van slechts academische waarde. Dat antwoord bepaalt n.l., wat men van p.b.o. wel en wat men niet van haar mag verwachten, en met name ook: wat haar noodzakelijke — ook in de wetgeving noodzakelijk neer te leggen — beperkingen zijn.

In het citaat uit de E.N.S.I.E. komt intussen mede uit, dat het beginsel der soevereiniteit in eigen kring toch wel zekere invloed op de vormgeving der p.b.o. heeft geoefend. In mijn eerder vermelde artikel in de Mededelingen der Ned. Chr. Ver. van Hoger Personeel formuleerde ik het als volgt:

In de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, zoals zij in de Wet op de Bedrijfsorganisatie is vervat, vinden we nu een combinatie van autonomie en functionele decentralisatie. Geen soevereiniteit in eigen kring, *want dat kan niet*. Immers, de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie kan, juist omdat zij publiekrechtelijk is, d. w. z. door de overheid met van de staat afkomstige dwangmacht bekleed, niet in *wezen* van de staat verschillen. Dat wil niet zeggen, dat de gedachte der soevereiniteit in eigen kring niet mede een zekere invloed op de vormgeving der p.b.o. heeft uitgeoefend en dat van de aanvaarding van de soevereiniteit in eigen kring uit, de p.b.o. niet in een bepaalde richting kan worden gestuwd, m. n. in die van meer

¹¹⁾ De betekenis van, en het onderscheid in betekenis tussen de termen soevereiniteit in eigen kring, subsidiariteit, autonomie, medebewind, ambtelijke, territoriale en functionele decentralisatie heb ik meer dan eens uiteengezet. Men zie bv. en m.n. mijn bijdrage in de periodiek *Polemos* dd. 29 november 1947, voorts bijlage III bij publikatie no. 5 van het Nederlands Gesprek Centrum, getiteld: *Centralisatie en Decentralisatie*, en mijn artikel: *Een vrije P.B.O.?* in de Mededelingen van de Ned. Chr. Ver. van Hoger Personeel jg. 1955 nos. 2 en 3.

autonomie en minder functionele decentralisatie, meer nadruk op de bedrijfschappen dan op de productschappen, meer invloed van de vrije maatschappelijke organisaties in de organen der p.b.o.

2. In 1947 stelde ik, dat publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie „op zijn hoogst” functionele decentralisatie is en dat al te veel decentralisatie van de overheidstaak een gevaar is. Dat was toen wel heel erg depreciërend gezegd. In de eerste plaats is, hoezeer men steeds op zijn hoede dient te zijn voor het uiteenvallen, voor de desintegratie van het (overheids-)gezag, in de moderne samenleving toch centralisatie, samenballing van bevoegdheid en macht, een veel groter gevaar dan desintegratie. Decentralisatie, hetzij territoriaal, hetzij functioneel, — en tot op zekere hoogte wellicht zelfs wanneer ze slechts ambtelijk is (deconcentratie) — vormt een aanbevelenswaardig tegenwicht. En voor wat het bedrijfsleven naar zijn sociale en economische zijde betreft, wanneer zorgvuldige waarneming en overweging van de historische ontwikkeling tot nu toe, van de actuele stand van zaken en van de te verwachten ontwikkeling, uitwijst, dat de toenemende onderlinge verwevenheid en onderlinge afhankelijkheid (connexiteit en interdependentie) een zekere — hetzij controlerende, beperkende, hetzij bevorderende — bemoeiing van het publieke gezag met het bedrijfsleven noodzakelijk heeft gemaakt en zal blijven maken, dan verdient voor het minst ook ernstige overweging de vraag, of het dan niet de voorkeur verdient, de bemoeienissen op gedecentraliseerde wijze, met ruimer inschakeling van de betrokkenen (belanghebbenden) zelf te doen plaats vinden. Uiteraard zullen dan waarborgen moeten worden geschapen, dat niet het groepsegoïsme overheerst en het algemeen belang in de knel komt en wordt geschaad.

In de tweede plaats suggereert de term „op zijn hoogst functionele decentralisatie” al te zeer, dat het slechts zou gaan om een sterk gebonden uitvoering van door hoger gezag gestelde regelen. Die indruk ware onjuist. De publiekrechtelijke bedrijfslichamen, zoals wij die thans in Nederland kennen, genieten, al zijn ze, uiteraard, niet onafhankelijk, rechtens een ruime mate van zelfstandigheid. Primair is hun *autonomie*, d. w. z. de bevoegdheid, niet: de verplichting, zelf bepaalde aangelegenheden regelend en/of bestuderend ter hand te nemen, indien, wanneer en op de wijze waarop zij dat zelf noodzakelijk, wenselijk en passend oordelen, zij het onder toezicht van hoger gezag, hetzij van de Sociaal-Economische Raad, hetzij van de betrokken ministers, hetzij van de Kroon.

3. In 1947 betoogde ik, dat bedrijfsorganisatie bedrijfstakbelangen behartigt, gezien van het gezichtspunt van de bedrijfsgenoten uit. Aan publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie echter is eigen de hantering van door de overheid gedelegeerde sanctie-macht, welke alleen ter behartiging van het algemeen belang mag worden gebruikt.

Nadere overweging leidt hier tot m. i. scherpere onderscheiding. Het behartigen van bedrijfstakbelangen kan zeer wel geschieden met inachtneming van het algemeen belang. Het bevorderen van die bedrijfstakbelangen behoeft geenszins te leiden tot strijd met het algemeen belang, ja zelfs kan dat niet zelden daarmede gediend zijn. Er is dan ook geen reden, het behartigen van bedrijfstakbelangen (mede) met behulp van aan de (politieke) overheid ontleende „sanctie-macht” door bedrijfs-over-

heden, zoals de publiekrechtelijke bedrijfslichamen zijn, als zodanig ongeoorloofd te achten.

Uiteraard moeten er waarborgen zijn, dat die dwangmacht niet uit groepsegoïstische motieven kan worden gehanteerd. Zulke waarborgen nu bevat de Wet op de Bedrijfsorganisatie inderdaad.

Ik wijs op de artikelen 2 en 71, waar de taak van de Sociaal-Economische Raad resp. van de bedrijfslichamen wordt omschreven. De S.E.R. heeft tot taak een het belang van het Nederlandse volk dienende werkzaamheid van het bedrijfsleven te bevorderen, alsmede het belang van het bedrijfsleven en de daartoe behorende personen te behartigen; de bedrijfslichamen hebben tot taak een het belang van het Nederlandse volk dienende bedrijfsuitoefening door de ondernemingen, waarvoor zij zijn ingesteld, te bevorderen, alsmede het gemeenschappelijk belang van die ondernemingen en van de daarbij betrokken personen te behartigen.

Het ware niet billijk, deze omschrijvingen als „sententiones mere declaratoriae”, als „blote beginselverklaringen zonder sanctie” te diskwalificeren en te bagatelliseren. In art. 93, eerste lid, wordt de autonome verordenende bevoegdheid der bedrijfslichamen aan deze algemene taakomschrijving gekoppeld.

Voorts is ingevolge de artt. 56, 58, 128 en 133 strijd met de wet of met het algemeen belang resp. met de in de taakomschrijving van de S.E.R. vermelde belangen de maatstaf voor het op de S.E.R. resp. op de bedrijfslichamen te oefenen preventieve en repressieve toezicht van de centrale overheid en van de Sociaal-Economische Raad.

Verder worden in art. 93, vierde lid, de vestiging, uitbreiding en stillegging van ondernemingen uitgesloten als onderwerpen van bij algemene maatregel van bestuur toe te kennen verordenende bevoegdheid. En het vijfde lid van dat artikel stelt als algemeen richtsnoer, dat geen verordening aan gezonde mededinging in de weg mag staan.

De praktijk sinds 1950 heeft, behalve de „doserings” van bevoegdheden, welke nog ter sprake komt, dan nog gebracht figuren als: verplicht advies over voorgenomen verordeningen, uit te brengen door commissies, waarin bedrijfsmatige afnemers en consumenten zijn vertegenwoordigd, het verplicht beperkt zijn van een verordening tot een bepaalde tijdsduur, verordeningen van de S.E.R., waarin bepaalde voorschriften zijn gesteld voor de financiële gestie der bedrijfslichamen.

Er mag dus bepaaldelijk worden gesteld, dat door velerlei waarborgen is veilig gesteld, dat door de gestie van de bedrijfslichamen het algemeen belang (mede) wordt gediend en niet geschaad.

4. Daarom behoeft dan ook niet meer de voorkeur te worden gegeven aan verbindendverklaring van collectieve arbeidsovereenkomsten en van ondernemersovereenkomsten (kartels) boven verordeningen van publiekrechtelijke bedrijfslichamen. Balkenstein heeft er in zijn recensie¹²⁾ van het in 1957 verschenen geschrift van de Prof. Mr. B. M. Telders-stichting no. 3 *De publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie in Nederland* op gewezen, dat de maatstaven voor algemeen-verbindendverklaring niet essentieel verschillen van die welke gelden voor het toezicht op de

¹²⁾ In *De Economist* jg. 105, no. 9 (september 1957), blz. 614 v.v.

hantering van hun autonome verordenende bevoegdheid door bedrijfslichamen¹³⁾.

En dan heeft voor wat betreft „economische aangelegenheden” de verordening van een bedrijfslichaam boven een algemeen verbindend verklaarde ondernemersovereenkomst voor, dat bij de vaststelling van de eerste ook de arbeiders zijn betrokken geweest in de personen van de bestuursleden-werknemers van het bedrijfslichaam.

5. Want dit laatste is een aspect, dat bij de beoordeling van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie niet mag worden voorbijgezien. Dat wordt het ook niet, want naar het mij wil voorkomen, vloeit veel tegenstand tegen, haast zou men zeggen: afkeer van, de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie in bepaalde werkgeverskringen voort uit een „Herr im Hause”-standpunt, dat, soms op als principieel ervaren gronden, ontleend aan bepaalde eigendomsopvattingen, (ook) op bedrijfsniveau beducht is voor het erkennen van de arbeiders als gelijkwaardige partners mede in „economische” aangelegenheden. Ik wil thans en hier dit standpunt, dat ik niet deel, noch be- noch veroordelen. Maar wellicht heeft het nut, nog op het volgende te wijzen.

Er wordt veel gesproken over „herziening van de rechtsvorm van de onderneming, opdat de arbeider de hem toekomende plaats en verantwoordelijkheid kan verkrijgen”¹⁴⁾. Daarbij heeft men dan in het bijzonder het oog op herziening van het vennootschapsrecht¹⁵⁾. Er zijn er intussen die betwijfelen, of langs de weg van wijziging van het vennootschapsrecht kan worden bereikt en verkregen datgene, wat wordt nagestreefd. Zij geven er de voorkeur aan te pleiten voor:

- a. een gewaarborgde rechtspositie van de arbeider in de onderneming;
- b. een gewaarborgde rechtspositie van de arbeider als er in de onderneming niet langer emplot voor hem is;
- c. het bevorderen van goede tussen-menselijke verhoudingen in de onderneming en wezenlijke erkenning en behandeling van de arbeider als medewerker. Dit is maar zeer ten dele een zaak van wetgeving — b.v. voorzover de ondernemingsraden betreft — en veel meer een zaak van beïnvloeding der geesten;
- d. *uitbreiding en ontplooiing van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie*. Op deze wijze worden arbeiders, via hun vertrouwensmannen, bij de bevordering van de bloei van de bedrijfstak als geheel betrokken. Niet alleen wat daar op „sociaal” maar ook wat op „economisch” gebied — beide termen in de ruimste zin genomen, dus met inbegrip van (het onderzoek naar) nieuwe technieken, rationalisatie, normalisatie, opvoering van produktiviteit, verbetering van arbeidsverhoudingen, bevordering van de afzet, E.E.G.- en Benelux-aangelegenheden — wordt ter hand genomen, en dan bepaald niet alleen verordenend, maar ook besturend, bevorderend, subsidiërend enz. enz., is voor de werknemers, ook met betrekking tot hun conditie in de afzonderlijke ondernemingen van het grootste belang. Zij kunnen er dan ook aanspraak op doen gelden, daarin, via hun vertrouwenslieden, als mondigde bedrijfsgenoten in de bedrijfslichamen, op het niveau

¹³⁾ T. a. p., blz. 616.

¹⁴⁾ Program van Actie (1959) van de Anti-Revolutionaire Partij, punt 8.

¹⁵⁾ Vgl. de rede van dr. Berghuis voor het laatstgehouden Partij Convent *Vraagstukken van nu en morgen*, blz. 21.

van bedrijfstak of -kolom, mede te spreken. Ongeoorloofde aantasting van het eigendomsrecht en van het gezag van de patroon/ondernemer in zijn *onderneming* is daarin niet gelegen.

Het is bepaaldelijk een Nederlandse verworvenheid, welke buitenlanders ons wel eens benijden, dat er in een aantal bedrijfstakken en -kolommen een lichaam is, dat met gezag voor de gehele bedrijfstak en voor alle bedrijfsgenoten, ondernemers en arbeiders, kan spreken. Langs privaatrechtelijke weg ware dat veel moeilijker, indien al ooit, te bereiken.

6. Gevreesd werd in 1947 voor tweeërlei dirigisme: dat van de (politieke) overheid door middel van haar gehoorzame dienaren de publiekrechtelijke bedrijfslichamen, en dat van die bedrijfslichamen zelf: potentiële kartels zonder outsiders, zodat ze bedrijfsgenoot en consument gelijkelijk zouden vermogen te knauwen.

Over de waarborgen, welke het wettelijke systeem van publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie hiertegen biedt, sprak ik deels hierboven al, toen het toezicht van hoger gezag ter sprake kwam. En voorts zij te dezer zake korthedshalve verwezen naar mijn in de aanvang vermelde artikel *Geen p.b.o.-spookbeeldhouwerij*.

Ik volsta nu met de stelling, dat de vrees van 1947 niet meer behoeft te worden gekoesterd, behalve uiteraard door diegenen, in wier ogen dwingende regeling op sociaal-economisch gebied — ook al zou het doel daarvan zijn, aantasting van de vrijheid van zwakkere groepen tegen te gaan — per definitie dirigisme is.

7. Wanneer men de werkzaamheid der bedrijfslichamen analyseert en systematiseert, vallen daarin vier elementen te onderscheiden, t. w., in volgorde van de betekenis welke zij — althans bij de horizontale lichamen, de bedrijfschappen dus — in de praktijk hebben:

a. het verrichten van daden van vrij bestuur, d. w. z. het, anders dan verordenend, autonoom optreden; hiertoe behoort b.v. het ondernemen en/of bevorderen — b.v. door het verlenen van subsidie — van bepaalde activiteiten in de bedrijfstak of bedrijfskolom;

b. het maken van autonome verordeningen en het uitvoeren daarvan;

c. het dienen van advies;

d. het verlenen van medewerking aan het uitvoeren van regelingen van hoger gezag; d. i. het zgn. medebewind, eventueel ook bestaande in het geven van nadere regelen bij verordening.

Als belangrijkste gaat dus voorop het vrije bestuur. In 1947 is dit vermoedelijk door slechts weinigen beseft. Wanneer vóór 1950 over publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie werd gesproken, werd ter verklaring van het bijvoegelijk naamwoord „publiekrechtelijke” altijd weer gewezen op de bevoegdheid van met publiekrechtelijk gezag beklede organen, maatregelen te nemen, regelingen te treffen, waarvan de naleving door sancties kon worden afgedwongen, m. a. w. men had dan in het bijzonder het oog op de autonome verordenende bevoegdheid alsmede eventueel op de inschakeling in medebewind in het stellen van nadere regelen op basis van, en het uitvoeren van, door hoger gezag, m. n. door de centrale overheid, uitgevaardigde regelingen. Het zijn ook die elementen, welke in mijn hierboven afgedrukte betogen in Birkhoven de hoofdrol spelen.

In rechtstreeks verband daarmee werd in die dagen ruime aandacht

besteed aan de opsomming van onderwerpen, ten aanzien waarvan bedrijfslichamen verordenende bevoegdheid zouden dienen te kunnen hebben. De catalogus van art. 93, tweede lid, der Wet op de Bedrijfsorganisatie is daarvan het uitvloeisel.

Ziet men de eerste „aanvragen” om instelling van een bedrijfsschap, dan was die catalogus in de opsomming van gewenste verordenende bevoegdheden meer dan eens voor een groot deel letterlijk overgenomen. Wellicht speelde daarbij een rol de nog wel hier en daar voorkomende, maar onjuiste opvatting dat een bedrijfslichaam zich alleen mag bezig houden met die onderwerpen, waarvoor het (ook) autonome verordenende bevoegdheden heeft.

Van meetaf is echter in de praktijk der instelling en toerusting met verordenende bevoegdheden van bedrijfslichamen — en hierbij doel ik dan weer met name op de horizontale bedrijfslichamen, de bedrijfsschappen — de regel geweest, dat slechts worden toegekend die verordenende bevoegdheden, waarom (a) is gevraagd, waaraan (b) ten behoeve van de bedrijfstak reële behoefte blijkt te bestaan, en voor welke hantering de bedrijfstak (c) redelijkerwijze voldoende rijp kan worden geacht. Dat is dan de gedachte der „dosering”, voor welke hantering tot najaar 1954 ik moge verwijzen naar mijn artikelenreeks *Dosering van bevoegdheden*, in: *Sociaal-Economische Wetgeving*, 2e jg. blzz. 192 v.v., 305 v.v., 345 v.v. (juni/juli, oktober en november 1954). Zelfs worden veelal slechts onderdelen van de in onderscheidene litterae van art. 93, tweede lid, omschreven onderwerpen ter autonome regeling aan bedrijfslichamen overgelaten. Gelet op het voorgaande is de aanbeveling in punt 12 van het laatste a.r. program van actie, dat „een opeenstapeling van verordenende bevoegdheden moet worden vermeden”, dan ook welhaast overbodig te noemen. Men moet er eerder op bedacht zijn, de mogelijkheid van toekenning van autonome verordenende bevoegdheden niet te minimaliseren en te bagatelliseren.

De hantering der verordenende bevoegdheid is voorts aan repressief, en niet zelden ook aan preventief toezicht van hoger gezag onderworpen, als het door straf gesanctioneerde verordeningen betreft altijd.

En als men dan nog ziet, in welke mate de horizontale bedrijfslichamen van hun autonome verordenende bevoegdheid in de praktijk tot nu toe gebruik hebben gemaakt, dan kan geen objectief beoordelaar tot een andere conclusie komen dan dat het er in de verste verte niet op lijkt, dat deze bedrijfslichamen aan „keuromanie” zouden lijden, tot een soort „verordeningsfabriek” zouden zijn verworven¹⁶).

Wat het medebewind betreft, ten aanzien waarvan in 1947 een zekere beduchtheid bestond, dat de centrale overheid bedrijfslichamen voor een dirigistische politiek zou misbruiken, zonder dat deze daar wat tegen zouden kunnen doen, is het zo, dat alleen op het gebied van landbouw en voedselvoorziening in bepaalde opzichten in betekende mate sprake is geweest, en deels nog is, van inschakeling in medebewind van bedrijfslichamen, in casu van produktschappen. Hier en daar zijn, op andere gebieden, ook bedrijfsschappen, overigens steeds met hun volledige in-

¹⁶) Naar haar aard verordenen de (verticale) produktschappen, met hun marktordenende taak, meer, maar ook daar leert een onpartijdig onderzoek, dat het met het aantal verordeningen over het algemeen erg meevalt.

stemming, ingeschakeld, maar de klacht is juist, dat hiervoor nog te weinig mogelijkheden zijn geopend resp. aangegrepen.

Over het adviseren behoeft ik niet te spreken: daartegen heeft voor en na nog niemand ooit bezwaar geopperd.

Hoofdzak is, zeker bij de bedrijfschappen, maar kwantitatief vermoedelijk ook wel bij de produktschappen, het „vrije bestuur” geworden. Dit is ook een tak van autonome werkzaamheid, d. w. z. het bedrijfslichaam is er toe bevoegd, maar geenszins toe verplicht, en het beslist zelf, of, wanneer, hoe en in welke mate het er toe over zal gaan.

Het zou mij thans te ver voeren, hiervan een opsomming te geven, maar men kan denken aan bemoeiingen met vakopleiding, met produktiviteitsverbetering, met propaganda voor de bedrijfstak en zijn produkt en de bevordering van de afzet daarvan, met speurwerk enz. enz. Het is niet te boud gezegd, dat een zeer groot, zo niet het overgrote deel van de budgetten der bedrijfslichamen aan het verrichten of bevorderen van deze activiteiten wordt besteed. Privaatrechtelijke organisaties, die niet over de mogelijkheid tot het heffen van bijdragen van alle bedrijfsnoten beschikken, zouden dit in vèruit de meeste gevallen nooit ofte nimmer kunnen financieren. Dan zou men daarvoor dus op de centrale overheid, d. w. z. op de algemene staatskas, een beroep moeten doen. Als ergens in de p.b.o. het zelf-doen uitkomt, dan wel hier.

Zonder kans op serieuze tegenspraak kan dan ook worden gesteld, dat het publiekrechtelijk karakter der bedrijfslichamen, meer dan in het kunnen verordenen, is komen te liggen hierin, dat zij alle bedrijfsnoten — ondernemers èn arbeiders — omvatten, dat zij ten nutte van hen allen werkzaam zijn, en dat zij daartoe hun inkomsten trekken uit verplichte bijdragen van alle ondernemingen.

Nu past met betrekking tot dat vrije bestuur in één opzicht voorzichtigheid, en wel hierin, dat de bedrijfslichamen zich er bij het aanvatten daarvan van bewust moeten zijn, dat hier zekere grenzen liggen, welke zij niet mogen overschrijden, willen zij niet de vrije, privaatrechtelijke organisaties gaan uithollen.

Het zijn deze vrije organisaties, waarop de p.b.o. is gebouwd en waarop zij moet steunen. Meer dan eens is er, ook door mij, reeds tegen gewaarschuwd, deze vrije organisaties niet te laten verkommeren tot alleen maar „beziningsorganisaties” en kiescolleges voor de p.b.o. Daarnaast moeten zij de gelegenheid behouden tot rechtstreeks contact met haar leden op het gebied van de zozeer gewaardeerde verlening van diensten, advies, hulp in zakelijke moeilijkheden e.d. Daarom dienen de bedrijfslichamen zich in dit opzicht te beperken tot activiteiten van de bedrijfstak in haar geheel als zodanig. Overigens hebben zij tot nog toe niet getoond, het zelf anders te zien.

Trouwens bij dit alles — en dit geldt ook voor het verordenen en het heffen — bedenke men toch, dat het „tua res agitur”, het gaat om uw eigen zaak, voor alle bestuurders van publiekrechtelijke bedrijfslichamen geldt. Zij zijn zelf bedrijfsnoten (althans door de georganiseerde bedrijfsnoten aangewezen vertrouwenslieden) en het zijn hun eigen organisaties. Een weinig vertrouwen in hen, dat zij zich dit ook in hun kwaliteit van bedrijfsoverheid bewust zullen zijn, mag toch wel niet misplaatst heten.

Is deze bijdrage al verder uitgedijd dan in mijn voornemen lag, er ware desniettemin over de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie nog veel meer te zeggen, zowel wat haar goede dingen als wat haar tekortkomingen betreft — want ook die laatste hééft ze, en degenen die haar besturen, hebben ze, ook in de vervulling van hun taak als zodanig; en wie zouden dat beter weten dan degenen die er dagelijks mee van doen hebben? —; maar ik meen het hierbij thans te mogen laten, na te hebben gepoogd iets te zeggen in antwoord op de vraag: de p.b.o., wat verwachtte, wat vreesde ik er van in 1947, en wat is er van die verwachting, die vrees bewaarheid geworden? En dan blijkt wel, dat het mij althans is meegewallen, en dat is dan wel heel voorzichtig gezegd.

Dat mag dan voor sommigen, die dat, naar ik wel eens heb bemerkt, niet goed hebben kunnen begrijpen, mede dienen ter verklaring, waarom mijn weg van Birkhoven, in 1947, naar Binnenhof 4 — naar de afdeling Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie van (thans) het departement van Algemene Zaken —, in 1956 en tot op heden, kon leiden.

*

KAMPEND MET TEGENWIND, MAAR ACTUEEL

DOOR

PROF. MR. P. BORST

De publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie zit het niet mee. Men zou haar geschiedenis bijna een tragedie kunnen noemen. Op het Christelijk-Sociaal Congres van 1891 vernam men stemmen, die aan de in de bedrijfstak groeiende regelingen „kracht van wet” wensten te zien verleend. De Kamers van Arbeid in 1897 werden als het begin van een hoopvolle ontwikkeling begroet, maar vonden een roemloos einde. Talma offerde tevergeefs zijn levenskracht ter wille van de verordenende bevoegdheid van raden van arbeid en bakkersraden. Toen in 1922 de grondwettelijke barrière, waarover Talma was gestruikeld, werd weggenomen, scheen de weg vrij. De Bedrijfsradenwet 1933 zou de vervulling zijn, zij bleek echter even machteloos als haar zusje van 1897. Niettemin werd in 1938 de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie door minister De Wilde in een aantal indrukwekkende grondwetsartikelen fraai opgepoetst. Het bleef echter stil en spoedig kwam de oorlog. Er school wrange humor in, dat men de eerste p.b.o. moest ontvangen uit de hand der bezetters: de verplichte organisatie van vak-, bedrijfs- en hoofdgroepen met een Raad voor het Bedrijfsleven aan de top. Hoe verkeerd ook opgezet, toch betekende deze bedrijfsorganisatie voor vele outsiders een eerste kennismaking. Zij bleef echter een werkgeversgroep — de werknemers stonden erbuiten — en zij had geen achtergrond, want voor vrije organisaties was geen plaats. Zodoende kon men in 1945 van voren af aan beginnen. Blijkbaar hadden de teleurstellingen van het verleden de geestdrift niet gedoofd. Na het ontwerp-Vos, dat vrij algemeen is afgekeurd, kwam het ontwerp-Van der Ven, gevolgd

in 1950 door de wet, nu wél gebouwd op vrije werkgevers- en werknemersbonden, wél paritair steunend op beide partijen, nu geen machteloosheid meer als in 1897 en 1933, maar de mogelijkheid van verordenende bevoegdheid op sociaal en economisch gebied. Eindelijk kon er aangepakt worden. Dat is echter slechts ten dele geschied, voornamelijk in de agrarische sector. Elders vlotte het niet, er kwam een tegenwind, die in kracht toenam. Kort gezegd: de industrie deed maar aarzelend mee, „im groszen und ganzen” deed ze *niet* mee.

Vanwaar deze tegenwind? Wat zijn de factoren, die de ontwikkeling van de p.b.o. tegenhouden? Wij willen er een zestal noemen.

1. *Het verzet gaat in wezen tegen elke bedrijfsorganisatie.*

Een der misverstanden in de strijd om de p.b.o. is, dat het enkel zou gaan om de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. Het verzet tegen de p.b.o. richt zich gemeenlijk, bewust of onbewust, ook tegen de privaatrechtelijke bedrijfsorganisatie: het samengaan van werkgevers- en werknemersvakverenigingen in de bedrijfstak.

Hans Huber¹⁾ doet een boekje open over hetgeen omtrent het vakverenigingswezen en de samenwerking van werkgevers en werknemers wordt gezegd. Hier volgt een lijstje: „Verbandsherrzogtümer, Neufeudalismus, Machtstellungen, pressure-groups, invisible government, Anarchie parzellierter Gruppeninteressen, Enthumanisierung, Infiltration der Staatsverwaltung, parakonstitutionelles Kräftesystem, Demontage des Staatlichen, Kolonisation des Staates...” Dat is de reputatie der bedrijfsorganisatie in landen zonder p.b.o.! Het parlement beslist niet meer, maar de verbanden, zegt men. En dan is het om het even, of dat nu — in Nederlandse termen — de privaatrechtelijke Stichting van de Arbeid is of de publiekrechtelijke Sociaal-Economische Raad. De kritiek gaat tegen beide. Dat is het onwaarsachtige in veler strijd tegen de p.b.o. Men bedoelt *elke* bedrijfsorganisatie, elke samenwerking van werkgevers en werknemers, waarvan kracht uitgaat.

Die oppositie is niet alleen onwaarsachtig, zij is ook inconsequent. Velen staan immers wél toe, dat ondernemers zich in „vrije kartels” verenigen — behoudens staatstoezicht — maar zij komen met kritiek, zodra de werkgevers met de werknemers samen het economisch terrein betreden. Er is nog een inconsequentie. Die houdt verband met de strijd om het bestaan van vele zelfstandige ondernemers. Indien kleine en middelgrote ondernemingen trachten, bepaalde, voor hen schadelijke invloeden te neutraliseren, misstanden en ondermijnende concurrentie af te snijden, gemeenschappelijke research en marktanalyse in te stellen, dan wordt de kreet van de „vrijheid” aangeheven, dan is elke dwang „een onduidbare binding van de enkeling”. De alleen-durver moet vrijblijven. Dat is het hoge, zedelijke beginsel. Maar de kritiek verstomt, indien en zodra diezelfde zelfstandige ondernemer wordt opgeslokt in een grotere eenheid. De critici van de bedrijfsorganisatie en de p.b.o. zijn zelden uitgesproken vijanden van concerns. Men hoort er althans weinig van. Ook wij zien het nut van het grootbedrijf, maar daarnaast erkennen wij het recht van kleinere ondernemers, die zelfstandig willen blijven, het recht met behulp

1) Hans Huber, *Staat und Verbände*, Tübingen, 1958; blz. 5.

van stringente, langs democratische weg vastgestelde ordeningen het hoofd boven water te houden. Die ordening kan dwang niet ontberen. Naast het hiërarchisch verband van het concern is er plaats voor het democratisch verband van de bedrijfsorganisatie. Doch, hiërarchisch of democratisch, dwang wordt er uitgeoefend, is onmisbaar. Het concern-wezen, is niet de enige vorm van sanering. De vijanden der p.b.o. zijn veelal vijanden der bedrijfsorganisatie, met name van de bedrijfsorganisatie, waarin de zelfstandige ondernemer tracht, met zijn collega's één lijn te trekken. Zo is de kritiek op de p.b.o. een kritiek op de ordening an sich, met name de ordening die zich voltrekt tussen een groot aantal zelfstandige ondernemers. Deze kritiek is willekeurig. Het getal der contractanten is niet het criterium voor de gegrondheid, de rechtvaardigheid van de ordening.

Tegenover deze willekeurige kritiek stellen wij, dat de maatschappelijke groepsvorming als een feit moet worden aanvaard, maar dat zij moet worden getoetst aan normen van redelijkheid en billijkheid.

Er is nog een andere reactie mogelijk. Men kan voorstander zijn van de privaatrechtelijke bedrijfsorganisatie, en zich zó beschermd en sterk voelen, dat men elke toetsing aan normen van redelijkheid en billijkheid wil vermijden. Men blijft dan liever vrij van de p.b.o., om vrijer te kunnen ordenen, zonder de lastige controle van het publiekrechtelijk statuut. Het behoeft geen betoog, dat deze kritiek op de p.b.o. niet kan worden aanvaard.

2. *Kwam de p.b.o. te laat?*

Een tweede oorzaak van de tegenwind, waaraan de p.b.o. is blootgesteld, vindt men in de historie. Zestig jaar heeft men over de p.b.o. gepraat en inmiddels is op andere wijze voorzien in de nood, welke door de p.b.o. zou worden opgelost. Het oorspronkelijke ideaal is verbleekt, door de feiten achterhaald, vooral op sociaal gebied. De gedachte aan bedrijfsorganisatie en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie is opgekomen in een tijd, toen er nog weinig sociale of economische ordening bestond. De nood was hoog. Het vrije spel der krachten leefde zich uit. De arbeider werd erdoor gekneusd. Hij droeg eigen risico bij ziekte en ongeval, bij invaliditeit en ouderdom. De bedrijfsorganisatie zou redding brengen. Werkgevers en werknemers zouden regelingen overeenkomen en die zouden eventueel via de p.b.o. kracht van wet krijgen. Zo zou geleidelijk het gehele Nederlandse arbeidsleven van ellende, onrecht en uitbuiting worden verlost. Het was de grootse conceptie van de zogenaamde organische maatschappij. Deze conceptie is door de feiten achterhaald. De arbeiders konden niet wachten, „geen dag en geen nacht”, ook niet op bedrijfsorganisatie en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. Er kwamen *wetten*, welke in de eerste nood voorzagen. Onze sociale wetgeving heeft ingegrepen, voor er nog één p.b.o. aan te pas kwam. Zeker, ten dele is er iets van de gedachte verwezenlijkt in de bedrijfsverenigingen, maar dit was niet de grootse opzet van weleer. Het betrof meer de administratieve uitvoering van hetgeen reeds door het kabinet en in 's lands vergaderzaal was beslist. Een soortgelijke ontwikkeling zien wij op economisch gebied. Statelijke wetgeving voorzag in de eerste nood, de ordening kwam niet via de p.b.o.

Erkend moet worden, dat de c.a.o. als vorm van privaatrechtelijke

bedrijfsorganisatie een eigen ontwikkeling doormaakte en grote betekenis kreeg; voor de massa echter niet (slechts 10 % der werkende bevolking) en steeds secundair, na de wet. Toen de c.a.o. de massa ging bereiken (na de tweede wereldoorlog) werd ze meteen in een wettelijk keurslijf gevat, het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen 1945.

Ook de kartels als vormen van economische ordening hebben niet de organische maatschappij gebracht. Er viel een zekere verbrokkeling te constateren; de belangrijkste economische ordeningen kwamen tot stand via de wet.

Door deze gang van zaken is het grootse karakter van het oorspronkelijke concept der bedrijfsorganisatie teloor gegaan. De p.b.o. kwam te laat. Misschien valt er nog het een en ander terug te draaien, maar wie durft zich iets voor te stellen van hetgeen de departementen vrijwillig zullen afstaan? Als dan bovendien het gevaar dreigt, dat de bedrijfsorganisatie en zeker de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie ingrijpend door de overheid worden beïnvloed, eigenlijk niet meer zullen blijken te zijn dan een verlengstuk van de centrale administratie, dan is alle enthousiasme voor een integrale oplossing van het sociale vraagstuk verdwenen en wordt de p.b.o. een onnodige, min of meer belachelijke, immers te late, realisering van een oud ideaal.

Wat moeten we van deze gedachtengang zeggen? Ten dele is hij juist. Er is reeds veel op andere wijze tot stand gekomen. Wij moeten er ons voor wachten, klakkeloos de taal van het verleden te herhalen. De nodige nuchterheid is heilzaam. Wij moeten echter aan de andere kant ervoor oppassen, dat wij het waardevolle, dat reeds in het verleden werd gezien, zouden wegwerpen. Het terugdraaien van de staatsbemoeïing blijft een aantrekkelijk punt. Het verzet tegen overheersing van de p.b.o. door de centrale overheid ligt ons wel. De c.a.o. blijft een belangrijk instituut, dat een prachtige grondslag levert voor verdere uitbouw, waarbij kennelijke gebreken van de privaatrechtelijke regeling kunnen worden weggenomen. Hier stuiten wij op een actuele zaak, door de loondifferentiatie wordt de druk op de c.a.o. losser. Meer dan vroeger kan de p.b.o. het terrein overnemen. Men is nog niet te laat, tenminste als men niet voortgaat met talmen. Ook op economisch terrein is plaats voor institutionalisering.

3. *Vereenzelviging van p.b.o. met agrarische ordening.*

De tegenwind waarmee de p.b.o. tobt is aangewakkerd door de vereenzelviging van de agrarische geleide economie met het instituut der publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. Dat is niet de schuld van de agrariërs, maar van de leiders der „oude” bedrijfsorganisaties. Toen in de jaren dertig de nood van de zelfstandige ondernemer in de agrarische sector ondraaglijk werd, was de eigen bedrijfsorganisatie te zwak om het onheil af te weren. Trouwens, welke bedrijfsorganisatie zou in staat zijn geweest, de catastrofale invloeden van merendeels internationale aard te keren en de Nederlandse agrarische patroons en arbeiders voor ellende te bewaren? Onvermijdelijk ontstond zodoende een geleide economie van formele aard met een bureaucratisch apparaat — niet in ongunstige zin bedoeld — dat niet rechtstreeks tot „de hoofden en harten” der bedrijfsgenoten sprak en niet rustte op een privaatrechtelijk verleden. Toen na 1950 de agrarische ordening als eerste in het raam der p.b.o. werd gezet, kon men niet

spreken van „de kroon op een veeljarige ontwikkeling van onderen-op”, het oude ideaal van de bedrijfsorganisatie, al moeten niet onderschat worden de betekenis en invloed van een aantal springlevende, krachtige ondernemers- en arbeidersorganisaties in deze bedrijfstak. De sprongsgewijze ontwikkeling is hier en daar zichtbaar. In vraag en antwoord 47, hoofdstuk IIa van de Rijksbegroting voor het dienstjaar 1960 Algemene Zaken, Tweede Kamer 1959/1960, nr. 5700, blz. 18, leest men, dat één bestuurslid in tien, zegge tien, bedrijfslichamen zitting heeft, twee in zeven, drie in zes, zeven in vijf. Hier klopt iets niet. De vriend van de p.b.o. zet een pijnlijk gezicht, wanneer hij leest: „In de vrije organisaties bestaat nauwelijks belangstelling voor wat in de p.b.o.-organen gebeurt” (*Het Vrije Volk*, 7 maart 1959).

Beslissend voor de p.b.o. is deze kritiek niet. Dat zou zo zijn, indien men de agrarische geleide economie, vooral voorzover het de produkt-schappen betreft, zou vereenzelvigen met de p.b.o. als zodanig. Intussen moet erkend, dat zulke publikaties — wij zijn te weinig insiders om de juistheid daarvan te kunnen beoordelen — aan de zaak der p.b.o. schade berokkenen.

4. *Te weinig democratie.*

De bedrijfsorganisatie heeft een gevaarlijke vijand. Deze betwist, dat belanghebbenden, op democratische wijze samenwerkend, in staat zouden zijn, dwingend recht te vormen. Daarop is omstreeks 1905 het instituut der c.a.o. bijna gestruikeld. De c.a.o., zo zei men, schept geen recht, doch is slechts een neerslag van machtsverhoudingen. De c.a.o. heeft haar weg gevonden ondanks juridische bezwaren. Het is een typische bedrijfsordening van onderen op en zij schept voor de leden der aangesloten organisaties dwingend recht. Moeilijker werd het, toen de organisatie in de publiekrechtelijke sfeer ging verkeren. Inplaats van de c.a.o. komt de verordening, dwingend recht voor alle bedrijfsgenoten, al of niet met een poenale sanctie. Dat zulks als uitbouw van een *maatschappelijk* orgaan mogelijk zou zijn, wekte weerstand, in 1911 zowel als in 1933 als in 1946. Bedrijfsorgaan of staatsorgaan? Op deze discussies gaan we niet in. In het kader van dit artikel behandelen wij alleen de vraag: in hoeverre is het thans, op de basis van de Wet Bedrijfsorganisatie 1950, mogelijk, dat publiekrechtelijke bedrijfsorganen in het leven worden geroepen, die op democratische wijze functioneren en nauw contact houden met de vrije organisaties? Wij staan, na vele jaren theorie, voor een positiefrechtelijk vraagstuk. A. van Oven heeft gezegd, dat wij met de Wet Bedrijfsorganisatie 1950 „alle kanten uit kunnen”. Wat is het maximum aan democratie, dat wij bij de toepassing van deze wet kunnen verwezenlijken? De oogst is niet gering. Door het kiezen van kleine, overzichtelijke terreinen kan worden bewerkt, dat de bedrijfsgenoten niet te ver van de p.b.o. af komen te staan. De vrije organisaties moeten, voorzover zij zelf een groter terrein bestrijken, zorgen, dat specialisten, op het terrein van het bedrijfslichaam ingestelde vakgenoten, de bestuurszetel innemen. Zet men één zelfde bestuurder in vier, vijf lichamen, dan is het voordeel van de overzichtelijkheid verloren. In de tweede plaats kan men zorgen voor een personele unie, zowel wat de privaatrechtelijke als wat de publiekrechtelijke functie der bestuursleden betreft. Dit eist een groot verantwoordelijkheidsgevoel;

het voordeel is, dat zij rechtstreeks verantwoording kunnen afleggen aan hun bedrijfsgenoten. Ten derde: het contact tussen het p.b.o.-orgaan en de vrije organisatie kan innig zijn. Men heeft aanvankelijk gedacht, dat het verwerpen door de S.E.R. en door de regering van het amendement-De Gaay Fortman een barrière zou vormen, maar dit valt in de praktijk mee. Een uitweg is te vinden, door in het reglement van orde van het bedrijfsschap een bepaling op te nemen, krachtens welke het bestuur van het bedrijfsschap zich verplicht, het advies van de vrije organisaties in te winnen, alvorens tot het vaststellen van een verordening wordt overgegaan. Daaraan kan worden toegevoegd, dat op verzoek van de vrije organisaties gelegenheid moet bestaan, met het bestuur mondeling van gedachten te wisselen, vóór de openbare vergadering wordt gehouden.

Een vierde punt vormen de financiën. De tegenstanders van de p.b.o. schermen met min of meer fantastische bedragen aan contributies, die zouden worden geheven. Om onjuiste geruchten te vermijden, bewandelen de weg der democratie. Democratie in de financiën is democratie in het bedrijfslichaam. De controle van bovenaf door de S.E.R. is niet voldoende. De contribuabelen moeten controleren. Het ter visie leggen van de begroting heft de machteloosheid van de bedrijfsgenoot niet op. Er moeten efficiënte vormen van controle worden geschapen. Men kan b.v. als orgaan van het bedrijfsschap instellen een bedrijfssparlement, dat een of tweemaal per jaar vergadert en waarin een groot getal bedrijfsgenoten is vertegenwoordigd. Wanneer de vrije organisaties, natuurlijk eveneens langs democratische weg, deze parlementsleden kiezen — knappe, betrouwbare mensen, die zich willen inwerken en in staat zijn, gezonde, positieve kritiek te oefenen — dan kan zulk een parlement werkelijke betekenis krijgen. Wanneer de vergaderingen in het openbaar worden gehouden, en er gezorgd wordt voor een voortreffelijke reportage, dan kan het bedrijfsschap tot iets levends worden, tot een instituut dat midden tussen de bedrijfsgenoten staat, een „eigen centrum”, waarover en waarvoor gevochten wordt. Dan kan kritiek worden geoefend op de plaats, waar zulks behoort. Zulk een bedrijfssparlement zal lastig kunnen zijn. Het bestuur van een niet democratisch functionerend bedrijfsschap heeft het veel gemakkelijker. Dat is nu eenmaal de last van alle democratie. Vele Woltersomse vakgroepbesturen zagen na de oorlog tegen vrije organisaties, tegen een algemene vergadering op. Het is veel gemakkelijker, alleen de baas te zijn en alles met de autoriteiten in Den Haag te bedisselen. Het beproefde ideaal der bedrijfsorganisatie vraagt democratie. Prof. De Gaay Fortman ²⁾ schreef: „P.b.o. is niet het diplomatiek overleg van boven, de geheime diplomatie van bezoldigde bestuurders, het gaat om de enkele arbeider en om de enkele patroon.” Deze democratische verantwoordingsplicht past trouwens uitnemend in een publiekrechtelijk orgaan, zoals prof. mr. dr. M. Rooy ³⁾ opmerkt: „Het is de vraag, of de wettelijke structuur van de p.b.o.-organen met een bestuur aan het hoofd, dat èn vertegenwoordigend lichaam èn executieve is — zonder dat, als bij de provinciën en de gemeenten, een openbare verantwoordingsplicht van dagelijks bestuur aan vertegenwoordiging is geregeld — wel reeds voldoet

²⁾ *Christelijke vakbeweging en sociale gerechtigheid*, 1950, blz. 9.

³⁾ *Ondernemend Nederland*, Leiden, 1959, blz. 367.

aan een andere fundamentele eis van onze democratie, de publieke verantwoordingsplicht van wie met publiek gezag is bekleed. Dat echter het „kiesrecht” voor de p.b.o.-besturen niet is een algemeen, individueel stemrecht der bedrijfsgenoten, maar (vooralsnog?) een organisch benoemingsrecht, toegekend aan de representatieve organisaties, strookt, althans voor deze tijd, volkomen met de hiervoor aangegeven ontwikkelingslijnen, welke immers hun steunpunten telkens weer in de vrije maatschappelijke organisaties, onder leiding van hun opvolgende besturen, hebben gevonden”. Die vrije organisaties moeten echter medewerken aan de totstandkoming van een bedrijfsparlement, dat ook in het huidige kader der wet mogelijk is.

We noemden vier middelen om de democratie te bevorderen en de verantwoordingsplicht meer reëel te maken. Er is meer. Tot het uiterste kan eraan worden gewerkt om het apparaat klein te houden. Nuttig is een intensieve accountantscontrole, ook op de *doelmatigheid* der uitgaven. Wat dit laatste betreft is het voor een particuliere accountantsfirma een schier onmogelijke zaak een ingrijpende, dus lastige, kritiek te oefenen op de nuttigheid van het verrichte beheer. Het is dringend nodig dat bv. via het N.I.V.A. de accountantskantoren een onafhankelijk centraal instituut in het leven roepen, op welks naam de controle wordt verricht, zodat het bedrijfslichaam niet meer vrij is, zich van een lastige accountant te ontdoen. De belangen van een serieuze particuliere firma mogen niet in het gedrang komen vanwege omvang en scherpte der uitgeoefende kritiek. Het zou voorts geen enkel bezwaar ontmoeten, indien die kritiek, evenals de Rekenkamer dat doet, wordt openbaar gemaakt. Laten wij de p.b.o. gezond houden!

5. *De geest van de tijd en de p.b.o.*

De tegenwind tegen de p.b.o. is sterk, omdat de p.b.o.-gedachte rechtstreeks ingaat tegen de geest van de tijd. Het bedrijfsorganisatie-ideaal appelleert op het verantwoordelijkheidsgevoel en de zelftucht van de bedrijfsburger. Het is een schijnbaar hopeloze taak om mensen te overtuigen, dat ze de gemeenschap moeten dienen. Bij grote bedrijven is het technisch bijna onmogelijk, de enkeling te raken. Wij staan als het ware voor een muur. Kunnen wij in de p.b.o. de enkeling niet meer bereiken, is er slechts sprake van een technisch apparaat, dan is haar rechtsgrond vervallen. De strijd voor de p.b.o. is de strijd tegen massa en massaliteit. Nu is tot vervelens toe opgemerkt, dat de geest van deze tijd juist aan die massaliteit mank gaat. Men wil geen verantwoordelijkheid dragen, men laat graag de zaken over, mits men zelf een goed leven heeft. Dat is de geest van de arbeiders, wier idealisme en solidariteitsgevoel is gedooft, die slechts oog hebben voor het loonzakje, en van de patroons, die alleen maar letten op het winstcijfer. Liever bukt men zich onder een dictatuur, die „een goed leven” belooft, dan dat men zich zou mengen in het democratisch gewoel van verenigingsleven en bedrijfsdebatten. Indien die massageest overheerst, grijpt de p.b.o. te hoog. Gemeenschapsbesef en zelftucht moeten dan wijken voor egoïsme en onverschilligheid. De besturen worden dictatoren. De vriend van de p.b.o. zal de feilen moeten tonen, zal verbeteringen moeten voorstellen. Beter dan alle negatieve kritiek op de p.b.o. is het, de activiteit, d. i. de

democratie, in de bedrijfslichamen te stimuleren. Wij hebben juist in de p.b.o. een prachtig aangrijpingspunt voor de strijd tegen de massageest.

Wij hebben dus de wind niet mee. Een goede p.b.o., waarbij de bedrijfsgenoten nauw betrokken zijn, is bijna onmogelijk in een tijd van massificatie. Het is een enorme taak, het volk op te voeden tot verantwoordelijkheidsbesef, een taak die allereerst door de vrije organisaties moet worden verricht. Deze arbeid houdt direct verband met onze levensbeschouwing. Als er ooit een rechtsgrond voor het bestaan van confessionele vakorganisaties heeft bestaan, dan is die te vinden in de strijd om de p.b.o., omdat die strijd een beginselstrijd is, de strijd voor een beginsel, dat rechtstreeks ingaat tegen de geest van de tijd.

6. *De machtsgedachte blijft sterk*

Macht is op zichzelf een kostbaar goed, waarvoor wij dankbaar kunnen zijn. Wanneer ik spreek van de machtsgedachte, dan bedoel ik dat in een speciale, ongunstige zin ⁴⁾, n.l. wanneer zij spruit uit de overtuiging, dat eigen wil coûte que coûte moet worden doorgezet, zonder dat men die macht wil binden aan enige norm of normerende instantie. Het is de macht, die voor zichzelf het laatste woord opeist, die zijn eigen gang wil gaan zonder controle, de macht die zich sterk genoeg voelt „om zijn eigen peultjes te doppen”. Er zijn machtsconcentraties aan ondernemerskant, die menen dat zij kunnen doen wat zij willen, met verwaarlozing van de belangen van werknemers en publiek. Er zijn ook machtsconcentraties aan werknemerskant. Met name in het buitenland ziet men het vreemde verschijnsel, dat zij via de werkstaking hun wil aan de andere partij en aan de gemeenschap opleggen. Zulke sterke groepen voelen weinig voor institutionalisering. Het vraagstuk van de machtsconcentratie wordt wel eens genoemd „the biggest problem of our time”. De p.b.o. geeft in beginsel een oplossing voor dit probleem. Zij institutionaliseert de machtsgroeperingen in een schema van dwingend recht. Daarmede wordt radicaal afgesneden, dat bij die machtsvormen zelf het laatste woord zou berusten. Dat is onaangenaam voor de machthebbers. Daarom zijn er economische machtsgroeperingen, die de p.b.o. voor hen schadelijk achten. Zo zijn er werknemersorganisaties die er niets voor voelen, de loonvorming te brengen uit hun eigen machtsfeer naar het geïnstitutionaliseerde lichaam. Is het niet merkwaardig, dat in de bedrijfslichamen zo weinig *sociale* verordeningen tot stand zijn gekomen? Wij geloven, dat in Nederland de machtsgedachte in aanmerkelijk groter mate is overwonnen dan elders. Wat wordt gepresteerd in het overleg in Stichting van de Arbeid en S.E.R. is bewonderenswaardig. In het hierboven reeds aangehaalde gedenkboek van het Verbond van Nederlandse Werkgevers schrijft prof. Rooy ⁵⁾: „Wie wil stellen, dat wij met de wet van 1950 verder zijn gegaan dan menig ander West-europees land, kan geredelijk gelijk gegeven worden, maar hij mag dan niet uit het oog verliezen, dat de ook in die landen zich doorzettende sociaal-economische groei zich met veel meer schokken, met name stakingen, voltrekt en soms met weinig succesrijke pogingen als het

⁴⁾ Dit is m.i. over het hoofd gezien door Van Esveld in *Ondernemend Nederland*, Leiden, 1959; blz. 89.

⁵⁾ T.a.p. blz. 365—366.

„Mitbestimmungsrecht” van de arbeiders in de Westduitse ondernemingen wordt tegemoetgetreden.” De samenwerking in Nederland beperkt zich niet tot het centrale verenigingsleven. Ook in de periferie is er begrip voor. In zoverre is de wind niet tegen. Maar toch stuiten wij ook daar op machtsinstincten die er voor terugschrikken, de ordeningen te brengen in het raam van een p.b.o.

Actualiteit van de p.b.o.

De p.b.o. worstelt met tegenwind. Wij hebben zes factoren genoemd, die belemmerend op haar doorvoering werken. De jongste Nieuwjaarsrede van prof. Verrijn Stuart noemt er nog andere. Met de analyse van die factoren blijkt de *actualiteit* van de p.b.o. Zij heeft immers betrekking op behoeften en noden van dit ogenblik, zij wil gebreken van deze tijd wegnemen.

Actueel is de p.b.o. ook in verband met de komende Europese integratie. De zelfstandige ondernemers moeten — per bedrijfstak en nationaal — samenwerken om via marktonderzoek, technische research, collectieve propaganda enz. een eenheid te vormen, die op de krachtigst mogelijke manier de vaderlandse industrie aan de strijd om de Europese markt doet deelnemen. Dit is misschien een kwestie van miljoenen en zouden die alleen te vinden zijn bij de concerns? Kan dit alles tot stand komen alleen op basis van vrijwilligheid? Hier is institutionalisering nodig via een democratisch ingerichte p.b.o.

Er is meer. Wie voorstander is van maatschappelijke organisatie naar levensbeschouwing (door tegenstanders weinig verdraagzaam met het scheldwoord „verzuijing” betiteld) zal moeten voorkomen, dat de splitsing der organisaties tot onnodige versnippering leidt. In het vrije organisatieleven vindt men prachtige vormen van samenwerking der drie patroonsgroepen in een z.g. federatie. Niet altijd blijkt men echter de juiste vorm te kunnen vinden. De p.b.o. schept de mogelijkheid tot bundeling, ook als het vrije organisatieleven in gebreke blijft. Die vrije organisaties blijven soeverein, maar in de p.b.o. vinden zij een ontmoetingspunt. Daartegenover heeft de p.b.o. de principiële vakorganisaties weer nodig. Immers, wil die p.b.o. leven in de hoofden en harten der bedrijfsgenoten, dan kan dat alleen als dezen daartoe worden opgevoed op levensbeschouwelijke grondslag. Bij de p.b.o. vindt men een prachtige wisselwerking: het bedrijfschap integreert op de basis van de vrije organisaties, daartegenover zorgen die vrije organisaties ervoor, dat de betekenis en de achtergrond van het bedrijfslichaam in de hoofden en harten der bedrijfsgenoten wordt verankerd. Het vraagstuk van de principiële vakorganisatie is actueel en daarom is de p.b.o. actueel.

De p.b.o. is niet minder actueel, omdat zij een vorm zoekt voor de voltooiing van de emancipatie van de arbeider. Medezeggenschap is een modewoord. Weinigen kunnen een goede oplossing bieden. Velen doen, alsof er niets aan de hand is. De p.b.o. geeft in beginsel op deze moeilijke vraag een antwoord.

Hierboven hebben wij reeds het vraagstuk der machtsconcentratie aangeraakt. Josua Werner⁶⁾ spreekt van „Umwälzungen im Staats-

⁶⁾ Josua Werner, *Die Wirtschaftsverbände in der Marktwirtschaft*, Zürich und St. Gallen, 1957, blz. 216.

gefüge durch die Verbände". Dat grote vraagstuk kan men niet laten liggen.

Merkwaardige actualiteit! De twee problemen van de dag: voltooiing van de emancipatie van de arbeider en institutionalisering der machtsconcentraties — voor beide heeft de p.b.o. een woord. Laten de tegenstanders de p.b.o. maar afkammen, mits zij voor die twee brandende problemen een andere behoorlijke oplossing kunnen bieden.

Het zij nogmaals gezegd: de p.b.o. zal de oplossing niet brengen, wanneer zij verkeerd wordt gehanteerd. Beslissend zal zijn de mentaliteit van de bedrijfsgenoten. Alleen dan zal de democratie „workable” zijn. Eén ding moeten wij daarbij niet vergeten: juist in de democratie krijgt de enkeling, de persoonlijkheid een kans. In de democratie worden *leaders* geboren. Dat is in het privaatrechtelijk organisatieleven duidelijk gebleken. Josua Werner⁷⁾ schrijft: „Die schweizerische Wirtschaftsgeschichte kennt eine Reihe von Beispielen wo verantwortungsvolle Verbandsführer durch ihre Wirksamkeit maszgeblich zur Milderung sozialer Gegensätze beigetragen haben” en iets verder: „Die Verbände ohne Führerpersönlichkeiten kommen nicht aus”. Men schrikke niet van dat woord „Führer”. Het is een Zwitserse „Führer”, een gids, aanbevolen door een docent aan de handelshogeschool van St. Gallen. Bekwame, betrouwbare leiders hebben wij nodig, hoogstaande mensen, goede collega’s, hartenwinners, welsprekend en onvermoeibaar, gematigd en moedig, beleidvol en opofferend. Ik citeer weer Josua Werner als hij zegt, dat de „Wirtschaftspolitik” door de „etische Qualitäten der Verbandsspitzen” wordt bepaald. Ziehier de harmonie tussen het van bovenaf en het van onderen op. Een sterke leiding, omdat de leider geestelijk en moreel sterk is en het hart van de bedrijfsgenoot weet te bereiken. Met een variant op Ripert zouden wij kunnen spreken van „la règle morale dans l’organisation professionnelle”. Met minder kunnen wij niet toe, noch in de privaatrechtelijke, noch in de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie.

---

⁷⁾ T.a.p. blz. 216.

TUSSEN SCYLLA EN CHARYBDIS

DOOR

M. W. SCHAKEL

Het christendom heeft een diep stempel op onze samenleving gezet. Dat blijkt reeds hieruit, dat de verhalen uit de heidense mythologie ons bizar en onwezenlijk aandoen. Zulk een vreemd relaas is het liefdesavontuur van Glaucus, de eenvoudige visser uit het oude Griekenland. Onze visser at toverkruiden, sprong in zee en werd door Oceanus onsterfelijk gemaakt. Die onsterfelijkheid bevrijdde hem overigens niet van de zieltoestanden van gewone stervelingen: hij werd verliefd. Het buitengewone schuilde in het voorwerp zijner liefde: de zeenimf Scylla. Met de tweede vrouw in het verhaal, de tovenaress Circe, sluipt de jaloersheid binnen. Die tovenaress verandert onze nimf in een monster, dat die naam met recht verdiende. Oordeelt u zelf: zes hondekoppen, twaalf poten, drie rijen scherpe tanden en een schelle, blaffende stem. Tot op de huidige dag resideert dit monster Scylla onder de rots van die naam, die daar ligt tussen Italië en Sicilië.

Tegenover die rots: het al evenzeer bekende eilandje Charybdis. De draaikolk in de buurt van dit eiland vindt in de mythologie de navolgende verklaring: er woont daar een reuzin, die driemaal per dag de krachtproef volbrengt om de wateren in te zwelgen en weer uit te spuwen.

De arme schipper, die met zijn zeilbootje tussen deze onaardse bedreigingen door moest laveren is ook in onze taal het standaard-voorbeeld geworden van de mens, die in een bepaalde levenssituatie door meer dan één gevaar tegelijkertijd wordt bedreigd.

Als zodanig kan hij ook ten voorbeeld gesteld worden aan de schippers op de woelige baren van het openbaar bestuur.

Dat speelt al dadelijk bij deze oude, maar altijd weer van nieuwe actualiteit tintelende vraag: christelijke staatkunde en geestelijke vrijheid verdragen zij zich in een natie, die in geestelijk opzicht uit onderling verschillende groeperingen bestaat?

Ons antwoord — het zal uit het vervolg blijken — is een volmondig ja, maar wij mogen ons niet verhelen, dat grote gevaren ons op die reis omringen.

De hulk van de christen-bestuurder verkeert van dag tot dag in gevaar te pletter te slaan op de rots van de neutraliteit dan wel verzvolgen te worden door de draaikolk van geestelijk imperialisme.

De les van de historie

De geschiedenis rekent men tot onze leermeesters. Onder zeker voorbehoud kan men dit toestemmen, maar dan worde daaraan toegevoegd, dat zij een harde leermeesteres is. Telkens wanneer de les wordt herhaald,

verdubbelt het lesgeld. „Als er één les is, die de geschiedenis ons heeft ingeprent met al de nadruk van eeuwenlange ervaring, dan is het wel deze, dat een aanwenden van dwangmiddelen op geestelijk gebied volstrekt ondeugdelijk en ondoelmatig is; geen les is met zoveel bloed en ellende betaald door de mensheid als juist deze; die dwaling schijnt wel onuitroeibaar te zijn, omdat zij in beginsel voortspuit uit vurige liefde voor beleden waarheid.”¹⁾

Gevloekt alle gewetensdwang — aldus Kuyper²⁾ — die voor het Evangelie een andere weg dan die der vrije overtuiging ontsluit, want het komt de eer van Christus te na ooit anders dan uit vrije liefde gemind te worden.

Alle geestelijke dwingelandij van staatswege was Kuyper belediging van de adel van het geestelijk leven.

Aan dat uitgangspunt is hij de jaren door getrouw gebleven. „Het Evangelie versmaadt de krukken der machthebbenden.”³⁾

„Wat in zichzelf voortreffelijk is, moet alleen door die innerlijke voortreffelijkheid de harten veroveren. Dwang in het geestelijke randt de eer van het Goddelijke aan.”⁴⁾

De overheid draagt het zwaard en dat niet tevergeefs, maar Christus heeft haar dat zwaard niet in handen gegeven om er Zijn Koninkrijk mee uit te breiden. Geen dwang dus in het rijk van de geest!

Wie deze conclusie toestemt, blijft met een paar brandende vragen zitten. Moet de christen aan zijn overheid niet de eis stellen, dat zij zich buigt voor God en Zijn gebod? Nog knellender: moet hij als ambtsdrager deel uitmakende van een overheid in staatsrechtelijke zin die gehoorzaamheid aan het Goddelijk gebod niet realiseren via de maatregelen van het bestuur, waarvoor hij mede verantwoordelijk is en waarvoor hij in de jongste dag als zondaar staande voor Gods rechterstoel rekenschap zal hebben af te leggen? Maakt het, waar wij toch niets af mogen doen aan de totaliteit, de radicaliteit van Gods claim op de wereld en het mensenleven, ook maar iets uit of de gemeenschap, waarbinnen de overheid, waarvan hij deel uitmaakt, functioneert, deze handhaving van Gods eis al of niet welgevallig is?

De krukken van de machthebbenden in geestelijke dingen versmaden! Maar wat is dan de reële inhoud van een christelijke staatkunde? In hoeverre gaat zij de lege huls dan nog te boven?

De rots van het neutralisme

Op neutralistisch standpunt zijn de eisen van een christelijke staatkunde een rechtstreekse bedreiging van de vrijheid. Wilt gij op de bres staan voor die vrijheid — aldus deze uitgangstelling — dan hebt gij op te komen voor de neutraliteit van de overheid in geestelijke vragen.

Wanneer de overheid zich identificeert — geheel of ten dele — met een bepaalde levensbeschouwing, dan stuwt dat onherroepelijk naar uitwendige dwang.

De neutralisten schijnen het historisch gelijk aan hun zijde te hebben,

1) A. Anema, *Bezinning en bezieling*, 1946, blz. 40.

2) Deputatenrede *Niet de vrijheidsboom maar het kruis* (1889).

3) Deputatenrede *Maranatha* (1891).

4) Deputatenrede van 1897.

als zij zeggen: telkens wanneer een staat partij koos voor een godsdienst, een als godsdienst functionerende levensvisie, stelde zij ook haar machtsmiddelen in dienst van deze geestelijke Heer. De overheid is voor de neutralist niet anders dan de spiegel, waarvoor het volk staat. Het is haar opdracht in haar optreden dat volksleven te weerspiegelen. Zij voegt uit en van zichzelf aan dit aldus verkregen beeld geen nieuwe kleuren toe. Zij registreert wat er in het volk leeft. Bij de bepaling van haar beleid treedt zij niet buiten het kader van de met de fotolens vastgelegde plaat, die de algemene gesteldheid weergeeft. De overheid moet niet via haar ambtsdragers pogen met de tekenen van hun particuliere levensvisie de foto van het volksleven te retoucheren. Dat voegt haar niet, want zij dient kleurloos, zij dient neutraal te zijn. In geestelijke vragen past de overheid maar één houding: die van de zwijger.

Die neutrale staat, die zich in geestelijk getinte zaken geen partij stelt, die niet kiest voor een bepaalde levensvisie, wordt verdedigd uit naam van de verdraagzaamheid. Onder het nogal eens met enig uitwendig vertoon zwaaien met de vlag der menselijke vrijheid.

Het geluid is niet nieuw in de vaderlandse politieke arena. Reeds in 1851 wierp Thorbecke in het parlement Groen van Prinsterer tegen: „Waart gij een stille partij, die enkel God zocht op hare wijze te dienen, men zou, al hield men uwe meening voor dwaling, U eerbiedigen. Maar gij wilt met uwe godsdienstige stellingen het politiek gebied regeeren. Gij tracht een oude wonde weder te openen.”

Mr. Van Houten motiveerde in 1867 zijn voorstel tot schrapping van enkele woorden uit het Adres van Antwoord als volgt: „Ik acht het niet noodig, dat in een stuk van de Kamer en in Regeeringsstukken eene op de godsdienst betrekkelijke formule voorkomt. Ik acht haar niet op haar plaats in een staatsstuk uitgaande van een staatslichaam van een land, waar rechtens en feitelijk niet alleen vrijheid van geloof, maar ook vrijheid van ongeloof bestaat.”

Groen van Prinsterer placht in zulke gevallen de heren de vraag voor te leggen, wat ze dan verkozen: het ongeloof als godsdienst van staat dan wel de staat als werktuig zonder ziel.

Zo op de eerste oogopslag zit er in die neutralistische opvattingen, mede gelet op wat de historie ons te zien gegeven heeft, iets wat ons toespreekt. Wellicht ook daarom, wijl deze neutraliteits- en vrijheidsvisie tegemoet komt aan de zwakheden des vleses: er blijven zo weinig problemen en spanningen over. Toch wijst de belijdende christen dergelijke neutraliteits- en vrijheidstheorieën af. Op indringende wijze is dit geschied door senator Diepenhorst op 28 juni 1955, toen de wet op de lijkbezorging in de Eerste Kamer behandeld werd. Met name van liberale zijde stond men toen op de barricaden, omdat onverdraagzaamheid de vrijheid ter neer velde.

De anti-revolutionaire woordvoerder wees die neutraliteitstheorie af, wijl er geen neutraliteit bestaat. Ook neutralisten kiezen, wanneer zij te goeder trouw menen onzijdig te zijn. Wie het algemeen-zedelijke, het algemeen-menselijke, de foto van wat is, tot laatste norm verheft, kiest. Kiest in centrale levensvragen. Wie de openbaring beperkt in die zin, dat deze voor de overheid niet een licht op het pad en een lamp voor de voet zou zijn, die is niet neutraal, die kiest!

Prof. Diepenhorst wees evenzo het vrijzinnige vrijheidsideaal af. De belijdende christen kan en mag er zich niet achter scharen, omdat het in verbinding staat met humanisme en verlichting; omdat aan de basis een niet-schriftuurlijke, een gekleurde, een betrekkelijk optimistische mensbeschouwing staat; omdat het door ondergrondse banden gevoed wordt uit de meest persoonlijke beslissingen tegenover waarheid en gerechtigheid, tegenover de zin van het leven, tegenover God Zelf.

Prof. Diepenhorst noemde het een eigenmachtig gegrepen vrijheidsideaal. Inderdaad: eigenmachtig gegrepen uit de „volheid” van gewaande autonomie. De neutralist geeft te weinig aan de overheid, te veel aan de individuele mens. Zijn pertinente neen in deze dingen is een te boud gesproken woord. Voor de antirevolutionair heeft het gezag niet tot taak, alleen maar het volksleven te weerspiegelen en verder Gods water over Gods akker te laten lopen. Als het gezag het recht wil bedelen moet het weten, waarin dat recht wortelt, waarop het rust. Het is niet anders dan een erbarmelijk pogen zichzelf uit het moeras te trekken, indien men stelt: die bron en dat rustpunt vindt gij in het patroon van de tijd, in de algemene ogenblikkelijke gesteldheid, in de stand van de Nederlandse beschaving.

Wat de neutraliteitsgedachte aangaat, men mene niet, dat deze rots Scylla alleen maar in de wateren der vrijzinnigheid opduikt. In geschriften en schriftelijk vastgelegde uitspraken van ethisch-irenischen treft men die alleen maar het volksleven weerspiegelende overheid ook aan. Met ernst en nadruk hield D. Chantepie de la Saussaye de staatslieden voor, dat ze niet moesten maaien, waar de vrucht niet rijp was; dat slechts datgene in wetten mocht worden opgenomen, wat in de volkszede reeds gerijpt was; dat de staatsvorm het kleed behoort te zijn, dat bij de maatschappij past. „De staat behoort geen wetten te maken, die christelijker zijn dan de consciëntie der natie.” „De staat heeft maar alleen te constateeren en te legaliseeren wat van de idealen der Kerk algemeen eigendom is geworden.”⁵⁾

Hier ligt één van de grote oorzaken van de botsing tussen Groen van Prinsterer en zijn ethisch-irenische vrienden, zoals deze in het schoolwetdebat met Van der Brugghen een dramatisch hoogtepunt vond. Groen weigerde de diepgaande verschillen te zien, zijn breedheid waar het betrof het toerekenen tot de kring zijner politieke vrienden bracht hem er toe dit meer als een verschil in nuance aan te voelen dan als een twistgeding van fundamentele aard.

Het actualiteitsbeginsel noemde Van der Brugghen deze ethisch-irenische visie op de staatkuur: uitgangspunt voor de politiek is niet de norm, maar het feit, de actualiteit; niet wat zijn moet, maar wat is. In *Christendom en Staatskunde* pleit hij voor „wetten, die een volk noch voor christelijker houden dan het is noch christelijker willen maken dan het werkelijk is.”

In het Adres van Antwoord aan de Tweede Kamer (24/25 september 1856) wordt die spiegeltheorie als volgt neergelegd: „Het is naar het standpunt van de Regeering niet de taak der Regeering om te zorgen voor

⁵⁾ D. Chantepie de la Saussaye, *Leven en Rigting*, 1865.

de christelijke behoeften van het volk; het is de taak der Regeering, dat zij wetten schrijve voor een volk gelijk het bestaat.”

Ook hier de bedreiging door de neutraliteitsrots. Hier geen waardering voor het pogen om uit het openbare leven te weren of weg te nemen, voorzoveel en voorzover dat mogelijk is, van datgene wat de mens een belemmering vormt op het moeizaam pad naar zijn eindbestemming.

De draaikolk van geestelijk imperialisme

Men kan te veel zetten op de kaart van de vrijheid. Men kan zulks ook doen op de kaart van het gezag, van de staat.

Er zijn christenen in ons vaderland die van de overheid eisen, dat zij Gods ordinantiën aan het volk oplegt. Het Schriftbewijs wordt vooral ontleend aan het Oude Testament. Men wenst in deze kring niet te onderscheiden tussen de bedeling vóór en na Christus' komst in het vlees. Men wenst niet te aanvaarden, dat de positie van het oude Bondsvolk wel sterke trekken van overeenkomst met de Kerk onder deze bedeling vertoont, maar beslist niet met die van de constitutionele monarchie Nederland in het midden van de twintigste eeuw.

Het fundamentele verschil tussen kerk en staat wordt niet in de volle diepte onderkend en erkend. Men stelt op één lijn — prof. Diepenhorst wees daarop tijdens het reeds genoemde crematiedebat — de zuiverheid van kerkelijk belijden, de zuiverheid van de levenswandel van de christen en de eisen, die men aan de staat stelt.

Bovendien wordt bij het Schriftbewijs uit het Oude Testament niet voldoende aandacht besteed aan het feit, dat zelfs toen gerekend werd met de hardigheid des harten. Mozes en de scheidbrief dienen in dit verband vaak als voorbeeld. 1 Samuel 8 tekent ons een nog veel aangrijpender situatie. Israëel was een theocratie. Indien de onderdanen van deze theocratie deze niet ergens aan de buitenkant treffen, maar midden in het hart (Geef ons een koning!) dan luidt Gods eigen opdracht aan Samuël: Hoor naar hun stem en stel hun een koning (1 Samuël 8 : 22). Wij kunnen ons hiervan niet afmaken door te stellen, dat het dit volk zwaar opgebroken is. In die rij van koningen staan ook David en Salomo.

Tekenend is ook het ons in 1 Koningen 15 : 14 medegedeelde: „De hoogten werden wel niet weggebroken; nochtans was het hart van Asa volkomen met den Heere al zijn dagen.”

Volkomen met den Heere!

Al zijn dagen!

Niet-afgebroken hoogten in zijn koninkrijk!

Christelijke staatkunde, die de werkelijkheid onder ogen ziet, is niet het erbarmelijk loslaten van gestelde ordinantiën, maar een handelen in bijbelse zin.

„De heilrijke kracht van een geneesmiddel moge onwedersprekelijk wezen, er kunnen redenen zijn waarom het toedienen er van onmogelijk wordt; daaronder mag onwil en tegenzin van den zieken worden geteld.”⁶⁾ Staatkunde in het hier en nu kan en mag niet betekenen het najagen van luchtkastelen. Dat doet men als men de staat wil snijden

⁶⁾ Groen van Prinsterer, *Nederlandsche Gedachten*, 17 maart 1831.

naar het patroon van de zuivere kerk. Consequente toepassing van deze denkbeelden leidt onverbiddeijk tot geestelijke dictatuur. Dan staat men dicht bij Petrus Dathenus maar ver van Willem van Oranje. Met christelijke staatkunde zijn we in het spanningsveld tussen tweemaal twee polen: overheidstaak en burgervrijheid; de norm en de hardigheid des harten. Het recht van de overheid is niet heiliger dan de vrijheid van het volk. Het meest fundamentele verschil tussen mens en dier is dit, dat het de mens gegeven is te leven in eigen keuze en verantwoordelijkheid. God liet aan het kroonjuweel van Zijn wonderbare schepping een zoom van vrijheid.

De overheid overspant haar taak en vernietigt die vrije zoom als zij over de gehele lijn zegt: ik zal wel voor u beslissen.

Prof. dr. H. N. Ridderbos wijst in een artikel *Christelijke vrijheid en politieke partijkewe*⁷⁾ op het gevaar, dat het bijvoegelijk naamwoord christelijk het zelfstandig naamwoord gaat oplossen. „Dat gebeurt, wanneer men zich in feite separeert van de politieke werkelijkheid en zich opsluit in zijn christelijk politiek bolwerk. Christus heeft de zijnen niet buiten maar in de wereld in vrijheid gesteld. De politieke projectie zij niet een anticipatie of wellicht een restauratie.” Ridderbos wekt ons op tot een bezig-zijn op reële, vruchtbare en positieve wijze.

Christelijke staatkunde

Christelijke staatkunde mag nooit betekenen ongeoorloofde uitbreiding van de taak van de overheid en dan bij voorkeur op geestelijk gebied.

Christelijke staatkunde? Ja, maar dan op het terrein van de staat zelf.

Dat heeft het Calvinisme niet terstond begrepen. Het oude Calvinisme — vandaar het veelvuldig beroep op Dathenus en Voetius — aanvaardde geen godsdienstvrijheid. Het deelde de staat in dezen een taak toe. H. Algra⁸⁾ wees er op dat men zich hieraan eensdeels ontworsteld heeft door de staat te degraderen en de staatkunde te ontadelen. De staat heeft zich alleen maar met het stoffelijk welzijn in te laten. Staatkunde is dan de poging een aantal zakelijke, bloot menselijke doeleinden te bereiken. Algra toont aan, dat vele reformatorische christenen op deze wijze de staat weer in vóór-reformatorische zin ontledigd hebben. Volgens ds. Scholte van Doeveren waren alle staten uit de duivel. Vinet, die zulk een grote invloed had op de zonen van het Réveil, noemde de staat een mens min diens geweten. Wie behoeft zich dan nog te verwonderen over de tegenzin tegen de staatkunde, de politicophobie, van verschillende voortrekkers in die Réveilkring?

Het is de antirevolutionair te schraal. De staat is Gods dienaar. Dat staat voorop. Hij voegt daaraan echter onmiddellijk toe: en haar mandaat is beperkt. Dan zijn de scheidingslijnen scherp getrokken.

De staat Gods dienaar. Deze belijdenis zet zich af tegen de gedachte van de neutrale staat. Artikel 3 van ons nog altijd niet gewijzigde Program van Beginzelen ziet haar gebonden aan Gods ordiantien. Artikel 4 verklaart haar gehouden te zijn tot verheerlijking van Gods naam.

⁷⁾ Prof. dr. Herman Ridderbos, *A.R. Staatkunde*, november 1955, blz. 321 v.v.

⁸⁾ H. Algra, *De calvinistische reformatie en onze principiële politiek*, 1948.

Beperkt mandaat! Hier wordt de slagboom tussen christelijke en totalitaire staatkunde neergelaten.

Zijn betoog samenvattend stelt Algra ⁸⁾ het dan nog eens heel duidelijk. In de lijn van de calvinistische reformatie liggen twee beginselen centraal:

- a. de christelijke, niet-neutrale, niet-theocratische staat;
- b. de begrenzing van de bevoegdheid van de staat.

Prof. Diepenhorst stelde het bij de behandeling van de zondagswet in de Eerste Kamer op 13 oktober 1953 als volgt: De overheid, hoezeer ook gehouden aan de wet van God, handhaaft deze niet over haar volle breedte en in haar volle diepte, omdat zij dit niet kan, omdat zij dit niet mag. Omdat zij dat bij het voorbeeld van de zondagswet niet kan: zij kan wel de openbare rust op, maar niet de ware heiliging van Gods dag waarborgen. Zij komt niet verder dan een zuiver uitwendige regeling. Omdat zij dat niet mag, wil zij althans binnen de begrenzing van haar Goddelijke opdracht blijven: het betrachten van de openbare gerechtigheid. Staatkundige vrijheid is niet hetzelfde als christelijke vrijheid. De kring van het overheidsgezag dekt niet die van het kerkelijk gezag.

Van die overheid geldt, dat zij heeft een eigen, niet van mensen afgeleid(e) gezag en verantwoordelijkheid — zo blijft ze bewaard voor ontadeling — maar zij is van beperkten rechte — zo blijft ze bewaard voor ontarding. Bij de vaststelling van de vrijheidssfeer van haar onderdanen mag zij niet naar welgevallen — ook niet naar christelijk welgevallen — te werk gaan.

Zo langzamerhand wordt het nu toch wel een heel bange vraag: Is er dan waarlijk nog een marge over voor christelijke staatkunde naar calvinistische levensvisie?

Is — met deze remschoenen op de wagen van de christelijke staatkunde — het begrip dan inderdaad wel zo veel meer dan een lege huls?

Die marge is er. De huls is niet leeg en behoeft niet leeg te zijn. Ook zonder gewetens geweld aan te doen kan de staat christelijk werkzaam zijn:

- a. in zijn eigen instellingen;
- b. in zijn wetgeving.

De wensen van de christenen in deze sectoren worden wel eens — ten onrechte, we komen er nog op — wat denigrerend aangeduid als de „spécialités de la maison”: de specialiteiten, de wat versteende stokpaardjes van christelijken huize.

Wij willen hier nadrukkelijk vastleggen, dat christelijke staatkunde zich in deze zaken niet uitput. De horizon is gelukkig veel breder, het arbeidsterrein beduidend ruimer.

Daar waar het haar gegeven is aan het publieke leven mede vorm te mogen geven wordt haar ook de ruimte gelaten om — zonder gewetens geweld aan te doen — nog vele van haar opdrachten te realiseren. De mens-, maatschappij- en staatsbeschouwing van de christen komen dan in het geding.

Het zou ons echter in het kader van dit artikel te ver voeren om dit èn principieel èn praktisch aan de hand van een groot aantal actuele politieke problemen — en dan nog waarschijnlijk ten overvloede — uiteen te zetten. Terug daarom naar de „spécialités de la maison”.

Christelijke staatkunde houdt de overheid voor, dat zij in haar eigen

instellingen zo christelijk mogelijk heeft te zijn. „De hardigheid des harten” harer onderdanen zal haar daar minder „toegeeflijk” mogen vinden dan in de sector van de desnoods met politiedwang af te eisen naleving van haar verordeningen. Het anderen iets verbieden ligt niet op hetzelfde vlak met zelf iets doen. Een gemeentelijke overheid, die bij voorbeeld haar zwembad op zondag openstelt, ontnemt haar personeel de gelegenheid de zondag te heiligen. Daar is zij zelf rechtstreeks verantwoordelijk voor. Een zwemverbod in alle openbare wateren op zondag — gesteld dat de vigerende Zondagswet zulk een gemeentelijke bepaling nog zou toelaten — is een zaak van andere orde. Wie als christen-bestuurder de zondagsluiting van het gemeentelijke bad zal onderschrijven, zal tegenover de aandrang uit eigen of aanverwante kring tot een algeheel zwemverbod op zondag in de openbare wateren toch veel gereserveerder moeten staan.

Bij de wetgevende en verordenende arbeid worde „de hardigheid van het onderdanenhart” sterker in de besluitvorming betrokken, echter niet in dien zin, dat alleen de feitelijke situatie in ogenschouw genomen wordt. Dan zijn wij bij de vrijzinnige spiegeltheorie en het ethisch-irenische actualiteitsbeginsel aanbeland.

De wetgevende taak is niet van uitsluitend registrerende aard. Aan wetten en verordeningen stelt de christen de eis, dat ze opvoeden, dat ze kerstenen. Hij erkent daarbij, dat er voor zijn wetgeving grensstenen van plaats en tijd gesteld zijn.

De norm moet naar de mensen gebracht worden, schreef prof. mr. A. M. Donner⁹⁾. Maar hij had daaraan vooraf laten gaan — en hier onderscheidt de christelijke staatkunde zich van de spiegeltheorie —: de mensen moeten naar de norm gebracht worden.

Het kerstenende element in het optreden van de overheid schuilt ook in dat heenwijzen naar en dat optrekken tot de norm, zoveel en zover als zonder kortsluiting met het rechtsbesef van de onderdanen mogelijk is. (Dit laatste beding moet gemaakt worden: een rechtsorde is dan pas recht en verstevigt dan slechts de orde, wanneer het voor diegenen die er in leven niet maar alleen een uiterlijke zaak is, die niet wordt beleefd en dus niet aanslaat).

Instructief zijn in dit verband de beschouwingen, die Colijn in het in 1928 bij het vijftigjarig bestaan van de Antirevolutionaire Partij uitgegeven gedenkboek, *Schrift en Historie*, aan artikel 3 van ons beginsel-program wijdde.

Dit artikel bevat de uitspraak, „dat het staatsgezag ten onzent, noch rechtstreeks gelijk in Israël, noch door de uitspraak van eenige kerk, maar in de consciëntie beide van overheid en onderdaan aan de ordinantiën Gods gebonden zij.”

De norm, de ordinantiën zijn er. Art. 3 beantwoordt op welke wijze de band aan die ordinantiën tot uiting komt. Negatief stelt het: niet rechtstreeks als onder Israël en ook niet via de uitspraak van een bepaalde kerk.

Positief: die band komt tot uitdrukking in de consciëntie. Maar dan niet alleen in de consciëntie van de „christelijke” overheid, maar in die van overheid en onderdaan beide.

Een staatkunde, die alleen acht slaat op het gebod en generlei rekening

⁹⁾ *Nederlandse Gedachten*, 19 januari 1957.

zou willen houden met de mate, waarin dat gebod weerklink vindt in het volksleven, wordt in ons beginselprogram dus niet bepleit.

„Het verloop der wereldgeschiedenis, zooals die onder Gods voorzienig bestel plaats greep, bracht een toenemende invloed van de bevolking op het staatsbestuur. De samenwerking tussen overheid en volksvertegenwoordiging is in onzen tijd van zoodanigen aard geworden, dat de overheid des lands geen maatregelen van eenige beteekenis meer nemen kan, welke tegen de overtuiging der volksvertegenwoordiging ingaan.”

„Men kan der overheid in het afgetrokkene wel den plicht opleggen naar Gods ordinantiën te regeeren, maar het *volbrengen* van die plicht onderstelt, dat er geen krachten aanwezig zijn, die de overheid *verhinderen* kunnen hare zienswijze tot gelding te brengen.”¹⁰⁾

Ook Colijn is evenwel van mening: „dat bij deze dingen niet anders dan een lijdelijke houding zou kunnen worden aangenomen door de overheid, is zeker niet in overeenstemming met de opvatting van het A.R. program in zake haar roeping.”¹¹⁾

Die volksconsciëntie, die de overheid bij haar optreden dus enerzijds niet mag veronachtzamen, moet voor haar deel door die overheid door haar beleid anderzijds wakker worden gehouden.

„Laat men deze en verwante dingen in de maatschappij ongehinderd voortwoekeren, dan wordt het leven dat uit de Schepping opkomt volstrekt gedegenereerd; dan verduistert ook de volksconsciëntie en wordt de zonde niet meer als zonde gezien; wat erger is dan de zonde zelf.”¹²⁾

Hier treedt die plicht tot heenwijzing naar, zo mogelijk optrekken in de richting van de norm in werking. En dat omdat ook de staat op zijn terrein, naar de visie van de christen, ten opzichte van het volk een kerstenende roeping heeft; omdat de staat niet tot registreren en meer niet geroepen zou zijn; omdat de staat op zijn terrein toch altijd nog meer gelijkenis vertoont met de leidinggevende voorzitter dan met de notulerende secretaris.

Christelijke staatkunde op deze wijze toegepast is en blijft een uitermate moeizaam bedrijf. Vaak begeleid door scherpe kritiek van geestverwanten, die zich juist door hun liefde tot de Waarheid verontrust gevoelen door zulk een „halfzacht” bedrijf. Aan de andere kant storten de tegenstanders de fiolen van hun spot uit over dit in hun ogen armetierige geklungel.

Dat ervaren de protestants-christelijke ministers in dit kabinet nu weer in de toto-kwestie. Op de vergaderingen van de kiesverenigingen, waar wij deze winter spraken, werd deze zaak bij de bespreking van het onderwerp (waarin deze zaak niet aan de orde was gesteld) telkens en telkens weer door verontruste broeders en zusters ter sprake gebracht. „Onze” ministers zouden het antirevolutionair beginsel veracht hebben. Daar staat dan lijnrecht tegenover de spotprent, die *Elsevier* publiceerde. De tekenaar Doeve schetste een levensgrote kop van Jut, bekend van kermissen en jaarmarkten. Naast de kop de ministers Cals en Beerman, in hun interlockje, de slaghamer in de hand. De peilschaal, die de kracht van de klap bij dit soort van volksvermaak moet registreren, vermeldt boven

¹⁰⁾ H. Colijn, *Schrift en Historie*, 1928, blz. 32.

¹¹⁾ A. w., blz. 34.

¹²⁾ A. w., blz. 34.

elkaar de cijfers 25.000, 27.500, 50.000 en 100.000. Naast de cijfers een kort commentaar. Bij 25.000: principieel toelaatbaar; bij 50.000: principieel verwerpelijk; bij 100.000: schande.

De belangstellende lezer begrijpt reeds de zakelijke achtergrond. Het wetsontwerp beperkt de hoofdprijs in de toto tot f 25.000,—. Dat deze limiet vooral te verklaren valt uit de aanwezigheid van vier ministers van protestants-christelijken huize in dit kabinet is een niet te gewaagde veronderstelling.

De bedoeling van de tekenaar is duidelijk genoeg. Hij tekende de ministers in de letterlijke zin van het woord in hun hemmetje, het ging hem er evenwel om de christen-staatslieden die dit ontwerp met hun verantwoordelijkheid dekken, in figuurlijke zin in hun hemd te zetten. Achter de spotprent roept de tekenaar: Boeren, burgers en buitenlui, komt zien wat die principes en beginselen van de confessionelen waard zijn! f 25.000,—: principieel toelaatbaar; f 50.000,—: principieel verwerpelijk.

Of zoals *De Telegraaf*¹³⁾ schreef: „Een principiële tegenstand tegen elke vorm van een gelegaliseerd kansspel kan men respecteren. Een prijs-limiet stellen, heeft echter niets met principieel verzet te maken, maar is ongevraagd voogdij uitoefenen van de overheid over haar burgers.”

Beteugeling van die goklust? Het mocht wat: „Het aardige en voor iedereen bijzonder aantrekkelijke in de zaak is namelijk, dat het voortdurend toenemend aantal deelnemers tot een steeds grotere hoofdprijs leidt, waarmede tegelijkertijd het avontuur, dat in de hele affaire zit, groter wordt.”¹⁴⁾

Elsevier's Weekblad is van mening, dat de christelijk-historische en antirevolutionaire ministers hadden moeten kiezen of delen: òf totaal verbieden òf de huidige situatie zonder enige beperking legaliseren. Dat de eerste mogelijkheid voor *Elsevier* alleen maar academische waarde heeft is in het verleden uit zijn kolommen duidelijk gebleken. Dat deze ministers alleen maar een keus uit de wel wat schamele Elsevier-offerte zouden hebben, wil er bij ons niet in. De christen, die in zijn kwaliteit van bewindsman, de werkelijkheid onder ogen ziet en een wat meer genuanceerd beleid nastreeft dan het door *Elsevier* verlangde hakken met de botte bijl, is daardoor niet iemand, die inconsequent optreedt.

Men kan aan de overkant wel suggereren, dat het resultaat van protestants-christelijke inspraak — onder andere(!) beperking van de hoofdprijs — een erbarmelijk staaltje van politieke koehandel is, dat met dieper liggende beginselen niets van doen heeft. Men kan in de eigen kring wel ach en wee roepen over geestelijk verwante dienaren der Kroon, die mede verantwoordelijk zijn voor de indiening van een wetsontwerp, dat de goklust legaliseert. Het bewijs, dat hier aan de voorwaarden van een reformatorisch-christelijke staatkunde te stellen, niet voldaan zou zijn, moet toch nog geleverd worden.

Men mag bij het vormen van een oordeel over de protestants-christelijke ministers in de toto-kwestie niet voorbij zien aan het feit, dat honderduizenden aan de voetbalpool deelnemen; dat die K.N.V.B.-pool niet zo maar uit de lucht is komen vallen, maar dat de K.N.V.B. mede daarom de zaak in de hand nam, wijl het gokken op voetbaluitslagen een

¹³⁾ D.d. 25 november 1959.

¹⁴⁾ Pieter 't Hoen in *Het Parool* van 2 november 1959.

grote vlucht nam en zich geheel ongecontroleerd ging ontwikkelen.

Brede lagen van ons volk zijn door de gokzucht aangetast. Is de oplossing een integraal verbod? Die vraag hebben „onze” ministers met neen beantwoord. De norm is naar de mensen gebracht. Ongetwijfeld van uit de overtuiging, dat bij een algeheel verbod van de nu eenmaal bestaande speelzin meer bedekte, moeilijk te controleren en daardoor des te gevaarlijker praktijken zullen ontstaan.

De norm naar de mensen gebracht! Moet dat het allerlaatste woord ener christelijke staatkunde zijn?

Neen — wij herhalen het nog eenmaal — een christen zal naar de mate van de hem gelaten marge er met al zijn krachten naar staan de mensen naar de norm heen te wijzen.

Van harte zijn wij het eens met wat *De Tijd-Maasbode*¹⁵⁾ schreef: „Geen beter middel tot indamming van de gokzucht dan het stellen van een niet te hoge limiet aan de bedragen, die daarmede kunnen worden gewonnen.”

Gokzucht is een ziekteverschijnsel in het lichaam van de natie. Inperking door reglementering, ziedaar het motto boven dit wetsontwerp. Daarom zij alle meesmuilend geglimlach over wat armetierig lovende en biedende „ministertjes” bij de toto-kop-van-jut ons verre.

Onze laatste opmerking moet zijn, dat het in een ontkerstenende wereld steeds moeilijker zal worden christelijke staatkunde te bedrijven.

Terecht merkte prof. Den Hartogh in een artikel in *Anti-Revolutionaire Staatkunde* van juni 1933 op, dat Groen van Prinsterer zijn eisen voor een christelijke staat hoger kon stellen dan wij.

Dit proces kan zich in die zin ontwikkelen, dat het voor een christen niet langer geoorloofd is verantwoordelijkheid voor de staatkunde te aanvaarden. Dit stadium is thans nog niet bereikt en daarom mogen wij onze posten niet verlaten. Nog altijd mogen en kunnen wij het Groen van Prinsterer nazeggen:

„Ook wij verlangen geen onderwerping van de Staat aan de Kerk. Maar moet de scheiding aldus worden verstaan dat de Gezindheden als Secten, voor zoover dit met publiek belang en publieke dienst overeenkomt, binnen den kring van haar particuliere inrigtingen worden geduld?”¹⁶⁾

Nog altijd luidt ook onze belijdenis „dat, onder elken regeeringsvorm, de overheid aan de regten en behoeften eener Christelijke Natie behoort gedachtig te zijn.”¹⁷⁾

De functie van de overheid in de worsteling tussen Waarheid en dwaling is en zal een enerverend probleem blijven. Het staan in dat spanningsveld tussen tweemaal twee polen zal den christen-bestuurder — zien wij het wel — steeds vlijmender overtuigen van de juistheid en van rijpe levenservaring getuigende inhoud van het eenvoudige lied:

Het leven is geen vrede alhier
Geen wapenstilstand vragen.
Het leven is de kruisbanier
Tot in Gods handen dragen.

¹⁵⁾ D.d. 25 november 1959.

¹⁶⁾ *Narede van vijfjarigen strijd*, 1855.

¹⁷⁾ *Ibidem*.

OVERHEID EN SPORT

DOOR

PROF. MR. I. A. DIEPENHORST

Teneinde de vraag te kunnen beantwoorden, of de overheid een taak ten opzichte van de sport heeft, moet de plaats worden bepaald welke de sport op dit oogenblik in de nationale samenleving bezet houdt. Velen verkeren nog in de mening, dat deze plaats van ondergeschikte aard is. Zij weten, dat Griekenland naar Olympiaden de tijd indeelde, dat de Engelsens als een bij uitstek sportminnend volk gelden. Het is ook tot hen doorgedrongen, dat in Nederland het sportwezen zich belangrijk heeft ontwikkeld. Maar toch is de sport in hun eigen levenspatroon niet verweven. Zij beschouwen deze als een randversiering. Sommigen gaan zelfs zo ver, dat zij van versiering niet willen spreken, omdat zij de sport of als een hun onverschillig latende zaak beschouwen of er met terughouding, indien al niet met afkeuring, tegenover staan.

Deze nog al eens met onverschilligheid of afkeer jegens de sport samenhangende houding vormt een volstrekte belemmering, het verband tussen overheid en sport op de juiste wijze te leggen. Beslist vereist is hiertoe een goed inzicht in de uitbreiding van het sportwezen gedurende deze eeuw, een behoorlijke kennis omtrent de afmetingen van het hedendaags sportief bedrijf.

Bedrijf heeft in onze taal meer dan een betekenis. Het duidt aan activiteit. Het heeft tevens de zin van onderneming. Een der moeilijkheden waarvoor de sport de overheid stelt, is dat zij van activiteit ook tot onderneming, en dat in aanzienlijke mate, is uitgegroeid. Op zichzelf beschouwd lijkt het niet lastig om de sport benaderend te omschrijven. Zij is een ontspanningsvorm, een spelvorm, gebonden aan strakke regels die haar, bij alle vermaak dat wordt gezocht, een karakter van ernst verlenen. Zij bestaat in de beheersing van het lichaam of van lichamelijke vermogens. Men beoefent haar alleen of in ploegverband, met het doel de beste prestatie te leveren of — en dan kan ze wat milder worden — om de van zichzelf geveerde prestatie te leveren.

Uit deze definitie vloeit nog niet voort, dat sport vaak een bedrijf wordt met alle bezwaren van dien. Er rijzen eerder andere punten, welke opvallen en last bezorgen. Gesproken werd van strakke regels. Sport en spel verschillen dus enigermate: het volslagen speelse is de sport vreemd. Het ging over beheersing van lichamelijke vermogens. Waarom werd niet dadelijk van lichamelijke oefening gesproken? De wedijver met anderen bleek nog al belangrijk, zonder dat zij als een onmisbaar element werd aangegeven. Het wordt ingewikkeld om de verhouding sport en overheid aan te geven, wanneer de begripsbepaling van de sport reeds moeilijk valt.

Nu zou, indien de nadruk op de sport ware te leggen, zoveel mogelijk iedere onzekerheid in deze begripsbepaling na uitvoerig onderzoek moeten worden weggenomen. Daar echter hier de betrekking tussen overheid en sport in het middelpunt staat, is het geoorloofd zonder veel omhaal verschillende twijfelpunten te beslechten. Sport is een ontspanningsvorm,

die toch een zekere ernst vertoont door de geldende regels. Het al te kinderlijke of ook het zich niet voor reglementering lenende vallen er buiten. Knikkeren en tollen of hoepelen zijn voor de sport te pueriel. Pijproken, hoewel er kampioen-wedstrijden in deze kunst worden gehouden, verdient het niet om sport te worden genoemd. De hengelkunst vormt een twijfelgeval. Jagen zal daarentegen geen onzekerheid opleveren, hoezeer dierenliefhebbers zich hiertegen verzetten en gedeeltelijk met reden. Ook de aviatiek kan bij wijze van sport worden beoefend. De niet-vertaalbare benamingen dragende spelen als croquet en curling zijn misschien sport, indien men de vereiste lichamelijke vaardigheid genoegzaam acht. Dammen en schaken, bridge of ruimer het kaartspel, kunnen beter wegens ontstentenis van het lichamenlijk bestanddeel buiten de sport blijven.

Haken en ogen geeft de op eerste aanblik simpele beslissing over het jongleurschap, het trapèzewerk, het optreden als slangemens. Hier is de beheersing van het lichaam, dank zij oefening, in ruime mate aanwezig. Men behoeft nog niet te aarzelen van sport te spreken, omdat het bestanddeel van de wedijver ontbreekt. Er is toch een van zichzelf geverge serie uiterst moeilijke lichamelijke verrichtingen. De doorslag geven de omgeving, waarin het optreden als jongleur, trapèze-artiest of slangemens plaats vindt en het feit, dat van een beroep moet worden gesproken. De ontspanning en het spel zijn te zeer afwezig. Het gaat om een tegen betaling leveren van vermaak als broodwinning.

Al is het nu de bedoeling bij de vaststelling van wat sport is, naar vermogen elke ongewisheid zonder veel omhaal uit te bannen, dit geeft geen recht de moeilijkheden te verzwijgen. Indien sport niet gespeend mag zijn — om bij het laatste te beginnen — aan alle ontspanning, dan verdwijnt er heel wat gewoonlijk als sport betitelde activiteit uit het beeld. Men kan er over twisten of de zich leeg roeiende wedstrijd-skiffleur die, iedere afmatting ten spijt, zijn boot steeds sneller door het water jaagt, zich ontspant. De ontspanning is er niet voor de schaatsenrijder die de gehele zomer en herfst zijn conditie bewaart om in de winter voor de eigenlijke oefening in aanmerking te komen. Hij wordt uitgezonden voor weken, indien al niet voor maanden, naar het buitenland. Een bond betaalt zijn verblijf, betaalt zijn oefenmeesters, betaalt bijkomende onkosten, soms zelfs het gederfde loon. Hij kent slechts één ideaal, de Europese titel en daarna het wereldkampioenschap. Enkele seizoenen van tevoren wordt reeds op de Olympiade gevlast. Hem kwelt de angst op het beslissende moment zijn vorm te verliezen. Is de schaatsenrijder geen sportman meer? De meesten zullen geneigd zijn, hem desondanks als zodanig te beschouwen. Bij talrijke andere sporten doet zich een in wezen gelijke situatie voor. De ontspanning mag geen te zware nadruk krijgen.

De jongleur werd niet langer, vanwege de omgeving waarin hij optrad en om het feit dat hij zijn sport als beroep uitoefent, als sportbeoefenaar aangemerkt. Dit wekt de indruk, dat er rondom de positie van de schaatsenrijder als liefhebber, als amateur te veel twijfel rijzen kan, gelijk dit ook bij de turners, de tennissers, de zwemmers dikwijls het geval zal wezen. Zodra schaatsen een beroep wordt, verdwijnt het aankweken van de vaardigheid zich op de gladde ijzers te bewegen, uit de sport. Medewerkenden aan ijsballetten die zich van jongs af hiervoor oefenden — soms

is het afbeulen — zijn geen sportmensen meer. Op hen die tot een tenniscircus behoren of die tegen ruime vergoeding het Kanaal over steken en aan lange-afstandwedstrijden in het water deelnemen, is hetzelfde van toepassing. Deze beschouwing is eensdeels juist. Toch komt men er langs deze weg niet geheel. Want de spraakmakende gemeente vond de term beroepssport en zij aarzelt niet om in tal van sporten hen, die deze terwille van hun brood uitoefenen, voor sportlieden te houden. Beroepsjockeys, beroepsvoetballers, beroepsricketers gelden bij het gewone publiek als sportbeoefenaars. Speelt hier een rol dat het paard voor sommige volken en met name voor de Britten, een bijzonder dier is; dat voetbal — King Soccer — onder alle lagen der bevolking in vele landen in het voetspoor der Engelsen de onverminderde belangstelling geniet en dat het cricketspel een bijna religieuze verering, opnieuw inzonderheid door de meer ontwikkelde Engelsen, wordt toegedragen? Engeland, het moederland der sport, heeft dus andere landen beïnvloed en uit dien hoofde staat men tegenover beroepssport welwillend, aldus zou de redenering kunnen luiden. Zij overtuigt niet. Ook aan de beroepswielrenners, de beroepstennissers, de beroepsboksers onthoudt men de naam van sportmensen niet. Zelfs de omgeving wordt nu verwaarloosd. Want de renbanen, de voetbal-arena's, de vanwege de grasmat uiterst kostbare cricketvelden, de ijsstadions, de overdekte sportpaleizen, waarin gefietst, getennist, gebokst kan worden, verschillen in de financiering en zakelijke exploitatie die zij vergen niets van theater, variété of circus, die jongleurs, trapèzewerkers of slangemensen laten optreden. Uit welken hoofde dan niettemin van sport gesproken? Misschien werkt hier toch Britse invloed. De Engelsen spreken van „to be a good sport”. Het gaat dan in de eerste plaats om een levenshouding. Vele toeschouwers menen ook bij hen die de sport als beroep bedrijven, eerlijkheid, volharding, een zekere ridderlijkheid op te merken.

Bij de voetbalsport wordt wel duidelijk, waarom sport een bedrijf kan worden genoemd. Om een voetbalclub te laten draaien is een vrij grote organisatie nodig. Er moeten spelers aangekocht of overgedaan worden. De terreinen vragen om onderhoud. Er is voor de wedstrijden heel wat te organiseren. In het buitenland is zulk een club een groot, kapitaalkrachtig lichaam. Bij ons gaat het evenzo in toenemende mate om ruime bijdragen sedert het betaald voetbal in gematigde vorm werd ingevoerd.

Ook uit anderen hoofde kan van bedrijf worden gesproken. Ofschoon met name criticasters van de moderne sportbeweging vóór alles zullen denken aan het beoefenen van de sport als onderneming, aan het maken van de sport tot een beroep, is er nog een andere omstandigheid te vermelden, welke de sport tot bedrijf maakt. Wanneer duizenden Nederlanders zich op een gelijksoortige oefening van het lichaam werpen, en in hun gezamenlijk sportief bezig zijn wedstrijden willen houden, het spelpeil wensen te verbeteren en propaganda voor hun sport begeren te maken, vraagt dit bundeling van krachten. Het is zaak, eenheid te schepden. Dit is alleen mogelijk door aaneensluiting tot een bond.

Maar deze bond kan de omvang krijgen van een machtig lichaam. Wanneer het een volkssport betreft zal dit bijna zeker het geval zijn. Zulk een landelijk verbond vertakt zich wijd. De werkkring breidt zich

uit. Men vaardigt voorschriften uit, de toelating als lid wordt geregeld. Men ontwerpt een erecode. De scheidsrechters worden geschoold. De spelers worden opgeleid. Aan het opkweken van jonge, veelbelovende krachten wordt zorg besteed. Het is zaak, internationale contacten te leggen en te onderhouden. Wanneer het honderdduizenden leden betreft en er dus zeer veel administratief personeel moet worden aangesteld is werkelijk een bedrijf aanwezig; men mag zelfs van een groot bedrijf spreken.

Onder sport wordt op deze wijze meer begrepen dan vooral zij zullen toegeven, die de sport als zuivere sport — als ontspanningsvorm dus — hoog willen houden. Daarentegen zal, wie in deze laatste richting denkt, geen bezwaar gevoelen, dat ook de lichamelijke oefening zoals deze op de scholen geboden wordt, er onder valt. Wel is hier, strikt genomen, van een vrij ruim verschil sprake. Bij lichamelijke oefening heeft men vóór alles met het opvoedend element te maken. Scholing vormt het hoofdbestanddeel. En hoewel deze scholing tegelijk ontspannend kan werken, zo wordt toch de vrijheid welke in de sport, ondanks alles, aanwezig is, dermate sterk bij de lichamelijke oefening gemist, dat zij en de sport niet klakkeloos vereenzelvigd mogen worden. Omdat het echter de beheersing van het lichaam betreft en de ontspanning bij de lichamelijke oefening een rol van betekenis speelt — welk een aangename afwisseling is zij in het gewone, vaak te intellectualistische leerprogram — omdat op haar beurt aan de sport de ernst niet vreemd is, evenmin als de opvoedende werking, en beide, lichamelijke oefening zowel als sport, in gelijke omgeving worden bedreven, lijkt het verkeerd hen scherp te scheiden.

Het kan niet anders, of talrijke problemen zullen bij een bepaling van de sport in dezer voege zich voordoen. Een eerste groep is van technische orde. De prestaties moeten verbeterd. Dus ligt het voor de hand, dat men zich bezig houdt met de kwaliteiten van hen, die de sport beoefenen en deze tracht te verhogen. Ook is redelijk, dat men de verrichtingen zelf onderzoekt in verband met de mogelijkheden van het menselijk lichaam. De specialisatie maakt op bestudering aanspraak. Heden zijn hoofdingelingen als sprint, midden-lange en lange afstand ongenoegzaam en de sportsoorten zullen zich nog verder vertakken. De organisatie behoeft ook daarom uitbouw. Klassen dienen er gemaakt. Jongeren en ouderen, geoeffenden en niet-geoeffenden behoren te worden gescheiden. Welke sporten lenen er zich toe om als beroep te worden beoefend?

Een tweede reeks kwesties ligt op moreel gebied. Daar is het gebruik dat van het lichaam mag worden gemaakt, de hoeveelheid risico, die nog goorloofd kan worden genomen. Daar is de omgang van mannen en vrouwen, van jongens en meisjes bij de sportbeoefening, de kleding en alles wat hiermee verband houdt. Is het goed, wanneer veel tijd aan sport wordt besteed? Is iedere tijd, zo die van de zondag en de christelijke feestdagen, geschikt voor sportbeoefening hetzij in besloten kring, hetzij als publieke meting van krachten? Hoever mag de trouw aan de club, aan de wedstrijd ploeg gaan? Klachten over de verabsolutering van de betekenis welke de sport bezit, over sportvergoding en sportverdwazing hebben recht op onderzoek.

Langzamerhand zal iemand de bedenking willen opwerpen, dat de overheid bijna nog niet aan de orde kwam en de betrekking tussen haar

en de sport geheel niet werd toegelicht. Het voorafgaande was echter onmisbaar om iets over de in het geding zijnde relatie te kunnen zeggen. Er werd zelfs nog niet genoeg over de sport uitgeweid om duidelijk te kunnen maken, wat de overheid met haar van doen heeft.

Wanneer toch de sport op beperkte schaal zonder in de buitenwereld veel gerucht te veroorzaken, beoefend werd, zou het hoogst onwaarschijnlijk zijn, dat zij in grote mate publieke zorg zou verdienen. Maar de werkelijkheid toont, welke reusachtige afmetingen zij verkreeg. Daartoe denke men niet enkel aan het voetballen of de wielrennerij welke al werden genoemd, of aan bekende takken van sport als zwemmen, zeilen, roeien en de ook bijzonder verbreide atletiek. Zonder dat naar volledigheid gestreefd is, moge hier opgenoemd worden: rugby, hockey, korfbal, honkbal, kaatsen, basketbal, softbal, volleybal, handbal, golf, waterpolo en andere balspelen. Dan is er de wintersport, voor Nederland weinig belangrijk, met uitzondering van wat zich aan schaatsen op het ijs afspeelt: skiën, skeleton, bobben en het al vermelde curling. Men heeft de kracht-sporten: naast het in het voorafgaande ter sprake gekomen boksen, ook worstelen, gewicht heffen, judo en jioe-jitsoe. Daar is het schermen en schieten. Voorts tafeltennis en zaalhandbal. Daar zijn kegelen en biljarten. Eindelijk mogen zweefvliegen en motorraces en autoraces en bootraces niet ontbreken en eveneens bestaat, ofschoon nog een zeldzame figuur, de vliegace.

Op dit punt zou het geen moeite meer geven, de betrekking tussen overheid en sport belangrijk te noemen. Want het is duidelijk, dat terwille van de orde en veiligheid die zij handhaaft, de overheid zich met vele soorten van sportbeoefening zal hebben te bemoeien. Maar het verdient de voorkeur, eerst nog nader uiteen te zetten, uit welke oorzaak zich de kring der sportbeoefenaars zo sterk uitzette.

Tot sportbeoefening nopen de levenskracht en levensvreugde van de mens. Men gevoelt zich jong of tenminste sterk, of nog weer beperkter, men wil zich enigermate laten gaan. Hiertoe lokt al de natuur. Als men deze opnieuw ontdekt, herwinnen wandelen en paardrijden hun bekorning, wordt trekken een puur genoegen, is zeilen een lust en neemt kamperen toe. Groter is nog de invloed van het lichaam. Lange tijd onder kraag en keurslijf weggedrongen in de letterlijke zin van het woord, eist het zijn rechten op, maakt aanspraak op ruimer waardering dan vroeger. Nieuwe behoeften ontstaan, nieuwe mogelijkheden worden ontdekt, nieuwe kansen gegrepen.

De mens speelt graag in vrijheid. Hij gevoelt, dat hij lichamelijke tegenstand kan overwinnen, dat hij zijn lichaam in zijn macht heeft. Macht is pas zoet na strijd. Ook met anderen moet hij kampen en hen overwinnen, om zichzelf alléén of met anderen de sterkste te weten, dorps- of stedelijk kampioen, streekkampioen, provinciaal kampioen, landelijk nummer één. Het lichaam, gestaald door oefening en in dienst van de wil, moet het gewenste doel verwezenlijken. Tot de verbreiding van de sport noopt, zodra de sociale toestanden verbeteren, de fabrieksarbeid zelf. Zij die betrekkelijk eenvoudig en saai werk hebben in een van ruimte en frisheid verstoken omgeving, verlangen naar het spel op het vrije veld. Zij die de meer gegoede leden der burgerij op Engels voorbeeld van het spelen in de openlucht zien genieten, nemen over wat zij kunnen,

of hebben, door het toeschouwer zijn, er tenminste hun genoeg aan. De verrichters van intellectuele arbeid vinden op hun beurt reeds lang in de sport een alleraangenaamste tijdpassering, welke tegelijk tot beter werken in staat stelt. Hoe inspannender hun dagtaak wordt, des te meer gevoelen zij behoefte aan lichamelijke ontspanning.

Nog geheel andere factoren oefenen invloed. Steeds meer komt de Nederlandse bevolking in steden te wonen. Vooral de rand van Nederland raakt vol. Ook elders ontstaan middelpunten van industrie. De arbeidsduur vermindert. De kinderarbeid is al in 1874 afgeschaft. De jongens, en later de meisjes ook, moeten wat te doen hebben. De arbeiders willen zich ontladen. In de stad eerder dan op het dorp dreigt het lichaam te verkommeren en dit, terwijl nieuwe mogelijkheden zijn ontdekt. De toenemende vrije tijd geeft de sport een krachtige steun. Ruimschoots ontstaat er gelegenheid om wat bij het werk niet kon worden afgezet, in de wedstrijd te benutten of in het meelevan op de tribune af te reageren.

Verstedelijking en vrije tijd zijn van betekenis. Niet minder is het de versnelling van het levenstempo. Een inspannende werkkring, welke vaak doet jakkeren van bezigheid tot bezigheid, vraagt compensatie. Ook in de sport heersen de spanning, de ernst, de vaart. Maar zij zijn er vrijwillig. Als men zelf niet actief de sport meer beoefenen kan, is er het zich overgeven aan het schouwspel, het meelevan met anderer inspanning. Ook op deze wijze vindt de sport verbreiding.

Twee zeer eigenaardige motieven doen zich gelden, die tegelijk ook weer door de sportbeoefening sterker werking verkrijgen. Het jonge geslacht is niet zozeer als de oudere generatie gesteld op klassenonderscheid. De democratisering past bij de 20ste eeuw. Nergens is men zo aan elkaar gelijk als op het sportveld en in het zwembad of het moest in wieg, doodsbed, loopgraaf en een onder bombardement liggende stad wezen. Deze gelijkheid wordt in de sport gezocht en door haar bevorderd. Vervolgens is er de toenemende internationalisering van het leven. Zij die nationaal de besten zijn, willen met anderen die nationaal de besten zijn, de wedloop aangaan. De strijd lust, versterkt door nationale eerzucht, waakt op. Voor grote menigten mensen zijn internationale ontmoetingen op sportgebied beslist gewichtige gebeurtenissen. Tezelfder tijd ontstaat toenadering. Men leert elkander in de sportieve kamp over en weer waarderen.

Van wijde gevolgen voor de sport is de publiciteit. In ieder mens leeft het kind. Wat hij zelf niet vermocht en daarentegen door anderen bereikt ziet, is hij geneigd te bewonderen. De sportheld en de sporthelden-cultus kunnen verklaard worden uit een in anderen aanschouwd ideaal-beeld van wat men zelf had willen wezen. Dan is er de kinderlijke nieuwsgierigheid die nimmer verzadigd raakt aan waarachtige of verzonnen verhalen omtrent het idool. De pers met haar gekleurde, soms sensationele verslagen, schenkt de sport luister.

In ieder mens leeft de zucht juist naar het sensationele. Couranten en weekbladen moedigen deze zucht aan. Hoe dramatisch is het verslag van een „dodenrace”, waarbij twee coureurs en verscheiden toeschouwers gedood werden. Hoe pakkend is de beschrijving van een neergeslagen bokser, die bij de achtste tel, bloedend aan een wenkbrauw, een oog half dichtgeslagen en een kaak opgezwollen, overeind krabbelt teneinde het

gevecht voort te zetten. Het is de publiciteit die de gewaagde of de merkwaardige verrichting tot stunt maakt, en het grote publiek prikkelt om van het gewaagde of het grenzenloos inspannende, ooggetuige te wezen.

Op een laatste feit zij in dit verband van de uitbreiding der sport ge-
wezen. Zij die haar niet zelf beoefenen, kunnen er nog op een andere
manier bij betrokken raken en wel door te wedden. Paardenrennen,
hondenrennen, voetbalwedstrijden zijn hiertoe heel geschikt. Het vrij
ingewikkelde systeem van de totalisator, de uiterst simpele voetbaltoto
bieden kans, het veelvoud van de inzet of een bijzonder grote geldprijs
bij het wagen van een tweetal guldens te winnen. Wie niet waagt, die
niet wint. Maar er wordt in het laatste geval heel weinig gewaagd en het
is mogelijk heel veel te winnen. Het plezier om het gokje geeft de sport
nieuwe belangwekkendheid.

Thans kan de verhouding tussen overheid en sport in alle redelijkheid
nader worden onderzocht, daar in de voorafgaande opmerkingen, die
natuurlijk uitsluitend dienen om een tikje te verhelderen zonder in enig
opzicht als definitief bedoeld te zijn, het begrip sport belijndheid verkreeg
en de plaats van de sport in de samenleving in grove benadering werd
vastgesteld.

Niettemin is het nodig, voor recht verstand van wat volgt, een nieuwe
omstandigheid te belichten. Herhaaldelijk bleek, dat de oefening van het
lichaam voor de sportieve verrichting noodzakelijk was. Ook was er
meermalen sprake van de wil, die tot de gevraagde krachtsinspanning
dreef. Sport hardt het lichaam. Zij is niet mogelijk zonder activiteit van
de wil, die de lichamelijke weerstand moet overwinnen. Zij staalt dus
de wil. Men bedrijft haar met anderen. De bereidheid tot samenwerking,
de zucht om voor die anderen kansen te scheppen, de zin tot saam-
horigheid en zelfwegcijfering, moeten ontwikkeld. Sport vraagt stand-
vastigheid. Zij vereist durf. Zij vergroot de eerlijkheid. Zij versterkt
een gezonde ambitie. Ieder die wenst uit te blinken heeft zich beperkingen
op te leggen: niet roken, niet drinken, een hygiënische levenswijze. Sport
vormt het karakter en werkt opvoedend, zo kan rustig de slotsom luiden.
Hoe gemakkelijk is het niet om deze betekenis van de sport aan een
behandeling der betrekking tussen overheid en sport ten grondslag te
leggen. De machthebbers in een absolute staat vinden hier in overvloedige
mate aanleiding tot steun aan de sport. De sport verhoogt de nationale
„weerkraft”, de gevechtssterkte. Een sportieve jeugd belooft een geducht
leger. Het is de verdediging van het land, die de kosten ten behoeve van
de sport gemaakt, rechtvaardigt en het aanvoeren van nog andere pleit-
gronden overbodig maakt. Het Duitsland van Bismarck en van Hitler
hebben dit begrepen, nadat in het napoleontische tijdvak Jahn was voor-
gegaan. De Sowjet-Unie verstaat het op haar beurt. Kleine landen als
Finland en Zwitserland pogen voortdurend met deze kennis hun voordeel
te doen. Ook de Engelsen, hoewel ze in de sportieve figuur de gentleman
en niet de soldaat zien, zijn zich het voor hen bijkomstige militaire
profiel van een sportieve opvoeding wel enigermate bewust.

Hoe dit zij, tot heden liet Nederland zich door deze overweging
niet leiden. Overheid en sport traden elkander uit andere oorzaak nader.
Zodra de sport tot enige omvang van betekenis uitdijde, trok zij de aan-

dacht van de overheid. Nu zij haar huidige grootte bereikte, gevoelt de overheid steeds meer, dat zij met de sport heeft te rekenen en door haar wordt de noodzaak besefst een bepaald beleid te voeren. Het blijkt zin te hebben van de sport als van een politiek probleem te spreken.

Men loopt in deze tijd het gevaar, tal van zaken te ingewikkeld te maken. Voor een deel is de relatie tussen overheid en sport er een van zeer doorzichtige aard. Wanneer de sportieve gebeurtenissen veel deelnemers en nog ongelijk veel meer toeschouwers trekken, zijn politie-maatregelen nodig. Het publiek moet zich ordelijk gedragen. Het behoort veilig op de tribune te kunnen zitten. Het verkeer mag bij het aan- en afrijden niet in de knoop raken. De aanwezigheid van leden van het Koninklijk Huis, van hoge functionarissen, van drommen buitenlanders vraagt het treffen van bijzondere voorzieningen. Het zou kunnen wezen, dat plaatselijke, provinciale of nationale hartstochten het toelaten van bepaalde sportieve ontmoetingen onraadzaam maken. Mocht er gevaar voor de scheidsrechter te duchten zijn, dan dient men op zijn bescherming bedacht te wezen. De overlast voor andere burgers mag niet te groot worden. Geen onredelijke afzetting van de openbare weg. Geen inrichten van rustige woonstraten tot parkeerterrein.

Naast het handhaven van de orde en de regeling van het verkeer en het voorkómen van hinder, levert nog een andersoortig overheidsoptreden geen moeilijkheid op. De overheid heeft toe te zien op de naleving van het recht en de handhaving van de zedelijkheid. Daarom vallen stieren-gevechten af. Ze zouden stellig onder de strafrechtelijke bescherming van het dier vallen (art. 254 Wetboek van Strafrecht) en ook uit anderen hoofde — als in strijd met de publieke moraal — kunnen worden verboden. De burgemeester, die op de openbare gemakkelikheden toeziet, kan, als ze indruisen tegen openbare orde of zedelijkheid, zijn gezag laten gelden (art. 221 der Gemeentewet). Eveneens zou het worstelen door vrouwen in de modder, waarbij voor de kijkers de wanstaltige verwringingen van het vrouwelichaam de aantrekkelijkheid vormen, voor verbod in aanmerking komen. Optreden van de overheid ware denkbaar, indien het boksen met een zeker percentage dodelijke hersenbloedingen, blijvende of tijdelijke verlammingen en dergelijke euvels zou gepaard gaan. Alsdan zou het boksen de grens tussen het pogen om elkaar lichamelijk te overwinnen en de mishandeling hebben overschreden.

Het voorbeeld van de bokssport bewijst, dat er twijfel omtrent geoorloofdheid in verband met het recht of de voor het recht gevreesde gevaren zich kan voordoen. Lang zal men soms aarzelen bij snelheidswedstrijden. Op een afgesloten baan zijn het bij goede „bebakening” in de regel alleen de renners die gevaar lopen. Bij een wedstrijd langs de weg wordt het risico voor de toeschouwers groter en neemt ook dat van de renners toe. De vraag is nu of een T.T.-race op het circuit van Assen dusdanig het leven van coureurs of publiek bedreigt, dat de organisatoren en de renners de veiligheid op de weg aantasten en de deelnemers aan de race althans rechtstreeks voor dood door schuld of zwaar lichamelijk letsel door schuld aansprakelijk worden. Een soortgelijke kwestie rijst, wanneer een rally naar Monte Carlo met vrij forse snelheid de automobilisten over Nederlandse wegen laat rijden. Persoonlijk zou ik de rally toestaan, tenzij blijkt, dat de vaak abominabele weersomstandigheden, waaronder zij ver-

reden wordt, samen met het gevraagde uurgemiddelde, de gevaren voor het verkeer in het algemeen en voor de ridders in het bijzonder te groot maken. Daarentegen zou ik de T.T.-race willen verbieden indien de risico's niet drastisch worden verkleind. Men doet, tot recht verstand van de draagwijdte van zulk een verbod goed te bedenken, dat er voor een gemeente grote economische belangen met een wedstrijd als de laatstgenoemde zijn gemoeid en dat de beslissing niet lichtvaardig mag worden genomen.

Orde en rechtsherstel, zorg voor de zedelijkheid zullen de overheid tot een vrij duidelijk gedragspatroon brengen. Plaatselijke wedstrijden moeten niet voortdurend in relletjes ontaarden. Excessen als het doorlopend gebruik van opwekkende middelen zijn met behulp van bestaande bepalingen of door het uitvaardigen van nieuwe voorschriften af te kappen. Het is niet zo eenvoudig, maar tenminste geenszins onmogelijk, tegen te zware „training” van jeugdige personen zich te keren, indien dit noodzakelijk zou zijn.

Het is om andere redenen, dat de sport voor de overheid een probleem oplevert. Nederland heeft dringend behoefte aan sport en aan gelegenheid om haar te beoefenen, juist vanwege het toenemend inwonertal. Sommigen zullen hier in de eerste plaats aan de jeugd, nader aan de schoolgaande en misschien ook aan de studerende jeugd, willen denken. Zij kunnen dan de overheidstaak ten opzichte van de sport sterk beperken, tegelijk oordelend dat er ten deze in strikte zin niet van sport behoefte te worden gesproken. Volgens hen stelt enkel de lichamelijke oefening als onderwijsvak haar eisen. Voor inwilliging daarvan heeft, binnen redelijke grenzen, de overheid te zorgen. Scholen zonder gymnastieklokaal, zonder springbok en korfbalveldjes zijn onvolledig.

Daarmee is uitgemaakt, dat onze scholen zulk een uitrusting behoeven, terwijl de onderwijsinrichtingen deze op het ogenblik veelvuldig missen. Er wordt, ofschoon de toestand niet ideaal is, genoeg mee genomen, dat voor de alleen op een groot terrein mogelijke veldsport vaak geen ruimte is en dat evenmin de meeste soorten atletiek of zwemmen mogelijk zijn. Echter, met behoorlijke noodoplossingen kan men zich altijd verzoenen. Het achterwege blijven ook van tijdelijke voorzieningen wekt terecht verzet.

Maar de volledige overheidstaak tegenover de sport wordt langs deze weg niet ontdekt. Zelfs is het zo, dat nog slechts het in deze tijd kleinste deel van de taak aan de orde kwam. Men moet zich goed voorstellen wat het betekent, dat Nederland tot de dichtst bevolkte delen der aarde behoort. Woningblokken rijen zich aan woningblokken. Verdiepingen stapelen zich op verdiepingen. De jonge arbeiders, de fabrieksmeisjes, de typisten, de winkelbedienden, de ambtenaren, zij die acht uur op een dag of korter, zij die zes dagen in de week of minder werken, hebben ruimte nodig om zich te ontspannen. Waar zullen zij de sport beoefenen?

Verantwoorde aanleg van steden, die de „leefbaarheid” van het bestaan pogt te waarborgen, zal met de zich hier openbarende behoefte rekenen. Het levert echter grote moeilijkheid op, in Nederland nieuwe steden te bouwen, althans in de westerse zoom. Daaraan de groene plekken tussen Utrecht, Leiden, Den Haag, Rotterdam op te offeren is een radicale

beslissing, die door bezwaren wordt gedrukt. Als men de bestaande steden uitbreidt, betekent dit eveneens, dat brede groene stroken verloren gaan. Zijn op elke 100.000 mensen veertig sportvelden, een sportpark met veel tribunes, twee zwembaden, tientallen tennisbanen en één turnhal teveel? Het is niet voldoende voor wie berekent, dat op die veertig velden op één middag 2000 jongelui actief bezig kunnen zijn zonder elkaar te verdringen. Hoeveel zal het desondanks niet kosten? De grondaankoop vergt grote bedragen. De aanleg zelf is in vele gevallen eveneens zeer kostbaar — men denke aan velden op gedraineerde zandgrond aan te brengen — en dan krijgt men nog het onderhoud.

Niets lijkt dus zó voor de hand te liggen als het door de overheid op grote schaal scheppen van gelegenheid om sport te bedrijven. Zij heeft daarnaast voor kinderspeelplaatsen, voor plantsoenen, voor wandel-terrein, voor kampeerruimte te zorgen. Voorop staat echter het ontwikkelen van de sport, want zonder haar wordt een opeengepakte mensen-massa spoedig onhandelbaar. Echter, hoe moet het met de tot dusver angstvallig verzwegen zondag? Een overheid die sportvelden, stadions, zwembhallen exploiteert, wordt terstond voor zich naar aanleiding van de rustdag voordoende, ernstige geschillen geplaatst.

De overheid kan in staatsonthouding vluchten. Ten einde de bij een uiteenlopende overtuiging der gemeentenaren onafwendbaar rijzende conflicten te vermijden, poogt zij in dat geval het oog te sluiten voor de belangrijkheid van de sport en de noodzaak, voorzieningen te treffen. Op het platteland, dat nog een overvloed bezit aan uitwijkruimte, levert dit niet zulke ernstige bezwaren op. Voor de volgebouwd rakende tuindorpen, voor de kleinere steden ook, is een dergelijke houding al noodlottig en in de grote steden vormt zij een totale onmogelijkheid.

Dit laatste is gelukkig. Want er ligt ten opzichte van de sport zeer beslist een taak voor de overheid. Zij heeft voor ruimte ter ontspanning te zorgen, daar zij voor zover haar middelen reiken, niet mag toelaten dat het bestaan aan verveling eerst, aan losbandigheid, straatschenderij, dronkenschap, onzedelijkheid daarna wordt prijsgegeven. Het springt in het oog, dat het de voorkeur verdient, wanneer bijzondere personen en verenigingen of stichtingen zich actief tonen. Het subsidiërend optreden valt de overheid het gemakkelijkst. Zij kan zich dan ook buiten allerhande kwesties houden, die haar anders in moeilijkheden zouden brengen. Aanbeveling verdient, dat zij door steun toe te zeggen of door de stoot te geven, de burgerij noopt om het initiatief te nemen, of een aangevangen arbeid voort te zetten. Op deze wijze helpt zij een anders dreigende verwildering van het leven afwenden. Dorpen en steden met vrij ernstige jeugdontsporingen zijn vaak de plaatsen die terzake van de zorg voor de sport hebben gefaald. De krachten ten goede in de sport aanwezig, kunnen zich bij een verstandig beleid onbelemmerd ontwikkelen. De volksmoraal wordt verstevigd. De gemeenten vinden hier een grote taak.

Het is beter dat de overheid niet rechtstreeks sportterreinen, turnhallen, zweminrichtingen exploiteert, al zullen ook bij zijdelingse bemoeienis door financiering verscheiden problemen opduiken. Deze zijn in veel groter aantal nog te verwachten zo vaak bij de overheid direct de leiding van sportvelden, sportlokaliteiten en dergelijke berust. Wanneer de burgerij van een gemeente goed accordeert in levensbeschouwing,

verloopt alles soepel. De overheid zal in een niet op de zondagsrust gestelde plaats datgene veroorloven, wat krachtens de Zondagswet mogelijk is, daartoe langs democratische wet door de meerderheid gebracht. Zij zal in een aan de zondagsrust hechtende gemeente volledig de mogelijkheid benutten, opnieuw in overeenstemming met de democratische meerderheid, welke de Zondagswet biedt om de verzekering van die rust te waarborgen. Bij geestelijke verscheidenheid, terwijl de richtingen elkaar ongeveer in evenwicht houden, dreigt de Zondagswet feitelijk een zaak van touwtrekken te worden. Bij een sterk libertijnse of een sterk wettische meerderheid ontstaat er vrij zeker in het tegenovergestelde minderheidskamp kleiner of groter onbehagen.

Dat zijn de praktische verwickelingen welke zich kunnen voordoen. Zij behoren ook principieel onder ogen te worden gezien. Van elke overheid onverschillig haar kleur of die van de burgerij, mag men respect verlangen voor de geestelijke overtuiging der burgers en de bescherming der vrijheid om die overtuiging ongestoord te beleven. Dus geen kerkbezoek bemoeilijkende wedstrijden. Geen op stellen zetten van bewoonde buurten door sportevenementen op de zondag. Als het goed is zal de overheid zelf positief bijdragen tot de heiliging van de zondag als de dag des Heren, niet enkel door haar publieke diensten zoveel mogelijk stil te leggen, maar door tevens ook in bepaalde verboden te laten uitkomen, hoe haar deze heiliging ter harte gaat.

Maar omdat de overheid niet geestelijk heersen mag en met de gesteldheid van de geregeerden heeft te rekenen, omdat zij op het bereikbare moet letten en in een gebroken wereld er van behoort te maken wat zij kan, is het voor haar zaak met bijzonder oordeel des onderscheids te werk te gaan en acht te geven op de omstandigheden. Groningen en Strijen, Amsterdam en Wemeldinge, Maastricht en Wommels verschillen. Aan te dringen op een verbod van grote wedstrijden in de steden, zonder daarvoor iets in de plaats als ontspanning voor de doorsneeburger te stellen, zou, gelet op de chaotische gevolgen bij verwerkelijking, niet verantwoord zijn.

Consciëntieus moet worden afgewogen, wat verantwoord is, wanneer een gemeente met veel waterrijk gebied uitermate geschikt blijkt voor sportbeoefening. Wedstrijden in zeilen, roeien, waterskiën zullen worden georganiseerd. Behoren zij des zondags te worden verboden? Liefhebbers van de watersport uit grote steden zullen zich niet in de opvattingen van „orthodoxe” gemeenteraden kunnen vinden! Moeten deze buigen voor anderer verlangen, dat zij als zodanig afkeuren? Een soortgelijke kwestie doet zich voor met betrekking tot openlucht-zwembaden, die vooral bezoekers trekken van buiten de gemeenten waar zij gelegen zijn. De overheid, voor zover zij zeggenschap heeft, dient haar houding te bepalen, acht gevend op de eigen gemeentelijke bevolking, lettend op de behoefte der omliggende plaatsen, bedenkend dat zij de zondagsrust heeft te bevorderen, maar dit zonder zich aan geestelijk imperialisme schuldig te maken, zonder ook het leven in banden te knellen, die onbedoeld tot misstanden zouden leiden.

Op het landelijk vlak spelen subsidie-kwesties een rol in verband met de al dan niet bestaande noodzaak van het deelnemen aan de Olympische Spelen door Nederland, met betrekking tot een beoordeling der nuttig-

heid van nationaal georganiseerde sportorganisaties, vooral ook de toekenning of onthouding van steun aan het culturele werk dat deze organisaties verrichten, en verder heeft de subsidiëring van doen met een schijnbaar geheel andersoortig vraagstuk, de toto.

Ten nadele van de Olympische Spelen zijn aan te voeren de overigens ook vele grote wedstrijden aanklevende bezwaren van te sterke lichamelijke inspanning, grenzenloze specialisatie, een te zeer prikkelen van de nationale hartstocht, de verheerlijking van de uitblinkers, en de afwezigheid van een christelijke geest. Ten gunste pleit dat de lichamelijke vermogens tot het uiterste worden benut, dat de sportieve strijd werkelijk de betrokkenen staalt, dat de Olympische Spelen tot internationale verbredering kunnen bijdragen — men ontmoet elkander — en dat hetgeen het publiek geboden wordt dikwijls van bijzondere schoonheid is. Het ten troon verheffen van kampioenen is een tijdverschijnsel en brengt tevens slechts tijdelijke roem mede, omdat het „uit het oog uit het hart” bij de sport in sterke mate geldt.

Een zekere nationale presentatie wordt op de Spelen verlangd, en wel in nog sterkere mate dan bij internationale kampioenschappen, waarom jaarlijks gestreden wordt. Wat men gedurende de Olympische weken bereikt, geldt als graadmeter voor de kracht, die een volk bezit. Wanneer, zonder dat van ontaarding blijkt, topprestaties geleverd worden, is daar niets tegen. Het lijdt geen twijfel dat ongewenste invloeden zich voelbaar maken, dat veel verrichtingen eerder „spektakel” dan sport moeten heten. Maar ook hier mag men het element van het uitvieren van energie en van afleiding niet vergeten. In sommige takken van sport op het Olympische program voorkomend, werd het amateurisme nog behouden en in vergelijking met de beroepssport is deze vorm althans veel sympathieker, aan hoeveel overdrijving zij op haar beurt ten slachtoffer vallen mag. Het kan wezen, dat de Olympische Spelen te eniger tijd geheel onaanvaardbaar worden, toch zijn ze dat op het huidige ogenblik niet, al worden zij door ernstige gevaren bedreigd.

De waarde van nationale sportorganisaties laat zich moeilijk vaststellen bij gebreke van een objectieve toetssteen. Zonneklaar verschillen een wandelbond, een judobond, een scherm- en een kaatsbond onderling zowel als van een paardensportvereniging. De nationale overheid zal het nut van de beoefende sport en dus van de desbetreffende vereniging moeten bepalen in verband met de opbouw van het volksleven door hen bevorderd, de grootte van het ledenaantal dat zij bezitten, de bijdragen uit eigen kring, de kostbaarheid om de bewuste sport te bedrijven en de al dan niet aan de dag getreden hulpvaardigheid van gemeentelijke publieke instanties bij het treffen van de uitwendige voorzieningen.

Heel gemakkelijk is de situatie als kennelijk een groot stuk cultureel werk wordt verzet, de karaktervormende werking van de sport tot haar recht komt en deze laatste zich dus geplaatst ziet in dienst van een hoger ideaal. Sportorganisaties welke de leiders die zij behoeven, deugdelijk willen scholen, verrichten nuttig en door de overheid financieel te waarden werk. Andere verenigingen en stichtingen bedoelen soms vóór alles de sportpedagogiek te ontwikkelen en niet zelden is hun meer verwijderd doel: de sociaal geestelijke verheffing van de jeugd. De betekenis van zulke arbeid is groot en maakt aanspraak op erkenning. Het is ver-

keerd, dat men een sportorganisatie die op grond van haar confessionele overtuiging tracht in de sport de recordzucht te beteugelen, het competitie-element binnen enge grenzen te houden, op het in gezonde levensvreugde bezig zijn de nadruk te leggen, geldelijke bijstand onthoudt vanwege het ontbreken der indrukwekkende verrichtingen. Inderdaad wordt bij het nastreven van zulke doeleinden de top niet bereikt, maar de basis is gezond en dat levert groter voordeel op.

Terzake van de overheidssteun aan de sport trekt het wedden, waarbij een gedeelte van de gezamenlijke inleg aan de sport ten goede komt, de verhoudingen scheef. Tot de bloei van de toto draagt in de voornaamste plaats bij het feit, dat de meeste mensen graag een kansje wagen. Maar het wedden kan nog aannemelijker worden gemaakt, wanneer een deel der baten voor een goed doel wordt bestemd. Dat goede doel is niet ver te zoeken. Een sport-toto moet sportbelangen dienen. Daar Nederland aan sportaccommodatie — terreinen, turnzalen, overdekte zwembaden — gebrek heeft, kan men bedragen uit de toto tot voorziening in deze nood aanwenden. Dat is voor de staat, die tot de organisatie van de toto zijn toestemming heeft te geven en die het belastingspercentage moet vaststellen, aantrekkelijk.

Het onbevredigende in deze toestand schuilt daarin, dat er een schrille ongelijkheid ontstaat in de financiering voor de sport. Vele christenen achten het wedden — weliswaar met kleine bedragen maar door het grote aantal deelnemers niettemin op ruime schaal plaats vindend — verwerpelijk, zulks te meer omdat de wedstrijden naar welker uitslag wordt geraden, op zondag plaats vinden. Deze bezwaardenen willen geen rechtstreeks voordeel voor hun sport uit wedstrijden genieten. Daarentegen beuren zij die zich con amore achter de toto plaatsen of er geen overwegend bezwaar tegen koesteren uit de toto geld te ontvangen, ruime bedragen voor de uitrusting die zij nodig hebben; zij ontvangen een zeer aanzienlijke verrijking welke hun ontgaat, die op principiële gronden de toto afwijzen.

De kans is groot dat de overheid redeneert: waar de door mij goed-gekeurde toto in de financiering bijdraagt, heb ik geen taak meer. Het gehele subsidiebeleid wordt opgezet met verwerking van wat de toto doet. De confessionele sportbeweging, die wars van de toto is, geraakt in een zeer ongelukkige positie.

Verkeerd zou het zijn om te eisen, nog los van de volstreckte onwaarschijnlijkheid der inwilliging van zulk een verlangen, dat de overheid een volledige schadeloosstelling geeft aan de christelijke sportbeweging, die de toto verwerpt. Wanneer men uit hoofde van zijn principiële overtuiging iets afwijst, moet er bereidheid zijn de gevolgen te dragen. Is men daartoe niet genegen of bemerkt men dat de praktische schade groter is dan de principiële winst, zo is het geraden nogmaals de aangenomen houding te keuren op haar juistheid. Zolang men evenwel overtuigd blijft van de onaanvaardbaarheid van de toto, is het zaak er voor te zorgen dat niet meer nadeel wordt geleden dan nodig is. Van de overheid mag men behoorlijke financiële waardering verlangen voor christelijke activiteit in eigen stijl op het terrein van de sport verricht.

Het beoefenen van de sport om de sport heeft niet dezelfde waarde als het beoefenen van de sport tegen een wijder achtergrond. Zij, die

van uit hun christelijk geloof de sportieve ontspanning waarden, in de sport een middel tot verrijking van het leven vinden tegen anders dreigende verschraling en door de sportbeoefening het lichaam willen respecteren, de mogelijkheden, welke het in zich draagt, ontwikkelend, zullen de overheid ten opzichte van de sport een taak toekennen. Zelf in overheidsfuncties optredend, zullen ze proberen ook aan deze taak recht te doen. Excessen afsnijdend, zich in hun publiek bestel meestal tot financiële steun beperkend, elk geestelijk imperialisme vermijdend, bijzondere personen en groepen tot bijzondere werkzaamheid prikkelend, verrichten zij, op deze wijze in een gebroken wereld een zo verantwoord mogelijke samenleving scheppend, in hun bevordering van een gezonde sport een gewichtige dienst ten behoeve van de nationale zaak.

BUITENLANDS OVERZICHT

DOOR

PROF. DR. L. W. G. SCHOLTEN

De vraagstukken van de juiste gezagstheorie en van de beste gezagspraktijk hebben altijd de gedachten van de diepste denkers en van de krachtigste regeerders gevangen gehouden. Meestal gaat de theorie de praktijk een generatie vooruit. Wat heden aan de universiteiten wordt geleerd, komt bij het bestuur van de staat over een dertig jaar aan de orde. Soms heeft de regeerder echter geen tijd, om op de ontwikkeling van een juiste theorie te wachten. Dit komt vooral voor, wanneer in een vorige periode het gezonde zelfbewustzijn van de gezagsdrager is verflauwd. Wanneer hij, aan wie de hoogste macht is toebetrouwd, niet meer overtuigd is van „zijn eigen recht”, om hier een vaak misverstane uitdrukking te bezigen. Dan moet de theorie uit de praktijk worden afgeleid.

Duidelijk is dit wel gebleken tijdens de laatste weken in de ontwikkeling van de Franse vijfde republiek. De vierde republiek had in feite geabdiceerd, toen het aan een opstandige beweging in Algiers van militairen niet het hoofd wist te bieden. Het staatkundig leeg, dat zo was ontstaan, werd aangevuld door De Gaulle. Hij was geen leider van de revolutie en als zodanig treft hem geen blaam. Hij heeft wel van de vruchten van de opstand geprofiteerd. Zodoende miste zijn positie de volledige wettelijke basis. De generaal heeft dat wel zo goed mogelijk gemaskeerd, door een volksuitspraak en machtigingswetten en de medewerking van de laatste president van de vierde republiek. Zodoende werd een volledige gezagscrisis voorkomen met al de ellende, die daar noodzakelijk aan verbonden is. Maar het feit ligt er, dat De Gaulle nooit in die dagen op deze plaats was gekomen, indien niet een gedeelte van het leger zich onttrokken had aan het bevel van de wettige regering. Voor De Gaulle lagen dus drie taken ter volvoering. Hij moest door de inhoud van zijn handelingen zich legitimeren als de wettige gezagsdrager. Hij moest aan-

sluiting zoeken bij wat voorafging. Hij moest verhinderen, dat dezelfde opstandige beweging, die hem het hoogste gezag in handen had gespeeld, zich tegen hem zou keren en hem het gezag weer zou ontfutselen. De laatste problemen kunnen wij samenvatten in de noodzaak van het verzekeren van de continuïteit in het staatsbestuur.

Zulk een continuïteit is toch voor een rustig bewind noodzakelijke voorwaarde. Waar geen geleidelijke ontwikkeling is en waar geen aansluiting gevonden wordt bij wat voorafging, staat de nieuwe revolutie voor de deur.

Daar ligt meteen in opgesloten, dat het voor een regeerder zo gewenst is, dat hij de historische ontwikkeling van zijn volk kent. De grootste staatslieden waren allen personen met grote kennis en liefde voor de historie. Men denke aan Churchill, aan Wilson, aan Bismarck. Napoleon begon niet met het jaar 1, dat deden de revolutionairen. Hij volvoerde de politiek van Condé en Turenne; van Lodewijk XIV als voortzetter van Richelieu en Mazarin.

Vandaar dat De Gaulle over dat gevaarlijke beginpunt van de opstand in Algiers heen moest zien te komen. Vandaar zijn beroep op de handhaving van de Franse republiek, onder inroeping van het beeld van het eeuwige Frankrijk, dat ook Jeanne d' Arc voor ogen had gestaan. Dat alles moest hij bewijzen door de inhoud van zijn maatregelen. Hij had geen staatkundige theorie, om die te gebruiken.

Zo kan men theoretisch het gebeuren in Frankrijk van de laatste maanden ontleden. Vanaf het begin van zijn ambtsaanvaarding heeft De Gaulle getracht de moeilijke vraagstukken tot oplossing te brengen. Het was bijvoorbeeld de onderwijskwestie, die tientallen jaren de Franse staatkunde heeft vergiftigd. Het kostte hem zijn minister van onderwijs, toen hij door liet zetten, dat ook het bijzonder onderwijs op staatskosten zich kon ontwikkelen. Daardoor werd de afgod van de neutrale staatschool van zijn voetstuk gestoten. Hij poogde het Franse wereldrijk op bescheiden voet te reorganiseren, op de voet van vrijheid en zelfbeschikking. Alleen zo meende hij ruimte te geven aan de Franse beschaving om zich uit te breiden over Midden- en West-Afrika. Hij nam maatregelen tot gezondmaking van de ontredderde financiën. Hij wilde Frankrijk weer zijn belangrijke plaats hergeven in het spel der natieën. Vandaar dat hij zich niet als een tweederangsmogendheid wilde stellen onder het commando van de Navobevolhebbers. Zo verdreef hij de eigen-gereide Amerikanen met hun atoomwapens van de Franse bodem, als hij geen zeggenschap had over het gebruik daarvan. Hij eiste het recht op, zelf een atoombom te vervaardigen en deze tot ontploffing te brengen, om daardoor zijn onafhankelijkheid te tonen en tevens een bewijs te leveren van de nog altijd bestaande grandeur van het eeuwige Frankrijk. Dat was zijn legitimatie.

Hij zorgde ook voor de continuïteit. Want dat was het zwakke punt in zijn nieuwe grondwet. Hij fundeerde deze in de vrijheidsrechten, zoals hij die woordelijk overnam uit de constitutie van de vierde republiek, onder herinnering aan hetgeen hij zag voor het begin van de staatkundige emancipatie uit de dagen van de Franse revolutie. Hij begon niet met het jaar 1, maar zette het werk van velen van zijn voorgangers voort.

Maar in vele Franse kringen vroeg men zich verontrust af, wat er

moest gebeuren, als de generaal, die niet zo jong meer is en wie men de zware jaren van zijn bewind zeer goed kan aanzien, eens weg zou vallen. Gaf de constitutie dan voldoende waarborgen voor de handhaving van gezag en vrijheid, zoals De Gaulle zich die had voorgesteld en zou men dan niet onder de dictatuur komen, die De Gaulle zo angstvallig wist te vermijden?

Vandaar dat het voor De Gaulle een levenskwestie was, dat hij het leger in Algiers als bepalende factor van zijn politiek, onder zijn bestuur wist te brengen. Niet de kolonels, maar de president, gaven de richting aan 's lands bewind. Er zou geregeerd worden volgens de normen van de constitutie, die in dit opzicht op de duur de continuïteit weer zou doen zegevieren. En dat alles moest verkregen worden, niet door bruut geweld, maar krachtens de kenmerkende hoedanigheden van het Franse volk, dat wars is van mouterij; dat in het leger zijn ziel herkent, dat zich zelf beschouwt als de voortzetting van het eeuwige Frankrijk.

Zo bedwong De Gaulle de opstandige beweging. Hij gaf gelegenheid tot nadenken en gebruikte niet als eenmaal de Führer van het Derde Rijk „een nacht der lange messen” om zich de gewapende macht als heerser van de hals te schuiven. Zo werd zijn beslissende rede de verdediging van het eigen recht der overheid en het inroepen van de continuïteit in het lot van Frankrijk.

„Ja dit is Uw missie, zoals Frankrijk die aan U geeft. U dient Frankrijk. Zou het Franse leger niet worden een belachelijke verzameling van anarchistische groepen, die zich het voorbeeld hadden gekozen van het leenheerlijke tijdperk, toen men voorwaarden kon verbinden aan zijn trouw aan de regering.

Ik ben belast met de hoogste verantwoordelijkheid. Op mij berust de bestemming van het volk. Daarom dien ik door iedere Franse soldaat te worden gevolgd, te worden gehoorzaamd. Ik geloof, dat dit zal geschieden, omdat ik U ken, omdat ik U respecteer, omdat ik U bemin... omdat ik U om derwille van Frankrijk nodig heb... Tenslotte richt ik mij tot Frankrijk. Mijn geliefd en oud land. Wij staan hier nogmaals tegenover een zware proef. Uit hoofde van het mandaat, dat het volk mij heeft gegeven; uit naam van mijn onveranderlijk streven naar de handhaving van hetgeen in de wet is bepaald, verzoek ik ieder mij te steunen, ongeacht wat er gebeurt...

Nogmaals doe ik een beroep op alle Fransen, waar zij zich ook bevinden, wat zij ook zijn, zich te herenigen met Frankrijk. Lang leve de republiek. Lang leve Frankrijk.”

Handhaving van het eigen recht der overheid en bevordering van de continuïteit in het staatsbestuur dat zijn de theoretische grondslagen van het huidige optreden van De Gaulle. Hij zou dit alles nog zeer kunnen versterken, indien hij de steun kon hebben van de leer van gezag en vrijheid, zoals de Franse calvinisten die vier eeuwen geleden hebben ontwikkeld. Vandaar dat men met belangstelling las, dat op twee belangrijke plaatsen, buitenlandse zaken en financiën, protestanten als leiders van de departementen werden benoemd. Evenwel is het de vraag, of deze twee veel invloed zullen hebben op de politiek, zoals die door De Gaulle wordt bepaald. Want De Gaulle neemt zijn beslissingen alleen. Hij is als zoveel gezagsdragers de grote eenzame. Hij is de gezagsdrager, die

ten slotte toch niemand heeft, „die je tegen je zegt”. Hij kan alleen opzien tegen God.

Als vanzelf dringt zich de vergelijking op met de positie van Adenauer in de Duitse bondsrepubliek. Hij staat wat de oorsprong van het gezag betreft veel sterker, omdat de onvoorwaardelijke capitulatie in 1945 de breuk met het Derde Rijk volkomen heeft gemaakt.

Hij kan echter minder dan De Gaulle de historie inroepen, omdat Duitsland sinds ongeveer een eeuw het imperialisme in Europa en in de wereld met alle middelen, ook de allermisdadigste, heeft nagestreefd. Het antisemitisme was zo een onwelkome herinnering aan het verleden. Zou er dan toch continuïteit zijn, zodat het nieuwe Duitsland nog altijd een voortzetting was van het misdadige Derde Rijk? Adenauer wilde deze antisemitische daden herleiden tot het werk van kwajongens. Wij willen dat voor een gedeelte accepteren. Maar vergeet Adenauer dan niet te veel, dat het nationaal-socialisme ook door zulke halfvolwassen deugnieten onder welwillend toezien van ouderen aan de macht is gekomen? Greep men toen ook niet naar het door de Duitse president aangeprezen pak slaag voor de politieke tegenstander? Waarom verwekte het zoveel opschudding, dat Adenauer bij zijn bezoek aan de Paus zo met nadruk verklaarde, dat het de historische taak van Duitsland is door zijn militaire macht het westen te beschermen tegen de machten uit het oosten? Zag men ook hier weer de herhaling van de verfoeilijke spreuk, dat het Derde Rijk voor Europa streed, terwijl het de Joden uitroeide en de buurvölker tot slavernij bracht of vernietigde? En wordt deze opvatting niet gesteund door het onmiskenbare Duitse economische wonder, waardoor de Duitse republiek weer zijn financiële steun kan verlenen, waar tal van andere volken onmachtig zijn?

Eigen recht en continuïteit, dat zijn de twee beginselen, die men op Cuba mist, ook na de aanvankelijk geslaagde revolutie van Fidel Castro. Men zoekt er naar in de troebelen in de Dominicaanse republiek en men vraagt naar de achtergrond van het optreden van de gezagsdragers in de rooms-katholieke kerk? Zou dat de boodschap zijn, die Eisenhower gaat brengen bij zijn thans aangevangen bezoek aan de Zuid-Amerikaanse staten, die van revolutie in revolutie tuimelen? En kan Chroestjow die prediken aan de volken, die hij met een bezoek vereert, als het ongrijpbare India; het in ontwikkeling verkerende Birma, dat zijn sterkte afwisselend zoekt in het communisme en in het Boeddhisme; in het in economische nood verkerende schatrijke Indonesië, waar de Russische leider in een samenkomst van studenten het advies geeft het eens met het communisme te proberen, nu het kapitalisme naar zijn zeggen ten ondergang gedoemd is?

En hoe moet het Afrikaanse reuzenrijk van de Kongostaat zijn onafhankelijkheid doen aansluiten bij het Belgisch bewind en voor zijn nieuwe regering een vaste grond vinden in de heerschappij van het nog niet tot politieke rijpheid gekomen volk?

De vragen vermenigvuldigen zich en de noden stijgen.

NAAR ALGEMENE VERKIEZINGEN VOOR EEN EUROPEES PARLEMENT

DOOR

MR. A. C. DE RUITER

Het zijn vooral twee elementen, die de na-oorlogse samenwerking der zes staten van het zgn. Kleine Europa — West-Duitsland, Frankrijk, Italië en de Beneluxlanden — naar de vorm tot iets waarlijk nieuws gemaakt hebben. Het eerste is de graad van intensiteit van de samenwerking. De nieuwe coöperaties dragen de naam en zijn naar hun bedoeling „gemeenschappen”. Een term, waaraan een zekere gevoelswaarde eigen is, die de regeringen zich kennelijk ook bewust waren toen zij bijvoorbeeld in de preambule van het Verdrag tot oprichting van de Kolen- en Staal-Gemeenschap gewaagden van hun vastbeslotenheid om „voor eeuwenoude wedijver een samensmelting hunner wezenlijke belangen in de plaats te stellen”. Deze samenwerking is dus van een ander, een ideëler, gehalte dan dat van de gebruikelijke traktaten, welke vóór de oorlog een tijdelijke en zakelijke band tussen de volken plachten te leggen.

Met dit eerste hangt een ander kenmerk van de nieuwe samenwerking nauw samen: de inschakeling in die „gemeenschappen” van een eigen parlementair orgaan, dat de staatkundige integratie van het Europa der zes van meet aan heeft begeleid.

„Een van de boeiendste onderdelen van de Europese eenwording” is dit verschijnsel genoemd ¹⁾, en niet ten onrechte. Voor een intensieve coöperatie van de staten is het van het grootste belang, dat dit streven in de bevolking van de staten zelf wortel schiet. Wil de Europese gedachte in breedte en diepte uitgroeien, dan mag zij geen zaak van regeringen alléén blijven. Wie de onmogelijkheid heeft ingezien, om in de moderne economische en staatkundige ontwikkeling als klein land zijn isolement te handhaven, en zich derhalve bewust is van de noodzaak tot een intensief samengaan met anderen, die moet, consequent, die samenwerking ook op een zo stevig mogelijke grondslag willen funderen.

Verschaalde belangstelling voor de Europese zaak.

Nu is de ontwikkeling, wat dit betreft, niet zo gelopen dat zij rijke juichensstof biedt. Integendeel, men kan niet ontkomen aan de indruk, dat de integratiegedachte bij de massa van ons volk maar matig is „aangeslagen”. Zelfs moet men bij deze en gene constateren, dat hij zijn eerste Europese liefde reeds lang verlaten heeft.

Een wonder is dat zeker niet. Er zijn oorzaken te over, die een plausibele verklaring van de verschaalde belangstelling kunnen verschaffen.

---

¹⁾ Mr. A. Stempels, *Europese smidse*, blz. 17.

Zo zal de doolhof van de vele en velerlei Europese instellingen, waarin men zonder inachtneming van de allergrootste oplettendheid al dadelijk de weg verliest, geen goed doen aan de groei van een prille interesse²⁾. Bij menigeen heeft ook een gevoel van onbehagen — wangunst misschien ook — post gevat jegens die duizenden, die in de Europese instituten een werkkring gevonden hebben en die, naar men meent, op veel te grote voet leven, tot schade van het Europese ideaal. Onderzoekingen hebben al aangetoond, dat ook de Europese ambtenaren hun zorgen hebben; vast staat in elk geval, dat een gekleurde uitdrukking als „Europrofiteurs” in menig gemoed een willige bodem heeft gevonden, en dat dit aan de goede zaak niet ten goede is gekomen.

Ditzelfde kan gezegd worden van de beruchte schrootaffaire. En dan is er daarnaast toch tenminste nog één duidelijke oorzaak voor de afgenomen interesse: het sterk technische karakter, dat aan de Europese samenwerking eigen is geworden. Wie in zijn krant tracht bij te houden wat er op het gebied van de integratie te koop is, wordt geconfronteerd met een kolencrisis, welke oorzaken hem niet altijd helder voor de geest zullen staan; hij komt in aanraking met in- en uitvoerquota, tariefsverlaging of contingentsverruiming; hij leest van Dillon-onderhandelingen en van een plan-Luns, zonder er wellicht het rechte van te weten; de termen „buitentarief” en „vrijhandelszone” zullen hem vertrouwd geworden zijn, maar of hem volledig bekend zal zijn wat met de G 2-lijst is bedoeld, of met richtprijzen, basisprijzen, sluisprijzen, vaste prijzen en minimum-interventieprijzen, blijft een open vraag, zo de lezer in kwestie toevalligerwijs niet een econoom van professie is, gespecialiseerd in moderne integratieproblemen. Dat menigeen derhalve de aandacht op meer verstaanbare zaken richt, is zeker niet onbegrijpelijk. Toch zal men er goed aan doen het besef bij zichzelf en anderen levendig te houden, dat zich achter dit alles een waardevolle ontwikkeling verschuilt, en dat het hier gaat om niets minder dan het bereiken van een krachtsontplooiing, evenredig aan de gevaren die de wereldvrede bedreigen³⁾, om een bundeling van krachten, ter versterking van de waarborgen voor vrede en vrijheid, en om een voortdurende verbetering van de omstandigheden waaronder de Europese volkeren leven en werken⁴⁾.

Verkiezingen als remedie.

Hoe kan nu de belangstelling van het grote publiek, dat toch in feite zo nauw bij deze dingen betrokken is, weer aangewakkerd worden?

Van de aanvang af heeft men verkiezingen op Europees niveau als een aanbevelenswaardig middel daartoe beschouwd. Desondanks zijn deze, hoewel de parlementaire vergadering van de zes landen van Klein-Europa al sinds 1953 in functie is, nog nimmer gehouden.

Het is dan ook geen simpele zaak om tot zulke Europese verkiezingen te komen. Het verdrag van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal, op 18 april 1951 ondertekend, stipuleerde uitdrukkelijk de mogelijkheid van directe verkiezingen van de afgevaardigden van het parlemen-

2) Vgl. de stelling van prof. Samkalden, geciteerd in de voetnoot aan het slot van dit artikel.

3) Preambule van het E.G.K.S.-verdrag.

4) Preambule van het E.E.G.-verdrag.

taire orgaan. De vergadering — aldus artikel 21 — is samengesteld uit afgevaardigden, die de Parlementen uit hun midden één keer per jaar aanwijzen *of die door rechtstreekse algemene verkiezingen worden aange-
wezen* overeenkomstig de door iedere Hoge Verdragsluitende Partij vastgestelde procedure.

Natuurlijk moest men met de eerste van deze beide systemen beginnen; een voor-de-hand-iggend stelsel, waarmee trouwens al enige jaren ervaring was opgedaan in de Raadgevende Vergadering van de Raad van Europa. Toch waren er reeds in 1951 politici, die op rechtstreekse verkiezingen het oog gericht hielden. Het tweede-kamerlid dr. J. J. R. Schmal maakte zich in ons land tot hun tolk, toen hij bij de behandeling van het E.G.K.S.-Verdrag in ons nationale parlement verklaarde, de dag te zien naderen waarop de door het volk zelf gekozen vertegenwoordigers de uiterst vitale beslissingen, waarom het hier ging, zelf in handen zouden nemen ⁵⁾).

Zover was het echter voorlopig nog niet, al ging de ontwikkeling in die richting voort.

Op 25 maart 1957 — nog geen drie jaar na de mislukking van de Europese Defensie-Gemeenschap — werden door de ministers van de zes eerderegenoemde landen in Rome de verdragen tot oprichting van de Europese Economische Gemeenschap en van de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie plechtig ondertekend. Bij de opbouw van deze nieuwe „gemeenschappen” was hetzelfde schema gevolgd als bij de Kolen- en Staalgemeenschap. Behalve in een Raad van Ministers, een executieve, een Hof van Justitie en een adviserend Comité, voorzagen ook de Romeinse verdragen in een parlementaire vergadering. Bij afzonderlijk traktaat werd overeengekomen, dat het Parlement — evenals het Hof van Justitie — een orgaan ten dienste van alle drie bestaande gemeenschappen zou worden.

De oude, 78 leden tellende „Gemeenschappelijke Vergadering” van de Kolen- en Staalgemeenschap ging ten onder, om op hetzelfde ogenblik als een Phoenix uit zijn as te herrijzen: uitgebreid tot 142 afgevaardigden werd het nieuwe „Europese Parlement” ⁶⁾ als het ware een Janus met drie aangezichten: het kan zowel de hoge autoriteit van de E.G.K.S., als de executieve commissie van E.E.G. en van Euratom ter verantwoording roepen.

Wat de samenstelling van dit lichaam betreft bepalen de nieuwe verdragen, dat de vergadering bestaat uit afgevaardigden die de parlementen uit hun midden aanwijzen volgens de door iedere lid-staat vastgestelde procedure ⁷⁾. Dat is dus hetzelfde, wat het E.G.K.S.-verdrag inhield. Maar wat de rechtstreekse verkiezingen betreft gaan de verdragen van Rome een belangrijke stap verder. Het laatste lid van het zoëven aangehaalde artikel luidt nl.: „*De Vergadering stelt plannen op om recht-*

⁵⁾ *Handelingen Tweede Kamer* van 30 oktober 1951, blz. 161.

⁶⁾ In overeenstemming met de Franse naam „Assemblée Parlementaire Européenne” luidde de benaming in het Nederlands aanvankelijk: Europese Parlementaire Vergadering. In de constitutieve zitting van maart 1958 werd evenwel op verzoek van de Nederlands sprekende afgevaardigden besloten in het Nederlands te spreken van „Europees Parlement”.

⁷⁾ Artikel 138 E.E.G.-verdrag, artikel 108 Euratom-verdrag.

streekse verkiezingen mogelijk te maken volgens een in alle lid-staten eenvormige procedure".

De werkgroep voor de Europese verkiezingen.

Met de uitvoering van deze hem opgedragen taak heeft het parlement met bekwame spoed een begin gemaakt. Het gaf aan zijn politieke commissie opdracht om alle vraagstukken, die samenhangen met dit mandaat te bestuderen en uit te werken. Op haar beurt droeg de politieke commissie die taak in eerste aanleg aan een subcommissie uit haar midden over. Deze „werkgroep” bestaat uit drie Duitsers, drie Fransen, drie Italianen, twee Nederlanders — de kamerleden jhr. mr. Van der Goes van Naters en dr. Schuyt — en een Belg. Deze laatste bekleedt het voorzitterschap. Het is de socialistische senator prof. Dehousse, oud-president van de Raadgevende Vergadering van de Raad van Europa, president ook van de befaamde Assemblée ad hoc, die in 1953 een Europese grondwet voorbereidde, welk document na de solennele aanbieding aan de zes ministers van Buitenlandse Zaken in de archieven is opgeborgen om daaruit niet meer te voorschijn te komen. Wie echter het voorrecht had de voortvarende Belgische politicus in de zoëven genoemde functie aan de arbeid te zien, verbaast er zich niet over, dat de werkgroep met vaart en elan aan de arbeid is gegaan, zonder daarbij in grondigheid te kort te schieten. Dit laatste wordt o. m. bewezen door de uitgebreide raadpleging van politici en kiesrecht deskundigen uit alle zes landen. Tussen juni en november 1959 werden daartoe besprekingen gevoerd in Bonn, Parijs, Den Haag, Rome, Luxemburg en Brussel. Tijdens het bezoek aan onze residentie werden gehoord — het zij als beeld van gedegenheid vermeld — de fractieleiders Bruins Slot, Burger, Oud, Romme en Tilanus en verder mevrouw Verwey-Jonker en de heren Van Ommen Kloke (secretaris van de Kiesraad), prof. Schlichting (hoogleraar aan de Nijmeegse universiteit), Albering (algemeen secretaris van de K.V.P.), Dettmeyer (idem van de V.V.D.) en Den Uyl (directeur van de dr. Wiardi Beckmanstichting) als overige deskundigen ⁸⁾.

Inmiddels is de arbeid van de werkgroep-Dehousse gereed gekomen. Daarmede is dan de eerste etappe op de weg naar de Europese verkiezingen voltooid. Maar een lange route, wellicht niet zonder hindernissen, moet nog worden afgelegd. Eerst zal de Politieke Commissie het rapport van de werkgroep moeten bezien en — eventueel gewijzigd — aanvaarden; daarna zal het in de plenaire vergadering van het Europese Parlement besproken worden. Houdt men zich aan het tijdschema van de werkgroep ⁹⁾ dan komt deze behandeling nog vóór de zomer aan de orde. Het voorstel zal vervolgens midden 1960 naar de Raad van Ministers worden gestuurd, die de desbetreffende bepalingen met eenparigheid van stemmen moet vaststellen ¹⁰⁾. Komt die wilsovereenstemming tot stand, dan zal

⁸⁾ Te voren was op verzoek van de werkgroep al een uitvoerige nota opgesteld door de Nederlandse kiesrechtsspecialist prof. Van den Bergh, wiens voorstel in mei 1959 werd besproken.

⁹⁾ *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 17 november 1959.

¹⁰⁾ Het Nederlandse Kabinet heeft bij zijn optreden bij monde van de minister-president op 26 mei 1959 o. m. de volgende verklaring in de Tweede Kamer afgelegd: „De regering wenst op positieve wijze in de Europese gemeenschappen aan een krachtiger Europa mede te bouwen en zal haar verdragsverplichtingen ter zake niet alleen

enige maanden later de aanbeveling van de Raad kunnen uitgaan tot aanneming van de bepalingen door de zes lid-staten. M. a. w., de nodige verdragswijzigingen zullen dan in de aangesloten landen volgens de daar geldende grondwetten geratificeerd moeten worden. In ons land zullen de voorstellen derhalve de Tweede en Eerste Kamer dienen te passeren. Is deze fase in alle zes landen achter de rug, dan kan de technische voorbereiding van de verkiezingen beginnen. Een optimistische schatting ziet de kiezers voor het Europese Parlement al in 1962 naar de stembus trekken, een veiliger voorspelling rekent met 1963¹¹⁾.

De voorstellen van de werkgroep.

Al is de zaak dus nog niet van vandaag op morgen voor elkaar, de rapporten van de werkgroep vormen een stevige basis voor de verder te nemen beslissingen. Het is daarom de moeite waard deze voorstellen nader te bezien. Zij behelzen in hoofdzaak het volgende.

1. Het parlement zal bestaan uit 426 leden. Duitsland, Frankrijk en Italië zullen elk 108 zetels bezetten, België en Nederland elk 42 en Luxemburg 18.

2. Gedurende een overgangperiode, die overeenkomt met de in het E.E.G.-verdrag bepaalde overgangperiode¹²⁾, zal een derde van het aantal leden gekozen blijven via de nationale parlementen. De overige leden zullen worden gekozen door middel van rechtstreekse algemene verkiezingen. De laatstbedoelde leden zullen géén lid van een nationaal parlement mogen zijn.

3. Aan de staten wordt overgelaten, of zij de verkiezingen willen doen geschieden volgens hun eigen of volgens een nieuw stelsel. Daarbij moet een aantal algemene bepalingen in acht genomen worden, nl.

a. de verkiezingen zullen plaats vinden op dezelfde dag. Bij uitzondering kunnen zij om godsdienstige of aardrijkskundige redenen de vorige en/of de volgende dag worden gehouden¹³⁾;

b. op dezelfde dag mogen geen nationale of lokale verkiezingen worden gehouden;

c. in een opengevallen zetel wordt in geen geval door tussentijdse verkiezing voorzien;

d. de minimum-leeftijd voor een kiesgerechtigde mag niet beneden de 21 en niet boven de 25 jaar liggen;

e. de minimum-leeftijd voor de verkiesbaarheid mag niet beneden de 25 en niet boven de 30 jaar liggen;

f. aan de nationale wetgeving wordt de toelating van politieke partijen overgelaten¹⁴⁾.

---

naar de letter, maar ook naar de geest uitvoeren, inclusief de medewerking aan de totstandkoming van rechtstreekse algemene verkiezingen van het Europese Parlement". Hoopgevend is, dat ook de Franse president De Gaulle zich vóór het houden van rechtstreekse Europese verkiezingen heeft uitgesproken (zie dr. W. Schuyt in *Nieuw Europa*, febr.-maart 1959).

11) Dr. W. J. Schuyt in *Katholiek Staatskundig Maandschrift*, november 1959, blz. 381.

12) Deze periode is, volgens artikel 8, twaalf jaar. Zoals bekend, wordt echter naar verkorting gestreefd.

13) Met de goede Nederlandse gewoonte om niet op zondag te stemmen is dus rekening gehouden.

14) Deze voorstellen komen in veel opzichten overeen met het ontwerp, opgesteld

4. Het Parlement verklare zich door middel van een resolutie bereid eenmaal per jaar met parlementaire vertegenwoordigers uit de geassocieerde overzeese gebieden te beraadslagen over de aangelegenheden, die uit de associatie voortvloeien.

5. In een tweede resolutie spreke het Parlement de wens uit, dat men zich bijzonder zal inspannen om de publieke opinie op de Europese verkiezingen voor te bereiden.

Verschillende van deze voorstellen spreken voor zichzelf. Bij andere kan een enkele kanttekening wellicht van nut zijn.

De grootte en samenstelling van het Parlement.

Zo is daar allereerst de kwestie van de grootte van het nieuwe parlement. Men kan er zeker van zijn, dat de beoogde uitbreiding bij het gros van onze bevolking niet in goede aarde zal vallen. De meeste mensen zullen het huidige Europese parlement, dat 142 leden telt, al meer dan groot genoeg vinden. En inderdaad is een verdrievoudiging van dit aantal nogal spectaculair. De kosten zullen aanzienlijk stijgen, en met een zeker recht kan de vraag gesteld worden, of een zo omvangrijke schare van volksvertegenwoordigers efficiënt zal kunnen werken.

Nu is men bij de Nederlanders, zuinig van aard en van oudsher gewend aan een klein parlement, met een voorstel als het onderhavige altijd aan een slecht adres. Toch zal men in redelijkheid moeten toegeven, dat een aantal van 426 afgevaardigden op een bevolking van 164 miljoen niet overdreven is: dat is 1 op de 385.000 inwoners, terwijl in ons eigen land de verhouding tussen het aantal leden van de Tweede Kamer en dat van de bevolking ongeveer 1 op de 73.000 bedraagt. Ook in vergelijking met de andere nationale parlementen — en we laten de senaten daarbij nog maar buiten beschouwing — blijkt het verdrievoudigde Europese Parlement een bescheiden omvang te hebben. De Duitse Bondsdag immers telt sinds de laatste verkiezingen 519 leden, de Franse Nationale Vergadering heeft er 552, de Italiaanse Kamer 596 en de Belgische Kamer 212, terwijl de bijna 318.000 inwoners van Luxemburg hun belangen door 52 afgevaardigden doen behartigen. Wil men ten overvloede nog de cijfers van de Verenigde Staten van Amerika, wier Huis van Afgevaardigden enigszins met het Europese Parlement kan worden vergeleken: de verhouding tussen bevolkingsgrootte en aantal afgevaardigden uit de verschillende staten komt zo ongeveer overeen met wat in Europa staat te gebeuren: het Huis telt 436 afgevaardigden op een aantal inwoners van 171 miljoen.

Voor al voor de Nederlandse protestantse partijen zit er een goede kant aan deze uitbreiding: zij worden op het ogenblik in Straatsburg door niet meer dan 1 antirevolutionair en 1 christelijk-historisch Kamerlid gerepresenteerd ¹⁵⁾.

Men moet zich dus op dat getal van 425 Europese parlementariërs maar

---

door een studiecommissie van de Europese Beweging (van de zes landen), en neergelegd in het rapport *Naar rechtstreekse verkiezingen voor het Europese Parlement*. Een niet onbelangrijk verschil is, dat dit ontwerp de helft van het aantal leden door de nationale parlementen wil laten aanwijzen.

¹⁵⁾ Dit zijn resp. het Tweede-Kamerlid drs. C. P. Hazenbosch (die tevens een van de vice-voorzitters van het Europees Parlement is) en het Eerste-Kamerlid mr. W. F. Lichtenauer.

niet blind staren. Zou het trouwens bij de verkiezingen voldoening geven, wanneer het gehele Nederlandse kiezerscorps werd opgeroepen om zegge en schrijve 14 eigen afgevaardigden te kiezen, het huidige aantal Nederlanders in het Straatburgse parlement ¹⁶⁾?

Verheugend is het, dat men niet de bedoeling heeft de getalsverhouding tussen de leden uit de verschillende landen te veranderen. Momenteel is het zo, dat de drie grote landen elk 36 zetels bezetten, België en Nederland elk 14 en Luxemburg 6. Neemt men in aanmerking, dat de aantallen inwoners van West-Duitsland, Frankrijk en Italië resp. 51, 44 en 48 miljoen bedragen en die van België, Nederland en Luxemburg, 9, 11 en 0,3 miljoen dan kan men zeker niet zeggen dat de Benelux slecht be-deeld is.

Minder gelukkig lijkt het voorstel, om een derde van het parlement op de tot nu toe gebruikelijke manier uit en door de nationale parlementen te doen verkiezen en voor de overige leden het lidmaatschap van Europees en nationaal parlement onverenigbaar te verklaren. Waarom de kandidaatstelling niet volledig aan de politieke partijen overgelaten? Geen enkele partij zal eraan denken, uitsluitend politiek onervarenen en nieuwelingen naar het Europese parlement af te vaardigen. Men kan veilig aannemen, dat de partijen de personele band met de nationale parlementen niet te los zullen maken. Bij een rechtstreekse verkiezing van alle leden zou voorkomen worden, dat het nieuwe parlement een wat tweeslachtig karakter krijgt doordat met het direct gekozen deel een senatoriaal element vermengd zal zijn ¹⁷⁾. En waarop berust het verbod, dat de direct gekozenen geen Kamerlid in eigen land mogen zijn? Zal het aan de waarde van de verkiezingen geen afbreuk doen, wanneer hoofdzakelijk op politieke buitenstaanders en onder de kiezers minder bekende personen gestemd kan worden? Bovendien zal het aan het gezag van het nieuwe parlement niet ten goede komen, indien de meerderheid uit weinig ervaren leden zal bestaan, en dit gevaar dreigt bij aanvaarding van het voorgestelde systeem.

Het is dan ook gelukkig, dat dit nogal ingrijpende voorstel alleen voor de overgangperiode is bedoeld. Het gekozen parlement zelf zal hopelijk van deze ingeslagen weg terugkeren.

Het kiesstelsel.

Het enige gebod, dat de verdragen van Rome opleggen voor de manier,

¹⁶⁾ Bij de behandeling van het E.E.G.-verdrag in oktober 1957 heeft de Tweede Kamer op verdubbeling van het ledenaantal van de Assemblée aangedrongen in een motie van de commissie van voorbereiding, die zonder hoofdelijke stemming werd aangenomen. In de Eerste Kamer was het mr. Sassen — thans lid van de executieve commissie van Euratom — die op grond van eigen ervaring stelde, dat een aantal van 14 leden veel te gering was om effectief en efficiënt te kunnen werken; hij achtte dit fysiek niet mogelijk. (Handelingen Eerste Kamer, van 3 december 1957, deel I, blz. 64).

¹⁷⁾ De vraag, of men in Europees verband op den duur tot een twee-kamerstelsel zal moeten komen, laat ik thans buiten beschouwing. Op de conferentie van de Europese Beweging van november 1959 (zie voetnoot aan het slot) heeft prof. Oud dit stelsel voor een „tot volle ontwikkeling gekomen federaal Europa” bepleit. Daarnaast verdedigde hij o. m. ook de stelling, dat er geen wettelijke onverenigbaarheid behoort te zijn tussen Europees en nationaal parlamentslidmaatschap. — De Franse jurist prof. R. Courtin (voorzitter van de Europese Beweging in Frankrijk) wijst terecht in het huidige stadium een twee-kamerstelsel af. Om de bestaande instellingen niet nog eens te verzwaren wil hij senaat en volkskamer tot één versmelten. (*Le Figaro*, 21/22 november 1959). Het wenselijke van dit laatste kan ik niet inzien.

waarop de rechtstreekse verkiezingen gehouden zullen worden, is door de commissie-Dehousse niet overgenomen. Het voorschrift luidt immers, dat de verkiezingen gehouden moeten worden „volgens een in alle lid-staten eenvormige procedure”.

Dat was echter gemakkelijker gezegd dan uitgevoerd! De bestaande kiesstelsels in de staten van Klein-Europa zijn alles behalve uniform. Wel hebben vijf van de zes landen een systeem (en wel een partijenstelsel) van evenredige vertegenwoordiging, maar onderling vertonen zij heel wat verschillen. Daarnaast heeft men dan nog Frankrijk, waar in de loop der jaren ongeveer alle kiessystemen beproefd zijn en men nu weer een persoonlijk meerderheidsstelsel toepast.

Het zou bijna een wonder mogen heten, wanneer men het in de werkgroep met haar zes nationaliteiten over een nieuw uniform systeem eens was geworden. En het resultaat, dat uit de bus is gekomen, wekt dan ook weinig verbazing. Het is een voorlopige oplossing geworden, en wel in deze zin, dat elk land volgens eigen systeem de verkiezingen voor het Europa-parlement zal laten houden. Het nieuwe parlement zal dan naderhand zelf een beslissing over het definitieve kiesstelsel moeten nemen.

Deze oplossing houdt het gevaar in, dat het uniforme systeem op de lange baan geschoven wordt. Maar de solutie heeft de verdienste, dat ze vermoedelijk door alle instanties, die hier wat te zeggen hebben, gemakkelijker zal worden gesavoureed dan welk eenvormig stelsel ook.

Hiermede is tegelijkertijd een tussenoplossing gegeven voor de moeilijke vraag, of de communisten al of niet moeten worden toegelaten: elk land beslist naar de daar bestaande regel.

Dit betekent in ieder geval, dat in het vernieuwde Europese Parlement ook een aantal communisten zitting zal hebben. Men hoeft daarom niet al te zeer te treuren. Voor een juiste meningsvorming kan het geen kwaad, wanneer er ook eens een geluid gehoord wordt, dat principieel vijandig is aan de integratiedachte. Als het altijd koek en ei is, gaat de room een beetje van de parlementaire debatten af (om dit wat gewaagde culinaire beeld te gebruiken).

Te meer, nu de rechtse groepen, die tegen de eenwording van Europa gekant zijn — zoals in ons land S.G.P. en G.P.V. — geen schijn van kans op een afvaardiging in het Europa-parlement hebben, is een communistische oppositie misschien nog wel van enig praktisch nut. En bovendien: al zijn er ongetwijfeld argumenten aan te voeren voor een uitsluiting van elementen, die de grondslagen van het democratisch staatsbestel en ook dat van de staatkundige samenwerking der zes ondermijnen — men kan toch bezwaarlijk groepen, die bijv. in Frankrijk en Italië zo belangrijk in aantal zijn, eenvoudigweg negeren.

Behoort voor de Europese verkiezingen de stemplicht te worden ingevoerd? Ook hier een vraag, welke oplossing aan het eerstgekozen parlement wordt overgelaten. Het is niet waarschijnlijk, dat de verschillende landen voor de eerste verkiezingen zullen afwijken van de regel, die zij op dit punt in hun wetgeving hebben. En zo zullen de kiesgerechtigden over enkele jaren, als de voortekenen niet bedriegen, in grote landen als Frankrijk en Duitsland vrij zijn al of niet naar de stembus te gaan; de Italianen zullen zich van hun stemplicht weinig aantrekken omdat op het niet nakomen van die plicht geen enkele straf is gesteld, en in de Benelux-

landen zal men als gewoonlijk in groten getale zijn stem uitbrengen, mede dank zij de opkomstplicht-met-straftbedreiging, die daar geldt.

De bevoegdheden van het Europese Parlement.

Een punt, dat misschien in dit opstel als prealabele kwestie voorop had behoren te staan, dient nog behandeld te worden.

Naarmate de dag van de stemming dichterbij komt, zal ook vaker de sceptische vraag worden gesteld of het eigenlijk wel de moeite waard is om miljoenen kiezers aan het werk te zetten voor de keuze van een parlement, dat die naam in feite niet verdient omdat het bij gebrek aan wezenlijke zeggenschap alle kenmerken van een „echt” parlement ontbeert.

Nu is het inderdaad zo, dat de bevoegdheden, waarover het parlement beschikt, niet omvangrijk zijn. Normaal heeft een parlement op drie manieren vat op de uitvoerende macht: het kan de gevraagde geldmiddelen weigeren, het kan wetten aannemen of verwerpen en het kan de uitvoerende macht ten val brengen. Geen van deze mogelijkheden bezit het Europese Parlement. Maar dat betekent nog niet, dat zijn invloed klein is. De permanente controle, die het kan uitoefenen, de mogelijkheid om moties van afkeuring aan te nemen, de taak die het bij de opstelling van de begrotingen heeft, de in verschillende gevallen verplichte raadpleging¹⁸⁾, zij geven het parlement toch een aantal mogelijkheden in handen om tegenover de executieve commissies en over hun hoofden heen tegenover de regering wenssen kenbaar te maken, die deze niet zo gemakkelijk naast zich neer zullen leggen. In de loop der jaren is dat wel gebleken. Een moreel gezag heeft het parlement ongetwijfeld, waarbij in de huidige omstandigheden natuurlijk ook een rol speelt, dat de Straatsburgse parlementariërs in hun eigen land de ministers ook over hun Europees beleid aan de tand kunnen voelen en dit ook regelmatig plegen te doen. Een reden te meer om de Europese en de nationale parlementen te behouden.

Dit alles neemt niet weg, dat het voor een parlement van 426 leden wel heel pover is, als het formeel niet veel meer dan een advieslichaam is. Het streven zal er dan ook stellig op gericht zijn, om de taken uit te breiden, en om te komen tot een aantal in de verdragen vastgelegde beslissingsbevoegdheden.

De vraag is alleen maar, of men met het uitschrijven van de verkiezingen moet wachten tot die uitbreiding tot stand is gekomen. Zou men dat standpunt innemen — en in de commissie-Dehousse is het door een minderheid verdedigd —, dan zijn de Europese verkiezingen nog lang niet in zicht, maar integendeel ad kalendas Graecas uitgesteld.

De omgekeerde weg, die de meerderheid van de werkgroep voorstaat, lijkt de juiste. Een democratisch gekozen Europees parlement, met een behoorlijk aantal verbindings naar de nationale parlementen, zal zoveel gezag bezitten, dat het redelijk verlangen naar grotere bevoegdheden niet onvervuld zal kunnen blijven.

---

¹⁸⁾ Uitvoerig over de bevoegdheden: P. Wigny, *De Parlementaire Vergadering der Zes*. Zie ook mijn artikel *Het Parlement der Zes*, in het *Tijdschrift voor Overheidsadministratie* van 8 mei 1958.

Zijn de kiezers rijp voor Europese verkiezingen?

Een bezwaar, dat meermalen tegen de Europese verkiezingen wordt ingebracht, is, dat de mensen er nog niet rijp voor zijn. Het argument zou met haast evenveel kracht tegen onze binnenlandse kamerverkiezingen in het geweer gebracht kunnen worden. Als rijpheid in dit geval ongeveer hetzelfde betekent als belangstelling — en ongetwijfeld hebben zij veel met elkaar te maken —, dan is het met die politieke rijpheid in ons land niet zo best gesteld. De N.I.P.O.-enquête, die begin 1954 onder kiesgerechtigde Nederlanders werd gehouden, heeft dat wel aangetoond¹⁹⁾. Trouwens, er is geen beter middel om de mensen belangstelling bij te brengen voor een Europese politiek dan hen te laten deelnemen aan Europese verkiezingen! Daarmee worden zij met de neus op de fundamentele vraagstukken van het integratiestreven gedrukt, en het is aan de politieke partijen wel toevertrouwd om hier de hoofdlijnen, waarom het gaat, duidelijk te trekken²⁰⁾.

Het zullen immers de partijen zijn, die straks de belangrijkste taak krijgen te vervullen van de voorbereiding en de organisatie van de Europese verkiezingen. Zij zullen de kiezers het besef moeten bijbrengen, dat de groei van de Europese gemeenschap, naar de mens gesproken, een levensvoorwaarde is voor de toekomst van ons werelddeel.

Dat er hier organisatorische moeilijkheden liggen is duidelijk. Er bestaan nu eenmaal nog geen Europese partijen; maar aan de andere kant vervagen in het grote verband de scheidslijnen, die bijv. de Nederlandse protestantse partijen verdeeld houden. De vraag zal zelfs onder ogen moeten worden gezien, of in deze bovennationale samenwerking er niet een gemeenschappelijk optreden op basis van eenzelfde program van alle christelijke partijen moet komen, waarbij het voorbeeld van de Christen-

¹⁹⁾ Van de ondervraagden waren slechts vijf op de tien kiezers geïnteresseerd in de politiek. Zeer vele kiezers spreken thuis nooit over politiek en op het werk doen dat er nog minder. Vrouwen doen dat minder dan mannen. Slechts één op de vijf kiezers bezocht wel eens verkiezingsvergaderingen. Nog geen drie op de tien kiezers zijn lid van een politieke partij. (*De Nederlandse kiezer*, blz. 25, 27, 29).

²⁰⁾ In dezelfde geest prof. Romme, die op een studieconferentie van de Europese Beweging in Nederland o. m. de volgende stellingen verdedigde: „De rijpheid van het Europese kiezersvolk voor het tot stand brengen van het Europese Parlement langs de weg van rechtstreekse algemene verkiezingen mag worden verondersteld zolang het tegendeel niet aannemelijk is gemaakt. — Gebrek aan rijpheid kan alleen worden aangenomen (maar zou dan ook moeten worden aangenomen), indien de politieke partijen, wier leden thans zitting hebben in het Europese Parlement, niet in staat zouden blijken tot het vaststellen van Europese politieke programs als grondslag voor het parlementaire werk van haar kandidaten, ofwel indien over het algemeen die politieke partijen niet bereid of genegen zouden zijn, met betrekking tot verkiezingen voor het Europese Parlement haar normale electorale taak te vervullen. — Er is geen reden om op voorhand aan te nemen dat Europese politieke programs niet door de gezamenlijke politieke partijen van dezelfde politieke richting (in overleg met de haar geestverwante fractie in het Europese Parlement) tot stand kunnen worden gebracht. Er is wel reden om aan te nemen, dat ten onzent de politieke partijen over het algemeen bereid en genegen zijn, haar normale electorale taak te vervullen ook bij Europese verkiezingen.”

Prof. Samkalden was van oordeel, dat de verbindingen zouden kunnen bijdragen „tot verbreding en verdieping van de belangstelling”, indien althans die rechtstreekse verkiezingen „binnen niet te lange tijd gevolgd worden door een vereenvoudiging van de staatkundige structuur der bestaande organisaties.”

Deze studieconferentie, die op 6 november 1959 in Scheveningen werd gehouden, was een moedgevend verschijnsel wat de belangstelling voor de Europese zaak betreft. De bijeenkomst was zeer druk bezocht, en na de redevoeringen van de vier prominente sprekers, de professoren Oud, Romme en Samkalden alsmede dr. Berghuis, ontspoon zich een geanimeerde discussie.

democratische fractie in het zes-landenparlement en de Interparlementaire Beneluxraad voor ogen kan staan ²¹⁾).

Het probleem zij hier slechts gesteld. De oplossing wordt met vertrouwen aan hen, die daartoe geroepen zijn, overgelaten.

DE SOWJET-UNIE ONDER CHROESJTSJOW

DOOR

DR. G. KUYPERS

Eeuwen geleden sidderde Europa onder de dreiging van Attila, koning der Hunnen. Toen Stalin nog leefde, heeft Churchill ons eens getroost met de woorden: „Attila stierf en de Hunnen trokken weg. Ze zijn eerst onlangs teruggekeerd”. De toespeling was geestig en duidelijk. Maar is het ook uitgekomen wat Churchill suggereerde? Stalin stierf in 1953 (precies 1500 jaar na Attila) en sinds zijn dood hebben zich in zijn rijk grote veranderingen voorgedaan. Maar er zijn nog geen tekenen, dat dit rijk bezig is te gronde te gaan. Men krijgt integendeel de indruk, dat er in de Sowjet-Unie thans meer stabiliteit heerst dan voorheen. De vraag, in hoeverre een ontwikkeling is toe te schrijven aan personen en in hoeverre aan omstandigheden, is altijd moeilijk te beantwoorden. Maar het is zeker niet onverstandig, om in de eerste plaats enige aandacht te schenken aan de persoon van Nikita Sergejewitsj Chroesjtsjow.

Indien de tekenen niet bedriegen, heeft Chroesjtsjow thans een machtspositie verworven, welke vergelijkbaar is met die welke eens Stalin veroverde. Men kan zelfs zeggen, dat de Oekraïner er ongeveer even lang over gedaan heeft als destijds de Georgiër: een jaar of zes. Wat de methoden betreft zijn er ongetwijfeld verschillen aan te wijzen. Wekte Stalin de schijn, de mantel van zijn voorganger, Lenin, te hebben overgenomen, Chroesjtsjow wekte de schijn, de mantel van zijn voorganger, Stalin, te hebben weggeworpen. Poseerde Stalin als de grote man, Chroesjtsjow poseerde als de kleine man. Wat Stalin bereikte door Rusland te isoleren en in een toestand van spanning te brengen, bereikte Chroesjtsjow door Rusland open te werpen en in een toestand van ontspanning te brengen. Trotskij werd gearresteerd en moest, omdat hij weigerde te lopen, door de politie de trap worden afgedragen. Malenkow daarentegen werd niet gearresteerd doch verscheen na zijn afzetting met zijn tegenstander in het Bolsjoj Theater. Ten dele vloeien deze verschillen voort uit de karakters: Stalin, de broedende, behoedzame, argwanende zwijger tegenover Chroesjtsjow, de bruisende, oubollige, vermetele prater. Anderdeels vloeien de

---

²¹⁾ Zoals bekend, heeft dr. Berghuis op het Partij Convent van 31 oktober 1959 een gezamenlijk optreden bij de Europese verkiezingen van rooms-katholieke en reformatorische partijen in een gemeenschappelijk verkiezingsprogram en met een gemeenschappelijke kandidatenlijst in „ernstige overweging” gegeven.

verschillen voort uit de situaties: het chaotische, achterlijke, aan utopieën te gronde gaande Rusland van de jaren twintig tegenover het gedrilde, ontwikkelde, door successen opgetilde Rusland van de jaren vijftig.

Naast deze onmiskenbare verschillen zijn er ook opmerkelijke punten van overeenkomst vast te stellen. Chroesjtsjow en Stalin doen voor elkaar niet onder in slimheid van tactiek, in onverschilligheid ten aanzien der middelen, in geloof aan de eindoverwinning van het wereldcommunisme. Uit de Sowjet-Unie komen nog steeds dezelfde geluiden als vroeger. Strijd tegen het revisionisme, speculaties over het afsterven van de staat, ontkenning van evoluties binnen het kapitalistische systeem, leuzen over het inhalen en voorbijstreven van Amerika, propaganda onder wat men noemt de onderdrukte volken, commando's aan kunst en cultuur, acties tegen de godsdienst, het is alles wezenlijk hetzelfde gebleven. De manier waarop Chroesjtsjow, startend bij het nu al weer vergeten beginsel van het „collectieve leiderschap”, vrienden en vijanden uitschakelde in listige successie, ze in groepen tegen elkaar uitspelend, is een getrouwe navolging van de methodiek van Stalin. Het is bijna niet te geloven, dat het spel, eens gespeeld met Trotskij, Zinowjew, Toechatsjewskij, Kamenjew, Rykow, Tomskij, Boecharin en Jagoda, na twintig jaar rustig kon worden herhaald met zulke geharde en ervaren figuren als Beria, Malenkow, Kaganowitsj, Molotow, Boelganin, Zjoekow, Perwoechin en Serow. Maar het lukte. En daar staat hij thans, de smidsjongen uit Kalinowka, de situatie geheel meester, Ruslands nieuwe alleenheerser. Er schuilt iets teleurstellends, iets ontmoedigends in. Opnieuw schijnt bewezen, dat de Russische staatkunde de evolutie niet kent, dat het politieke raam in wezen ongewijzigd blijft, dat er niets nieuws groeit. Opnieuw zullen wij, om enigszins te kunnen weten hoe het een land zal vergaan, moeten gissen naar wat een man bezielt.

Wat drijft hem, deze Nikita Sergejewitsj? Velen zijn geneigd om bij het beantwoorden van die vraag terug te denken aan zijn beroemde rede tegen Stalin, gehouden in 1956, drie jaar na diens dood. Het was een verbijsterend document. Een paar losse fragmenten daaruit: „Stalins despotisme... de misdadige moord op Kirow... massale onderdrukking en beestachtige schendingen der Sowjet-legaliteit... terreur tegen eerlijke werkers... massale terreur tegen gewone Sowjet-burgers... bekentenissen door geweld verkregen... gemene provocatie... afschuwelijke vervalsing... door marteling gedwongen een blanco bekentenis te tekenen... Roedzoetak, die tien jaar dwangarbeid doorstond in tsaristische gevangnissen, werd in drie maanden gebroken... executies en arrestaties namen in één jaar toe tot het tienvoudige... sloeg professor Winogradow in boeien... sla, sla en sla nogmaals... de mensen begonnen hun eigen schaduw te vrezen... onzekerheid, angst en wanhoop... duizenden terechtgesteld zonder vorm van proces... „Ik zal mijn pink verroeren en Tito zal vallen”... de schandelijke zaak van de dokters-moordenaars werd opgezet door Stalin... Stalin speelde met de absurde en belachelijke verdenking, dat Worosjilow een Brits agent was...”

Deze rede verbrak een taboe, dat het Russische volk jarenlang benauwd had. De man, die zó sprak was een vrijheidsheld, alleen reeds door het bevrijdende karakter van zijn woorden. Maar dezelfde Chroesjtsjow had in 1949 een artikel geschreven, waarin de volgende passages voorkwamen:

„Millioenen mensen richten zich tot kameraad Stalin met de diepste liefde en toewijding, omdat hij, samen met Lenin, de grote partij der bolsjewieken en onze socialistische staat stichtte. Kameraad Stalin, de geniale leider en leraar van onze partij, verdedigde en ontwikkelde de Leninistische theorie van de triomf van het socialisme in één land. Kameraad Stalins naam is de banier van al de overwinningen van het Sowjet-volk. Als wij heden ten dage al de republieken van de Sowjet-Unie voor ons zien in de bloei van hun stoffelijke en geestelijke kracht, dan danken zij dat aan de geniale leer van Lenin-Stalin en aan de wijze leiding van kameraad Stalin. Stalins oplossing van de nationale kwestie is de enig juiste. Een voorbeeld levert de Tito-Rankowitsj-bende van moordenaars en spionnen, die van nationalisme in fascisme vervielen. Glorie zij onze beminde vader, wijze leraar, geniale leider van de partij, van het Sowjet-volk en de werkende mensen der gehele wereld, kameraad Stalin”. Dat was wel een enigszins andere taal en deze merkwaardige tegenstelling tussen Chroesjtsjows woorden van 1949 en die van 1956 doet de vraag rijzen: heeft hij ook wel eens oprecht gesproken en zo ja, wanneer?

Waarschijnlijk was Chroesjtsjow oprecht in 1957. Hij schreef toen in *Kommunist*: „J. W. Stalin nam gedurende een lange periode een leidende positie in het centraal comité van onze partij in. Al zijn activiteit was verbonden met de verwerkelijking van de grote socialistische hervormingen in ons land. In die jaren veranderde het aanzicht van ons land fundamenteel. Laten we terugdenken aan wat Rusland was vóór de grote oktober-revolutie. Ziet, wat het Sowjetland heden ten dage is! De Sowjet-Unie is een grote, machtige socialistische mogendheid, die een beslissende invloed uitoefent op de gang der wereldhistorie en die zich verheugt in het diepe respect van de werkers der gehele wereld. De grote successen in de ontwikkeling van ons land werden behaald onder leiding van de communistische partij en haar centraal comité en de leidende rol daarin speelde J. W. Stalin. De opbouw van het socialisme geschiedde in een felle strijd met de trotskisten, zinowjewisten, boecharinisten en burgerlijke nationalisten. In die strijd deed Stalin nuttig werk. Hiervoor waarden en vereren wij Stalin. Wij waren oprecht in onze verering van Stalin, toen wij weenden, staande bij zijn graf. Ieder van ons geloofde in Stalin. Dat geloof was gegrond op de overtuiging, dat het werk, dat wij tezamen met Stalin verrichtten, verricht werd in het belang der revolutie”.

Wij hebben breed geciteerd, omdat Chroesjtsjow hier een zelfportret van blijvende betekenis heeft gegeven. Zijn joviale manier van doen, zijn beeldrijke taal (spreekwoorden bedenkt hij zelf, voor de vuist weg), zijn vrijheid suggererende maatregelen mogen ons niet doen vergeten, hoe hij denkt over zijn doel en hoe hij denkt over de middelen. Zijn oordeel over Stalin tekent hem zelf. Hij kan Stalin niet verloochenen vanwege het werk dat hij zelf voor hem verricht heeft: b.v. het zuiveren eerst van een paar stadswijken van Moskou, later van de gehele Oekraïne (in de jaren dertig). Hij wil Stalin ook niet verloochenen. Hij gelooft in de juistheid van diens politiek. Hij weet, dat het aan Stalin is te danken, dat onder Chroesjtsjow de spoetniks en loeniks konden worden gelanceerd, want dat was nimmer denkbaar geweest bij een „katoenen-jurkjes-industrialisatie”. Hij kan zich losmaken van Boelganin, met wie hij, sinds zij bij de bouw van de metro

van Moskou bevriend raakten, gaarne dronk en reisde. Maar hij kan zich niet losmaken van Stalin, die het gehele leven beheerste, waarin hij, Chroesjtsjow, carrière maakte. Geboren in 1894, bij zijn vader in de smederij tot 1911, bankwerker in het Donetsbekken tot het eind van de eerste wereldoorlog, landverdelingsdeskundige (1917), regimentscommandant (1918), politiek commissaris (1919), student aan de landbouwacademie (1921), partijpropagandist (1923), student aan de industrieacademie (1928), partij-secretaris in Moskou (1935), partij-secretaris in de Oekraïne en plaatsvervangend lid van het politbureau (1937), opperbevelhebber der Oekraïense partizanen (1941), premier van de Oekraïne (1948), congres-rapporteur (1952), vertrouweling van Stalin tot het eind toe: voorwaar, de carrière van een volbloed communist.

Chroesjtsjows (niet voorspelde) succes na de dood van Stalin was natuurlijk het succes van de leerling, niet van de leerschool. Zijn uitzonderlijke begaafdheden op het gebied van de tactiek traden eerst toen aan de dag. Het beste bewijs voor zijn tactisch talent was wellicht dit, dat hij het niet ontplooid had tijdens Stalins leven: de mogelijkheden daarvoor ontstonden immers pas nadien. Tactiek: wat is dat eigenlijk? Het is het planmatig aanwenden van beschikbare krachten om in gegeven omstandigheden een bepaald doel te bereiken. Wat klinkt het vaag en eenvoudig! Zolang men er althans geen concrete situatie bij denkt. Maar in concreto is het reeds moeilijk om het doel juist te kiezen. Voorts moet men dan nog de beschikbare krachten onderkennen; een plan ontwerpen voor hun aanwending; een schatting maken van de omstandigheden. Tenslotte opmarcheren. Welke kunst is moeilijker dan de kunst van het mogelijke?

Wanneer ik hieronder zal trachten enige ontwikkelingen te typeren, die zich de laatste jaren in de Sowjet-Unie hebben voorgedaan, dan is het zeker niet met de bedoeling om ze op rekening van Chroesjtsjow te schrijven. Ik merkte in het begin al op, dat zó de zaken nimmer liggen. Maar wel is het waar, dat men telkens weer de hand ontmoet van een tacticus, die de omstandigheden goed blijkt te taxeren en een handig gebruik weet te maken van de hem ter beschikking staande middelen bij het verwezenlijken van zijn doeleinden.

Ten aanzien van de omstandigheden: na Stalins sterven dreigde een toestand van „chaos en paniek” (deze woorden kwamen voor in een verordening, gepubliceerd in maart 1953). Ten aanzien van het doel: dit was tweeledig; allereerst moest gestreefd worden naar „eenheid van handelen” aan de top (term die reeds veelbetekenend opdook tijdens het laatste partijcongres dat gehouden werd onder Stalin, in 1952); in de tweede plaats moest gestreefd worden naar versteviging van het bewind, naar rehabilitatie van het communisme in de ogen van het volk.

Ten aanzien van de krachten, die hier de tacticus ter beschikking stonden, valt het volgende op te merken. De grootste kracht was de jarenlang onderdrukte vrijheidsdrang. Deze gekluisterde Russische kracht was als de stoom in een ketel zonder functionerende veiligheidsklep: zij moest op een of andere manier ontsnappen, hetzij door een explosie, hetzij door de veiligheidsklep, d.w.z. zonder nuttig effect, hetzij via haastig aangesloten nieuwe turbines, geplaatst door iemand als Chroesjtsjow. Dit afblazen van de stoom speelde zowel nationaal als internationaal. Soms liep het uit de hand, zowel nationaal (Pasternak) als internationaal (Hon-

garije), maar in hoofdzaak werd de vrijkomende energie toch met nuttig effect in het communistische plan opgenomen.

De tweede grote kracht was Ruslands moderne industriële basis. Laten wij eens even terugdenken aan de vooravond van Ruslands eigenlijke industrialisatie. De vroegere partij-theoreticus Boecharin, opsteller van de tegenwoordige grondwet der Sowjet-Unie, door Stalin vermoord in 1938, bepleitte in 1928 een rustige, proportionele ontwikkeling der economie, immers waren disproporties de vloek der kapitalistische industrialisatie geweest. Men weet, dat Stalin het anders gewild heeft. En daar is Chroesjtsjow dankbaar voor. „Zou het niet gebeurd zijn,” zo zeide hij in 1956, „dan zouden wij nu geen machtige zware industrie gehad hebben, wij zouden geen collectieve boerderijen hebben gehad, wij zouden te midden der kapitalistische omsingeling ongewapend en zwak zijn geweest”. En niet alleen dat, maar Chroesjtsjow zou ook niet hebben kunnen doen wat hij nu gedaan heeft: vaantjes planten op de maan, met Toepolew-straalvliegtuigen om de wereld reizen, Mig-jagers leveren aan Djakarta, staalfabrieken bouwen in India, stuwdammen aanleggen in de Nijl, politieke dollars beconcurreren met politieke roebels.

Een derde grote kracht was — misschien klinkt het wat verrassend — de aantrekkelijkheid, die het gezonde verstand heeft te midden van een grote hoeveelheid absurditeiten. Onder Stalin hadden vele dingen absurde vormen aangenomen. De architectuur was veelszins absurd geworden, de prijsvorming, de romanstijl, de citeergewoonte, de landbouwhuishouding, de bureaucratie, het isolement, de napraterij, enzovoort, enzovoort. Eén penestreek of één kwinkslag was in menig geval voldoende om aan een dergelijke ongerijmdheid een eind te maken. Men moet zich het wonderlijke van deze situatie even voorstellen. Een minister-president wint aan populariteit wegens het enkele feit, dat hij buitenlandse toeristen in het land toelaat! Een minister-president verstevigt zijn positie door goed te keuren, dat de dagbladen in zijn land niet meer zo onleesbaar behoeven te zijn! Door voor de dag te komen als een gewoon mens, in een gewoon colbert, gewoon getrouwd, gewoon een bezoek brengend aan een vreemd land, gewoon handjesschuddend. Natuurlijk, dit laatste gold ook voor iemand als dr. W. Drees. Maar voor N. S. Chroesjtsjow was dit de manier om alleenheerser te worden. Door zo veel mogelijk met het beeld van de robot-supermens Stalin te contrasteren bereikte hij het doel, dat hij zich gesteld had: alleenheerser te worden in Stalins plaats.

Laten wij trachten de stand van zaken op te nemen op een paar belangrijke deelterreinen.

Dogmatiek

Zowel de grondlijnen als de bijzonderheden van de door Stalin ontwikkelde ideologie zijn volledig gehandhaafd. Enige punten noemde ik reeds, het is hier niet de plaats om dit verder te documenteren. Wat bepaald nieuw is, is de actie tegen de „citeermanie” en tegen het „dogmatisme”. De vetgedrukte aanhalingen, waar destijds elke vóórpagina van de „Prawda” vol van stond, zijn verdwenen. De strijd tegen het „dogmatisme” heeft reële betekenis in zoverre men inderdaad bewerkt of toelaat, dat de mensen wat meer nadenken. Wat onder Stalin nimmer geschiedde: gezichtspunten worden min of meer eerlijk tegenover elkander gesteld.

Tot op zekere hoogte is thans discussie mogelijk. Als het Russische orgaan *Kommoenist* het Joegoslavische partijprogram behandelt, dan begint het een „aanzienlijk aantal juiste generaliseringen” te constateren en vervolgens zet het op een betrekkelijk informatieve wijze de meningsverschillen uiteen. De polemiek tussen vooraanstaande Sowjet-economen als Gatowskij en de zeer kritisch ingestelde Poolse school is beslist belangwekkend. De brief, die vijf literatoren aan Pasternak schreven met een uiteenzetting waarom het manuscript van „Dokter Zjiwago” was geweigerd, is objectief beschouwd, van een behoorlijk gehalte. In de pers wordt thans op zijn tijd openlijk gerefereerd aan buitenlandse beschouwingen die voor het bewind niet aangenaam zijn (Amsterdamse sociologencongres). Maar ook aan binnenlandse beschouwingen: een man schrijft, dat men maar eens moet ophouden met het maken van spoetniks en in plaats daarvan goede schoenen vervaardigen; de schrijver wordt wel „afgemaakt”, maar intussen wordt zijn gedachte toch maar openbaar. Er wordt minder gediceerd en iets meer geredeneerd. Na Stalins dood zijn in Rusland dichtregels in druk verschenen als: „Ik dacht na over wat echt en over wat vals is. Ook daarover, hoe het echte vals wordt. Wij willen allen denken” (Jewtoesjenko).

Verwonderlijk is dit nieuwe niet. Men was de starre, dodelijke dogmatiek moe: zij *moest* gebroken worden. Er was behoefte aan „minder politiek gezwets”, men wilde geen „letterknechterij” en „abstracties” meer: „De voornaamste stellingen van het marxistisch-leninisme moesten worden uiteengezet in een begrijpelijke en boeiende taal” (Besluit van het Centraal Comité der C. P. van de S.U. d.d. 9 januari 1960).

Grondrechten

Omstreeks 1930 waren juristen in de Sowjet-Unie een uitstervend ras, totdat onder leiding van Wysjinskij een zekere rehabilitatie van het recht als voorwaarde voor een staatsorde plaatsvond, kort voor de oorlog. Na de oorlog bewees Stalin de juristen zelfs een grote eer, door aan te bevelen, dat het ontwerp voor een handboek over de politieke economie in hun handen zou worden gegeven met het oog op het verkrijgen van juiste formuleringen. Doch eerst toen Stalin gestorven was, ontstond onder de Sowjet-juristen een levendige discussie over vraagstukken als de analogie in het strafrecht, het indirecte bewijs, de terugwerkende kracht van wetten, het monopolie van de rechter als strafoplegger, de taak van de staande magistratuur (zijnde „óók verplicht de Sowjetburger te beschermen, die zonder toereikende gronden gerechtelijk ter verantwoording is geroepen”, Kalinin) enzovoort. Een aantal belangrijke beginselen van die strekking werden in december 1958 tot wet verheven. Nu zegt dit in een land, waar ook de grondwet slecht geëerbiedigd wordt, op zich zelf niet veel. Maar uit de verslagen van bevoegde waarnemers blijkt onmiskenbaar, dat de benauwende ban, waarin het leven van de Sowjetburger eertijds was geslagen, voor een aanzienlijk deel is verdwenen. Men vreest nu althans zijn eigen schaduw niet meer. Men schrikt niet meer van een buitenlander. Men durft zelfs dingen te zeggen. Het voornaamste wat ontbreekt, is de zekerheid, dat het zal duren.

Wereldpolitiek

Opmerkelijke vorderingen heeft de Sowjet-Unie de laatste jaren gemaakt op het gebied der wereldpolitiek. De persoonlijke diplomatie van Chroesjtsjow is hier, gelijk iedere Nederlandse televisiekijker zal kunnen aanvoelen, beslist niet vreemd aan. Chroesjtsjow, Mikojan en andere topfiguren zijn bijna onafgebroken op reis: stel u dat van Stalin voor. Door een zekere houding van sportiviteit, door een mengeling van ernst en spot, die de Sowjet-diplomaat van weleer volmaakt vreemd waren, maken zij indruk en doen zij oude bezwaren en reacties wegsmelten. Als Chroesjtsjow Caravelle-vliegtuigen bestelt, voelt het Westen zich eigenlijk wel geveild: vroeger zou men opgestoven zijn. Amerikaanse senatoren verdringen zich zomers op het Rode Plein alsof er nooit een McCarthy geleefd heeft. Handeldrijven met Moskou is een gewone zaak geworden. Ongeacht het feit dat Chroesjtsjow gezegd heeft: „Wij drijven handel in de laatste plaats om economische en in de eerste plaats om politieke redenen, namelijk tot verbetering van de betrekkingen tussen de landen” (Neue Zürcher Zeitung, 14 september 1955).

Een belangrijke ontwikkeling ligt in het op gang komen van wat men de roebel-diplomatie zou kunnen noemen. Deze ontwikkeling ving aan met een krediet van 30 miljoen dollar, dat de Sowjet regering in augustus 1953 verstrekke aan niemand minder dan de toenmalige Argentijnse dictator Peron, een in meer dan één opzicht weinig gelukkig begin, dat echter ultimo 1957 reeds was uitgegroeid tot een program van laagrentende kredieten aan minder ontwikkelde landen ten bedrage van 1,9 miljard dollar. Deze activiteiten worden natuurlijk gecombineerd met technische bijstand, in het kader waarvan thans Sowjet-ingenieurs en Sowjet-adviseurs gezien worden in vele landen, die men vroeger voor hen ontoegankelijk zou hebben geacht. Dank zij dit samenspel van diplomatie en economisch potentieel zijn de Russen een heel eind verder gekomen met hun penetraties. Wat zij thans bereiken in Egypte en Irak, in India en Indonesië, in Ghana en Cuba, zouden wij tien jaar geleden voor onmogelijk hebben gehouden.

Bijzondere aandacht besteden de Russen aan de adembenemende ontwikkelingen in Afrika. Het Ethnografisch Instituut van de Sowjet-Academie van Wetenschappen publiceert de ene studie over Afrika na de andere. In april van het vorig jaar werden alle werkzaamheden van dien aard geconcentreerd in een nieuw Afrika-Instituut dat onder leiding staat van de Afrikakenner prof. I. Potechin. De „strijd tegen het kolonialisme” wordt gevoerd met de meest uiteenlopende wapenen: de Wereldfederatie van Vakbonden (WFTU), de Wereldfederatie van Democratische Jongeren (WFDY) en de Internationale Studenten-Unie (I.U.S.); tentoonstellingen (een permanente in Addis Abeba); invitaties van nationalistische leiders (geen hunner zal weer een „lakei van het imperialisme” genoemd worden); adressen (protest van het Verbond van Sowjet-auteurs bij de Belgische premier tegen de „bloedige onderdrukking in Leopoldville”); congressen („Afro-Aziatische volkssolidariteit”; conferentie der Afrikaanse volkeren te Accra, 1958); terreur (Mau-Mau-leider Yomo Kenyatta studeerde twee jaar in Moskou) enzovoort.

Chroesjtsjow verklaarde op het twintigste party-congres in 1956: „De ontbinding van het koloniale systeem van het imperialisme, die thans

gaande is, is een na-oorlogse ontwikkeling van wereldhistorische betekenis". Het valt moeilijk te ontkennen, dat het Russische communisme hierbij in een voordelige positie verkeert en alle kansen uitbuit. Deze ontwikkeling heeft er toe geleid, dat Moskou het oude begrip der „kapitalistische omsingeling" tot historie verklaard heeft. Chroesjtsjow heeft dat gedaan in een gesprek met *Le Figaro*. Signalerend, dat van de twee-en-een-half miljard aardbewoners er één miljard onder het communisme leven, zei hij: „Op het ogenblik kan men niet zeggen wie nu wie omsingelt". En de gedachten gaan al verder: „In verband met de overgang van socialisme naar communisme moet ook ons de vraag inzake de verdere toenadering van de socialistische naties binnen de Sowjet-Unie zomede het probleem ener toekomstige versmelting der volkeren en de vorming van een eenheidstaal interesseren" (*Kommoenist*). En hoezeer het stelsel ook gekraakt heeft in Polen en Hongarije, hoezeer China ook eigen wegen gaat, nog steeds is de rode wereld één.

Kunst en cultuur

De dooi, die op Stalins barre winter volgde en volgen moest, manifesteerde zich met name op het terrein van de letteren. Romans, novellen en kritieken begonnen eerst schuchter, later moediger een nieuwe geest te ademen. Erenboerg opende de rij, maar er is een lange reeks van namen, die evenveel of meer aandacht verdienen: Olga Berggolts, Wera Panowa, Pomerantsew, Granin, Kirsanow, Jewtoesjenko. Het bekendst werd — naast het volmaakt unieke geval van Pasternak, die in wondere taal het Evangelie verkondigde — Doedintsew met zijn bittere roman *Niet bij brood alleen*, waarin een kleine man vecht tegen de rechteloosheid. Tegen deze roman is enorm geageerd. Chroesjtsjow zelf zeide er van in 1957: „In het boek van Doedintsew dat één en al vooroordeel is, worden negatieve feiten bij elkaar gepeuterd en tendenties belicht van een ons vijandige positie uit. Hij gebruikt opzettelijk felle kleuren en is vol leedvermaak over de aanwezige fouten. Een lasterlijk boek". Maar in 1959 kwam hij in een rede op het geval terug: „Natuurlijk is in deze roman niet alles slecht. Ik heb het boek gelezen en moet zeggen dat ik er niet bij in slaap ben gevallen. Er zijn in het boek een paar bladzijden, die de aandacht verdienen. Anastas Iwanowitsj Mikojan, die het boek vóór mij had gelezen, zei me: „Léés het. Er worden een paar gedachtengangen in ontwikkeld die hij van jou zou kunnen hebben afgeluisterd!" Ik ben nu van mening, dat Doedintsew nimmer onze vijand of een tegenstander der Sowjet-orde is geweest". In die zelfde rede doch in ander verband gebruikte Chroesjtsjow het volgende beeld: „Een mens zal nooit leren zwemmen, wanneer men hem altijd maar hulp blijft bieden in het water". Merkwaardig! Twee jaar tevoren had Doedintsew zich verweerd met de woorden: „Ik ben van mening, dat het toch mogelijk moet zijn, om ons jonge zwemmers los te laten, opdat wij kunnen proberen zelfstandig te zwemmen. Wij zullen heus niet verdrinken!"

Ander symptoom: De schrijver Dostojewskij, jarenlang verzwegen, kan thans weer gelezen worden. Zijn verzamelde werken zijn in een enorme oplage nieuw gepubliceerd. En dat niet alleen: over deze voor het communisme zo onverteerbare geest wordt thans geschreven en gediscussieerd.

Economie

Dat het Sowjet-stelsel economisch werkt behoeft niet meer te worden betoogd. Of het in alle opzichten goed werkt kan op goede gronden worden betwijfeld. Het is een eigenaardige ervaring om een Sowjet-econoom daarover de schouder te zien ophalen: zijn staat is zulk een grote ondernemer, dat zelfs de ergste verspilling niet deren kan. Het enige wat de Russen interesseert, is of zij Amerika zullen kunnen „inhalen en voorbijstreven”: de prognose van Lenin, de leus van Stalin en de obsessie van Chroesjtsjow. Per hoofd der bevolking produceert volgens Chroesjtsjow (januari 1959) de Amerikaan industrieel 100% meer dan de Rus en agrarisch 40% meer. Maar: „Thans overtreft ons land de V.S. zowel wat het tempo als wat de absolute jaarlijkse toename der produktie betreft. Wij vorderen vier maal zo snel”. Kostelijk onderwerp voor de statisticus, maar feit is dat deze beweringen tegenwoordig serieuzer ontvangen worden dan vroeger.

Dit vindt ongetwijfeld mede zijn oorzaak in de omstandigheid, dat Chroesjtsjow de wereld een aantal maatregelen te zien heeft gegeven, die wel hout schijnen te snijden. Het voornaamste punt is, dat hij, zelf van boerenafkomst en een „maisfanaticus” (zijn eigen woord), de traditionele argwaan van de marxist jegens de boer heeft laten varen. Hij heeft de Kolchozen de machine-parken in eigendom gegeven (een stap vol ideologische consequenties), de afname van hun produkten grondig gewijzigd, de beloning van het platteland aanzienlijk verbeterd. Hij heeft de kolchozniki op hun gemak gesteld, hun aangeraden hoe zij hun dorpen moeten gaan bouwen, moderner, gerieflijker, en dat alles tot in de kleinste bijzonderheden.

Wat de industriële sector betreft, is Chroesjtsjow niet teruggedeeind voor één van de meest ingrijpende reorganisaties die zich denken liet: de onttroning der produktie-ministeries en decentralisatie van het beheer van handel en industrie door oprichting der regionale „sownarchozen”. Voeg daarbij zulke ondernemingen als de omvangrijke ontginningen in Kazachstan (wie wil nu nog pionieren?), een schoonmaak inzake de pensioenwetgeving, een overschakeling van het hele krijgsm apparaat op de moderne wapentechniek, een drastische aanpak van het onderwijsvraagstuk (geen toelating tot de universiteit zonder dat men twee jaar in betrekking is geweest) en men heeft voldoende reden, om zich over de werkkraft en het doorzettingsvermogen van N. S. Chroesjtsjow een weinig te verbazen.

Zo kan er, terwijl alles hetzelfde blijft, heel wat veranderen.

*

BINNENLANDS OVERZICHT

DOOR

H. ALGRA

Het is een zeer geliefde methode bij het opstellen van een redevoering, het begin en het einde aan elkaar te knopen, zodat het geheel wordt tot een krans. Ditmaal is er aanleiding om in het overzicht iets dergelijks te doen. Nog juist voor het gereedmaken van de kopij voor dit nummer werd bekend, dat prof. dr. H. J. Hellema zijn ontslag heeft genomen als lid

van de Eerste Kamer. Het lidmaatschap van deze Kamer is een nevenbetrekking. Het is voor mensen, die buiten het parlement hun eigenlijke taak vinden. Daarom hebben zij alleen recht op reis- en verblijfskosten en bijkomende kosten, de laatste gefixeerd op 50 gulden per maand. Maar al is het een nevenfunctie, het kan veel van een lid van de Eerste Kamer vragen. Misschien kan men nog beter zeggen: een lid van deze Kamer kan veel van zichzelf eisen. En wie als professor Hellema de gehele financieel-economische sector voor zijn rekening neemt, heeft heel wat te doen. Niet alleen in het debat met de betrokken ministers, de heren Zijlstra en De Pous, maar ook met medeleden-experts als prof. Witteveen en ir. Vos. Prof. Hellema heeft dus ontslag genomen en zijn heengaan wordt algemeen betreurd.

Maar aan het begin van deze verslagperiode heeft hij nog eens het beleid van minister De Pous aan een merkwaardige kritiek onderworpen. Het economisch beleid wil de welvaart bevorderen en tegelijk vermijden, dat dit leidt tot allerlei dirigistische maatregelen. Daarom zoekt de minister zoveel mogelijk te bereiken in overleg met het bedrijfsleven. In dat overleg kunnen allerlei aspecten worden bekeken en wordt naar een harmonisatie gestreefd. Daarbij kan de regering zich evenwel niet laten wegdringen van haar algemene beleidslijn, dat de loonsverhogingen niet mogen worden doorberekend in de prijzen. Want zij wil voorkomen, dat lonen en prijzen haasje-over gaan spelen. Natuurlijk heeft de regering bij haar overleg een stok achter de deur. Zij kan desnoods bindende voorschriften geven. En dáár begon nu de kritiek van prof. Hellema, een kritiek meer van de jurist dan van de econoom. Hij zeide: uw bevoegdheden om bindende regelingen voor te schrijven, zijn wettelijk niet fraai geregeld. Gij moet daarbij wetten en besluiten toepassen, die slechts passen voor de gevallen, waarmee gij te maken krijgt. Met andere woorden: de bedoeling van uw beleid is goed, maar uw arsenaal is juridisch bekeken niet op de hoogte van de tijd.

De staking in de bouwbedrijven heeft die kritiek achteraf het nodige reliëf gegeven. Niemand kan volhouden, dat de regering binnen het kader van haar loon- en prijspolitiek kon goedvinden, dat de loonsverhogingen in het bouwbedrijf wel werden doorberekend (behalve in speciale gevallen). Niemand kan voorts volhouden, dat de regering dit niet tijdig had gezegd. In dat opzicht stonden de aannemers bijzonder zwak. Vóórdat de loononderhandelingen begonnen, wisten zij reeds, dat zij niet zouden mogen doorberekenen. En zij zijn zakelijk genoeg aangelegd, om daarmee naar alle kanten rekening te houden. Minister De Pous heeft in de Tweede Kamer met zéér sterke argumenten en met grote zelfbeheersing zijn standpunt verdedigd. Niemand sprak hem tegen. En de aannemers moesten ten slotte onder het juk door. Maar er zit in deze geschiedenis een bevestiging van de kritiek van prof. Hellema, dat het wettelijk arsenaal, waarover de regering beschikt, niet in elk opzicht passend en goed afgesteld is. Het beleid is sterk economisch georiënteerd en dan is het gevaar aanwezig, dat de legislatieve en de juridische kanten van de zaak al te zeer secundair worden geacht.

De economische politiek is een zaak van lonen en prijzen, onder die prijzen ook de huren gerekend. De huren van een groot aantal woningen

zijn weer met 20% verhoogd. En door een serie van maatregelen is gezorgd voor „compensatie”, zelfs voor een zekere overcompensatie. Altijd met gemiddelden gerekend en zonder dat iedereen van die compensatie profiteert. Dat is het moeilijke bij al zulke regelingen. Maar wel moet in dit overzicht de aandacht worden gevestigd op iets anders. De staatssecretaris voor sociale zaken sprak voor zijn optreden als zodanig eens op een samenkomst van het C.N.V. En toen legde hij héél sterk de nadruk op één punt. Wij spreken allemaal over wat meer ruimte, en er is inderdaad wat meer ruimte. Maar wij zouden als christelijk-sociale beweging tekortschieten als we niet met nadruk zeiden: er zijn anderen, die moeten voorgaan. Wij mogen niet aan de beurt *willen* komen, als niet beter wordt gezorgd voor hen, die invaliditeitsrente hebben of op andere wijze van geringe uitkeringen moeten leven. Het is duidelijk te merken, dat de staatssecretaris dat standpunt getrouw is gebleven. Er zijn inderdaad op korte termijn een aantal verbeteringen ingevoerd, zonder dat er voor getrompet werd. De invaliditeitsrenten zijn met 100% van het basisbedrag verhoogd. En voor de werklozen, die niet meer uit de gewone regeling kunnen trekken, is een betere, een principieel andere regeling getroffen. Het wordt allemaal bijna voor kennisgeving aanvaard. Geen partij maakt er een propagandastunt van en verzendt circulaire: ook voor u heeft Suurhoff — neen, dit is een verschrijving — heeft Roolvink iets in zijn korfje. Het gaat zonder gedruis, maar het wordt een steeds langer lijstje. En er zal een gelegenheid moeten komen, omdat de geschiedschrijving het vordert, dat dit lijstje in zijn geheel wordt gepubliceerd en gewaardeerd.

Minister Cals heeft van zichzelf schertsend gezegd, dat hij nu tot de teenagers behoort. Hij is in de Eerste Kamer min of meer gehuldigd, omdat hij tien jaar excellentie is, twee jaar staatssecretaris en acht jaar minister. En hij hoopt het nog enige tijd te blijven, om het sluitend geheel van onderwijsvoorzieningen tot stand te brengen. Dat sluitend geheel is er nog niet, als het ontwerp-mammoetwet is aangenomen. Daarom heeft minister Cals nu ook een nieuwe wet op het Hoger Onderwijs voorgesteld, dat dan voortaan Wetenschappelijk onderwijs zal heten. We moeten deze minister de eer geven, dat zijn systeem consequent is. Overal komt het principiële, fundamentele verschil tussen de staatsscholen en de vrije scholen meer op de achtergrond, en is het het streven van de regering, het onderwijs van overheidswege als één geheel te zien en te behandelen, waarbij wel de vrijheid van richting wordt erkend, maar niet die van inrichting. De inrichting van openbare en bijzondere scholen wil de minister zoveel mogelijk parallel doen verlopen en hij beroept zich op de aanvang van het onderwijsartikel in de grondwet: het onderwijs is een voorwerp van voortdurende zorg van de regering. Het onderwijs, dus zowel het openbaar als het bijzonder onderwijs. Onderscheidingen, die later in hetzelfde artikel van de grondwet worden gemaakt, mogen niet los worden gemaakt van dit begin; zij worden er door begrensd en beperkt. Dit hangt samen met een dieperliggende opvatting van deze minister: de overheid moet leiding geven aan de ideeën en idealen van het volk. Zij kan ook volgen; zij kan zich aansluiten bij wat uit het volk opkomt, maar dat is één kant van haar beleid. De andere kant is het geven van leiding op

grond van wat zij ziet als het „algemeen welzijn”. Vergissen wij ons niet, dan is er in de formuleringen van deze minister invloed van het Thomisme zeer goed te onderkennen.

Intussen heeft deze minister scherpe pijlen op zijn boog. Hij vraagt op prikkelende (niet geprikkelde) wijze om „weerwerk”. Als hij zijn stellingen heeft geponeerd en zijn plannen ontvouwd of als door hem ingestelde commissies komen met rapporten, dan vraagt hij om dat weerwerk, die repliek, desnoods met het tegenvoorstel, van de maatschappelijke organen. Wij noemen een kras voorbeeld. De minister heeft een commissie ingesteld, die hem moest adviseren over een toekomstige spreiding van het hoger onderwijs. Die commissie is met voorstellen gekomen en Deventer heeft druk gevraagd. Maar, zo was de kritiek: het is in feite een rapport over de spreiding van het staatsonderwijs. Stilzwijgend wordt er van uitgegaan, dat de twee bijzondere universiteiten buiten de spreidingsplannen en wat daarmee samenhangt, kunnen worden gehouden. Zij blijven apartelingen, voor hen, die, waar ook woonachtig, apart willen. Maar het zou natuurlijk, als de minister héél het onderwijs als voorwerp van voortdurende zorg beschouwt, ook het hoger onderwijs — dus ook het bijzonder hoger onderwijs — voor de hand liggen, dat in de discussie over de spreiding ook rekening werd gehouden met de positie, de plannen en de wensen van het bijzonder hoger onderwijs ten opzichte van die spreiding. Zeer juist, zegt de minister, maar ik hóór nog niets van het bijzonder hoger onderwijs over de spreiding. Ik heb nog geen weerwerk, geen plan, geen voorstel van die zijde. Wij zeggen niet, dat deze opmerking in alle opzichten billijk is. Maar zij moet wel aanleiding zijn om van de zijde van het bijzondere onderwijs en speciaal van de kant van het protestants-christelijk onderwijs met sterke, goed gefundeerde, constructieve plannen te komen. Een principiële discussie over de grenzen van de overheidstaak is goed, maar er moet meer volgen en dat wordt hoe langer hoe meer urgent.

Ten slotte moet dit overzicht melding maken van de Nieuw-Guineapolitiek. Zij is nu in de Tweede Kamer eens heel breed en diep aan de orde geweest. De begrotingen van Nieuw-Guinea werden voorheen zeer laat ingediend en de Tweede Kamer liet ze dan soms ook nog maanden liggen. Maar nu is het gehele vraagstuk ten voeten uit behandeld. Dr. Van Baal kreeg van alle kanten lof. De regering heeft forse plannen meegedeeld en wil de Papoea's in een snel tempo van hun onmondigheid bevrijden. En de veiligheid van Nieuw-Guinea tegen vreemde agressie, al te lang verwaarloosd, wordt binnenkort, althans voorlopig, veel beter door de zending van de Karel Doorman. Als het door het kabinet-Drees was besloten, had zulks geleid tot een kabinetscrisis. Het is een gunstig gevolg van de nieuwe politieke situatie, dat de veiligheidsmaatregelen voor Nieuw-Guinea niet langer door de socialisten kunnen worden gefrustreerd.

BOEKBESPREKING

Gerretson de Strijdbare. Veertig artikelen over actuele onderwerpen, geselecteerd door MEJ. DR. A. J. M. GOEDEMANS en DRs. G. PUCHINGER. Uitgave: De Telegraaf. Prijs f 9.—

Dr. A. J. M. Goedemans schrijft een voorwoord, dat de veelzijdigheid van Gerretson's Telegraaf-artikelen, als een leidraad bij deze selectie gekozen, u duidelijk voor ogen stelt.

Drs. G. Puchinger sluit de bundel af met een korte doch waardevolle schets van de levensarbeid van de denker, dichter, strijder Gerretson.

De selectie door deze beide leerlingen van Gerretson tot stand gebracht (wij hebben alle wekelijks bijdragen, lopend van 1950 tot 1958, gelezen) is zeker geslaagd.

Een opsomming van alle 40 onderwerpen zou duidelijk maken, dat het geen zin heeft de artikelen stuk voor stuk tot voorwerp van beoordeling te maken. Het gaat om de bundel als geheel en in verband daarmee om de man aan wiens brein en hart ze ontsproten zijn.

Deze bundel weerspiegelt op doorgaans stijlvolle wijze een stuk van het geestesleven van het Nederlandse volk.

De veelzijdigheid van Gerretson komt in de uitgekozen artikelen zeker tot haar recht. Daar zijn er, die een stuk uit de politieke geschiedenis van Nederland op indrukwekkende wijze schetsen. Wij denken aan het allereerste artikel „De tragische Oranje, Koning-Stadhouder Willem III” (18-11-'50). Het is een korte schets, die de latere teruggang van de Republiek in oorzakelijk verband brengt met de op zichzelf grootse politiek van de stadhouder-koning en daarom u noodzaakt over dit stuk uit de staatkundige geschiedenis van Nederland u grondig te bezinnen. Voorts denken wij aan de drie artikelen over Oldenbarnevelt: „Barnevelts nationale grootheid” (23-10-'54), „Barnevelts rechtmatige terechtstelling” (30-10-'54), „Om Barnevelts hoofd. David en Mr. Dick” (11-12-'54), welke tevens een voornaam polemisch-rechtskundig karakter vertonen. De zuiverheid der analyse in deze trits van bijdragen, de diagnose van de aard van het conflict Maurits-Barnevelt kunnen in klaarheid en bewijskracht nauwelijks overtroffen worden. Ze liggen daar voor u en de „staatsgezinden” doen er wèl aan, nog eens te overpeinzen of hun oordeel tegen Maurits wel op vaste grondslag steunt.

Eenzelfde polemisch-rechtskundig karakter komt ook tot uitdrukking in „Het Huis des Konings” (30-4-'55), dat met ongewone scherpzinnigheid en klaarheid is opgesteld. De gouden draad der waardering komt in een artikel als „Cornelis Lely 1854—1954” (18-9-'54) mooi naar voren. Hetzelfde is het geval met de schets „Koning Willem III” (14-7-'51). Een geheel eigen stempel vertonen de artikelen over „Het huwelijk van Maria Stuart en Prins Willem III” (4-4-'53) en over „Heinsius en Marlborough” (13-12-'52).

Dat de bundel getiteld is *Gerretson de Strijdbare*, wordt in de helft van de 40 bijdragen die een polemisch karakter dragen, volkomen gerechtvaardigd. Onuitputtelijk schijnt het door jaren van studie gevormde fonds dat Gerretson alsmear ter beschikking scheen te hebben.

Waarover ge u meer verwonderen moet, over de kennis der historie van de schrijver, over de klaar gestelde rechtskundige problemen, over de kunde inzake bewegingen en partijen, over het naar voren halen van grootheid in de geschiedenis van Nederland, over het vertrouwd zijn met intieme belevenissen van de beschreven figuren, over de eigensoortige waardering van letterkundige arbeid, die vraag is niet te beantwoorden, de verwondering zal wel bij elke lezer verschillend zijn.

Eén merkwaardigheid, welke door ons tot nu toe in honderden bijdragen van Gerretson aan dag-, week- en maandbladen niet was geobserveerd, maar die ons nu trof, is de nobele wijze waarop Gerretson als hij kritiek moet leveren, maar van oordeel is, dat in het bepaalde geval, die kritiek vooral geen pijn mag doen, een vorm weet te kiezen die het kritische element tot een milde begrijpende oordeelvelling maakt. Wij wijzen in dit verband op „Koning Willem III” (14-7-'51), „Nieuw-Amsterdam, 1653—1953” (7-2-'53).

Wij zeggen dit met opzet. Tijdens zijn leven is aan Gerretson wel verweten, dat hij onnodig diskwalificeerde of striemde. Wij hebben persoonlijk veel meer de indruk dat de reactie bij hen, die zich gegriefd voelden, in werkelijkheid voortkwam uit de interne convictie, dat Gerretson's oordeel moreel of moreel-staatkundig juist was en men daartegen geen verweer had.

Misschien kan van enkele der gekozen stukken, maar dat is dan uitzondering, gezegd worden, dat ze als het ware een edelsteen vertegenwoordigen, die niet geheel afgepolijst of afgeslepen is. We denken aan het opstel getiteld „De kardinaal” (21-7-'51), dat breed en fors is in de aanvang, maar uitgaat als een kaars.

We denken aan de bijdrage „Jacques Perk. Een levensbeeld” (7-9-'57), dat zeker niet biedt, wat het opschrift belooft. Maar als totaal vormt de bundel een mooi geheel, dat in de dikwijls sublieme vorm en het uitbeelden van kleine en grote feiten en karaktertrekken, een schrijver verdraagt, met een geheel eigen plaats in de strijd der geesten van de twintigste eeuw.

Daarbij komen wij tot de diepere achtergrond van Gerretson's artikelen en tot de persoonlijkheid van de schrijver.

De bijdragen van Gerretson aan dag-, week- en maandbladen overschrijden in aantal de 1000. De hier besproken bundeling telt 40 bijdragen, verzameld uit de meer dan 400 zaterdagse artikelen van Gerretson in *De Telegraaf*. Er zijn weinigen, die op deze kwistige wijze aan het rondstrooien van week- en maandbijdragen hun aandeel hebben geleverd. Veel meer treft intussen de kwaliteit van Gerretson's artikelen. De taal en stijl zijn afgestemd op de inhoud en zo echt Nederlands, dat ze de belangstellende lezer daardoor al inpalmen. Een criticus, we weten niet meer wie, heeft over Gerretson's Telegraaf-artikelen zakelijk de opmerking gemaakt, dat Gerretson's dichterschap kwaad heeft gedaan aan de inhoud van zijn publikaties. Dat is niet juist. Het kunstvolle element werkt eerder verdiepend op wat de schrijver wenst mede te delen. Ik haal als voorbeeld uit „Het Huwelijk van Maria Stuart en Prins Willem III” het volgende stuk aan, dat de aankomst van Maria Stuart in het voor haar onbekende Holland weergeeft:

„Maar achter de duinenrij, op de weg naar Naaldwijk, opende zich het Westland en voorbij Naaldwijk rees uit de wijde vlakte het paleis van Honselaarsdijk, verrassend, weids, magnifiek.

De nobele contouren van dit elegante lustverblijf, de mengeling van pracht en intimiteit, de schone proporties, de vergulde balkons, de georneerde portico's en parterres maakten door hun contrast met het middeleeuwse Richmond, een diepe indruk op het ontvankelijke prinsesje, terwijl de ongehoorde weelde van marmeren baden, zijden tapijten, licht, warmte en orde haar een voorproefje gaven van de welvaart en weelde van het „vreemdsoortige volk”, onder hetwelk zij voortaan zou hebben te leven.

Maar de diepste indruk op het vijftienjarige kindvrouwtje werd gemaakt door de hartelijke ontvangst die het Haagse volk haar bereidde, toen zij, reeds vóór de officiële intocht met haar gemaal, een paar bezoeken aan de residentie en het Binnenhof, hun toekomstige stadswoning, maakte: ineens was zij het idool van de natie en de Staten-Generaal, niet alleen omdat zij de vrouw was van de nationale held, maar ook om haar schoonheid, haar jeugd, haar gratie en haar behoefte te beminnen en bemind te worden.

Het effect op Maria was onmiddellijk en overweldigend.

Maar die kijkjes in de toekomst waren slechts afwisseling van het stille samenzijn van Willem en Maria in de rust van Honselaarsdijk. Het was dáár, dat het wonder zich voltrok; dat Maria haar vriendin begon te vergeten; daar ook, dat zij, uit Willems handen, de kleine robijnen ring aanvaardde, die zij tot haar dood als haar kostbaarste bezit beschouwde. En toen de tijd kwam — Willem moest naar het leger — dat Maria haar plaats ging innemen aan het stadhoudelijk hof, vond het schoolmeisje uit de kale karkassen van Richmond en St. James zich spoedig de schone jonge vorstin, die koningin Juliana's miniatuur toont: leidster van de grote wereld in Den Haag, meesteres van vijf prachtige paleizen: Honselaarsdijk, Soestdijk, het Binnenhof, het Huis Ten Bosch en Het Loo . . . De scheiding, de tranen, de wanhoop waren voorbij: Maria, prinses van Oranje, was thuis.”

Wie is deze schrijver? Wat bezielt hem? Gerretson is een voortgedrevene, een man die van z'n jonge jaren tot het eind van zijn leven niet heeft kunnen nalaten een moreel getuigenis af te leggen, soms in de scherpste bewoordingen van zijn artistieke pen, een moreel getuigenis over politieke gebeurtenissen, nationale evenementen, over verschijnselen in het geestesleven, artistiek en niet-artistiek, van zijn volk, over grote schrijvers, over vaderlandse figuren, over staatslieden in binnen- en buitenland, over het politieke leven van de dag, de intimiteit van een echt Hollands milieu, de tekortkomingen en erger, van eerezuchtige politici, de grootheid en de kleinheid van zijn land, de dreigende gevaren van internationale aard en ik weet niet over hoeveel zaken meer, die onderwerpen zijn geweest, waarop hij zich heeft geworpen. Daar loopt door al die publikaties, en dat komt heel merkwaardig tot uitdrukking in de hier besproken bundeling, één fijne draad van morele oordeelvelling, waarbij de kunstenaar niet van de publicist en de publicist niet van de kunstenaar is te scheiden.

Waardoor werd Gerretson bij deze activiteit gedreven? Door liefde tot zijn vaderland? Voorzeker. Door liefde tot zijn vorstenhuis? Ongetwijfeld. Door diep respect voor wat groot was in 's lands historie? Ja. Door honger naar schoonheid? Vast en zeker. Door lust om te bestraffen hen die eigen- of partijbelang stelden boven het belang van de staat? Het valt niet te ontkennen. Maar daarmee is het eigenlijke niet gezegd. Gerretson was geen dogmaticus, maar een christen-denker met uitzonderlijke belangstelling voor het leven achter en rond hem, die rust noch duur had, wanneer hij niet ergens voor zijn waarschuwend, opbouwend, veroordelend of steunend woord een plaats vond. Hij had een eigen visie op de geschiedenis, op de geschiedenis van Nederland, een visie op wat de kracht van zijn volk is en was geweest. Gezag, recht tot opstand, aandrift tot het bewaren van het eigenlijke volkskarakter, burger-vrijheid tegenover staatsverheersing, originaliteit maar ook continuïteit in de kunst (en niet minder in de staatkunde), zijn stimulansen voor zijn onverwoestbare produktiviteit.

Maar deze en dergelijke vastigheden, die hij in de strijd des levens zich als zijn laatste steunpunt en richtsnoer had eigen gemaakt waren zo verweven met zijn persoonlijk christelijk geloof, dat het onmogelijk is de denker en onderzoeker los te wikkelen van de gelovige christen. Ge merkt bij Gerretson zelden iets wat gelijkt op het trekken van een conclusie uit met zorg geformuleerde regelen. Des te meer merkt ge hij hem nauw beheerste felle verontwaardiging of hartstochtelijke instemming al naar gelang hij staat tegenover het bepaalde onderwerp. Het is deze spontane kritische instelling, die hem jarenlang heeft doen speuren waar, in welke periodiek, hij kwijt kan raken wat zijn diepbewogen geest wel moest openbaren.

Het is ondoenlijk bij een geheel aparte figuur als Gerretson tot de laatste roerselen van zijn activiteit door te dringen. Och, hij had er ook wel plezier in om een scherp en snijdend oordeel uit te spreken over leidslieden wier moed en inzicht in zo slechte proporties stonden tot de grote taak waartoe zij formeel geroepen werden. Wij vragen ons af: waarom zouden wij dat veroordelen?

Gerretson blijft een uitzonderlijke figuur uit de laatste 50 jaren onzer samenleving. Dat blijkt uit de in omvang tenslotte geringe selectie van zijn Telegraaf-artikelen. Maar wie nalaat de hier gebundelde artikelen en dan natuurlijk niet ineens achterelkander, rustig tot zich te doen door-dringen, die heeft er geen besef van welk een spirituele rijkdom hij zich laat ontglippen.

De Telegraaf die bijna 9 jaar lang Gerretson in zijn zaterdagse editie twee, drie grote kolommen heeft afgestaan, heeft ons Nederlandse volk een onschatbare dienst bewezen. De twee leerlingen van Gerretson, mej. dr. A. J. M. Goedemans en drs. G. Puchinger, die de selectie van de 40 artikelen hebben verricht, hebben alle meelevende Nederlanders aan zich verplicht.

P. S. GERBRANDY

Bevolkings spreiding, rapport uitgegeven door de Dr. Wiardi Beckmanstichting, Amsterdam, N.V. De Arbeiderspers, 1959.

De onlangs door de Dr. Wiardi Beckmanstichting uitgegeven publikatie *Bevolkings spreiding* is één van de belangrijkste rapporten die de laatste tijd op het terrein van de ruimtelijke ordening zijn verschenen. Het ontleent zijn belang echter niet zozeer aan de feiten die het verstrekt. Als zodanig bevat het weinig nieuws. Begrijpelijk, want het terrein van de ruimtelijke ordening is vrijwel geheel afgegraasd. Niet de feiten, echter wel de conclusies die men daaruit trekt, maken *Bevolkings spreiding* tot een rapport, dat alle aandacht verdient.

Wat de conclusies betreft, verschilt het principieel met het rapport dat de Werkcommissie Westen des Lands een jaar eerder aan de regering heeft uitgebracht inzake de ruimtelijke ontwikkeling van het westen. Dit rapport was ook reeds opgevallen en wel omdat zijn prognose aanmerkelijk afweek van de huidige ontwikkelings-tendenties. Kenmerkend voor de huidige bevolkingsgroei is nl. de sterke groei van het zuiden. Het is niet alleen zo, dat de geboortecijfers aldaar belangrijk hoger liggen dan elders in het land; Brabant en Limburg zijn bovendien belangrijke vestigingsprovincies geworden. Deze provincies hebben sedert 1950 zelfs vestigingsoverschotten uit het westen, tengevolge van de krachtige toeneming van de werkgelegenheid. Alleen reeds in Noord-Brabant zijn tussen 1950 en 1958 méér nieuwe arbeidsplaatsen (30.000) gesticht dan in Noord- en Zuid-Holland bij elkaar (29.000). Des te opmerkelijker is deze gang van zaken, omdat beide westelijke provincies tezamen een drie keer zo grote bevolking als Brabant bezitten.

Rekening houdend met deze feiten had men mogen verwachten, dat de Werkcommissie Westen des Lands zou concluderen, dat de trek naar het westen definitief tot het verleden zou behoren. In plaats daarvan werd echter aangenomen dat de aantrekkingskracht van het westen nog zou toenemen. En merkwaardig genoeg werd geraamd dat het overgrote deel der migranten — t.w. 476.000 van de 717.000 — uit het zuiden zou worden aangetrokken.

Ook in het rapport van de Dr. Wiardi Beckmanstichting wordt gerekend met een toenemende vestiging in het westen. „Duidelijk is echter, dat in de komende jaren bij ongewijzigd beleid een grote groei van de bevolking in het westen moet worden verwacht (1,7 miljoen), waarvan een belangrijk deel (0,7 miljoen) een gevolg is van de migrantenstroom uit andere landsdelen” (blz. 24). Er is echter een belangrijk verschil met de Werkcommissie Westen des Lands, daar deze commissie op het standpunt staat, dat zij niet vooruit dient te lopen op een mogelijke decentralisatiepolitiek. Zij rekent met een toevloed van minstens 700.000 migranten in het westen, omdat de westelijke industrieën anders arbeidskrachten tekort zouden komen. Als die 700.000 migranten niet uit overig Nederland kunnen worden aangetrokken, dån uit het buitenland. Het rapport van de Dr. Wiardi Beckmanstichting daarentegen stelt: er zullen zich 700.000 migranten in het westen vestigen, indien er geen tegenmaatregelen worden genomen om dit te beletten: er moet dus een duidelijke decentralisatiepolitiek worden gevoerd. Tot de mogelijke tegenmaatregelen behoren

verbodsbepalingen voor vestiging en uitbreiding van bepaalde industrieën in het westen. „De gedachten gaan hierbij uit naar een Kaderwet, die de mogelijkheid zou openen, dat de regering de bevoegdheid verkrijgt om voor nader aan te wijzen gebieden, vestiging van nieuwe en uitbreiding van bestaande bedrijven te verbieden c.q. te beperken” (blz. 64).

Men voegt er aan toe, dat in andere minder dichtbevolkte landen met een veel geringere bevolkingsgroei zoals Frankrijk en Engeland soortgelijke wettelijke voorzieningen met succes worden toegepast. Overigens wenst men maatregelen van zo beperkt mogelijke omvang, waarbij het recht van beroep op de Kroon openblijft. Voorts acht men financiële schadeloosstelling nodig, nl. in de vorm van een verplaatsingskostenregeling voor de bedrijven. Eveneens wenst men een premiereregeling in te voeren die in werking zal treden bij de vestiging in de zgn. ontwikkelingsgebieden. Want men stelt niet uitsluitend verbodsbepalingen voor. Er wordt eveneens een groot aantal positieve maatregelen voorgesteld, die ten doel hebben de werkgelegenheid in de ontwikkelingsgebieden op te voeren. De premiereregeling, die momenteel van kracht is bij vestiging in de ontwikkelingsgebieden zag men daartoe gaarne veranderd. Bij de huidige premiereregeling wordt een premie verstrekt, die 25% bedraagt van de bouwkosten van het te stichten bedrijf. Men vindt het evenwel niet logisch de bouwkosten tot uitgangspunt te nemen. Uiteindelijk gaat het om het aantal te werk te stellen arbeidskrachten. Vandaar dat men in overweging geeft om de premie af te stemmen op het aantal te stichten arbeidsplaatsen. Men is gekant tegen fiscale tegemoetkomingen en tegen gereduceerde tarieven voor goederenverkeer. Aan verbetering van weg- en waterverkeer geeft men de voorkeur. Verder stelt men voor aan de gemeenten met een achterstand in voorzieningen een ruimere financiële armslag te geven. En tenslotte beveelt men decentralisatie van het overheidsapparaat aan.

Men meent dat de ontwikkelingsgebieden niet zijn gebaat bij uitsmering van de hulp over alle kernen, maar dat het belang van het gebied juist de concentratie van de voorzieningen in enkele uitgezochte kernen met gunstige vestigingsfactoren eist. „Geabstraheerd van de feitelijke situatie zien we dus als ideaalbeeld een hiërarchische structuur: een zeer beperkt aantal kernen, waarin industriële bedrijven en diensten (inclusief instellingen voor voortgezet onderwijs, culturele, sociale en medische diensten) zijn geconcentreerd; rondom deze primaire een uiteraard groter aantal kernen van secundaire aard, die als wooncentra fungeren voor een deel van de agrarische beroepsbevolking en voor een deel van de mensen, die in de primaire kernen werk hebben. De afstand tussen deze primaire kernen mag uiteraard niet zo groot worden, dat de pendel van arbeiders een onverantwoord lange reistijd eist” (blz. 40). Overigens is ook de aanbevolen regionale concentratie in feite niets nieuws. De provincie Noord-Brabant voert al ruim tien jaar met veel succes een dergelijk beleid. Regionale concentratie is bovendien het uitgangspunt van de regering bij het regionale industrialisatiebeleid.

Het rapport is ten aanzien van dit beleid nogal kritisch gestemd. Het meent dat dit regionale welvaartsbeleid een onderdeel moet zijn van een nationaal ruimtelijk beleid. De stimulerende maatregelen ten behoeve van de ontwikkelingsgebieden en de verbodsbepalingen in het westen moeten

volledig op elkaar worden afgestemd. Dat acht men echter slechts mogelijk, indien het beleid van de verschillende departementen, die ieder hun eigen beleid voeren, wordt gecoördineerd. „Hoe nuttig en belangrijk vele van de genoemde activiteiten dan ook mogen zijn, ze krijgen pas zin in het raam van een doelbewuste nationale politiek en deze ontbreekt. We spreken over industrialisatiepolitiek in nationaal verband, maar in directe zin bestaat deze uitsluitend uit subsidiëring van de aanleg van industrieterreinen en premiëring van industriegebouwen in kerngemeenten. Van ruimtelijke ordening in nationaal verband is geen sprake. Het ministerie van Maatschappelijk Werk verleent subsidies voor ontwikkelingsgebieden, dat van Sociale Zaken voert een politiek van aanvullende werken, Verkeer en Waterstaat moet de gelden vooteren voor de werken van weg- en waterbouw, O. K. en W. goedkeuring verlenen voor de stichting van allerlei schooltypen, Volkshuisvesting stelt het bouwvolume vast en verdeelt dit over de provincies. Tussen deze en andere onderdelen van het beleid bestaat weinig of geen samenhang, althans is noch de burgerij, noch de vertegenwoordigende organen ooit gebleken, dat een bewuste dus continu aanwezige coördinatie bestaat” (blz. 57).

Met de maatregelen ten aanzien van de ontwikkelingsgebieden kunnen wij instemmen. Bovendien zijn ook wij ten zeerste overtuigd van de noodzaak van een gecoördineerd ruimtelijk beleid. Een apart beleidsorgaan voor de ruimtelijke ordening — een ministerie dan wel een staatssecretariaat — achten wij voor het dichtbevolkte Nederland zeker geen luxe. Terecht wijst het rapport op het voorbeeld van Engeland en Frankrijk, welke landen minder dicht bevolkt zijn en nochtans een speciaal apparaat voor de ruimtelijke ordening bezitten. Overigens is ook dit weer begrijpelijk. Immers met name in Engeland is de bevolking veel meer samengebald in enkele grote steden dan te onzent. Deze samenballing is een proces dat reeds uit de vorige eeuw dateert. Maar in Nederland kennen wij (nog) geen steden met een omvang als Londen en Parijs.

Het is trouwens de vraag, of wij het ooit zo ver moeten laten komen. Voorkomen is beter dan genezen. Genezen is overigens vrijwel niet mogelijk. Om in deze beeldspraak te blijven: eenmaal begonnen woekert de verstedelijking voort als kanker, zij is dan bijna niet meer te stuiten. Zoals de buitenlandse voorbeelden laten zien: decentralisatie door middel van het stichten van nieuwe steden is bepaald geen succes; nog altijd gaat de groei van Londen voort. Vandaar dat wij in Nederland spoedig krachtige maatregelen moeten nemen om dergelijke situaties te voorkomen.

Het is echter de vraag, of de tijd nu reeds gekomen is voor verbodsbepalingen met betrekking tot de uitbreiding en vestiging van bepaalde industrieën in het westen. De feiten, die deze noodzaak zouden moeten aantonen zijn niet geheel overtuigend. De cijfers van de Dr. Wiardi Beckmanstichting over de beschikbare recreatieruimte per inwoner zijn in dit opzicht wel enigszins misleidend. Zij worden vergeleken met die van de ons omringende landen. Daaruit zou dan moeten worden afgeleid, dat Nederland reeds een achterstand t. o. v. het buitenland bezit. Maar dat zegt eigenlijk weinig. De meeste bewoners van deze minder dichtbevolkte landen wonen immers in grote steden en zijn er weinig bij gebaat dat hun land per inwoner zoveel recreatieruimte meer bezit, omdat zij er toch

niet gemakkelijk kunnen komen. In dat opzicht verkeren veel Nederlanders nog in de bevoorrechte positie, dat zij in steden wonen die zo klein zijn, dat zij gemakkelijk naar buiten kunnen trekken. De beschikbare recreatieruimte is dan ook geen voldoende motief om uitbreiding en vestiging van industrieën te verbieden.

Evenmin is deze conclusie gerechtvaardigd uit de prognose over het vestigingsoverschot in het westen ten bedrage van 700.000 personen in de periode 1950 tot 1980. Allereerst heeft men verzuimd om aan te tonen, dat er voor deze 700.000 migranten geen plaats zou zijn. In dit verband had men toch een inventarisatie van de capaciteit van de uitbreidingsplannen van de steden in het westen niet mogen nalaten. Volgens onze beschikbare gegevens is deze capaciteit wel degelijk aanwezig en zelfs meer dan dat. Bovendien — en dat is minstens even belangrijk — is de prognose van 700.000 een slag in de lucht. Een wetenschappelijke fundering en motivering hebben wij niet aangetroffen. Deze zou zeker op zijn plaats geweest zijn, temeer omdat dezelfde prognose van Werkcommissie Westen des Lands in strijd is met de huidige ontwikkelingstendenties. Het uitgangspunt van deze commissie is een jaarlijks vestigingsoverschot van 18.300 personen. Het werkelijk vestigingsoverschot bedroeg in de periode 1950—1955 slechts 8800 personen. Zou men voor deze periode nog kunnen aannemen, dat het woningtekort in het westen een beletsel voor de migratie is geweest, dan geldt dit zeker niet voor de jaren na 1955: de topjaren voor de woningproductie. In 1956 bedroeg het vestigingsoverschot 10.197, in 1957 6571 en in 1958 12.247, dus gemiddeld 9671 personen. Over de periode 1950 tot 1960 bestaat naar schatting reeds een achterstand van $10 \times (18.300 - \pm 9000) = 90.000$ migranten. En het is dan ook zeer de vraag of deze „achterstand” zou worden ingelopen als de regering een actieve industriespreidingspolitiek gaat voeren. Eerder zal de achterstand dan nog groter worden.

Over de toekomstige economische ontwikkeling bestaan nog grotere onzekerheden. Niemand weet bijv. wat het effect van kernenergie zal zijn voor werkgelegenheid en bevolkingsspreiding. Het is best mogelijk dat kernenergie de aantrekking van arbeidskrachten uit overig Nederland overbodig maakt. Evenmin is het ondenkbaar dat de toepassing van kernenergie de vestiging van bedrijven buiten Randstad in de hand zal werken. Zoals men weet maakt de toepassing van elektrische energie decentralisatie van de industrie mogelijk, dit in tegenstelling tot de steenkool die tot concentratie heeft geleid. In elk geval worden de decentralisatiemogelijkheden steeds groter, door het aanboren van nieuwe energiebronnen. Decentralisatie wordt eveneens in de hand gewerkt door de uitbouw van het verkeersnet en door het toenemend verkeer per as. Gesteld dan ook, dat voor de basisindustrieën in het westen toch extra arbeidskrachten nodig blijken te zijn, die het westen zelf niet kan leveren, dan is het nog zeer de vraag of deze zich per se in het westen moeten vestigen. Althans in dat gebied, dat men momenteel tot het westen rekent. Thans rekent men daartoe de provincies Utrecht, Noord-Holland en Zuid-Holland. Maar tengevolge van de voortgaande verkeersontsluitingen worden de aangrenzende gebieden eveneens in de westelijke invloedssfeer betrokken. Het is dan niet per se meer nodig dat een basisindustrie zich aan het Noordzeekanaal of aan de Nieuwe Waterweg vestigt. Veelbeteke-

nend is in dit verband de naam die de provincie Noord-Brabant aan haar rapport over de ontwikkelingsmogelijkheden van Noord-West-Brabant heeft gegeven en die luidt: *Brabant in het nieuwe westen*. Daarmede wil men aangeven, dat het westen zich zal uitbreiden buiten de westelijke provincies, zodanig dat N.W.-Brabant daarin zal worden geïncorporeerd. Dat is niet zo heel verwonderlijk als men bedenkt dat Willemstad hemelsbreed — en straks ook over de weg — evenver van Rotterdam afligt als momenteel Gouda.

In N.W.-Brabant en in het tussenliggende gebied van de Zuidhollandse eilanden — dat heeft het rapport *Randstad en Delta* wel aangetoond — is nog voldoende ruimte om onze groeiende bevolking huisvestings- en werkgelegenheid te verschaffen. Dat het rapport van de Dr. Wiardi Beckmanstichting deze nieuwe mogelijkheden te zeer verwaarloost, achten wij een bezwaar. Het plaatst zich daardoor als het ware in de conservatieve hoek. Bevolkingsspreiding draagt dan ook naar ons besef te zeer een statisch en te weinig een dynamisch karakter. Het ontwerpt toekomstige moeilijkheden in het licht van de *huidige* mogelijkheden. Het is nu de vraag welke sterker zullen toenemen: de mogelijkheden of de moeilijkheden.

Overigens is N.W.-Brabant niet het enige gebied, waar expansiemogelijkheden liggen. In het Westerscheldebekken is eveneens een krachtige industrie- en havenexpansie te verwachten. Sloeplan en Kreekrakplan zullen het westen aanmerkelijk kunnen verlichten. Uiteraard zal voor de industriële expansie in het Westerscheldebekken de medewerking van België vereist zijn. Zou echter in samenwerking met onze Beneluxpartner, die daar eveneens veel belang bij heeft, de industrialisatie op krachtige wijze worden aangepakt, dan zal dit een verlichting voor Randstad kunnen betekenen. Het Nieuwe-Waterweggebied en het Westerscheldebekken zullen op den duur tengevolge van verkeersontsluitingen steeds meer op elkaar aangewezen raken. Op deze mogelijkheden van internationale samenwerking gaat het rapport van de Dr. Wiardi Beckmanstichting in het geheel niet in. Dat is wel enigszins verwonderlijk, omdat het probleem van onze zogenaamde planologische overbevolking er dan geheel anders uit komt te zien. Deze beperking tot onze nationale grenzen is naar onze mening een tweede symptoom van een te statische en conservatieve benadering van het bevolkingsvraagstuk.

Tenslotte hebben wij nog niet gesproken over de mogelijkheden van het noorden. Inderdaad laat de verkeersontsluiting van dit gebied thans nog veel te wensen over. Maar de afstand zal op den duur steeds minder bezwaarlijk worden. Frappant is in dit verband dat de vervoerskosten van een kist appels van de westkust van de Verenigde Staten naar de oostkust — in dit geval van Oregon naar New York — lager liggen dan de transportkosten van de ene sector in New York naar de andere sector.

De Zuiderzeestraatweg wordt reeds verbeterd. In de toekomst zal dwars door de Zuiderzeepolders vanuit Amsterdam via de noordelijke provincies een snelverbinding tot stand worden gebracht met Bremen en Hamburg. Wellicht zal nog vóór 1980 het noorden binnen de invloedssfeer van het westen raken. Grote industrieprojecten als het sodaproject in Delfzijl zullen deze ontwikkeling verder in de hand werken.

Legt het rapport van de Dr. Wiardi Beckmanstichting dus het accent op de moeilijkheden en op de bezwaren van onze bevolkingsgroei, wij

achten het een gemis, dat niet tegelijkertijd op nieuwe mogelijkheden wordt gewezen. Het westen zal er in 1980 anders uitzien dan in 1960. Het zal zich hebben uitgebreid tot aan de grenzen van de westelijke provincies. De mogelijkheden van Nederland blijven trouwens ook niet beperkt tot die van het eigen territoir. Zo gezien achten wij verbodsbepalingen voor de industrie in het westen in dit stadium zeker niet nodig. Eerst zouden wij alles in het werk willen stellen om de mogelijkheden van overig Nederland te verbeteren door verkeersontsluiting en slechting van provinciale en nationale barrières.

Onze bedoelingen reiken overigens verder dan het verschaffen van voldoende recreatieruimte per inwoner. Het laatste is inderdaad heel belangrijk en zal in de toekomst steeds belangrijker worden. Andere factoren mogen echter niet buiten beschouwing worden gelaten. De centrale punten in ons bevolkingsvraagstuk zijn niet uitsluitend de recreatie en de vergroting van de welvaart. Bij de ruimtelijke opbouw van ons land zal eveneens een belangrijk motief moeten zijn het tegengaan van de secularisatie, dat wij in het rapport *Bevolkings spreiding* evenwel hebben gemist.

Mede terwille van het tegengaan van de secularisatie geven wij de voorkeur aan positieve stimulerende maatregelen, die ten doel hebben de krachtige opvoering van de werkgelegenheid in de ontwikkelingsgebieden in overig Nederland.

J. POOT

DE VRIJHEID VAN ONDERWIJS EN HET WETSONTWERP VOORTGEZET ONDERWIJS (MAMMOETWET)

DOOR

MR. J. A. OOSTERHOFF

Wie de discussies in en buiten het parlement over het ontwerp van wet tot regeling van het voortgezet onderwijs volgt, bemerkt al spoedig, dat daarbij het verschil in opvattingen over het onderscheid tussen openbaar en bijzonder onderwijs en over de taak der overheid ten opzichte van beide een essentiële rol speelt. Het vraagstuk van de vrijheid van onderwijs staat daarbij steeds op de achtergrond.

In de beide nota's van de Onderwijscommissie van het College van Advies der A.R. Partij, respectievelijk van april 1959 en april 1960, inzake het ontwerp Mammoetwet, wordt er op gewezen, dat dit wetsontwerp, zoals het er nu ligt, gevaren voor de vrijheid van onderwijs oplevert. Als één van de belangrijke oorzaken wijzen deze nota's de omstandigheid aan, dat vrijwel alle bepalingen, waarin de overheid een regeling voor het openbaar onderwijs treft, tevens subsidievoorwaarden voor het bijzonder onderwijs zijn. Het bezwaar is, dat op deze wijze het fundamentele verschil tussen openbaar en bijzonder onderwijs uit het oog wordt verloren.

Waar het geven en doen geven van onderwijs in beginsel geen taak van de overheid, maar van de ouders is, moet de overheid erkennen, dat het geven van onderwijs vrij is. Om deze vrijheid ook *feitelijk* mogelijk te maken verleent de overheid subsidie aan het bijzonder onderwijs. Zij kan te dien aanzien bepaalde voorwaarden stellen. Maar deze voorwaarden mogen niet het bijzonder onderwijs als zodanig *regelen*. Dan komt immers de vrijheid van het bijzonder onderwijs in het geding.

Het openbaar onderwijs daarentegen is het door de overheid zelf verzorgde onderwijs. Dientengevolge is haar taak ten opzichte van het openbaar onderwijs een geheel andere en veel meer omvattende dan ten aanzien van het bijzonder onderwijs. De gehele *regeling* van het openbaar onderwijs moet immers veel uitgebreider en gedetailleerder zijn dan de *subsidievoorwaarden* voor het bijzonder onderwijs.

Maar de opzet van het wetsontwerp is van dien aard, dat bijna alle voorschriften, die een regeling voor het openbaar onderwijs treffen, tegelijk subsidievoorwaarden voor het bijzonder onderwijs zijn. Daarom wordt het noodzakelijke minimumaantal voorschriften voor het bijzonder onderwijs overschreden, zodat de vrijheid van onderwijs wordt aangetast.

Tot zover de in de beide antirevolutionaire nota's geleverde principiële kritiek tegen het ontwerp Mammoetwet, in het kort samengevat. De vrijheid van onderwijs blijkt hier het centrale punt te zijn.

Men kan zich met verwondering afvragen, hoe het mogelijk is, dat van antirevolutionaire zijde kritiek wordt uitgebracht op een door een rooms-katholieke minister ingediend wetsontwerp, juist op het stuk van de vrij-

heid van onderwijs. Want als er één zaak is, waarin rooms-katholieken en antirevolutionairen elkaar in het verleden politiek gevonden hebben, dan is het toch wel de vrijheid van onderwijs, met name in de strijd voor het bijzonder onderwijs. Ging het rooms-katholieken en antirevolutionairen beiden niet steeds om het goed recht van het bijzonder onderwijs?

Onlangs, bij de behandeling van de begroting 1960 van het departement van O. K. en W. in de Eerste Kamer der Staten-Generaal, ontspan zich een discussie tussen de antirevolutionaire volksvertegenwoordiger de heer Algra en de rooms-katholieke minister die deze begroting verdedigde.

Uitvoerig besprak de heer Algra, van uit zijn visie, het principiële verschil in de taak der overheid ten opzichte van het openbaar onderwijs enerzijds en ten aanzien van het bijzonder onderwijs anderzijds. Het openbaar onderwijs moet inderdaad door de overheid geregeld worden; dat is haar wettelijke plicht. Maar het bijzonder onderwijs moet zeer beslist niet door de overheid geregeld worden. Aangaande het bijzonder onderwijs draagt de overheid een zeer beperkte verantwoordelijkheid, want in deze beperking ligt een bescherming van de geestelijke vrijheid, waarvan de vrijheid van onderwijs een onderdeel is.

In zijn antwoord erkende de minister, dat de bevoegdheid van de overheid ten aanzien van het bijzonder onderwijs zeer gelimiteerd is. Maar — aldus de minister — daaraan moet onmiddellijk worden toegevoegd, dat dit „zeer gelimiteerd” ook weer gelimiteerd is door het positieve voorschrift van de Grondwet, dat even afdoende waarborgen voor de deugdelijkheid van het gesubsidieerd bijzonder en het openbaar onderwijs moeten worden neergelegd in de wet en wel in de subsidievoorwaarden, die door de Grondwet ook „regelingen” worden genoemd.

Op de interruptie van de heer Algra, dat de overheid *niet* een *regeling* van het bijzonder onderwijs mag geven ¹⁾, greep de minister de gelegenheid aan om, als het ware in een notedop, *zijn* visie op de vrijheid van onderwijs, op de daarvoor gestreden schoolstrijd en op de overheidstaak ten aanzien van openbaar en bijzonder onderwijs samen te vatten. Hij antwoordde: „Voor deze aanvulling ben ik de geachte afgevaardigde zeer dankbaar, al zou ik liever zeggen: indifferent ten aanzien van de richting van het onderwijs, of nog beter: met inachtneming van de vrijheid van richting van het onderwijs — dus niet zozeer de vrijheid van inrichting; die geldt voor het openbaar onderwijs ook wanneer men daarmee bedoelt de noodzakelijke „vrijheid van het onderwijzen” — waarom de schoolstrijd gestreden is, en deze vrijheid moet uiteraard tot het laatste milligram of atoom worden gevindiceerd”.

Uit het antwoord van de minister, zoals dit hier is geformuleerd, rijst de vraag op, of de vrijheid van onderwijs, voor wat het bijzonder onderwijs in onderscheiding van het openbaar onderwijs betreft, alleen maar is de vrijheid van *richting*, dat is godsdienstige richting. Ligt het bijzondere van het bijzonder onderwijs werkelijk alleen daarin, dat de overheid indifferent is ten aanzien van de richting van dit onderwijs?

Een nauwkeurige bestudering van de antirevolutionaire uiteenzettingen

¹⁾ Reagerend op het betoog van de minister, zoals dit door ons in de voorgaande alinea is weergegeven, interrumpeerde de heer Algra woordelijk: „Maar volkomen negatief ten opzichte van de regeling van het bijzonder onderwijs”.

Handelingen Eerste Kamer, zitting 1959-1960, blz. 2251.

over de vrijheid van onderwijs en over het onderscheid in de overheidstaak ten aanzien van het openbaar en het bijzonder onderwijs leert, dat het antirevolutionaire antwoord principieel verschilt van de gedachtengang, welke de minister van uit zijn visie vertolkte.

Tracht men na te gaan, waarin het eigenlijke verschil dan toch precies gelegen kan zijn, dan ontkomt men er o.i. niet aan, de dieper liggende principiële opvattingen van rooms-katholiek en antirevolutionair, met name over de taak der overheid in het algemeen en ten aanzien van het onderwijs met elkaar te vergelijken. Dan zal tevens moeten blijken, of beider principiële staatsopvatting onderscheid vertoont en of dááruit verschil in visie inzake de overheidstaak ten opzichte van het onderwijs kan worden verklaard. Zien wij het goed, dan ligt inderdaad juist in de rooms-katholieke en antirevolutionaire *staatsopvatting* een essentieel onderscheid, vanwaaruit uiteindelijk ook de verschillende waardering van het ontwerp Mammoetwet kan worden verstaan. Wij willen trachten dit na te gaan.

De staat en het onderwijs

De belangrijkste officiële rooms-katholieke documentatie op het stuk van opvoeding en onderwijs is wel de pauselijke encycliciek *Divini Illius Magistri* van 1929, waarin paus Pius XI over de christelijke opvoeding der jeugd spreekt. Men vindt daarin belangrijke beschouwingen over de vraag, aan wie de opvoeding der jeugd behoort en men lette er op, op welke wijze ook aan de staat een onderwijstaak wordt toegekend. Op dit punt immers wordt ten principale aan drie instanties een taak toegekend: het gezin, de staat en de kerk.

In de encycliciek ²⁾ wordt betoogd, dat de opvoeding noodzakelijkerwijze een maatschappelijk en niet een eenlingswerk is. Welnu, er zijn drie noodzakelijke maatschappijen, onderscheiden en toch door God harmonisch verbonden, in wier schoot de mens geboren wordt; twee daarvan zijn van *natuurlijke* orde: het gezin en de burgerlijke maatschappij; en één, de kerk, is van *bovennatuurlijke* orde.

Allereerst dus het gezin, dat onmiddellijk door God is ingesteld voor zijn eigen doel, nl. de voortbrenging en de opvoeding van de nakomeling-schap. Het gezin heeft daarom een voorrang van natuur en daardoor ook een voorrang van rechten ten opzichte van de burgerlijke maatschappij. Niettemin is het gezin een *onvolmaakte* maatschappij, omdat het niet alle middelen tot eigen volmaking in zich bevat.

Daarentegen is de burgerlijke maatschappij een *volmaakte* maatschappij, want deze bevat wel in zich alle middelen ter bereiking van haar eigen doel, nl. het algemeen tijdelijk welzijn. Daarom heeft de burgerlijke maatschappij onder dit opzicht — nl. dat van het algemeen welzijn — de voorrang boven het gezin, dat juist in de burgerlijke maatschappij de met zijn wezen overeenkomende tijdelijke volmaking vindt.

De derde maatschappij is de kerk, waarin de mens door het doopsel voor het goddelijk leven der genade geboren wordt. Zij is van bovennatuurlijke en alomvattende orde. Ook zij is een *volmaakte*, want ook zij bevat in zich alle middelen ter bereiking van haar doel, het eeuwig heil der mensen. Zij is daarom de hoogste in haar orde.

²⁾ Wij volgen de vertaling van F. A. J. van Nimwegen C.s.s.R., *Over de christelijke opvoeding der jeugd*, Encycliciek van Z. H. Paus Pius XI, derde druk, Tilburg.

Omdat nu de opvoeding geheel de mens, als eenling en als gemeenschapswezen, in de orde der natuur en in die der genade, aangaat, behoort de opvoeding aan al deze drie noodzakelijke maatschappijen, en wel aan elk van haar in een mate, die beantwoordt aan de verhouding, welke tussen haar respectieve doeleinden volgens de tegenwoordige door God vastgestelde orde der Voorzienigheid bestaat.

Wanneer in de zendbrief op de taak van ieder dezer drie maatschappijen in het bijzonder wordt ingegaan, dan blijkt, dat aan de kerk de opvoeding op overtreffende (supereminente) wijze toekomt krachtens de twee rechtstitels van bovennatuurlijke orde, welke door God zelf aan haar uitsluitend zijn verleend: het hoogste leergezag en het bovennatuurlijk moederschap. Zij overtreffen te enen male iedere andere titel van natuurlijke orde. Het is het onvervreemdbaar recht en tevens de plicht van de kerk, over de gehele opvoeding harer kinderen, de gelovigen, te waken — in ieder instituut, openbaar of bijzonder, niet alleen wat het godsdienstonderwijs betreft, maar ook over alle andere vakken en verordeningen, in zoverre deze tot godsdienst en moraal in betrekking staan.

Het gezin heeft onmiddellijk van de Schepper de taak en dus het recht gekregen, het nakroost op te voeden. Een onvervreemdbaar recht — want verbonden met een strikte plicht —, dat ieder ander recht van de burgerlijke maatschappij en van de staat voorgaat en dat door geen enkele aardse macht mag worden aangetast. Niettemin is het opvoedingsrecht der ouders geen absoluut recht, dat naar willekeur zou kunnen worden uitgeoefend. Want het is ondergeschikt aan het laatste doel en aan de natuurlijke en goddelijke wet.

De opvoedingsrechten van de staat ten slotte zijn ook door de Schepper der natuur aan de staat medegedeeld, krachtens het hem toekomende gezag tot bevordering van het tijdelijk algemeen welzijn, dat juist het eigen doel van de staat is. Dit doel, het algemeen welzijn van tijdelijke orde, bestaat uit de vrede en de zekerheid, welke het gezin en de afzonderlijke burgers genieten bij de uitoefening hunner rechten en tegelijk in de hoogste maat van geestelijk en stoffelijk welzijn, hetwelk door de eendrachtige en geordende samenwerking van allen in dit leven bereikbaar is.

Uit dit alles vloeit voor de staat een dubbele taak voort: het beschermen en bevorderen; maar niet het gezin en de eenling opsloppen of zich in hun plaats stellen. Binnen dit kader behoort het terwille van het algemeen welzijn aan de staat, op verscheidene manieren de opvoeding en het onderwijs zelf der jeugd te bevorderen. Allereerst door begunstigen en steunen van het initiatief en de werkzaamheid van kerk en gezin, maar ook door aanvulling dier werkzaamheid, waar deze haar doel niet bereikt of onvoldoende is, ook door middel van eigen scholen en instellingen. De staat is immers meer dan iemand anders voorzien van middelen, die hem voor de behoeften der gemeenschap ter beschikking zijn gesteld. De staat heeft echter de rechten van de kerk en het gezin te eerbiedigen.

Ook over de school maakt paus Pius XI ten slotte een aantal opmerkingen, waarvan wij nog een enkele vermelden. De jonge generaties moeten onderwezen worden in de kunsten en wetenschappen, die de burgerlijke gemeenschap tot nut en voordeel strekken. Het gezin alleen is voor dit werk niet toereikend. Daarom ontstond het maatschappelijk

instituut der school, allereerst door het initiatief van kerk en gezin, lang voordat de staat dit werk ter hand nam. De school is daarom van nature een hulpmiddel ter aanvulling van gezin en kerk. Met deze beide werkt zij aan de christelijke opvoeding op straffe van anders haar doel te missen. Daarvoor is nodig, dat het gehele onderwijs wordt beheerst door de christelijke geest, onder de leiding en moederlijke waakzaamheid der kerk. Men zegge niet, dat de staat in een land met een confessioneel verdeelde bevolking slechts in het onderwijs zou kunnen voorzien door de neutrale of gemengde school. Want de staat moet in een zodanig land op veel verstandiger en gemakkelijker wijze in het onderwijs voorzien door het initiatief en het werk der kerk en der gezinnen vrij te laten en met rechtvaardige subsidies te bevorderen.

Met opzet hebben wij deze grondgedachten in *Divini Illius Magistri* uitvoerig weergegeven, omdat hierin duidelijk naar voren komt, dat opvoeding en onderwijs in beginsel aan de drie genoemde „maatschappijen” toebehoren. Ten aanzien van opvoeding en onderwijs als zodanig hebben het gezin, de kerk en ook de staat eigen rechten en eigen taak.

Zo heeft dus de staat zijn opvoedings- en onderwijsrechten, welke hem door de Schepper der natuur zelf zijn medegeedeeld, krachtens het aan de staat toekomstige gezag tot bevordering van het tijdelijk algemeen welzijn. Want dit is het doel van de staat: de bevordering en behartiging van het algemeen geestelijk en stoffelijk welzijn van tijdelijke orde, hetgeen door een eendrachtige en geordende samenwerking van allen bereikbaar is.

De verdere strekking van deze gezichtspunten wordt duidelijker, wanneer men ze ziet tegen de achtergrond van de gangbare rooms-katholieke staatsleer in het algemeen. Deze staat onder invloed van het Thomistisch-scholastieke denken, dat van een teleologisch standpunt uit tot een organische wereldbeschouwing komt, waarin al het individueel bestaande in de onderlinge verhouding van middel tot doel samenwerkt tot het laatste einddoel.

Zo is de mens, als een uit ziel en lichaam bestaand wezen, in zijn door God geschapen natuur aangelegd op en bestemd tot een bepaald samenstel van doeleinden³⁾. Het bereiken van deze doeleinden past bij zijn wezenlijke aanleg en is van nature goed voor de mens. Door die aanleg te ontplooiën richt hij zich op de natuurlijke menselijke volmaaktheid.

De mens is door God niet tot zijn natuurlijk doel beperkt. God heeft hem geroepen tot deelhebbing, participatie, aan Zijn goddelijke natuur. Door de genade ontvangt de mens een beter inzicht in en een hogere geneigdheid naar dit hoofddoel van zijn leven: al zijn daden te richten op zijn laatste einddoel, dat is zijn bovennatuurlijke bestemming, de eeuwige gelukzaligheid, waaraan de natuurlijke vervolmaking als eigenwaardig goed ondergeordend is.

Omdat de mens een sociaal, dat is een gemeenschapswezen is, vraagt zijn streven om invoeging in een geordend verband. Op de gemeenschap

³⁾ Voor een heldere, uitgebreidere uiteenzetting van meer bevoegde zijde verwijzen wij naar *Het Glazen Huis* van prof. mr. F. J. F. M. Duynstee, tweede en vermeerdere druk, 's-Gravenhage, 1946. Daaraan hebben ook wij het een en ander voor het volgende ontleend.

is hij immers aangewezen voor die behoeften, welke hij niet zelf verzorgen kan. Het individueel welzijn is dan ook noodzakelijk deel van het gemeenschapswelzijn.

Organisch opgebouwd zijnde uit de lagere natuurlijke gemeenschappen als families, stammen, gemeenten enz. is de staat de hoogste en volmaakte natuurlijke gemeenschap, want hij bevat alle middelen in zich zelf ter bereiking van zijn doel. Als zodanig heeft hij al het tijdelijke en uitwendige menselijke goed ten doel. Hij richt zich op de optimale ontplooiing van menselijke volmaaktheid. Zijn doel is het algemeen welzijn. Daarom is het individueel welzijn *deel van en ondergeordend aan* het welzijn der staatsgemeenschap.

De staat moet zodanig zijn georganiseerd, dat zijn doel wordt bereikt. Het gezag levert die organisatie. Dit gezag is dan ook onmisbaar ter bereiking van zijn doel, dat mede dient om alle individuen tot hun einddoel te voeren. De staat heeft derhalve tot taak, zodanig ordenend in te grijpen, dat zijn doel, het algemeen welzijn, wordt bereikt.

Op de vraag naar de onderlinge betrekking van alle, lagere en hogere, gemeenschappen is het antwoord, dat er een dienstbaarheid en hiërarchie is van de natuurlijke deelgemeenschappen aan de hoogste natuurlijke volmaakte gemeenschap, de staat, en van deze aan de bovennatuurlijke volmaakte gemeenschap, de kerk. Zo zijn er dus twee volmaakte gemeenschappen: de staat, van natuurlijke orde, waarvan de lagere natuurlijke gemeenschappen de delen zijn; en de kerk, van bovennatuurlijke orde⁴).

De mens zelf gaat overigens niet geheel in de lagere gemeenschappen en de staat op. Hij is immers alleen op deze gemeenschappen aangewezen voor die levensbehoeften, die hij zich niet als enkeling kan verschaffen. Daarom is ook de lagere gemeenschap alleen op de hogere gemeenschap aangewezen voor die gemeenschapsbelangen, die zij niet zelf verzorgen kan. Dit is de inhoud van het *subsidiariteitsbeginsel*, waarmede tevens aan de staat zijn grenzen worden aangewezen. De staat trede ten aanzien van de lagere gemeenschappen aanvullend, subsidiair op. Dienovereenkomstig late hij aan de individuen en lagere gemeenschappen over, wat zij zich zelf kunnen verschaffen.

Stelt men de hoofdlijnen der antirevolutionaire staatsopvatting hier tegenover, dan springen terstond principiële verschillen in het oog⁵).

De gedachte omtrent de staat als hoogste en volmaakte gemeenschap van natuurlijke orde, als het *geheel*, waarvan de lagere gemeenschappen en individuen *delen* zijn, is de antirevolutionaire opvatting volkomen vreemd.

De antirevolutionaire opvatting heeft een open oog voor de principieel, naar aard en wezen *verschillende* levenskringen en -verbanden, die juist

4) De overtreffende positie van de kerk — dat is het rooms-katholieke kerkinstituut — als de bovennatuurlijke gemeenschap, gericht op het bovennatuurlijk welzijn, het eeuwig zieleheil, laten wij verder buiten beschouwing. De rechtsmacht der kerk strekt zich niet alleen uit over alle bovennatuurlijke aangelegenheden, maar ook over „tijdelijke, zuiver profane zaken, welke in concreto met morele zekerheid, met het zieleheil in verband staan”. Verg. F. J. F. M. Duynstee, t.a.p. blz. 16.

5) Men vergelijkte voor het volgende o.m. prof. dr. H. Dooyeweerd, *De christelijke staatsidee*, uitgewerkt referaat ARJA, 1936, en diens *Vernieuwing en Bezinning. Om het reformatorisch grondmotief*, Zutphen, 1959, in het bijzonder blz. 111 e.v.

daarom vanwege hun eigen innerlijke aard en structuur, *zelfstandige* levenskringen zijn. Zij vindt haar uitgangspunt in het Schriftuurlijk beginsel, dat God alle dingen schiep *naar hun aard*.

Men zal daarom in zijn kijk op de menselijke samenleving de blik steeds moeten richten op de innerlijke aard der verschillende levenskringen, waarin de mens in zijn tijdelijk bestaan door God gesteld is. In deze opvatting kan de staat niet, ook niet op natuurlijk terrein, de volmaakte en hoogste gemeenschap zijn, die zowel de enkeling als de „lagere” gemeenschappen als haar delen omvat. Want indien iets wezenlijk deel is van een groter geheel, zal het van dezelfde innerlijke aard moeten zijn als het geheel. Maar de huwelijksgemeenschap, het gezin en ook de kerk — om hiermede thans te volstaan — zijn van een principieel andere geaardheid dan de staat. De hun door God in de scheppingsorde gestelde levenswet en aard is een andere dan die van de staat.

Wanneer men de staat als totaalverband beschouwt, heeft men in wezen een tijdelijk menselijk samenlevingsverband verabsoluteerd. Want in Gods tijdelijke wereldorde draagt geen enkel menselijk samenlevingsverband een totaal-karakter.

Het rooms-katholieke standpunt inzake de staat als volmaakte gemeenschap, met de lagere gemeenschappen als haar delen, vertoont dan ook het vitium originis, dat het een *tijdelijk* menselijk samenlevingsverband — dat ook de staat, als tot de tijdelijke scheppingsorde behorende, is — verheft tot een *totaalverband* der menselijke samenleving. Dat men de staat weliswaar beperkt ziet tot het terrein der natuurlijke dingen, doet aan dit karakter van totaalverband niet af.

De ernstige grief, die men tegen de visie omtrent de staat als totaalverband van de lagere gemeenschappen, zonder onderscheid naar eigen innerlijke aard en structuur, moet inbrengen, is dat zij *geen enkel wezenlijk, principieel verweer tegen een totalitaire staatsopvatting* biedt. Ook het subsidiariteitsbeginsel bevat zulk een principieel verweer niet, omdat het zelf geheel is ingepast in een schema, waarin alle lagere gemeenschappen, zonder onderscheid naar eigen aard en structuur, worden gezien als delen van het geheel. In deze deel-geheelverhouding ontbreekt te enen male een *principieel onderscheidend* geaardheids criterium.

Het is in dit verband goed, te wijzen op de inaugurele rede, die mr. dr. J. J. Loeff op 10 februari 1955 uitgesproken heeft bij zijn ambtsaanvaarding als buitengewoon hoogleraar in de wijsbegeerte van staat en gemeenschap alsmede in de inleiding tot de wijsbegeerte en de ethica aan de Katholieke Economische Hogeschool te Tilburg, over de *Verhouding staat en rechtsgemeenschap, mede in verband met de traditionele katholieke staatsleer*⁶⁾. Opvallend is, dat hier, van onverdachte zijde, — althans naar het resultaat, niet naar het uitgangspunt — *dezelfde* kritiek op de gangbare rooms-katholieke staatsopvatting wordt uitgebracht.

De traditionele rooms-katholieke staatsopvatting besprekende — deze traditionele opvatting noemt hij aldus in onderscheid van zijn eigen nieuwe opvattingen — ziet Loeff deze beheerst door de leer omtrent de verhouding van het geheel en zijn delen, waarin het geheel het doel en

⁶⁾ Een kritische bespreking van deze rede vindt men in *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 25e jaargang, blz. 289 e.v., oktober 1955, van de hand van prof. dr. H. Dooyeweerd.

de perfectie is van de delen. In deze visie — aldus Loeff — ligt het voor de hand, dat de staat, die tot taak en doel heeft de verzorging van het algemeen welzijn, zich moet aandienen als de alle andere gemeenschappen, groepen en instellingen omvattende en overkoepelende universele gemeenschap. Maar dan stelt Loeff toch de vraag: „Is het teveel gezegd, dat in deze opvatting de staat de gehele sociale werkelijkheid van boven af beheerst?” (blz. 5). En even verder constateert hij, dat deze staatsleer „op zich beschouwd of in thesi, de beginselen geeft voor een extreem staatsabsolutisme” (blz. 6). Waar volgens St. Thomas — aldus nog steeds dr. Loeff — het algemeen welzijn boven het particulier gaat, ja de vervolmaking daarvan is, komt het oordeel over wat het algemeen belang met betrekking tot het particulier belang vraagt in beginsel te berusten bij de staatsoverheid zelf. Zo is het duidelijk, dat deze staatsleer, indien men haar enkel ziet in het licht ener natuurlijke orde, de subjectieve rechten en daarmee de persoonlijke vrijheid der burgers in principe en in feite geheel overlevert aan dezelfde autoriteit, aan wie ambtshalve de zorg voor het algemeen welzijn is toevertrouwd (blz. 9/10).

Over de ordeningsgedachte als zodanig sprekende en over de erkenning van het bestaan ener allesomvattende orde-eenheid in de dingen, doet Loeff ten slotte de uitspraak: „Neemt men dit beginsel immers als uitgangspunt, dan leidt dit tot een denken in structuren, waarin de constructie wordt gezocht om der constructie wille, waarin het gebindte meer de aandacht vraagt dan datgene wat door het gebindte geschraagd wordt, waarin omwille van de façade de aandacht van het gebouw wordt afgeleid” (blz. 11). Aldus een gezaghebbend oordeel, van rooms-katholieke zijde zelf, over de officiële rooms-katholieke staatsleer.

En inderdaad, ook en vooral van uit de antirevolutionaire visie komt dezelfde kritiek op deze staatsleer af. Want de rooms-katholieke staatsopvatting heeft principieel geen oog voor de geheel eigen aard der verschillende, naar eigen innerlijke aard en structuur principieel onderscheiden levensverbanden, die deswege principieel zelfstandig en niet ondergeordend zijn aan de staat. Deze kan daarom niet als een totaalgemeenschap, uit de lagere deelgemeenschappen organisch opgebouwd, worden beschouwd.

Zo ziet de antirevolutionaire opvatting o.i. het geheel eigengeaarde karakter van de staat gelegen in de *publiekrechtelijke* gemeenschap van overheid en onderdanen. Hiermede is over de feitelijke omvang van de overheidstaak nog niets gezegd. Het betekent niet, dat de overheidstaak uitsluitend zou opgaan in publieke rechtsbestelling. Maar wel wordt hiermede de oorspronkelijke bevoegdheidsfeer van de overheid principieel begrensd tot het behartigen van het algemeen belang in zijn *publiekrechtelijke* zin.

Bij alles wat de overheid doet behoort de publieke gerechtigheid de toetssteen te zijn. Ook het algemeen belang wordt alleen juist gevat van uit het gezichtspunt der publieke gerechtigheid. Dit betekent dan ook, dat de overheid zich bij haar optreden moet laten leiden door de maatstaf van het algemeen belang in zijn publiekrechtelijke zin.

Deze maatstaf verlangt van de overheid allereerst *de erkenning en de eerbiediging van de principiële zelfstandigheid der overige eigengeaarde levensverbanden* en vervolgens een publiekrechtelijke rechtsgrond voor

het overheidsoptreden, verkregen uit een rechtsafweging van de bij het staatsingrijpen betrokken belangen.

Op deze wijze wordt van uit de antirevolutionaire visie dus ook de taak der overheid ten aanzien van het onderwijs principieel benaderd en verstaan.

In de rooms-katholieke opvatting heeft de staat, als de volmaakte totaal-gemeenschap, die alle lagere gemeenschappen in de natuurlijke orde als delen van het geheel overkoepelt, als zodanig ten principale, met het gezin en de kerk, een eigen opvoedings- en onderwijstaak. In de antirevolutionaire opvatting daarentegen heeft de overheid met betrekking tot onderwijs-aangelegenheden slechts een taak voorzover het algemeen belang in zijn publiekrechtelijke zin zulks vordert.

Een typische onderwijstaak heeft wel het schoolverband, dat juist door het geven van onderwijs als zodanig wordt gekarakteriseerd. Maar dit schoolverband past dan ook *niet* in de verhouding van deel—geheel ten opzichte van de staat. Als schoolverband met zijn specifieke onderwijstaak staat het in beginsel zelfstandig en vrij ten opzichte van de staat. Zó moet, naar antirevolutionaire opvatting, de vrijheid van onderwijs worden verstaan.

De vraag rijst nu, hoe dan het openbare onderwijs moet worden gezien, dat vanwege de overheid gegeven wordt. Immers, ook in de antirevolutionaire opvatting is het niet uitgesloten, dat de overheid voor onderwijs en scholen zorg draagt, indien en voor zover de ouders en de maatschappelijke samenleving daarin in gebreke blijven.

Naar onze mening moet dit optreden van de overheid met eigen scholen, indien de ouders en de maatschappelijke samenleving zelf daarin achterblijven, niet aldus worden beschouwd, dat de overheid daarmee de taak van de tekortschietende ouders e.a. *overneemt*. Wanneer de *overheid* onderwijs ter hand neemt, geschiedt zulks krachtens haar zorg voor het algemeen belang in publiekrechtelijke zin, krachtens haar zorg voor het volksbestand⁷⁾. Daarmede neemt de overheid niet de taak van anderen *over*, maar volvoert zij haar geheel *eigen* taak. Indien anderen ten opzichte van het onderwijs in gebreke blijven, kan de overheid immers genoodzaakt worden dit onderwijs ter hand te nemen juist ter wille van de bewaring en instandhouding van de staat.

Maar *indien* de overheid onderwijs ter hand neemt en eigen scholen gaat inrichten, rust daarmee op haar tegelijk de plicht, dit onderwijs in haar scholen zo goed mogelijk te regelen en in te richten. Het is nu immers háár onderwijs, dat daarmee geheel voor háár rekening en verantwoording komt.

Dit alles vormt o.i. ook de principiële achtergrond van de beschouwingen in de eerdergenoemde nota's van de Onderwijscommissie der A.R. Partij inzake het fundamentele verschil in de overheidstaak ten aanzien van het openbare onderwijs enerzijds en ten aanzien van het bijzondere onderwijs anderzijds. Want ten aanzien van het bijzonder onderwijs en

⁷⁾ Vergelijk voor de laatste term prof. mr. A. M. Donner in zijn referaat *Onderwijsplan, onderwijswet, onderwijsvrijheid*, gehouden op het Onderwijscongres van de A.R.P. te Utrecht op 9 april 1956, door de A.R. Partijstichting uitgegeven in de bundel *Het schild der vrijheid*, blz. 50.

zijn scholen heeft de overheid slechts een beperkte taak. Immers alleen voorzover zulks uit de gegeven taakomschrijving van de overheid voortvloeit, heeft de overheid ten aanzien van dit bijzonder onderwijs een eigen taak. In dit licht kunnen inderdaad bepaalde door de overheid — overeenkomstig de Grondwet — aan het bijzonder onderwijs gestelde eisen van deugdelijkheid en subsidievoorwaarden worden beschouwd. Deze eisen en voorwaarden worden door de overheid niet gesteld vanwege haar onderwijstaak ter aanvulling en volmaking van het gezin, maar uit hoofde van haar geheel eigen taak ter behartiging van het algemeen belang in zijn publiekrechtelijke zin. Voor al het overige heeft de overheid de geheel eigen principiële zelfstandigheid van het bijzonder onderwijs te erkennen en te eerbiedigen.

Wij vrezen te moeten aannemen, dat de minister van O. K. en W., van uit de visie op de verhouding van staat en onderwijs, welke bij hem mag worden verondersteld, ten diepste, dat is principieel, de antirevolutionaire beschouwingen terzake van de vrijheid van onderwijs (en dienovereenkomstig inzake het onderscheid in de overheidstaak betreffende het openbaar en het bijzonder onderwijs) niet verstaat. *Principieel* niet verstaat.

Want in déze visie heeft de overheid principieel een onderwijstaak, ter aanvulling en volmaking van het gezin. In déze opvatting is het dan tevens mogelijk — en aldus beschouwd is dit ook niet ongerijmd — dat men, voor wat het bijzonder onderwijs in onderscheiding van het openbaar onderwijs betreft, kan volstaan met de eis van vrijheid van godsdienstige *richting*. De verzorging van godsdienstige belangen behoort in deze opvatting immers niet tot de taak van de staat, maar tot die van de kerk. Onderwijszaken, direct of indirect het godsdienstige leven rakende, worden zo als het ware boven de onderwijstaak van de overheid uitgelicht. Al het overige valt niet principieel buiten de overheidstaak. Op deze wijze is het dan ook mogelijk, dat men de vrijheid van onderwijs, *ook in de door ons bedoelde staatkundige zin*, principieel niet ziet.

In de rooms-katholieke opvatting gaat het allereerst om het waarborgen van de rechten, dat is de vrijheid, van de *kerk*. In de antirevolutionaire opvatting gaat het om het waarborgen van de rechten en vrijheden van *alle eigeengeaarde*, dus zelfstandige levenskringen en -verbanden, ook die van het schoolverband ten opzichte van de staat.

In de historische schoolstrijd, de strijd op het staatkundige vlak voor de vrijheid van onderwijs, vonden rooms-katholieken en antirevolutionairen elkaar. Hun gemeenschappelijk strijdpunt was inderdaad gelegen in de eis van vrijheid van richting. Beiden begeerden immers, dat het onderwijs doortrokken zou kunnen zijn van de godsdienstige of levensbeschouwelijke opvattingen, welke de ouders hun kinderen wilden zien onthuld en geleerd. In die strijd betekende dit gemeenschappelijk strijdpunt hun grote kracht. En wij zijn daar nóg dankbaar voor.

Maar achter dit gemeenschappelijke strijdpunt en achter die strijd voor de vrijheid van onderwijs lag voor de antirevolutionair een diepere grond, die juist ten nauwste verband houdt met zijn staatsbeschouwing in het algemeen en daarom ook ten opzichte van het onderwijs in het bijzonder. Hem gaat het principieel om de vrijheid van het schoolverband als zodanig ook ten opzichte van de staat. Wij hopen dit althans enigermate te hebben duidelijk gemaakt.

Het ontwerp Mammoetwet

Na de voorgaande opmerkingen behoeft het o.i. geen verwondering meer te wekken, dat de in het begin bedoelde discussies vooral ook naar aanleiding van het ontwerp van wet tot regeling van het voortgezet onderwijs zijn ontstaan. Want naar onze mening kan men zich niet onttrekken aan de indruk, dat dit wetsontwerp zo al niet geheel dan toch in belangrijke mate, naar zijn opzet en uitwerking, onder de invloed van de traditionele rooms-katholieke staatsbeschouwing heeft gestaan.

Wanneer in de Memorie van Toelichting de grondslagen van het wetsontwerp worden aangegeven, wordt daarbij nauwe aansluiting gezocht bij de zgn. Tweede Onderwijsnota van 18 februari 1955 van dezelfde minister en de toenmalige staatssecretaris van O.K. en W. Men zal dan ook de M.v.T. op het onderhavige wetsontwerp steeds in nauwe samenhang kunnen zien met deze Tweede Onderwijsnota, hetgeen overigens ook in de onderling geheel overeenkomende formuleringen naar voren komt.

Allereerst wordt betoogd, dat het onderwijs een geïntegreerd deel van de opvoeding behoort te vormen, dat de opvoeding der kinderen *van nature in eerste instantie* een recht en een plicht van de ouders is en dat daarom bij een juiste wettelijke vormgeving de vrijheid van het onderwijs, in de door de ouders gewenste zin, welke vrijheid in onze Grondwet expressis verbis erkend en benadrukt wordt, dient voorop te staan⁸⁾.

Dit uitgangspunt correspondeert, dunkt ons, geheel met de gedachten-gang, ook in *Divini Illius Magistri* neergelegd, dat in de deel—geheel-verhouding van de twee natuurlijke gemeenschappen, het gezin en de staat, het gezin het eerst komt. In de natuurlijke orde komt daarom de opvoeding in eerste instantie(!) aan de ouders toe.

Uit dit uitgangspunt — aldus de M.v.T. — vloeit voort, dat aan de bemoeienis van de overheid met het onderwijs *uit hoofde van het algemeen welzijn* grote beperkingen zijn opgelegd. Gezien de verwevenheid van onderwijs en opvoeding immers moet de verhouding ouders—kinderen en dus het gezin een centrale plaats innemen.

Hierin ligt o.i. allereerst de besproken gedachte geformuleerd, dat de overheid de zorg voor het algemeen welzijn draagt. Dat daarbij aan de overheidstaak beperkingen zijn opgelegd, ligt besloten in het gekozen uitgangspunt en in de lijn van het subsidiariteitsbeginsel, dat de hogere gemeenschap niet moet overnemen wat de lagere gemeenschap beter of even goed zelf kan doen. Dit vordert immers ook het algemeen welzijn.

Nu doet zich — zo vervolgt de M.v.T. — de moeilijkheid voor, dat bij vele ouders gebrek aan belangstelling voor het onderwijs bestaat, soms uit onwil, maar veelal uit onmacht. Niettemin acht de minister⁹⁾ het niet mogelijk en in het algemeen ook niet wenselijk, dat de overheid de taak der tekortschietende ouders dan meer zou *overnemen*. Het gaat hier immers om een uitermate persoonlijke taak der ouders, zodat hier de taak der overheid *zich* moet beperken tot het scheppen van de mogelijkheden voor de burgers om hun persoonlijke taak te volbrengen.

⁸⁾ De cursiveringen zijn van ons.

⁹⁾ Het wetsontwerp werd ingediend zowel door de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen als ook door de toenmalige minister van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening. Maar in de M. v. T. wordt er op gewezen, dat, voor zover uit de tekst niet uitdrukkelijk het tegendeel blijkt, in deze memorie onder „de ondergetekende” steeds de eerste ondergetekende wordt verstaan.

Het betoeg even onderbrekende merken wij op, dat hier opnieuw de gangbare rooms-katholieke beschouwing van de overheidstaak kan worden gesignaleerd. Op de vraag, wie of wat de overheid in haar taak beperkt, komt van uit de zienswijze der deel—geheilverhouding, aangevuld met het subsidiariteitsbeginsel, het antwoord: de overheid beperkt zich zelf. Blijkbaar ligt aan de overheidsbeperking geen enkel principieel geaardheidscriterium ten grondslag. Het is een beperking uit hoofde van het algemeen welzijn; in wezen daarom slechts een *zelf*beperking. Ook Dr. Loeff heeft dit in het door ons van blz. 9/10 zijner rede overgenomen citaat scherp geanalyseerd.

Merkwaardig is in dit verband ook, naar ons gevoel, het oordeel van de minister, dat het niet mogelijk is, dat de overheid de taak der tekortschietende ouders dan maar zou overnemen, met de toevoeging, dat dit in het algemeen ook niet wenselijk is. Is het nu niet mogelijk of niet wenselijk? In onze gedachtengang, waarin gezin en staat ieder een principieel eigengeaarde structuur, de laatste een andere dan de eerste, hebben, is het niet *mogelijk*, dat de overheid de taak van ouders, ook niet van tekortschietende ouders „overneemt”. Wij spraken daarover reeds. Te verklaren, dat zulks in het algemeen ook niet *wenselijk* is, ware in onze visie geheel overbodig. Dit laatste past o.i. echter wel in de zienswijze der deel—geheilverhouding, waarin het gezin deel is van de overkoepelende volmaakte gemeenschap, de staat. Slechts het subsidiariteitsbeginsel maakt het *wenselijk*, dat de staat zich beperkt.

Nadat op bovenvermelde wijze de vrijheid van onderwijs is veilig gesteld (althans naar 's ministers oordeel is veilig gesteld!), vervolgt de M.v.T. het betoeg. Elke vrijheid, aldus de minister, veronderstelt verantwoordelijkheid. Daarom wees hij er reeds in de Tweede Onderwijsnota op, dat hoe groter vrijheid de wetgeving laat, des te belangrijker de concretisering der wettelijk gegeven mogelijkheden is, maar ook: des te meer waarborgen er nodig zijn, dat deze concretisering op verantwoorde wijze kan geschieden. Waar nu deze waarborgen allereerst gezocht moeten worden bij hen, die de eerste verantwoordelijkheid dragen, zag de minister in de nota in het bijzonder als voorwaarde voor een zodanige ontwikkeling een steeds intensieve activiteit van onderwijs- en schoolorganisaties, van ouders en onderwijsdeskundigen, die tot een structuur zullen moeten komen, waarbij zij in staat zijn, het gehele hun toevertrouwde terrein van het onderwijs deskundig te overzien en te representeren. Daartoe bepleitte de minister de ontwikkeling van organen, die — met krachtige steun en erkenning van overheidswege — binnen het kader der nieuwe wetgeving de vormgeving van het onderwijs zouden kunnen bepalen. In het algemeen heeft de minister zulke organen een adviserende invloed toegedacht.

Ook hier kan o.i. weer een gedachtengang worden waargenomen, welke geheel in de rooms-katholieke staatsbeschouwing past. Zij die de *eerste* verantwoordelijkheid dragen, kunnen, in het raam van hun vrijheid, tekort schieten in hun taak. Daarom moeten er, hoe groter de door de wet gelaten vrijheid is, des te meer waarborgen zijn, dat de concretisering der wettelijk gegeven mogelijkheden op verantwoorde wijze kan geschieden. Zulks kan geschieden door de ontwikkeling van organen. Deze organen zullen aan het dragen van de eerste verantwoordelijkheid gestalte kunnen

geven op een terrein, dat aan de ouders e.a. is *toevertrouwd*. Allereerst de vraag, door wie aan de ouders e.a. dit terrein van het onderwijs is „toevertrouwd”? Waar het organen met bepaalde wettelijke bevoegdheden betreft — zij het voorlopig adviserende —, uiteraard door de overheid. Ligt hier in de M.v.T. niet achter de gedachte, dat de staat als hoogste gemeenschap deze zorg voor het onderwijs aan lagere organen *overlaat*? Dit is dan weer de zelfbeperking van de overheid; wat zij niet zelf doet, laat zij aan lagere organen over. Krijgt dit vervolgens niet wat meer reliëf, wanneer men in *Divini Illius Magistri* leest, dat het opvoedingsrecht der ouders geen absoluut recht is, maar ondergeschikt aan het laatste doel en aan de natuurlijke en goddelijke wet; vooral wanneer men dit ziet tegen de achtergrond van de hiërarchische lijn gezin-staat-kerk, waarop de laatste twee elk een hoger doel hebben dan de eerste? Sluit daarop niet tevens de gedachte in de Tweede Onderwijsnota aan, dat het de plicht der *overheid* is, middels haar ordeningstaak, de ouders te brengen tot bezinning op eigen verantwoordelijkheid en tot aanvaarding van de consequenties daarvan? Vandaar het scheppen van *waarborgen*?

Wanneer de M.v.T. aldus de eerste grondslag van het wetsontwerp: de vrijheid van onderwijs, heeft aangeduid, volgt een bespreking van de tweede: de positieve taak der overheid. Ook hier is een nauw verband met de Tweede Onderwijsnota.

Moet de wetgever — aldus de minister — op onderwijsgebied een grote vrijheid laten, gezien de primaire rechten van ouders en gezin, van de andere kant is de *zorg voor het algemeen welzijn* een positieve plicht voor de staat, ook op onderwijsgebied. Het is daarom minder juist — immers onvolledig — uitgedrukt, wanneer men stelt, dat de wetgever speciaal op dit gebied slechts vorm kan geven aan wat in het volk is gegroeid. Daarmede wordt zijn houding eenzijdig bestempeld als afwachtend en passief. Maar — zo vervolgt de M.v.T. — een zodanige passieve houding kent ook onze Grondwet niet; deze stelt nadrukkelijk, dat het onderwijs voorwerp van de aanhoudende zorg der regering is. Het is noodzakelijk, dat met behoud van de vrijheid van onderwijs in het gehele complex van onderwijsvoorzieningen onderlinge samenhang wordt gebracht.

Wanneer wij hierbij weer een kanttekening mogen plaatsen, dan is het, dat voor wat de omschrijving van de positieve overheidstaak betreft toch wel zeer duidelijk een gedachte wordt gehanteerd, welke onmiddellijk uit de rooms-katholieke staatsbeschouwing stamt: de staat draagt de zorg voor het algemeen welzijn. Opvallend lijkt ons het woord *onvolledig* in de zinsnede, dat „het daarom (dat is: gezien van uit de overheidsplicht inzake het algemeen welzijn, O.) minder juist — immers onvolledig — uitgedrukt (is), wanneer men stelt, dat de wetgever speciaal op dit gebied slechts vorm kan geven aan wat in het volk is gegroeid”. Ligt daarin niet de gedachte, dat de staat in de natuurlijke orde de mens de met zijn wezen overeenkomende tijdelijke volmaking verschaft en dat daarom, indien men de overheidstaak wegdenkt, een *onvolledigheid* overblijft? In de doelorde van deel—geheel kan dit nimmer. Daarom ook niet „speciaal op dit gebied”. Daarmede zou de positieve plicht van de overheid worden miskend; ja, door „afwachten” en „passiviteit” zou de taak der overheid worden *gedenatureerd*.

De minister is dan ook op grond van deze reeds in de Tweede Onderwijsnota naar voren gebrachte overwegingen van mening, dat van de overheid mag worden verwacht, dat zij een conceptie geeft omtrent de grote lijnen, waarlangs de ontwikkeling van het onderwijs zich zal dienen te voltrekken. Zodoende komt de minister ten slotte tot een indeling van het voortgezet onderwijs, die een meer gedifferentieerd systeem mogelijk maakt dan de oude indeling gebaseerd op de driedeling lager, middelbaar en hoger onderwijs.

Ons dunkt, dat deze gedachten weer geheel passen in de besproken staatsopvatting. De overheid geeft een *conceptie* omtrent de grote lijnen, waarlangs de ontwikkeling dient te gaan. De formulering „omtrent de grote lijnen, waarlangs . . .” doet aan de gedachte van het geven van een conceptie niet veel af. Merkwaardig is ook, dat de ontwikkeling van het onderwijs zich langs die lijnen zal *dienen* te voltrekken.

Betrekt men tenslotte nog enkele gedachten uit de Tweede Onderwijsnota, die toch op de achtergrond van het wetsontwerp staat, mede in zijn beschouwingen, dan krijgt men, dunkt ons, een afgerond beeld van de in geding zijnde staatsbeschouwing. Het is de moeite waard enkele van deze gedachten hier weer te geven.

In de nota wordt betoogd, dat de onderwijsvoorzieningen niet op zich zelf staan. Wat in de huidige maatschappelijke verhoudingen voor vele onderwerpen geldt, te weten dat de regeling van de ene materie ten nauwste verband houdt met die van een — en vaker meer dan één — ander onderwerp, geldt in het bijzonder ten aanzien van het onderwijs, dat reeds uit zijn aard breder is dan menig ander onderwerp. De regeling daarvan kan zeker niet losgemaakt worden van talrijke andere aspecten van het maatschappelijke en politieke leven. Thans meer dan ooit is de onderwijspolitiek in haar grote lijnen een zaak van algemeen staatsbeleid, hetgeen o.m. een voortdurend contact van verschillende departementen vereist. Daarom kan niet volstaan worden met een zekere eenstemmigheid betreffende het onderwijs op zich zelf beschouwd. Het is absoluut noodzakelijk, dat er een gemeenschappelijke overtuiging bestaat ten aanzien van de plaats van het onderwijs in het geheel der samenleving, ten aanzien van de economische en sociale voorwaarden, waaraan voldaan moet zijn, wil een onderwijsvernieuwing waarlijk levenskansen hebben; ten aanzien van de hervormingen ook, welke op andere gebieden nodig zijn en dus van de algemene richting, welke het beleid van de overheid moet volgen.

Behalve — aldus nog steeds de Onderwijsnota — op een wettelijke voorziening, welke rechtstreeks het onderwijs en zijn organisatie tot voorwerp heeft, *dient de zorg der overheid derhalve gericht te zijn op een zodanig geordende samenleving*, dat het volk en met name de ouders er toe gebracht worden zich op eigen verantwoordelijkheid te bezinnen en de consequenties daarvan te aanvaarden. Zonder een politiek, waarbij niet alleen aan de stoffelijke maar ook en vooral aan de geestelijke belangen van het volk wordt gedacht en welke van brede allure is, kan een vernieuwing van het onderwijs op den duur niet slagen. Uiteraard blijft daarnaast de plicht bestaan, te voorzien in de eisen en noden van het ogenblik, maar zulke regelingen moeten tevens dienstbaar zijn aan de verwezenlijking van de „goede zeden”, die vanouds onontbeerlijk zijn geacht

voor een vruchtbare wetgeving. Tot zover de Tweede Onderwijsnota.

Wij hebben hier niet veel aan toe te voegen. Wat ook van deze beschouwingen verder moge zijn en wie haar ook op zich zelf zou kunnen onderschrijven: voor de opmerkelijke lezer passen zij in de rooms-katholieke staatsbeschouwing wonderwel. Duidelijk ligt er in de typische *ordeningsgedachte* in het kader van de volmaakte *doelgemeenschap*, de staat.

Men zou deze analyse van de grondslagen van het wetsontwerp geheel voor kennisgeving kunnen aannemen, indien in de nadere uitwerking van het wetsontwerp niet een neerslag van de besproken staatsbeschouwing kon worden opgemerkt.

Want men zie scherp toe. Stellig wordt daarin *een* vrijheid van het bijzonder onderwijs verdedigd. Maar het komt er op aan, hoe deze vrijheid van onderwijs wordt gezien en uitgewerkt. Naar 's ministers opvatting gaat het voor het bijzonder onderwijs in onderscheiding van het openbare in wezen alleen om de vrijheid van *richting*. Maar de minister verstaat principieel niet, dat *déze* vrijheid voor de antirevolutionair zeker niet de enige vrijheid is. Hij verstaat daarom ten diepste ook niet, dat de antirevolutionair van uit zijn opvatting *principieel verzet biedt tegen elke regeling van het bijzonder onderwijs door de overheid en dat hij daarom ook geen regeling door de overheid via subsidievoorwaarden wenst*. Want dit is het antirevolutionaire bezwaar: dat het wetsontwerp de tendentie heeft in feite *één* regeling voor *het* voortgezet onderwijs te geven. Voor het openbaar onderwijs als overheidsonderwijs, voor het bijzonder onderwijs als door de overheid bekostigd onderwijs. Zo wordt de verhouding tot de overheid voor beide categorieën van onderwijs als uitgangspunt voor eenzelfde regeling genomen. Voor het openbaar onderwijs is dit juist. Voor het bijzonder onderwijs is dit principieel onjuist. Want door beider verhouding tot de overheid zonder enig principieel onderscheid als uitgangspunt te nemen, scheert men in wezen deze twee over één kam. En dit, terwijl juist in de verhouding tot de overheid het principiële verschil tussen beide is gelegen. Na al het voorgaande komen wij hierop niet meer terug. Wij maken nog een tweetal opmerkingen.

Indien voor het bijzonder onderwijs de kenmerkende vrijheid gelegen zou zijn in de vrijheid van richting — de minister noemt in dit verband de overheid indifferent ten aanzien van de richting van het onderwijs — dan rijst de vraag, wat naar het oordeel van de minister de kenmerkende vrijheid van het bijzondere *neutrale* onderwijs zou zijn. Dit laatste is immers zelf indifferent ten aanzien van iedere richting. Blijft voor dit bijzondere neutrale onderwijs dan nog wel een eigen, dit bijzondere neutrale van het openbare onderwijs onderscheidende, vrijheid over?

Onze tweede opmerking betreft de in de discussies over de vrijheid van onderwijs gebruikelijke termen „vrijheid van richting”, „vrijheid van inrichting” of ook „vrijheid van het onderwijzen”.

Het komt ons voor, dat zulke onderscheidingen eigenlijk maar weinig zin hebben; immers bij de vrijheid van inrichting kan de vrijheid van richting of ook de vrijheid van het onderwijzen betrokken zijn, terwijl omgekeerd de vrijheid van richting stellig ook een vrijheid van inrichting noodzakelijk maakt. Daarom is het ook niet juist, te stellen — zoals de

minister doet —, dat het voor het bijzonder onderwijs „niet zozeer” om de vrijheid van inrichting gaat.

Zijn deze termen dus als scherpe onderscheidingen al niet deugdelijk — te meer waar hun inhoud niet nauwkeurig vast staat —, zij horen o.i. bovendien in de antirevolutionaire gedachtengang in wezen niet thuis. Het hanteren van deze begrippen wekt de indruk, dat men achteraf een aantal „vrijheden” van het onderwijs ten opzichte van de overheid als het ware bij elkaar heeft gezocht, teneinde nog zoveel mogelijk vrijheid voor het (bijzonder) onderwijs te kunnen opeisen.

Maar op deze wijze heeft men *de principieel en oorspronkelijke vrijheid* van het onderwijs, dat is van het schoolverband, ten opzichte van de staat uit het oog verloren, zoals deze in de antirevolutionaire visie wordt gevat. Wie deze *oorspronkelijke* vrijheid ziet, heeft aan een aantal „deel-vrijheden” geen behoefte, omdat zij alle reeds in de eerste besloten liggen.

Voor het overige kunnen wij kort zijn.

In de beide nota's van de antirevolutionaire Onderwijscommissie worden nog twee belangrijke zaken aan kritiek onderworpen. Deze betreffen de regeling van het gehele voortgezet onderwijs in *één wet* met de daarbij behorende plangedachte voor de verschillende onderwijsvormen en de grote omvang, waarin de mogelijkheid van *delegatie* van bevoegdheden aan de Kroon wordt toegepast. Wij zijn geneigd, te stellen, dat de verschillende waardering van deze zaken eveneens uit de verschillende staatsopvattingen zou kunnen worden afgeleid.

In de rooms-katholieke opvatting komt men — zo veronderstellen wij — vrij gemakkelijk tot het verdedigen van een zo ruime omvang van de delegatie van regelgevende bevoegdheid aan de Kroon als in het wetsontwerp besloten ligt. Indien immers de vrijheid van richting maar verzekerd is, kan men in deze visie vrij gemakkelijk vele onderwijsaangelegenheden geheel overlaten aan het overheidsorgaan, dat de overheidstaak — hier de onderwijstaak van de overheid — rechtstreeks tot uitvoering brengt.

In de rooms-katholieke opvatting lijkt ons ten slotte ook niet vreemd de gedachte, dat de overheid een conceptie moet geven van de grote lijnen, waarlangs het onderwijs zich dient te ontwikkelen. In de lijn van deze gedachte ligt dan vervolgens de idee — o.i. van een principieel overtrokken staatsopvatting getuigende — van *één* grote algemene regeling van het gehele voortgezet onderwijs in *één* wet. Een te ruime hantering van de delegatie-mogelijkheid wordt dan haast onvermijdelijk. Maar — aldus de kritiek — de figuur der delegatie heeft het bezwaar, dat men geheel afhankelijk is van de nadere uitwerking door het uitvoerende orgaan, de Kroon.

In dit verband doet zich een merkwaardige omstandigheid voor.

Dr. Loeff heeft in de traditionele rooms-katholieke staatsopvatting de zwakke zijde en het gevaar aangewezen, daarin bestaande, dat zij de subjectieve rechten en daarmee de persoonlijke vrijheid van de burgers in principe en in feite geheel overlevert aan dezelfde autoriteit, aan wie ambtshalve de zorg voor het algemeen welzijn is toevertrouwd.

Nu lijkt ons dit voor de rooms-katholiek in het algemeen nog geen te ernstig bezwaar, *indien en voor zover deze autoriteit maar van dezelfde principieel en levensbeschouwelijke gezichtspunten uitgaat als hij*. Alsdan

kan met enige zekerheid de door hem gewenste zelfbeperking van de staatsautoriteit worden verwacht. Het kritieke moment breekt voor hem pas aan, wanneer het overheidsorgaan zelf via zijn regeling van het onderwijs gevaren voor de positie van het bijzonder onderwijs in het algemeen en voor zijn vrijheid van richting in het bijzonder zou opleveren.

Het merkwaardige schuilt nu hierin, dat, *ook weer vanuit de rooms-katholieke kring zelf*, ten aanzien van het onderhavige wetsontwerp op *deze* gevaren gewezen is.

In *De Tijd-Maasbode* van 8 en 9 juli 1959 schreef prof. mr. F. Duynstee een aantal uiterst belangwekkende artikelen over het wetsontwerp, welker strekking hij aldus samenvatte, dat het slechts de bedoeling van zijn artikelen was om enige argumenten aan te geven, welke meebrengen, dat de bezwaren van antirevolutionaire en christelijk-historische zijde zeer serieus zijn en dat men over het algemeen deze bezwaren juist moet achten.

Nu is prof. Duynstee niet op de verschillende staatsopvattingen van rooms-katholieken en antirevolutionairen ingegaan. Maar hij maakt in het kader van zijn betoog wel enkele opmerkingen, die toch ook de verdedigers van het onderhavige wetsontwerp tot nadenken moeten brengen. De christelijke politici worden door prof. Duynstee er op attent gemaakt, dat zij zich van één ding bewust behoren te zijn: zij hebben deze wettelijke voorstellen te bezien van uit de gedachte, dat het wel eens een linkse bewindsman of zelfs een links kabinet zou kunnen zijn, die deze regelingen zullen hebben toe te passen.

Naar prof. Duynstee's indruk leeft deze gedachte in voldoende sterke mate bij de protestants-christelijke partijen. Wij voor ons voegen daaraan de verklaring toe, dat deze protestants-christelijke politici van uit hun principiële overheidsbeschouwing reeds in beginsel een open oog hebben voor een te grote overheidsinvloed, van welke kleur en samenstelling de overheidsorganen ook zijn.

Maar bij de katholieke politici vond prof. Duynstee menigmaal een houding, welke hem met grote bezorgdheid heeft vervuld en waaraan z.i. een speculatie op de toekomst ten grondslag ligt, welke hij niet verantwoord acht in een zo principiële materie als de onderhavige. De schrijver heeft zelfs tot dusver de overtuiging gekregen, dat de katholieke politici geneigd zijn geen of slechts weinig rekening te houden met het gevaar van een toekomstige toepassing van uit de linkse onderwijsopvattingen. Wij voor ons zouden hieraan willen toevoegen, dat men in 's schrijvers geestverwante kring voor deze gevaren alleen dan *princiep* een geopend oog zal hebben, indien men de consequenties van de eigen staatsopvatting doorziet. Er zijn er blijkbaar, bij wie dit laatste het geval is. Dr. Loeff is er een voorbeeld van.

Maar daarom zal men het aanhangige wetsontwerp ook op *deze* mérites moeten beoordelen.

BEVOLKINGSGROEI EN VERANTWOORDELIJKHEID*)

DOOR

PROF. DR. J. P. VAN ROOYEN

§ 1. *Inleiding*

Hoewel sedert de jongste wereldoorlog bevolkingsproblemen in woord en geschrift veelvuldig aan de orde worden gesteld, zou men moeilijk staande kunnen houden, dat het ten deze om een geheel nieuw vraagstuk gaat, hetwelk tot in het recente verleden geen belangstelling behoeft. Want na de publicatie van Malthus' geschrift *Essay on the Principle of Population* hebben gedurende de vorige eeuw vele economen, demografen¹⁾ en sociologen zich met de bevolkingsproblematiek bezig gehouden. En de merkwaardige omkeer in de twee decennia tussen de beide wereldoorlogen ligt nog vast in het geheugen, toen namelijk aanvankelijk de vrees voor overbevolking in West-Europa werd geuit, terwijl daarna als een volslagen verrassing het spook van een dreigende onderbevolking de kop opstak.

Toch valt op een kenmerkend verschil met deze tijd te wijzen. Voorheen immers werden de bevolkingsvraagstukken vrijwel uitsluitend op de studeerkamer in behandeling genomen, zodat toen van een algemene belangstelling kwalijk kon worden gesproken, terwijl thans de interesse in brede kring leeft. Natuurlijk is dit enerzijds een rechtstreeks gevolg van de inschakeling der moderne communicatiemiddelen; anderzijds echter is de bevolkingsproblematiek in onze tijd ver verheven boven een vraagstuk van zuiver regionaal karakter, nu de wereldwijde strekking daarvan de gedachten van talloos velen doet vermenigvuldigen.

Op zichzelf is een algemene belangstelling voor demografische aspecten ongetwijfeld toe te juichen, omdat de ganse mensheid daarbij ten nauwste is betrokken. Nochtans mag niet worden verheeld, dat hier ook gevaren opduiken, aangezien de veelheid der factoren, waarmede in de demografie rekening dient te worden gehouden, gemakkelijk verwarring en misverstand teweeg kan brengen. Overigens behoeft men zich hierdoor ook weer niet te laten ontmoedigen, omdat ten deze gerechte twijfel aan de uiteindelijke zege van de waarheid misplaatst mag worden genoemd.

Daartoe door de redactie van dit orgaan in de gelegenheid gesteld, willen wij een ernstige poging doen, aan de hand van objectieve overwegingen het vraagstuk van de voortgaande bevolkingsgroei te bezien in het licht van de menselijke verantwoordelijkheid.

§ 2. *Het demografisch patroon voorheen*

Wanneer de demograaf zich bezint omtrent de ontwikkeling van een bepaalde bevolking of van de totale wereldbevolking, dan zal hij zijn aandacht hebben te richten op de beheersende gebeurlijkheden, geboorte en sterfte. Tot op zekere hoogte kan men stellen, dat deze verschijnselen onafhankelijk van elkaar verlopen. Weliswaar is enige wederzijdse beïnvloeding niet alleen denkbaar, maar zelfs waarschijnlijk: een hoog geboorte-

---

*) De redactie overweegt voor de behandeling van de onderscheidene aspecten van dit onderwerp meer schrijvers uit te nodigen.

1) Beoefenaren van de bevolkingsstatistiek.

cijfer kan tot een toenemende sterfte leiden, terwijl omgekeerd het sterftepeil in een zekere relatie met het geboorte niveau kan staan. Maar tot op zekere hoogte lijkt de bewering verantwoord, dat geboorte en sterfte niet door een wederkerige betrekking met elkander zijn verbonden.

Des te merkwaardiger is het nu, dat oudtijds van een zeker evenwicht tussen geboorte en sterfte kon worden gesproken, voorzover men althans de invloed op de bevolkingsontwikkeling over een langere termijn naspourde. Zeker, het geboortecijfer was in het algemeen wel zo geforceerd, dat het door de zware sterfte niet werd gecompenseerd en onder dergelijke „normale” omstandigheden bleef er dan een gering jaarlijks surplus, hetwelk de bevolking deed toenemen. Maar de bijkans periodiek terugkerende oorlogen, hongersnoden, natuurrampen en epidemieën dreven de sterfte weer tot zulk een buitensporig hoog niveau op, dat de bevolkingsgroei tijdens de verstreken „goede” jaren nagenoeg of geheel teniet werd gedaan, zodat inderdaad over een ruimere periode gezien van een bepaalde bevolkingsontwikkeling kwalijk kon worden gesproken.

Aldus laat zich terstond begrijpen, dat de uitbreiding van de wereldbevolking vroeger zo uitermate moeizaam op gang kon komen. Volgens betrouwbare schattingen overschreed zij in de eerste helft van de vorige eeuw het niveau van één miljard; stelt men nu met vele oudheidkundigen de gehele mensheid bij het begin van onze jaartelling op 100 à 200 miljoen, dan voert een eenvoudige berekening tot het resultaat, dat de jaarlijkse toeneming sindsdien om en nabij 0,01 % heeft bedragen. Het betreft hier uiteraard een gemiddelde aanwas per jaar voor de gehele wereldbevolking voor sommige gebieden was de situatie nog bedenkelijker, terwijl andere regionen er iets beter aan toe waren. Zo kan men aan de hand van beschikbare gegevens becijferen, dat de jaarlijkse groei in Nederland sinds de Gouden Eeuw tot omstreeks 1830 circa 0,4 % beliep.

Het is welhaast onmogelijk zich een enigermate betrouwbare voorstelling te vormen met betrekking tot de verwoestingen, die de dood oudtijds onder de mensheid aanrichtte en die hij trouwens ook nu nog in vele gebieden teweeg brengt. Uit onze eigen geschiedenis roepen wij slechts enkele sombere beelden op: honderd jaar geleden bereikte 40 % van de bevolking de huwbare leeftijd niet en meer dan de helft overleed vóór de leeftijd van 40 jaar. In vergelijking met onze tijd was de huwelijksfrequentie dan ook niet groot, terwijl in weerwil van het voor onze begrippen uitermate hoge geboortecijfer de omvang van de gezinnen in het algemeen matig was. Wil men met enkele woorden het leven van het midden van de vorige eeuw typeren, dan zou men moeten stellen: het was een enerverende worsteling om zich tegen de vernielende dood te kunnen staande houden.

Het demografisch patroon was destijds buitengewoon eenvoudig. Tegenover een hoog geboortecijfer stond een weliswaar fluctuerend sterftcijfer, hetwelk intussen voor een jaarlijkse groei der bevolking weinig ruimte liet, zodat de bevolkingsaanwas nauwelijks discutabel was, ofschoon het toen overwegend agrarische karakter van onze economie met een sterke ontplooiing van het inwonertal in feite ook niet verenigbaar was. En voor zover de demograaf tegen het einde van de jaren zestig der vorige eeuw tot het opstellen van een prognose zou zijn geroepen, behoefde hij zich niet veel moeite te getroosten. Na een kleine berekening zou hij als zijn mening te kennen hebben gegeven, dat de Nederlandse bevolking per

1 januari 1960 omstreeks 7,4 miljoen zielen moet tellen. Ziehier een resultaat als onmiddellijk uitvloeisel van het eenvoudige en zeer overzichtelijke schema, hetwelk de demograaf in de 19de eeuw nog ten dienste stond.

§ 3. *De daling van de sterfte in de jongste tijd*

De zeer zware sterfte van weleer bereikte in de tweede helft van de vorige eeuw een duidelijk keerpunt en wel in die zin, dat sindsdien de sterfte met rasse schreden terugliep. Aanvankelijk bleef de sterftedaling nog beperkt tot de westerse wereld, doch naderhand breidde zij zich ook over andere werelddelen uit en thans is het zover, dat nagenoeg alle volken in meer of mindere mate in de heilzame gevolgen van dit markante proces delen.

Het zou te ver voeren, indien wij zouden ingaan op het typische samenspel van factoren, die tot de waarlijk spectaculaire teruggang van de sterfte hebben geleid. Wij zullen ons beperken tot de summiere vermelding van de bereikte resultaten. In de westerse wereld, alwaar het proces reeds ongeveer een eeuw geleden werd ingeluid, zijn de sterftetekansen per leeftijd dermate gedaald, dat de gemiddelde levensduur der geborenen met 80 à 100 % is toegenomen. Buiten West-Europa en Noord-Amerika is de sterftedaling aanmerkelijk later begonnen, zodat de verkregen resultaten met die in het hoog gecultiveerde westen vooralsnog onvergelijkbaar zijn, waarbij trouwens klimatologische omstandigheden mede een rol van betekenis spelen. Voor de gehele wereldbevolking heeft men echter voor de periode 1950—1955 een gemiddeld sterftcijfer van 18 per 1000 inwoners gemeten en hieruit mag men wel de conclusie trekken, dat de sterfte reeds nu tot ongeveer de helft van het in vorige eeuwen bestaande niveau is gereduceerd. Hiermede is het eindpunt natuurlijk volstrekt niet bereikt; veeleer laat zich verwachten, dat de sterftedaling buiten het Westen voorlopig nog zal doorzetten en zulks te meer, omdat de hulp aan laag-ontwikkelde gebieden een steeds grotere omvang aanneemt.

De overgang van zoveel eeuwen menselijke geschiedenis, waarop het teken van de dood fel stond gedrukt, naar de huidige aera, die de dood natuurlijk niet uitgebannen, maar wel naar de achtergrond heeft teruggedrongen, kan in de ware zin van het woord als een demografische revolutie worden aangemerkt. Zij heeft onder meer de vergrijzing van de mensheid tot gevolg, waarvan in West-Europa de tekenen reeds duidelijk waarneembaar zijn. Aangezien de sterfte wel uitgesteld, doch uiteraard niet afgesteld kan worden, moet de vergrijzing op den duur weer tot een verhoging van het sterftepeil voeren. Nochtans heeft de ervaring in het Westen wel geleerd, dat zulks eerst na verloop van vele decennia, en dan nog in geringe mate merkbaar is. Ten aanzien van de wereldbevolking, die nog slechts korte tijd bij de sterftedaling is betrokken, behoeven wij mitsdien met de te verwachten stijging van het algemene sterftepeil vooralsnog geen rekening te houden.

§ 4. *Het demografisch patroon onder de huidige omstandigheden*

In de westerse wereld voltrok zich naast de radicale teruggang van de sterfte nog een ander verschijnsel, namelijk dat van de geboortedaling.

Uiteraard hebben beide gebeurlijkheden hun eigen aspecten en oorzaken, zodat niet kan worden verwacht, dat zij gelijktijdig op gang komen en voorts in eenzelfde tempo zullen verlopen. En inderdaad gedroegen de westerse volken zich te dien opzichte ook geheel onderscheiden, al kunnen enkele hoofdlijnen wel worden aangegeven. De sterftedaling begon bijna overal in West-Europa omstreeks het midden van de vorige eeuw; zij verkreeg nadien bijzondere stimulansen vanwege de baanbrekende onderzoekingen van Pasteur.

In de teruggang van het geboortecijfer kwamen daarentegen de verschillen tussen de onderscheidene volken veel sterker tot uitdrukking. In Frankrijk was de bewuste geboortebeperving reeds vóór de grote revolutie begonnen, zodat het proces alrede een bepaald stempel op de bevolking had gedrukt, toen de daling van de sterfte nog moest beginnen. Bij de meeste andere volken moet de inperking van de voortplanting voornamelijk worden gezien als een gevolg van de ongeestelijke invloed der industrialisatie, zodat zij ongeveer gelijktijdig met het intreden van de sterftedaling tot openbaring kwam. Een derde mogelijkheid, die zich in Nederland heeft gemanifesteerd, is dan daarin gelegen, dat een duidelijke teruggang van de geboortefrequentie eerst merkbaar werd, nadat de daling van de sterfte al geruime tijd tot een zekere verduurzaming van de jeugdige en middelbare leeftijdsgroepen had geleid.

Naast deze typische verschillen bleken nag andere factoren werkzaam te zijn. In veel sterkere mate dan de sterftedaling zal immers de omvang van de bewuste geboortebeperving afhankelijk zijn van uiterlijke omstandigheden, zoals internationale spanningen en economische golven. Het is dus wel te begrijpen, dat het geboortecijfer in geen enkel land een egaal dalende lijn volgde; veeleer was het verloop uitermate grillig, waarbij evenwel de teruggaande tendentie het beheersende motief vormde.

Onder deze wisselende omstandigheden laat het zich verstaan, dat het vanouds zo overzichtelijke demografische schema bijzonder ingewikkeld werd. Natuurlijk bleek ook onder de gewijzigde verhoudingen geboorte en sterfte de enkelvoudige waarneming even toegankelijk als tevoren; al voltrokken de geboorte- en sterfteprocessen zich in een ander tempo en al nam het inwonertal van jaar tot jaar steeds sneller toe, nochtans bleef de verzameling van het statistische materiaal een even gemakkelijke handwijze als weleer. Maar hiermede kan een demograaf niet volstaan; van hem wordt verwacht, dat hij zich ook op verantwoorde uitspraken over een langere termijn zal toeleggen, omdat overheid en maatschappij een duidelijk inzicht in de te verwachten bevolkingsontwikkeling nu eenmaal niet ontberen kunnen.

En zie, juist met betrekking tot betrouwbare schattingen voor de naaste of verdere toekomst scheppen de sedert de vorige eeuw ingetreden wijzigingen in het geboorte- en sterftepatroon schier onoverkomelijke moeilijkheden. Ten aanzien van de sterfte kon men redelijkerwijze verwachten, dat de dalende lijn zich wel zou voortzetten, maar zowel de snelheid in de teruggang alsmede het uiteindelijk te bereiken sterftepeil waren aanvankelijk zeer ondoorzichtig. En het geboorteniveau vertoonde zulke grillige golven, dat een enigszins aanvaardbare begroting voor de toekomst een wel bijzonder hachelijke onderneming moest worden geacht.

Aldus wordt het verklaarbaar, dat de demografische prognostiek slechts zelden met de voortgaande bevolkingsontwikkeling genoegzaam harmonieerde. Voor ons land geldt bijna als regel zonder uitzondering, dat schattingen omtrent de te verwachten grootte van het inwonertal in zoverre door de feiten werden achterhaald, dat de realiteit steeds de prognose overtrof. Daarom opereert het Centraal Bureau voor de Statistiek thans met twee projecten voor de toekomst: één volgens een samenstel van maximale en een ander volgens een complex van minimale onderstellingen. Aangezien de beide uitkomsten nogal uit elkaar liggen, is de verwachting niet ongegrond, dat de werkelijke bevolkingsontwikkeling zich binnen de twee uitgestippelde lijnen zal voltrekken.

Op een voor ons doel zeer belangrijk rekenresultaat willen wij in dit verband met nadruk de aandacht vestigen. Aan het einde van onze tweede paragraaf hebben wij de demograaf uit de jaren zestig van de vorige eeuw laten becijferen, hoe groot ons inwonertal per 1 januari 1960 zou bedragen. Natuurlijk moest hij toen nog uitgaan van de onderstelling, dat geboorte en sterfte zich volstrekt zouden handhaven op het hem toen bekende zeer hoge niveau. Welnu, hij kwam op grond van deze overweging tot een bevolking van 7,4 miljoen op 1 januari 1960.

Neem nu aan, dat deze demograaf weliswaar het hem vertrouwde hoge geboortepaai volledig handhaaft, doch anderzijds in zijn calculatie gelijkmatig dalende sterftekansen per leeftijd verwerkt tot het niveau, hetwelk hij met zienersblik voor de huidige omstandigheden onderkent. Aldus kost het hem weinig moeite om een volledige prognose te ontwerpen, waarvan wij hier enkele uitkomsten willen vermelden.

	<i>Bevolking (in duizendtallen) per:</i>			
	1 jan. 1865	1 jan. 1900	1 jan. 1930	1 jan. 1960
realiteit	3.442	5.104	7.828	11.420
prognose	3.442	5.185	9.015	18.854

De volstrekte overeenstemming per primo 1865 is zonder meer duidelijk, omdat dit immers het uitgangspunt van de calculatie is. Intussen is ook per primo 1900 het verschil tussen realiteit en prognose nog onbeduidend, geheel volgens de verwachting trouwens, want hier te lande is de eigenlijke geboortedaling eerst kort na de eeuwwisseling opgetreden. Zelfs op 1 januari 1930 is de divergentie tussen werkelijkheid en berekening nog matig, doch daarna neemt zij dermate toe, dat het verschil thans bijna $7\frac{1}{2}$ miljoen bedraagt. En indien men de calculatie nog voortzet tot het jaar 2000, dan geraakt men tot een inwonertal van meer dan 50 miljoen.

§ 5. *Realiteit en bezinning terzake van de geboortebeperving*

De voorgaande vergelijking van de werkelijkheid met de prognose op grond van de onderstelling, dat in de verstreken eeuw hier te lande generlei inperking van de geboortefrequentie ware opgetreden, hebben wij uiteraard met een concrete bedoeling ontwikkeld en wel deze, dat aldus de markante gevolgen van de daling van het aantal geboorten een ieder helder voor ogen staan. Het heeft weinig zin aan de uitkomsten van de

prognose te twijfelen, aangezien zij uit een tweetal eenvoudige onderstellingen voortvloeit, namelijk een gelijkblijvend geboortenniveau enerzijds en een gelijkmatig dalende sterfte anderzijds. Ongetwijfeld moet toegegeven worden, dat in de calculatie generlei rekening is gehouden met de invloed van de migratie; wie evenwel bedenkt, van hoe geringe betekenis deze factor voor Nederland is, zal terstond kunnen erkennen, dat hierdoor stellig geen miljoenensurplus der bevolking opgevangen zou kunnen worden. En daarom valt niet te ontkomen aan de gevolgtrekking, dat uit hoofde van de geboortedaling momenteel 7 à 8 miljoen aan ons inwonertal ontbreken en tegen het einde van deze eeuw zal onze bevolking het extreme niveau van 50 miljoen evenmin bereiken.

Men begrijpt onmiddellijk, dat zich thans de vraag naar voren dringt: moeten wij ons deswege bedroeven of is er reden tot voldoening? En dan aarzelen wij niet in het minst om ten deze de klacht achterwege te laten teneinde de blijmoedigheid daarvoor in de plaats te kunnen stellen. Uiteraard zijn wij ons wel waarlijk bewust, dat de inperking van de geboortefrequentie goeddeels aan rationalistische motieven dient te worden toegeschreven, waarbij ook de christenen zich ganselijk niet onbesmet hebben weten te bewaren; anderzijds merken wij uitdrukkelijk op, dat de door God in de historie getrokken lijnen van ons gezichtsveld uit menigmaal het resultaat zijn van de door de zonden besmette menselijke overwegingen en verrichtingen.

Wie nu zou willen vragen, waarom wij voetstoots poneren, dat de geboortedaling sedert de eeuwwisseling voldoening wekt, zij er nogmaals op gewezen, dat oudtijds, toen de sterfte schier gigantische afmetingen vertoonde, een zeer hoge vruchtbaarheid bij de mens een gebiedende noodzakelijkheid was om zichzelf te kunnen handhaven. En waar het zijn roeping van Godswege was om de gehele aarde te onderwerpen, kreeg hij de uitdrukkelijke opdracht om vruchtbaar te zijn en talrijk te worden. Nochtans heeft het duizenden jaren moeten duren, al eer de mensheid een redelijke uitbreiding over de ganse aarde verkreeg, in welke situatie echter tengevolge van de spectaculaire sterftedaling een plotselinge wending is gekomen. Binnen een in verhouding tot de gehele wereldgeschiedenis korte spanne tijds is het aanschijn der aarde in die zin gewijzigd, dat zij nagenoeg geheel aan de mensheid onderworpen is, waartoe de snelle verkeersontwikkeling niet weinig heeft bijgedragen.

Onder deze omstandigheden laat het zich verstaan, dat met een beroep op onze verantwoordelijkheid alom de wenselijkheid van inperking der geboortefrequentie wordt geuit, aangezien een aanhoudende sterftedaling onmogelijk met een handhaving van een zo hoog mogelijk geboortepaai gepaard kan gaan. Zulks geldt voor elk volk afzonderlijk en uiteraard ook voor de gehele wereldbevolking. In de westerse wereld is het geboortecijfer overal teruggelopen; ook in Nederland, zij het hier met een duidelijk vertraagd tempo, dat de groeisnelheid wel verminderd, doch nog steeds naar veler overtuiging te hoog is. Ten deze kunnen de meningen uiteenlopen, zodat er ruimte voor de wisseling der argumenten moet worden gevonden. Maar zulk een confrontatie van argumenten mag niet worden vertroebeld door ook nog over de ethiek van de geboortebeperving te redetwisten. Het getuigt van een volslagen gemis aan realiteitszin om na meer dan een halve eeuw geboortebeperving in Nederland onder alle

Aldus wordt het verklaarbaar, dat de demografische prognostiek slechts zelden met de voortgaande bevolkingsontwikkeling genoegzaam harmonieerde. Voor ons land geldt bijna als regel zonder uitzondering, dat schattingen omtrent de te verwachten grootte van het inwonertal in zoverre door de feiten werden achterhaald, dat de realiteit steeds de prognose overtrof. Daarom opereert het Centraal Bureau voor de Statistiek thans met twee projecten voor de toekomst: één volgens een samenstel van maximale en een ander volgens een complex van minimale onderstellingen. Aangezien de beide uitkomsten nogal uit elkaar liggen, is de verwachting niet ongegrond, dat de werkelijke bevolkingsontwikkeling zich binnen de twee uitgestippelde lijnen zal voltrekken.

Op een voor ons doel zeer belangrijk rekenresultaat willen wij in dit verband met nadruk de aandacht vestigen. Aan het einde van onze tweede paragraaf hebben wij de demograaf uit de jaren zestig van de vorige eeuw laten becijferen, hoe groot ons inwonertal per 1 januari 1960 zou bedragen. Natuurlijk moest hij toen nog uitgaan van de onderstelling, dat geboorte en sterfte zich volstrekt zouden handhaven op het hem toen bekende zeer hoge niveau. Welnu, hij kwam op grond van deze overweging tot een bevolking van 7,4 miljoen op 1 januari 1960.

Neem nu aan, dat deze demograaf weliswaar het hem vertrouwde hoge geboortepercentage volledig handhaaft, doch anderzijds in zijn calculatie gelijkmatig dalende sterftekansen per leeftijd verwerkt tot het niveau, hetwelk hij met zienersblik voor de huidige omstandigheden onderkent. Aldus kost het hem weinig moeite om een volledige prognose te ontwerpen, waarvan wij hier enkele uitkomsten willen vermelden.

	<i>Bevolking (in duizendtallen) per:</i>			
	1 jan. 1865	1 jan. 1900	1 jan. 1930	1 jan. 1960
realiteit	3.442	5.104	7.828	11.420
prognose	3,442	5.185	9.015	18.854

De volstrekte overeenstemming per primo 1865 is zonder meer duidelijk, omdat dit immers het uitgangspunt van de calculatie is. Intussen is ook per primo 1900 het verschil tussen realiteit en prognose nog onbeduidend, geheel volgens de verwachting trouwens, want hier te lande is de eigenlijke geboortedaling eerst kort na de eeuwwisseling opgetreden. Zelfs op 1 januari 1930 is de divergentie tussen werkelijkheid en berekening nog matig, doch daarna neemt zij dermate toe, dat het verschil thans bijna $7\frac{1}{2}$ miljoen bedraagt. En indien men de calculatie nog voortzet tot het jaar 2000, dan geraakt men tot een inwonertal van meer dan 50 miljoen.

§ 5. *Realiteit en bezinning terzake van de geboortebeperving*

De voorgaande vergelijking van de werkelijkheid met de prognose op grond van de onderstelling, dat in de verstreken eeuw hier te lande generlei inperking van de geboortefrequentie ware opgetreden, hebben wij uiteraard met een concrete bedoeling ontwikkeld en wel deze, dat aldus de markante gevolgen van de daling van het aantal geboorten een ieder helder voor ogen staan. Het heeft weinig zin aan de uitkomsten van de

prognose te twijfelen, aangezien zij uit een tweetal eenvoudige onderstellingen voortvloeit, namelijk een gelijkblijvend geboorteniveau enerzijds en een gelijkmatig dalende sterfte anderzijds. Ongetwijfeld moet toegegeven worden, dat in de calculatie generlei rekening is gehouden met de invloed van de migratie; wie evenwel bedenkt, van hoe geringe betekenis deze factor voor Nederland is, zal terstond kunnen erkennen, dat hierdoor stellig geen miljoenensurplus der bevolking opgevangen zou kunnen worden. En daarom valt niet te ontkomen aan de gevolgtrekking, dat uit hoofde van de geboortedaling momenteel 7 à 8 miljoen aan ons inwonertal ontbreken en tegen het einde van deze eeuw zal onze bevolking het extreme niveau van 50 miljoen evenmin bereiken.

Men begrijpt onmiddellijk, dat zich thans de vraag naar voren dringt: moeten wij ons deswege bedroeven of is er reden tot voldoening? En dan aarzelen wij niet in het minst om ten deze de klacht achterwege te laten teneinde de blijmoedigheid daarvoor in de plaats te kunnen stellen. Uiteraard zijn wij ons wel waarlijk bewust, dat de inperking van de geboortefrequentie goeddeels aan rationalistische motieven dient te worden toegeschreven, waarbij ook de christenen zich ganselijk niet onbesmet hebben weten te bewaren; anderzijds merken wij uitdrukkelijk op, dat de door God in de historie getrokken lijnen van ons gezichtsveld uit menigmaal het resultaat zijn van de door de zonden besmette menselijke overwegingen en verrichtingen.

Wie nu zou willen vragen, waarom wij voetstoots poneren, dat de geboortedaling sedert de eeuwwisseling voldoening wekt, zij er nogmaals op gewezen, dat oudtijds, toen de sterfte schier gigantische afmetingen vertoonde, een zeer hoge vruchtbaarheid bij de mens een gebiedende noodzakelijkheid was om zichzelf te kunnen handhaven. En waar het zijn roeping van Godswege was om de gehele aarde te onderwerpen, kreeg hij de uitdrukkelijke opdracht om vruchtbaar te zijn en talrijk te worden. Nochtans heeft het duizenden jaren moeten duren, al eer de mensheid een redelijke uitbreiding over de ganse aarde verkreeg, in welke situatie echter tengevolge van de spectaculaire sterftedaling een plotselinge wending is gekomen. Binnen een in verhouding tot de gehele wereldgeschiedenis korte spanne tijds is het aanschijn der aarde in die zin gewijzigd, dat zij nagenoeg geheel aan de mensheid onderworpen is, waartoe de snelle verkeersontwikkeling niet weinig heeft bijgedragen.

Onder deze omstandigheden laat het zich verstaan, dat met een beroep op onze verantwoordelijkheid alom de wenselijkheid van inperking der geboortefrequentie wordt geuit, aangezien een aanhoudende sterftedaling onmogelijk met een handhaving van een zo hoog mogelijk geboortepil gepaard kan gaan. Zulks geldt voor elk volk afzonderlijk en uiteraard ook voor de gehele wereldbevolking. In de westerse wereld is het geboortecijfer overal teruggelopen; ook in Nederland, zij het hier met een duidelijk vertraagd tempo, dat de groeisnelheid wel verminderd, doch nog steeds naar veler overtuiging te hoog is. Ten deze kunnen de meningen uiteenlopen, zodat er ruimte voor de wisseling der argumenten moet worden gevonden. Maar zulk een confrontatie van argumenten mag niet worden vertroebeld door ook nog over de ethiek van de geboortebepanking te redetwisten. Het getuigt van een volslagen gemis aan realiteitszin om na meer dan een halve eeuw geboortebepanking in Nederland onder alle

gezindten over de toelaatbaarheid van contraceptie²⁾ de staf te breken, tenzij men in dit wel zeer late stadium alsnog tot de overtuiging komt, dat ten deze de Schriftuurlijke lijn bewust doorbroken werd.

Welnu, het is genoegzaam bekend, dat in de orthodox-protestantse bevolkingsgroep het volstrekt afwijzende standpunt van weleer goeddeels is verlaten. Voorheen werd de visie op huwelijk en gezin in belangrijke mate beheerst door het principe, dat de erkenning van het Schriftgezag in feite een zo groot mogelijke nakomelingschap vordert, omdat de Bijbel zich herhaaldelijk in deze zin zou uitspreken. Het is te betreuren, dat men zich niet tijdiger omtrent de houdbaarheid van deze extreme visie heeft bezonnen, en zulks te meer, omdat men zeer wel beseftte, dat de gereformeerde gezindte alom in den lande gaandeweg tot een andere praktijk overging, die stellig niet met de officiële overtuiging strookte. Ter verontschuldiging kan intussen worden aangevoerd, dat het hier een uiterst tere aangelegenheid betreft, zodat grote schroom moet worden overwonnen aler men zich tot een opzettelijke beschouwing omtrent het onderhavige vraagstuk begeeft. Vanwege de drang der omstandigheden na de jongste oorlog bleek een langer stilzwijgen evenwel niet langer verantwoord en zo was de weg naar een hernieuwde Schriftuurlijke bezinning gebaad. Uiteraard heeft de gedachtenwisseling nog niet tot een concreet en algemeen aanvaard standpunt geleid, doch anderzijds valt bezwaarlijk te loochenen, dat de discussie zich voornamelijk beweegt in de richting van aanvaarding der contraceptie.

In deze problematiek valt een zwaar accent op het vraagstuk van de menselijke verantwoordelijkheid. Op de schier ongebreidelde vruchtbaarheid, die tot het midden van de vorige eeuw feitelijk gebiedend noodzakelijk was om het menselijk geslacht onder het regime van een vernietigende dood te kunnen staande houden, valt nadien een geheel nieuw licht, omdat wij gewaar worden, dat het niet alleen de taak van de mens is, de aarde te bouwen, doch mede om haar te bewaren. Onder de huidige omstandigheden zien wij duidelijker dan ooit te voren, dat wij in een samendringende gemeenschap als gevolg van een snelle bevolkingsaanwas terzake van onze nakomelingschap een hoge verantwoordelijkheid tegenover de medemens dragen. Met betrekking tot deze verantwoordelijkheid dient ons volk natuurlijk de gewenste voorlichting te ontvangen, waarbij economische, demografische en sociologische aspecten stellig een belangrijke plaats bekleden. Maar ten aanzien van dit alomvattende vraagstuk mag nimmer worden getornd aan het heilige principe, dat man en vrouw in de innerlijke beleving van hun verantwoordelijkheid van buiten af op generlei wijze beïnvloed mogen worden. De blote gedachte aan een soort gereglementeerde gezinsvorming is zo mensonterend en antichristelijk, dat oppositie daartegen in dit verband gevoegelijk achterwege kan blijven.

Wij ontveinzen ons allermint, dat de bewuste geboortebeperking het mystieke geloofsleven aan een zware beproeving blootstelt, omdat zo gemakkelijk overwegingen van gemakzucht en eigenliefde kunnen opduiken, die met ware godsvrucht volstrekt onverenigbaar zijn. Hierbij mogen wij echter nimmer uit het oog verliezen, dat ongeestelijke intenties ook de

---

²⁾ Samentrekking van de woorden *contra* en *conceptie*: de toepassing van methoden of het gebruik van middelen ter voorkoming van zwangerschap.

zielen hebben gekwetst in de vroegere eeuwen, toen de voortplanting niet verhinderd behoefde te worden. De geboortebeperking zal onschadelijk zijn voor hem, die gewend is om naar het woord van Paulus in alle dingen Gods eer te zoeken en deswege ook zijn huwelijksverkeer in het dagelijks gebed voor het aangezicht van de hoge God neer te leggen. Dan ook heeft men gegrepen naar het ideaal van de ware christelijke verantwoordelijkheid en het ware te wensen, dat hierop in de huidige controversen omtrent de Schriftuurlijke visie de volle nadruk werd gelegd.

Menigmaal verneemt men, dat het naar verhouding hoge Nederlandse geboortenniveau vrijwel uitsluitend een gevolg is van het officiële rooms-katholieke dogma, hetwelk de staf blijft breken over de toepassing van contraceptieve methoden en middelen, met uitzondering eventueel van de periodieke onthouding. Natuurlijk kan niet worden ontkend, dat zulk een volstreekte afwijzing vanwege het episcopaat het rooms-katholieke volksdeel tot op zekere hoogte in een uitzonderingspositie plaatst, hoewel men zich ten aanzien van de nataliteitsverschillen met de overige bevolking zeker geen overdreven voorstelling mag maken. Voor de jaren 1954—1958 waren de geboortecijfers per provincie als volgt:

	1954	1955	1956	1957	1958
Groningen	19,1	19,1	19,0	19,0	18,8
Friesland	21,9	22,0	21,6	21,4	21,3
Drenthe	24,3	23,6	22,8	22,5	22,0
Overijssel	22,6	22,7	22,4	22,5	22,6
Gelderland	22,7	22,4	22,2	22,1	22,2
Utrecht	21,1	21,0	21,0	20,9	21,3
Noordholland	19,1	19,0	19,1	19,2	19,1
Zuidholland	19,9	19,6	19,5	19,6	19,5
Zeeland	20,6	20,1	19,7	19,9	19,4
Noordbrabant	25,0	24,6	24,3	24,0	24,1
Limburg	24,8	24,9	24,7	24,2	24,1
IJsselmeer	47,7	42,3	41,6	41,1	38,8
Nederland	21,6	21,4	21,2	21,2	21,1

Met deze cijfers voor ogen kan men bezwaarlijk staande houden, dat de rooms-katholieken de geboortesituatie hier te lande volkomen beheersen. Behalve in de IJsselmeerpolders, waar de jeugdige samenstelling van de bevolking een bijzonder hoog geboortecijfer garandeert, ligt thans elke provincie, beneden het niveau van 25, terwijl de onderlinge verschillen zeker niet indrukwekkend kunnen worden genoemd. Merkwaardig is ook het volgende: over de vijfjarige periode is het geboortecijfer van Nederland met 2,3% gedaald, terwijl de teruggang voor Noordbrabant en Limburg respectievelijk 3,6% en 2,8% bedraagt. De suggestie, dat ten deze de voortgaande protestantse invasie in het zuiden ter verklaring kan dienen, is al te naïef, en stellig in het licht van het reeds lang bekende feit, dat de protestanten beneden de grote rivieren zich juist door een verhoudingsgewijze grote vruchtbaarheid kenmerken.

Inderdaad wordt het isoleren van de rooms-katholieken geleidelijk doorbroken, zodat zij niet alleen via de normale publiciteitsorganen, doch

ook in het onderlinge verkeer open staan voor de innerlijke overtuiging van andersdenkenden, hetgeen ook terzake van het geboorteprobleem tot een voortgaande menings-nivellering tussen rooms-katholieken en protestanten moet leiden. Onder zodanige omstandigheden en mede gelet op de scherpe geboortedaling bij de rooms-katholieken in naburige landen, lijkt het niet twijfelachtig, dat het episcopaat de huidige strakke dogmatiek inzake de voortplanting eerlang zal laten vieren. Ook daarom zou zulk een ontwikkeling verheugend mogen worden genoemd, omdat alsdan de beoefening van de demologie³⁾ ook door onze rooms-katholieke landgenoten ter hand kan worden genomen, waaraan zij tot nu toe om des gewetens wille voorbij moeten gaan.

Na het voorgaande behoeft het wel geen nader betoog, dat het weleens geopperde denkbeeld omtrent een rooms-katholieke meerderheid hier te lande, bij voorbeeld in het begin van de volgende eeuw, naar het rijk der fabelen kan worden verwezen. Trouwens, hiervan zijn de katholieken zelf ook wel overtuigd geworden, want na een aanvankelijke aarzeling hebben zij zich met een grote voortvarendheid op de emigratie toegelegd, hetwelk kwalijk met contra-reformatorische inzichten verenigbaar zou zijn.

§ 6. *De hulp aan laag-ontwikkelde gebieden*

In het voorgaande merkten wij ter verklaring van de snelle aanwas van de Nederlandse bevolking reeds op, dat te onzent in onderscheiding van de overige West-Europese volken de geboortedaling zich eerst na de eeuwwisseling merkbaar deed gelden, terwijl zij bovendien een geheel eigen karakter vertoont.

Het is nu deze ontwikkeling, die haar stempel ook op de huidige wereldbevolking buiten de westerse samenleving drukt. Hier immers is de teruggang van de sterfte eveneens een indrukwekkend evenement, terwijl het geboortecijfer zich op een zeer hoog niveau handhaaft. Deswege is de groeisnelheid van de gehele mensheid zodanig gestegen, dat men niet ten onrechte van het woord „explosie” gebruik maakt. Reeds met enkele getallen wordt een genoegzaam beeld van de uitdijende mensheid verkregen:

<i>Medio</i>	<i>Wereldbevolking</i> <i>(in miljoenen)</i>	<i>Gemiddelde groei-</i> <i>snelheid per jaar</i>
1920	1810	
1930	2013	1,07%
1940	2246	1,10%
1950	2493	1,05%
1957	2795	1,65%

Indien het huidige geboortepil zich zou handhaven, terwijl de sterfte in een langzaam en gestadig tempo zou blijven dalen, dan leert een eenvoudige begroting, dat de aarde tegen het einde van deze eeuw weinig minder dan 7 miljard bewoners zou bevatten.

Voor al in dit licht dient men de hulp aan de laag ontwikkelde gebieden

³⁾ Wetenschappelijk onderzoek van de grondslagen der bevolkingsontplooiing.

te bezien. Hierbij denken wij dus niet aan incidentele hulpacties, die slechts ten doel hebben de desastreuze gevolgen van natuurrampen en misoogsten zoveel mogelijk af te wenden. Zulke steunverleningen liggen volkomen in de lijn van de huidige ontwikkeling, waarbij de wereld en haar bewoners meer dan ooit een eenheid vormen, zodat het lijden van een enkel lid tot bekommering van alle leden uitgroeit.

In dit verband gaat het echter om de permanente hulp aan onderontwikkelde regionen. Het ligt voor de hand, dat een zodanige bemoeiing zal worden ingeluid door het verstrekken van voedsel, kleding en medicamenten, teneinde de ergste nood te lenigen. Vooral deze activiteiten hebben er toe geleid, dat de sterfte in de desbetreffende gebieden drastisch werd verlaagd, terwijl daarnevens winsten van opvoedkundige aard konden worden geboekt. Op gevaar af misverstand te wekken, moeten wij hieraan evenwel onmiddellijk toevoegen, dat zulke inleidende voorzieningen in feite het beoogde doel dwarsbomen, indien zij een te grote tijdruimte omspannen. Want hoe breed de steunverlening ook wordt opgezet, zij zal in het algemeen weinig meer kunnen bewerken dan leniging van de ergste nood, zodat het betreffende volk slechts een glimp ontwaart van de welstand, die inherent aan een verbetering van de bestaansvoorwaarden kan zijn. En dan zal de toevoer van de allereerste levensbehoeften alras als de uiting van een wrede barmhartigheid worden gezien.

Het gaat dus ten diepste niet om provisorische hulp, doch om een weldoordacht samenstel van maatregelen, die een snelle ontwikkeling van primitieve levensomstandigheden naar verhoogde welvaart waarborgen. Daartoe zijn uiteraard ontzaglijke investeringen aan kapitaal en energie vereist, aangezien een alomvattende scholing ten gunste van produktieve arbeid gebiedend noodzakelijk is, waarbij in de verte het ideaal wenkt van een herboren samenleving, die in het geheel van de wereldlijke huishouding een scheppend en deswege lonend element kan worden genoemd. Alleen langs deze weg kan men een volk opheffen boven het nauwelijks aantrekkelijke perspectief, van nog juist voor de hongerdood te worden behoed.

Overigens is hiermede terzake van een welgefundeerd beleid zeker niet alles gezegd. En dan willen wij met een zekere nadruk stellen, dat een helpende en steunbiedende bevolking de stimulerende invloed van het eigen belang geenszins uit het oog behoef te verliezen. Zonder de inschakeling van deze factor zou naar luid van een eeuwenlange ervaring aan de actieve arbeid ten dienste van laag-ontwikkelde gebieden de hechte basis worden ontnomen. Het primaire doel om een onontwikkelde regio in het wereldproduktieproces in te schakelen, wordt in genen dele doorkruist, doch juist wezenlijk bevorderd, indien men hierbij de nationale belangen van de eigen bevolking strikt in het oog houdt.

Voor één oogmerk moet men zich evenwel bewust weten te hoeden. Het is natuurlijk zonneklaar, dat elke activiteit ten behoeve van een onderontwikkelde gebied tot mislukking zou zijn gedoemd, indien vakbekwame mensen uit het eigen land niet tot emigratie kunnen worden opgewekt. Vooral landen met een dichte en nog snel groeiende bevolking zullen ten deze het wenkende perspectief van een duurzame emigratie onderkennen, waardoor een inwonerssurplus met weinig moeite geëlimineerd kan worden. En toch zou zulk een intentie van een averechtse zienswijze ge-

tuigen. De ondervinding leert immers, dat in de gevallen, waarin de immigranten uit het initiatiefnemende land duurzaam de leiding in handen houden, zodat de autochtone bevolking⁴⁾ slechts tot taak heeft de veelal schamel beloonde arbeidskrachten te leveren, een anti-westerse stemming wordt gekweekt, die de gestadige ontwikkeling in belangrijke mate kan ondergraven. Daarom verdient het verre de voorkeur, dat de vreemdelingen zich zo spoedig mogelijk terugtrekken met behoud eventueel van zuiver adviserende bevoegdheden.

Wij ontkennen niet, dat de zuivere toepassing van al deze richtlijnen een schier bovenmenselijke inspanning kost; anderzijds herhalen wij, dat een ondoordachte wijze van hulpverlening nauwelijks of geen effect sorteert, doch wel weerbarstige gevoelens kan opwekken. Een grondige bestudering van het betreffende volkskarakter zal in elk geval aan het definitieve contact vooraf dienen te gaan.

Uit een demografisch oogpunt wordt de situatie nog extra bemoeilijkt, indien steun en bijstand zal worden verleend aan gebieden, waar tengevolge van de voortgaande sterftedaling reeds nu overbevolking dreigt. Er is weleens gespeeld met de gedachte, dat alsdan van buiten af hardnekkige pogingen moeten worden ondernomen, teneinde een massale emigratie naar minder bewoonde regionen te bewerkstelligen, doch wij menen op dergelijke illusies volstrekt afwijzend te moeten reageren. Wie zich voor ogen stelt, hoe moeilijk de harten en zinnen in het koele en berekenende westen op emigratie blijken te kunnen worden afgestemd, zal terstond beseffen, dat ware volksverhuizingen in andere delen van de wereld ten enen male uitgesloten moeten worden geacht. Hoe men de zaken ook keert of wendt, in beginsel dient men er van uit te gaan, dat elke bevolking de eigen problematiek tot oplossing heeft te brengen, tenzij men voedsel wenst te geven aan de onchristelijke overweging, dat aan oorlogen met oogmerken van gebiedsuitbreiding niet te ontkomen is.

Welnu, dan moet het vreedzaam binnendringen in dicht bevolkte gebieden evenzeer gedragen worden door het besef, dat welvaart en gemis aan verantwoordelijkheid elkander niet verdragen. Het laat zich verstaan, dat te dien opzichte de taak van de westerse mens zwaar en precair is, en zulks te meer, indien hij krachtens zijn innerlijke overtuiging naast, ja zelfs boven het materiële welzijn de dienst van het Evangelie plaatst. En toch ware het onoprecht de staf over adat en traditie met betrekking tot de nakomelingschap niet te breken; veeleer zal men de inheemse, onontwikkelde bevolking met grote wijsheid, liefde en tact moeten doordringen van het diepe besef, dat onder de gewijzigde omstandigheden het waarachtig volksbestaan door een ongebreidelde voortplanting wordt bedreigd. Ongetwijfeld zullen vele vooroordelen overwonnen moeten worden, doch men zal kracht kunnen putten uit de innerlijke overtuiging, dat de hoge belangen van het betreffende volk een aanpassing van de geboortefrequentie aan het sterk gedaalde sterftepeil vereisen.

§ 7. *Samenvatting*

Na de voorafgaande beschouwing zijn wij er ons andermaal ten volle van bewust, dat de vertolkte opvatting omtrent de noodzaak van inperking

---

4) De oorspronkelijke bewoners van het betreffende land.

der geboortefrequentie ter compensatie van de snelle daling der sterfte bij velen in onze kring gevoelens van twijfel en verontrusting zal teweeg brengen. Een weloverwogen bezinning omtrent de consequenties van het menselijk ingrijpen in de wetten der natuur, waaruit de sterftedaling is geresulteerd, zal geleidelijk, naar wij hopen en verwachten, de ogen openen voor de toelaatbaarheid van het menselijk handelen terzake van de contraceptie. Nogmaals: het gaat ten deze niet om iets nieuws, hetwelk althans de christenheid zou overrompelen. Want de geboortebeperving hier te lande, ook onder gereformeerden en rooms-katholieken, is een feit en het mag onder ons eigenlijk niet bestaan, dat wij enerzijds van de daarin voor land en volk rustende zegen profiteren, terwijl wij anderzijds de banvloek zouden hanteren. Bovendien is alom verontrusting merkbaar omtrent de geweldige aangroeiing van de Aziatische volken; te dien opzichte kan naar de mens gesproken uitsluitend een teruggang van het geboortecijfer uitkomst geven, maar zal men deze oplossing dan willen toejuichen, terwijl men ze voor zichzelf onder alle omstandigheden verwerpelijk acht?

Of wij dan geen oog hebben voor het grote gevaar van vervlakking en secularisatie, hetwelk met de toepassing van de contraceptie gepaard kan gaan? En of wij dan ganselijk geen rekening houden met Gods voorzienig bestel, hetwelk van de christen een ootmoedig vertrouwen vraagt? Deze en andere tegenwerpingen zijn ons waarlijk niet vreemd, want zij hebben gedurende vele jaren het eigen denken volledig in beslag genomen. Intussen hoede men zich ervoor om de genoemde bezwaren zodanig rondom het probleem van de geboortebeperving samen te trekken, dat zij elders niet of nauwelijks worden onderkend. En dat, terwijl men aanstonds zal moeten toestemmen, dat juist in deze eeuw van voortschrijdende techniek en levensverzadiging het kinderlijk geloofsvertrouwen van de christen onnoemelijk schade kan lijden. In dit tijdperk van toenemende wereldgelijkvormigheid is voorzeker bijzondere genade nodig om de ziel onbesmet te bewaren, maar juist deze langs de weg van een aanhoudende gebedsworsteling te verkrijgen genade zal ons ook met betrekking tot de contraceptie zodanig beschermen, dat de stille omgang met en het ootmoedig vertrouwen in de God onzer vaders niet worden belemmerd.

Ten besluite geven wij uiting aan de vaste overtuiging, dat de overdenking van het onlosmakelijk verband tussen bevolkingsgroei en verantwoordelijkheid eerlang tot een eenstemmige opvatting zal leiden.

BUITENLANDS OVERZICHT

DOOR

PROF. DR. L. W. G. SCHOLTEN

Voor al diegenen, die hun hart verpand hebben aan de bewegingen, die tot eenheid moeten leiden, moet de gang der ontwikkeling op staatkundig gebied teleurstelling op teleurstelling baren. In groter en kleiner kring doen namelijk de verdelende factoren hun werk; in verschillende grote politieke partijen, in naoorlogse allianties, in de verhouding van elkaar

overigens niet onwelwillend gezinde rassen. Wij geven enkele voorbeelden.

Reeds voorbereid door enkele ontwikkelingen tijdens de tweede wereldoorlog, ontstonden in verschillende landen nieuw georiënteerde rooms-katholieke partijen. In Frankrijk verscheen de Republikeinse volksbeweging, in België de Christelijke Volkspartij, in de Duitse Bondsrepubliek de Christen Democratische Unie, in Nederland de Katholieke Volkspartij. Het gemeenschappelijke van al deze organisaties was, dat de daarin gebundelde rooms-katholieken het sociale vraagstuk tot kernpunt van hun streven maakten. Voor de oplossing wensten zij een progressieve staatkunde. Dit laatste was volkomen in strijd met de tot dusver regelmatig gevolgde politiek. Immers de rooms-katholieken waren in de meeste landen conservatief, soms zelfs reactionair. Het gevolg daarvan was, dat de linkse groepen in de rooms-katholieken hun grootste tegenstanders zagen en dat zij hun afkeer overbrachten op godsdienstig gebied. De kerk verloor steeds meer haar vat op de arbeiders. En aangezien de tweede wereldoorlog op de maatschappelijke problemen steeds meer de aandacht had gevestigd, hield dit tevens in, dat de rooms-katholieke kerk, al was het maar uit eigen belang, een duidelijke sociale politiek moest gaan begunstigen. Zonder die had de rooms-katholieke kerk geen toekomst.

Dit alles werd mogelijk gemaakt door een versterking van neo-thomistische invloeden in verschillende landen. Tegelijkertijd wilden vooral de jongere rooms-katholieken doorbreking van de afgeslotenheid. Reeds voor de oorlog was dit vooral in ons land zichtbaar. Het scheen dus mogelijk, dat de nieuwe organisaties een scherpe progressieve koers zouden gaan zeilen. Zij zouden dan kunnen rekenen op de actieve of passieve steun van linkse vooruitstrevende groepen, dus van allerlei socialistische schakering. Natuurlijk gold hier echter als bezwaar dat in verschillende landen het socialisme sterk anticlericaal was. Maar men hoopte, dat dit zou verbeteren, als men maar eerst merkte, dat het inderdaad de rooms-katholieken ernst was met hun vooruitstrevende politiek.

In Nederland is deze gedragslijn met gunstige uitslag bekroond. In Italië is het dezer dagen tot een crisis gekomen. Voor een deel is dit niet te wijten aan enige leiders der Christen Democraten, maar aan enkele speciale Italiaanse factoren.

Tijdens de Italiaanse monarchie toch hebben de meeste rooms-katholieken op aanwijzing van hun kerkelijke overheden geweigerd aan het staatsbestuur deel te nemen. De „roverkoning” en zijn opvolgers, die de verminking van de kerkelijke staat hadden uitgevoerd of geweigerd hadden deze roof weer te herstellen, waren door de kerk veroordeeld. Als gevolg daarvan had de koning van Italië te tobben met liberale en socialistische en zelfs communistische elementen en hij vond daartegenover geen steun van de meer behoudenden en gezagsgetrouwen. Voor een zeer belangrijk gedeelte was dus het fascisme noodzakelijk bepaald. Evenwel bleek dat de verafgoding van de staat volkomen in strijd moest komen met de kerk.

Het fascisme viel en enkele jaren later ook de monarchie. Waar moest men nu het bindend element van de nieuwe staatsorde zoeken? Het communisme kon men zich in de volksvertegenwoordiging van de hals schuiven door een heel bijzonder kiesstelsel. Maar daarmee was men de communisten niet kwijt. Bovendien verdeelden de socialisten zich in een meer west-europees gezelschap en een groep, die al heel dicht bij de commu-

nisten stond. Ultramonarchalen en neo-fascisten kwamen steelsgewijze weer te voorschijn. En de christen democraten vormden juist geen meerderheid. Vandaar dat deze progressieve partij heen en weer schommelde tussen rechts en links. Zij was afhankelijk van de steun, die zij al of niet kreeg.

Na het ontstaan van de kabinetscrisis, nu enkele weken geleden, heeft Italië nu zeven mislukte kabinetsformaties meegemaakt. Soms streefde men naar links en hunkerde men naar de steun van de Nenni socialisten; dan weer richtte men de blik meer naar rechts. Maar steeds was het duidelijk dat de christen democraten hun eenheid zouden verliezen. Thans heeft na persoonlijk ingrijpen van de president een kabinet Tambroni een zwakke meerderheid gekregen in de senaat, die verkregen is door de steun van enkele neo-fascisten. Praktisch is er dus niet veel veranderd, sinds Tambroni zijn ontslag had gevraagd, toen zijn meerderheid afhankelijk was van uiterst rechtsen, wat door de grote meerderheid van progressieven niet geduld werd.

Feitelijk is de grote partij van de christen-democraten gesplitst. Er waren te veel tegenstellingen, sociaal en politiek. De kerkelijke autoriteiten hebben in het openbaar geen invloed uitgeoefend, omdat men zich niet huwen wil, of aan de linker- of aan de rechtervleugel der christen-democraten. Wel heeft men zich in geheel West-Europa bezorgd te maken. Immers indien de democratie, zoals die in de nieuwe grondwet wordt onschreven geen levenskansen meer heeft, dan zal Italië ten prooi vallen of aan herstel van het fascisme of aan een tirannie van het communisme.

Dergelijke centrifugale factoren schijnen ook aan het werk te zijn binnen de economische samenwerking, die men in West-Europa bezig is te vormen. Men zal zich herinneren, dat de geprojecteerde Europese Economische Gemeenschap naar binnen een zekere eenheid nastreefde, maar daardoor automatisch een scheur trok tussen de aangesloten zes mogendheden en de niet-aangesloten landen. Dit bleek nog sterker, toen onder leiding van Engeland zeven andere landen een vrijhandelszone in het leven riepen. Deze laatste groep was echter nog niet zo fijn bewerktuigd, zoals de E.E.G.

Wij willen thans niet ingaan op de bezwaren, die de E.E.G. intern opwierp. Om niet meer te zeggen, Nederland kreeg moeilijkheden met de handhaving van de positie van zijn internationaal vervoer en met de landbouw.

Evenwel nam in het algemeen de economische positie van de E.E.G. toe. Dit deed zich gevoelen in de Verenigde Staten, maar ook in Engeland. De economische leiders in Washington zagen de E.E.G. als een sterke concurrent. Vandaar dat men naar een vorm van samenwerking streefde, wat weer ging ten koste van de zogenaamde zeven, die onder leiding van Engeland staan. Macmillan heeft zijn ergernis hierover te kennen gegeven, toen hij in de Verenigde Staten vertoefde. Een waarschijnlijk opzettelijke onbescheidenheid van enkele ingewijden heeft doen weten, dat Macmillan de herinnering aan het continentaal stelsel ophaalde, zulks naar aanleiding van de economische eenheid der E.E.G. en hij schijnt daarna er op gezinspeeld te hebben, dat Engeland toen een verbond met Rusland heeft gesloten.

Dat klonk heel erg onprettig, vooral voor de Duitse Bondsrepubliek.

Bovendien was het verwijt aan de E.E.G. onverdiend, omdat men bij de oprichting van de E.E.G. heus wel naar Engeland om medewerking heeft uitgezien. Maar Engeland dacht meer aan zijn imperium dan aan zijn verbondenheid met het vasteland van Europa.

Natuurlijk volgde onmiddellijk de nodige correctie, maar de tegenpraak heeft een andere herinnering niet kunnen wegwissen, namelijk die aan het trouweloze Albion rondom de eeuwwisseling.

Voegt men bij dit alles de tegenstelling tussen Frankrijk en de Duitse Bondsrepubliek over de Oder-Neissegrens; die tussen Londen en Washington enerzijds en Bonn anderzijds over de positie van Berlijn; die tussen Frankrijk en zijn Navobondgenoten over het gebruik van de Franse vloot, zelfs in tijd van oorlog, dan kan men moeilijk ontkennen, dat er zich zeer gevaarlijke haarden van verdeeldheid aan het ontwikkelen zijn.

Natuurlijk zijn er ook verheugende feiten, die wijzen op een toenemende integratie. Maar men kan moeilijk blijven spreken over een algemeen verlangen naar sterker binding. Op zich zelf zou dit noodlottig kunnen zijn. Evenwel staan hier tegenover de centrifugale factoren, die in de niet-westerse wereld scheiding brengen.

In de eerste plaats wijzen wij daarvoor op hetgeen zich in Afrika afspeelt. Dit werelddeel maakt een stormachtige ontwikkeling door, zoals wij die in de laatste eeuw niet hebben gekend. En velen meenden reeds, dat er zich een groot Afrikaans rijk zou gaan ontwikkelen als tegenhanger van Europa en misschien ook van Azië.

Dat was overigens niet waarschijnlijk, omdat grote eenheden zich als regel niet vormen uit een aantal zwakke mogendheden, maar alleen door groeperingen om een sterke staat; men denke aan Duitsland en Italië en ook aan ons land, dat zich om het sterke Holland heeft gevormd.

Sterke staten vindt men in Afrika niet. Economisch zijn ze alle zwak. Bovendien is het intellect van de bevolking nog maar heel weinig ontwikkeld.

Nu heeft het pas onafhankelijke Ghana wel een figuur van groter formaat dan de rest. Misschien droomt deze wel over een Afrikaans leiderschap. In de onmiddellijke omgeving van dit gebied vindt men Frans Togoland, dat dezer dagen zijn onafhankelijkheid overeenkomstig de Franse toezeggingen heeft verkregen. De leider van Ghana, dat behoort heeft tot het Britse gebied, heeft nu onmiddellijk kenbaar gemaakt, dat hij Frans Togoland beschouwt als een provincie van Ghana. Togoland is daar zeer over verontwaardigd. Het wil onafhankelijk zijn, niet alleen van het westen, maar ook van zijn bureu. Bovendien wenst het de steun van het vroegere moederland te blijven genieten.

Nu zijn dit maar strubbelingen tussen twee kleine mogendheden. Maar wat er zal gebeuren, als er zich grotere eenheden hebben gevormd, die door innerlijke zwakte wel economische en politieke leiding van het westen nodig zullen hebben, zodat er gelegenheid is voor allerlei intriges van het buitenland, kan men alleen maar vermoeden. Heel gunstig staan de kansen voor een verenigd Afrika nog niet. Men denke aan „De stille Amerikaan” van Graham Greene.

Een gelijksoortige ontwikkeling zien wij in Zuid-Oost Azië. Toen het ging tegen het dusgenaamde westerse kolonialisme, was het vrij gemak-

kelijk tot een zekere eenheid te komen. Nu de staten vrij zijn ontwikkelen zich echter weer de tegenstellingen, die door de westerse machthebbers indertijd werden gereguleerd.

De belangrijkste is die tussen China en zijn bureu. Over de Chinese penetratie in Tibet spreken wij thans niet. India werd er door geprikkeld, vooral nadat de Dalai Lama in India asyl had gevraagd en gekregen . . . De verhouding tot Rusland is er ook niet door verbeterd. Maar waarschijnlijk denkt de Chinese strategie in afstanden, die zich aan het westerse voorstellingsvermogen onttrekken. Het denkt aan de grenzen met Nepal, maar ook met India. Men herinnert zich welke daden van agressie China heeft gepleegd op de grenzen met India. Volgens de oosterse methodes wil men de verschillen oplossen in de eerste plaats door onderhandelen. Zelfs was China bereid zijn regeringsleider naar India te zenden. De ontvangst was koel. Bovendien stond men aan beide zijden stevig op het eigen standpunt. Het gevolg was te voorzien. Er is geen oplossing gevonden. Wel hoorde men tegelijkertijd het bericht, dat men in India een krijgsschool heeft opgericht, de eerste van dit soort. Het bewijst wel, dat men in India begrijpt, dat het thans gaat over het Aziatische leiderschap. China heeft zijn getalsterkte voor, evenals zijn militaire ontwikkeling. India kan steunen op zijn grotere kracht, gelegen in zijn diepe levensbeschouwing.

Indien deze tegenstelling zich verder ontwikkelt en de moeilijkheden met Nepal wijzen ook in deze richting, zal daardoor automatisch ook de onderlinge verhouding tussen het westen en de communistische wereld zich wijzigen.

BOEKBESPREKING

DR. J. G. KNOL, *Enkele aspecten van het vraagstuk der rechtvaardige inkomensverdeling*. Openbare les, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van lector in de faculteit der economische wetenschappen aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, op 9 oktober 1959. Erven F. Dohn, Haarlem. Prijs f 1,20.

Men kan zich de vraag stellen aan welke eisen een inaugurele rede van een nieuw benoemde hoogleraar c.q. een openbare les van een nieuw benoemde lector dient te voldoen, wil zij als zodanig geslaagd heten. Vanzelfsprekend is, dat zij betrekking dient te hebben op het onderdeel van de wetenschap waarin de hoogleraar c.q. lector, gaat doceren. Voorts dient zij wetenschappelijk verantwoord te zijn. Zonder te willen stellen dat een hoogleraar c.q. lector er wetenschappelijk nooit eens naast mag zijn, verdient het toch weinig aanbeveling dit te riskeren aan het begin van de ambtsperiode, wanneer men zich dus nog een naam als man van wetenschap moet verwerven. Maar als voornaamste voorwaarde waaraan een inaugurele rede c.q. openbare les moet voldoen, zou ik toch willen stellen dat zij begrijpelijk moet zijn, zo begrijpelijk dat zij door de gemiddelde aanwezige zonder al te grote inspanning al luisterend kan worden

opgenomen. Daarbij dient terdege in aanmerking te worden genomen wie die gemiddelde luisteraar is. Dit zijn maar zeer ten dele lieden, geschoold in de tak van wetenschap waarvoor de hoogleraar c.q. lector is benoemd. Dit geldt ook voor veel leden van het curatorium en van de senaat, die ambtshalve aanwezig zijn. Maar het geldt vooral voor familieleden en bekenden van de hoogleraar c.q. lector, die vanwege banden van vriendschap e.d. „door hun aanwezigheid van hun belangstelling blijk geven”, zoals de geijkte term luidt. Het bijzondere karakter van het aanwezige gezelschap dient m.i. bepalend te zijn voor de inhoud en vormgeving van de inaugurele rede c.q. de openbare les. Later bij zijn colleges mag de docent zo ingewikkeld zijn als hij zelf verkiest. De studenten komen — zij het zuchtend — toch wel. Maar bij de intrede komt een groot deel der aanwezigen „uit belangstelling” en deze belangstelling dient door de spreker gehonoreerd te worden in de vorm van een aangename en bevattelijke rede.

Welk *judicium* dient nu de openbare les van dr. J. G. Knol in verband met het laatstvermelde gezichtspunt te worden gegeven? M.i. niet anders dan onvoldoende. Deze les is qua opzet en inhoud veel te zwaar en ook te ingewikkeld. Dr. Knol is zich blijkbaar een ogenblik bewust geweest van het bijzondere karakter van een openbare les. Hij begint de les, zoals dat met vrijwel alle soortgenoten het geval is, populair, nl. met een verslagje van een verjaardagsvisite. Maar hij houdt dit maar een halve pagina vol. Want direct daarop wordt het wetenschappelijke ernst tot het bittere einde toe, zonder een lichtstraaltje in de vorm van een tussentijds grapje voor de ongeschoolde toehoorder, die naar ik vrees de draad van het betoog reeds op de tweede of derde pagina is kwijtgeraakt. Ik acht dit bijzonder jammer. Want het voordeel van de economische wetenschap is, dat, zolang geen wiskundige symbolen worden gehanteerd, hetgeen dr. Knol nergens doet, men met het gezonde verstand een heel eind komt, hetgeen dr. Knol trouwens in zijn populaire halve bladzijde toegeeft. Bovendien komt het vraagstuk der rechtmatige inkomensverdeling, zoals dr. Knol blijkens diezelfde halve bladzijde aanneemt, voor op het repertoire van normale verjaardagsvisites „waarbij de niet vakman zich de meest boude uitspraken meent te kunnen veroorloven”. Het moet dan ook mogelijk zijn over de rechtvaardige inkomensverdeling een betoog op te bouwen dat wetenschappelijk verantwoord is en toch de geïnteresseerde niet-vakman aanspreekt, dat als het ware zou kunnen dienen als leidraad voor toekomstige verjaardagsvisites. Naar ik meen heeft dr. Knol deze kans doordat hij als vakman zijn openbare les met veel wetenschappelijk lofwerk heeft willen opsieren, voorbij laten gaan¹⁾.

Toch is de gedachtengang die dr. Knol ontwikkelt helemaal niet zo ge-

¹⁾ Ter ondersteuning van mijn opvatting dat het door dr. Knol gehouden betoog als openbare les onbevredigend is, moge ik wijzen op enkele passages die door hun wetenschappelijke terminologie en hun compactheid het de „belangstellende toehoorders en toehoorders” — aangenomen dat ze daartoe op dat moment nog daadwerkelijk gerekend konden worden — wel zeer duidelijk zullen hebben gemaakt, dat deze les toch eigenlijk niet voor hen bestemd was. Zo lees ik op blz. 3 in een betoog dat handelt over de verhouding van de functionele en de personele inkomensverdeling: „Het probleem werd echter urgent, toen bleek, dat, dank zij een van het model afwijkende constellatie van marktomstandigheden, het produktiemiddel bij voorondersteld winststreven, slechts aanspraak kon maken op de, door het betref-

compliceerd. Zij komt in wezen hierop neer dat het bij het vraagstuk van de rechtvaardige inkomensverdeling niet alleen aankomt op de verdeling en eventueel herverdeling van het bestaande nationale inkomen, maar dat tevens in aanmerking moet worden genomen de mogelijkheid het nationale inkomen als geheel in stand te houden. Of, zoals dr. Knol het zegt: het streven naar een meer aanvaardbare inkomensverdeling is niet slechts een streven naar meer inkomen voor bepaalde groepen op een bepaald moment, maar ook het streven naar een doelmatige economische orde, waarin blijvend sprake kan zijn van een rechtvaardige inkomensverdeling²⁾. Waar het dus op aankomt is, dat bij het vraagstuk der inkomensverdeling onderscheid gemaakt dient te worden tussen de rechtvaardigheid en de economische doelmatigheid, waarbij deze twee grootheden niet noodzakelijk en zelfs waarschijnlijk niet samen zullen vallen. De vraag rijst dan wat primair gesteld moet worden. Dr. Knol neigt, blijkens zijn gehele betoog er toe, wat van de rechtvaardigheid op korte termijn op te willen offeren aan de economische doelmatigheid op langere termijn, zulks uit overweging dat op deze wijze op den duur een hoger inkomen ook voor de lagere inkomensgroepen kan worden bereikt. Bij zijn conclusie komt hij immers tot de uitspraak dat het vraagstuk van de rechtvaardige inkomensverdeling niet zo zeer een kwestie van inkomensnivellering is, als wel een zaak van stimulering van de produktiviteit van de lagere inkomens³⁾. Dr. Knol acht in dit verband een vergroting van de kapitaalvoorraad — en dus het in stand houden van voldoende besparingen — essentieel. Naar zijn mening beperkt deze noodzakelijkheid de mogelijkheid om in de bestaande inkomensverdeling al te rigourens in te grijpen.

Hierbij meen ik de volgende kanttekening te moeten plaatsen. Met het opvoeren van de produktiviteit van de lagere inkomensgroepen wordt weliswaar bereikt, dat een meer aanvaardbaar inkomensniveau tot stand komt. Maar daarmee is het punt van de rechtvaardige inkomensverdeling op langere termijn gezien nog niet opgelost. Immers met het door dr. Knol eveneens aangegeven middel van het dienstbaar maken van het onderwijs aan de opvoering van de produktiviteit kan weliswaar een betere gemiddelde inkomenspositie van bepaalde bevolkingsgroepen, met name van de werknemers, worden verkregen, maar daarmee blijft het probleem van de inkomensverhouding t.o.v. de groep zelfstandigen bestaan. Besparingen zijn nodig voor de toekomstige economische ontwikkeling, maar moeten deze besparingen perse in de sector van de zelfstandigen geschieden? Investeringsvoorwaarden voor de toekomstige welvaart maar dient de volledige zeggenschap over deze investeringen

---

fende produktiemiddel, veroorzaakte marginale opbrengst, die afweek van de waarde van het grensprodukt."

Nog moeilijker is het op blz. 10, waar in een betoog over de „welfare economics” produktdifferentiatie wordt geïntroduceerd en het volgende wordt gesteld: „De voorwaarde bijv. dat de prijs gelijk zou zijn aan de marginale kosten leidt dan tot een verlies, daar in zulk een toestand de gemiddelde totale kosten hoger zijn dan de marginale kosten en zeker ook niet minimaal. De consequentie zou dan kunnen zijn, dat men de produktie ging vergroten om minimale kosten te verkrijgen, maar dit zou weer ingaan tegen de winstmaximering, zoals die gegeven is door het snijpunt van marginale kosten en marginale opbrengst.”

²⁾ blz. 6.

³⁾ blz. 15.

uitsluitend bij de groep van de zelfstandigen te berusten? Dit zijn vragen waarop dr. Knol in zijn openbare les geen antwoord geeft. Hij behoefde dit ook niet te doen omdat hij, zoals hij zelf zegt, slechts enkele richtlijnen heeft willen aangeven, daar een uitvoerige analyse onmogelijk was. Dit neemt niet weg dat deze vragen er zijn en dat het zeker op de weg ligt van de economische faculteit van de Vrije Universiteit een verdere bijdrage bij de beantwoording ervan te leveren.

P. G. RIDDER

CALVIJNS ETHIEK VAN HET SOCIAAL-ECONOMISCHE LEVEN

DOOR

B. GOUDZWAARD, ECON. DRs.
medewerker aan de Dr. A. Kuypersstichting

Calvijs tijd

Een middeleeuwse legende verhaalt ons, hoe een zekere persoon eens in een klooster in alle hoeken en gaten duivels aantrof, terwijl hij op de marktplaats er maar één zag, boven op een zuil gezeten. Hij verwonderde zich hierover en sprak zijn verbazing uit tegenover een geestelijke. Deze had echter de verklaring onmiddellijk bij de hand: „In de kloosters is er een groot aanbod van duivels nodig, om de monniken te kunnen verleiden. Op de markt is één ruimschoots genoeg, want daar is ieder mens uit zichzelf al een duivel”¹⁾.

Dit bepaald niet vleierende oordeel kan als typerend gelden voor de wijze, waarop men in de middeleeuwen dacht over handel en koopmansstand. Men mócht de kooplieden niet. Zij werden beschouwd als mensen, die zich ten koste van anderen pogen te verrijken; die reeds vanwege het beroep, dat zij uitoefenen, het oor aan de duivel moeten hebben geleend.

Vanwaar deze negatieve zienswijze? Deze is alleen goed te verstaan, wanneer wij letten op de in die tijd heersende omstandigheden. Zowel de levenspraktijk als de levensbeschouwing van die dagen gaven tot dit negatieve standpunt aanleiding.

In de praktijk werd men in de middeleeuwen geconfronteerd met de excessen, die zich in de handelssteden van Noord-Italië voordeden. De renaissance was daar in opkomst: een nieuwe geest van menselijke zelfbewustheid, die op alle levensterreinen doorwerkte en alras geheel Europa in onrust zou brengen. In het economisch leven veroorzaakte dit nieuwe besef van menselijke eigenwaarde een sterke uitbreiding van de handelsactiviteiten, welke expansie echter gepaard ging met een toenemende bandeloosheid en immoraliteit. Voor de middeleeuwse christen vormden deze praktijken een afschrikwekkend voorbeeld. Hij deed er daarom goed aan, het beroep van koopman te mijden: men moest zichzelf niet in verzoeking brengen.

Daarnaast droeg ook de leer en de levensbeschouwing van die dagen ertoe bij, dat handel en koopmansstand niet hoog stonden aangeschreven. De *scholastiek* — het kerkelijk leersysteem uit de tijd der middeleeuwen — huldigde een maatschappijbeschouwing, die een dynamische en vooruitstrevende stand als de koopmansstand in feite niet kon dulden. De mense-

---

1) Geciteerd bij J. B. Kraus, *Scholastik, Puritanismus und Kapitalismus*, blz. 78.

lijke samenleving werd door de scholastiek naar het paulinische beeld uit 1 Cor. 12 gezien als een schoon organisme, waarin de verschillende delen, de edele en de minder edele, zijn samengevoegd tot één doelgericht geheel en intussen elkander dienstbaar zijn in onderling hulpbetoon, met behoud van elks eigen plaats en waarde. Zo dienden ook de verschillende *standen* elkander behulpzaam te zijn, en elkanders plaats en waarde te eerbiedigen.

In dit schema nu viel de handel min of meer uit de toon. De activiteiten van de koopmansstand konden door de scholastiek alleen dán worden gebillijkt, wanneer de handelaren zich ook in financieel opzicht niet zouden verheffen boven de andere standen; wanneer zij besef zouden hebben van hun bescheiden plaats in het organische geheel van de menselijke samenleving. En daar ontbrak het nu juist aan! De koopmansstand wilde steeds maar méér en hoger dan hem toekwam. De koopman was er van nature op uit, zich ten koste van anderen te bevoordelen en omhoog te werken. Geen wonder, dat de scholastiek alle aspiraties van de kooplieden argwanend gadesloeg, en hun winzucht beschouwde als een kwaadaardig gewel in het schone organisme van de menselijke gemeenschap.

Zij poogde de koophandel in toom te houden door middel van het beginsel van de „rechtvaardige prijs”. Dit beginsel hield in, dat bij elke koopovereenkomst de prijs zo moest worden vastgesteld, dat beide partijen *gelijke* voordelen van de transactie zouden genieten. Een goed mocht daarom niet boven zijn waarde verhandeld worden; dat zou de koper benadelen. De waarde van een goed zag men daarbij in hoofdzaak bepaald door de hoeveelheid arbeid, die aan het goed was besteed. Een en ander kwam hierop neer, dat in de gedachtengang van de scholastiek geen prijs zou mogen afwijken van het totaal der produktiekosten van het goed in kwestie. Dit was een onmogelijke eis; de handel werd op deze wijze aan handen en voeten gebonden. Want waar de prijs gekoppeld is aan de kosten, is de kans op een echte handelswinst nihil. Voor de handelaar werd zodoende elke mogelijkheid, om door het maken van winst zijn bedrijf tot bloei te brengen, afgesneden.

Het principe van de „rechtvaardige prijs” vloeit voort uit het statische karakter van de scholastieke maatschappijbeschouwing. De standsverhoudingen mochten niet worden aangetast! Daarom kon geen koopcontract worden geduld, dat voor de ene partij meer voordelen opleverde dan voor de andere. Want wanneer dat geschiedt, is de balans uit zijn evenwicht: het maatschappelijk evenwicht tussen de standen dreigt dan te worden verstoord.

Terzijde moeten wij hier vermelden, dat het beginsel, dat beide partijen evenveel profijt van de koop (ruil) dienen te trekken — het zgn. *gelijkheidsbeginsel* — door de scholastiek ook op de *rentevorming* is toegepast. Het lenen van geld brengt voor de lener geen extra arbeid of kosten mede; er mag dus geen prijs voor worden gevraagd. Wanneer dit toch zou worden gedaan, zouden de voor- en nadelen van het contract niet gelijk over de contractanten zijn verdeeld en zou de harmonie der standen worden ondergraven. Bovendien: zou geld geld kunnen voortbrengen, zoals een paard een veulen voortbrengt?

Dezelfde gedachte van de handhaving van de maatschappelijke harmonie leverde ook de achtergrond voor het zgn. *concurrentieverbod*, dat aan

de handel en gilden werd opgelegd. Concurreren betekent: iemand uit zijn broodwinning stoten; en dat is een regelrechte inbreuk op het geboden maatschappelijke evenwicht. Toch kende de middeleeuwse samenleving een uitzondering op de regel, dat men zich niet ten koste van anderen mocht verrijken. Het waren de kerk en de geestelijkheid, die op deze regel inbreuk maakten. Eens, bij het zien van de majesteitlijke pracht van de gothische kathedralen, riep St. Bernard uit: „Zo brengt dan toch geld weer geld voort! O, ijdelheid der ijdelheden! De kerk is vol luister in haar muren, maar bedelaarster in haar armen. Zij kleedt haar stenen in goud, maar laat haar zonen naakt en onbekleed.”²⁾

Zoals reeds gezegd: het economisch leven kon zich op deze wijze niet ontplooiën; het bleef verstarde zolang het onder deze kerkelijke ethiek gevangen bleef en zich in dit keurslijf moest bewegen. Is het een wonder, dat, toen het economisch leven toch de kans kreeg, zijn vleugels uit te slaan, men van de weeromstuit geen enkele binding meer wilde erkennen, en zich overgaf aan economische *bandeloosheid*? Want zo is de ontwikkeling in de Italiaanse koopmanssteden inderdaad te kenschetsen: men kende geen grenzen meer in zijn winstbejag, „zaken zijn zaken” was het principe; er ontstond een keiharde, rationalistische levenshouding. De statische en organische structuur van de middeleeuwse samenleving sloeg om in een maatschappijvorm van dynamische en radicaal-individualistische aard. Dr. Von Martin vertelt in zijn boekje *Die Soziologie der Renaissance*³⁾ hoe men zelfs zijn persoonlijk leven terugbracht in economische denkschema's. Zo had een zeker koopman een vete met een andere koopman, en „boekte” dit in zijn normale bedrijfsboekhouding debet met als omschrijving: „N.N. is mij zijn leven schuldig”. Enkele dagen later vinden we in diezelfde boekhouding onder credit: „N.N. schuld voldaan”. Zelfs leven en dood plaatste men in het kader van economische winstgevendheid.

Als Johannes Calvijn zijn *Institutie* schrijft, is de renaissance al geruime tijd in opmars. Macchiavelli heeft al geschreven, dat de staat zich niet onder de moraal behoeft te buigen, maar zijn *eigen* moraal kan scheppen. Amerika en Indië zijn reeds ontdekt. Het zwaartepunt van de Europese handel is zich naar de Nederlanden (Antwerpen) aan het verschuiven. De rooms-katholieke kerk heeft echter nog grote macht over de geesten; het gelijkheidsbeginsel, en het daaruit voortvloeiende renteverbod, belemmeren nog steeds de economische ondernemingszin.

Welke houding neemt Calvijn aan tegenover dit alles? Kiest hij in de kwestie van de ethiek van het sociaal-economisch leven de zijde van de roomse kerk? Of levert hij zich in feite uit aan de ongebondenheid van de renaissance? Het dilemma lijkt onontkoombaar. Reglementeert Calvijn het economisch leven, of laat hij het vrij?

Calvijns weg

Een half jaar geleden is een boek uitgekomen, dat ons over Calvijns gedachten ten aanzien van de ethiek van het sociaal-economische leven nader

²⁾ Geciteerd bij Tawney, *Religion and the rise of Capitalism*, blz. 42.

³⁾ Thans in Nederlandse vertaling verschenen in de Aulareeks onder de titel *De Sociologie van de Renaissance*.

kan informeren: *La pensée économique et sociale de Calvin* (Het economische en sociale denken van Calvin), geschreven door dr. A. Biéler, theoloog en econoom tegelijk, studentenpredikant aan de universiteit te Genève.

Het grote voordeel van dit boek is, dat het voor ongeveer 50 % bestaat uit citaten uit Calvijns eigen werk. Wordt in andere boeken veelal volstaan met een vermelding van vindplaatsen in een voetnoot, hier zijn alle bewijspplaatsen voluit in de tekst opgenomen. De auteur verdient daarbij de lof, dat hij niet zijn persoonlijke gedachten over Calvin vooropstelt, maar zich beperkt tot een objectieve weergave van Calvijns eigen bedoelingen.

De titel van het boek is enigszins misleidend. Calvin heeft er nooit naar gestreefd een afgerond economisch gedachtenstelsel te geven; hij raakt de economische problemen slechts dan aan, wanneer zij ter sprake komen in zijn pastorale arbeid, wanneer hij de gelovigen moet adviseren over de houding, die zij in het maatschappelijke leven hebben in te nemen. Het blijft dus bij een *ethiek* van het economische leven, hetgeen Biéler in zijn voorwoord trouwens niet ontkent.

Uit Calvijns preken, brieven en bijbelcommentaren is een helder beeld te verkrijgen van de visie, die de grote reformator had over het sociale en economische leven van zijn tijd. Daarnaast zijn de praktische maatregelen van belang, die hij in Genève het stadsbestuur heeft aanbevolen teneinde daar tot gezondere sociaal-economische verhoudingen te geraken. Het is niet de bedoeling, hier lang bij deze maatregelen stil te staan. Wij volstaan met het noemen van de voornaamste. De verlening van gratis doktershulp aan de armen; de prijsvaststelling van brood, wijn en vlees; reglementering van de arbeidsduur; de verplichting tot het volgen van het lager onderwijs; de revalidatie van invaliden en zieken; openbare werken en herscholing van werklozen; hulp aan passerende vreemdelingen; instituering van het diaconaat; verbod van bedelarij omdat daartoe in Genève geen reden meer bestond.

De prijsvaststelling van brood, wijn en vlees (de noodzakelijke levensbehoefte in die tijd) is met name interessant. Deze was nodig, omdat de prijzen voortdurend bleven stijgen, zodat de minvermogenden gebrek gingen lijden. Calvin leefde dus in een tijd van inflatie! De oorzaak hiervan lag niet alleen in de grote toevloed van edele metalen in het oude Europa door de ontdekking van de nieuwe wereld, maar ook in de grote toevloed van immigranten in Genève, vanwege de geloofsvervolgving in Frankrijk. Bovendien hielden de handelaren de prijzen *kunstmatig* hoog; zij maakten misbruik van de schaarste aan al deze goederen.

Zulke handelspraktijken vonden bij Calvin geen genade. Op de kansel heeft hij deze gestriemd: door zo te doen, is men niet alleen dief, maar ook moordenaar, want dit is niets anders dan het leven van de naaste in gevaar brengen. Op deze wijze grijpt men de arme bij de keel!

Uit dit optreden van Calvin blijkt reeds, dat de bandeloze renaissancegeest niet de zijne is, want hij ziet wel degelijk normen, die voor het bedrijven van de handel zijn gesteld. Maar dat zagen de scholastici vóór hem ook reeds. In zoverre is er niets nieuws onder de zon. Maar wat is dan het werkelijke verschil tussen Calvin en de scholastieke leer? Of bestaan er geen verschillen tussen beide?

Het is met name de verdienste van prof. Bohatec uit Wenen⁴⁾, de grondgedachte van Calvijns ethiek van het sociaal-economische leven te hebben blootgelegd. Deze is in twee korte uitdrukkingen samen te vatten: de idee van de *samenleving als organisme* en de idee van *recht en billijkheid* in persoonlijke verhoudingen.

Dat Calvijn de menselijke samenleving als een organisch verband ziet, heeft hij met de scholastiek gemeen. Evenals zij onderscheidt hij verschillende standen en groepen in de samenleving, „in die heilige gemeenschapsband”, waarin „allen elkanders naasten” zijn, omdat zij allen *mens* zijn⁵⁾. Er is echter een markant verschil tussen beiden. Bij de scholastiek vinden wij de idee, dat de standen een verschillende waarde hebben, en daarnaar zijn te rangschikken. De laagste standen zijn die, welke voor het levensonderhoud van de mensen zorgen; de hoogste stand is de geestelijkheid. Er is zo een geleidelijke opklimming van het rijk der natuur tot dat van de genade. Het is de kerk, die alle standen en samenlevingsvormen onder haar beheer neemt, aan iedere stand afzonderlijk zijn plaats aanwijst, en de voor elke stand gepaste deeltaak regelt met het oog op het door God gestelde doel van het geheel⁶⁾.

Bij Calvijn zijn de standen voor God gelijk. Zij staan niet boven elkaar, waardoor zij in een hiërarchische rangschikking tot God zouden opklimmen, maar zij staan alle rechtstreeks voor Gods aangezicht. Daarom kan er geen verschil in waarde bestaan tussen de geestelijke stand en de wereldlijke standen⁷⁾. De weg tot Gods genade is niet meer geblokkeerd door de noodzakelijkheid van de kerkelijke heilsbemiddeling. Koop en verkoop, dagelijkse arbeid, zij vinden plaats vlak voor het oog van de levende Christus.

Dit betekent een ommekeer in de ethiek van het economische leven. Het is een stap van enorme draagwijdte. Het natuur-genade-schema wordt hier tot in de wortel doorbroken.

Reeds in de oude kerk was dit schema opgekomen. De dwaling, dat er buiten de *institulaire* kerk geen zaligheid zou zijn, zette al vroeg in. Zij werd gecanoniseerd door het dogma van de sacramenten als voertuigen van genade: als er buiten de sacramenten geen heil is, en het de priester is die de sacramenten bedient, dan is er ook buiten de priester en daarmede buiten de kerk, geen heil meer te vinden⁸⁾.

Maar hoe meer het heil werd vereenzelvigd met het kerkelijke ambt, hoe meer het leven buiten de kerk in zijn geheel wereld werd genoemd⁹⁾. En daarmede kwamen de staat en het gehele sociaal-economische leven in principe op het terrein van de boze te liggen. Zij moesten door de kerk

4) In zijn boek: *Calvins Lehre von Staat und Kirche*, Buch IV: *Die einzelnen Stände in dem Staatsorganismus*. Verder van zijn hand: *Calvin und das Recht* en verschillende artikelen in *Philosophia Reformata* en *Anti-Revolutionaire Staatskunde*. Tot onze teleurstelling kwam Bohatecs naam niet voor in de uitgebreide literatuurlijst van dr. Biéler.

5) Calvijn, commentaar op Lucas 10 : 30. Biéler, a. w., blz. 234. Hieruit blijkt duidelijk, dat de gemeenschap tussen de mensen bij Calvijn niet bij de kerk ophield, zoals wel eens wordt gesuggereerd (o.a. door Troeltsch en Kraus).

6) Troeltsch, *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*, blz. 322.

7) Bohatec, *Calvins Lehre von Staat und Kirche*, blz. 635; Biéler, a. w., blz. 413 e.v.

8) Troeltsch, *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*, blz. 89.

9) Troeltsch, a. w., blz. 93.

worden geheiligd, alvorens zij voor het aangezicht van God konden bestaan. De natuur behoefde het licht van de kerkelijke genade. Calvijn gaat er daarentegen van uit, dat staat en sociaal-economisch leven zijn geheiligd in Christus Jezus, en daarom juist *niet* op het terrein van de boze liggen. Hij spreekt daarom met de grootste vrijmoedigheid over de *christelijke* staat, over *christelijke* raadszalen, over het *goddelijk* beroep. In een brief aan de hertog van Somerset stelt hij, dat de regeerders de onderscheidingsteken van hun waardigheid ondergeschikt moeten maken aan de geestelijke scepter van Christus. Aan Edward VI schrijft hij: „Het is een onschatbaar voorrecht, Sire, dat God het U geschonken heeft een christelijke koning te zijn, wat zeggen wil, dat Gij Hem als Leider dienen wilt. Want alles behoort Gode en onze dierbare Verlosser, Die ons zo duur gekocht heeft, te worden gewijd”¹⁰). En ten aanzien van het sociaal-economische leven zegt hij in een preek over Matth. 3 : 11—12, dat God zelf ons roept tot ons beroep. „Het woord „beroept” is ook door „appèl” weer te geven: en dit appèl houdt in, dat God met Zijn vinger wijst en tegen ieder zegt: Ik wil, dat u zo en op geen andere wijze leven zult”¹¹).

Op onnavolgbare wijze toont Calvijn de betekenis aan van schepping, zondeval en verlossing voor het sociaal-economische leven. Zijn idee van de samenleving als organisme is geheel van dit grondmotief doortrokken.

In Zijn *schepping* heeft God de mensen niet allen gelijk gemaakt. Zij verschillen in vaardigheid, sexe, aanleg, en daardoor ook in macht. God heeft dit niet zonder grote wijsheid gedaan. Deze verschillen bewerken, dat de mensen verplicht zijn met elkander gemeenschap te onderhouden en tot een gestage uitwisseling van geestelijke, materiële en culturele goederen te komen. Met grote instemming citeert Calvijn de oude regel, dat de mensen voor elkander geboren zijn¹²). Deze uitwisseling, ook van materiële zaken, zal spontaan moeten geschieden. Zo is het Gods wil: voor een *ieder* heeft God de vruchten van de schepping bestemd. In Gods schepping is er niemand te veel.

Het is echter de *zonde*, die deze opzet heeft verwoest. Door haar wordt deze spontane uitwisseling belemmerd, en is het schrijnende verschil tussen grote rijkdom en diepe armoede in de wereld gekomen. De natuurlijke orde in de samenleving, die rust op de economische solidariteit tussen de mensen, is hierdoor tot in de wortel aangetast.

Het is in Christus, dat de samenleving weer aan haar doel zal kunnen gaan beantwoorden; door Hem is de mogelijkheid van waarachtige gemeenschapsdienst weer gegeven. De kerk mag in deze gebroken wereld van dit unieke herstel door Christus getuigenis afleggen. Daar worden, als het goed is, de consequenties van Christus' verlossing openbaar: daar wordt dan de spontane uitwisseling weer gevonden, die de wereld verloren heeft. De verlossing in Christus wil niet zeggen, dat alle verschil tussen de mensen behoort te verdwijnen. Integendeel: juist door middel daarvan wil God de gemeenschap tussen zijn schepselen bewerken. Maar wel worden de verschillen berooft van het scheidings-brengend karakter, dat de zonde daaraan heeft gegeven. In Christus worden — nog steeds:

¹⁰) W. de Zwart, *Calvijn in het licht zijner brieven*, blz. 120, 130.

¹¹) Biéler, a. w. blz. 404.

¹²) Biéler, a. w. blz. 235.

als het goed is — de juiste verhoudingen weer gevonden. In Hem vinden werkgever en werknemer een goede verstandhouding. In Christus komt de rijke de arme te hulp, omdat hij weet, voor Christus arm te zijn. Als Calvijn op een ding gehamerd heeft, dan is het op het verlenen van spontane hulp aan de armen. Geen wonder, want voor Calvijn stond of viel hiermede het getuigenis aan de wereld, dat Christus inderdaad de schepping heeft verlost. De arme is voor Calvijn de procureur, die in het leven der dankbaarheid Christus mag vervangen totdat Hij terugkomt, en die het goddelijke ambt heeft gekregen, de rijken op hun geloof te beproeven¹³). Het geven aan de armen is de voorwaarde, waarop God aan iemand rijkdom geeft. De witte kleren van hen, die in luxe baden, zijn met het bloed van de armen bekleet¹⁴). Het is een *leugen*, als het geestelijke leven niet uitkomt in materiële daden¹⁵).

Zo dienen de leden elkander tot hulp te zijn als leden van één organisme.

Het is in verband met deze gedachte, dat Calvijn ook tot een meer positieve waardering van de koopmansstand komt dan de scholastiek. De handel krijgt bij hem een zeer belangrijke taak te vervullen: *tussenschakel* in de uitwisseling van goederen tussen de mensen. Biéler noemt de zin van het koopmanschap: „expression de la solidarité humaine et signe de la communion spirituelle”¹⁶). Ook de koopman drijft handel voor het aangezicht van Christus.

Maar dan is de koopman niet meer vrij om te doen wat hij wil. Dan zullen al zijn handelingen *recht en billijk* moeten zijn, zo hij in dit leven Christus niet te schande wil maken.

Hiermede stoten we op het tweede grondprincipe van Calvijns ethiek van het sociale en economische leven: de gedachte van *recht en billijkheid* (droit et équité). Bohatec vertaalt dit principe in de volgende woorden: billijkheid is de eis dat ieder het zijne toekomt, dat, waar hij recht op heeft; dat de een zich niet met de ander in ware broederlijkheid, menselijkheid en loyaliteit zal verstaan, en alles zal doen wat hij voor zich van anderen verlangt¹⁷). Dit beginsel is afgeleid van de evangelische regel van Matth. 7 : 12: „Alles nu wat gij wilt, dat u de mensen doen, doet gij hun ook alzo.” Het is dus niet nieuw. Maar het gebruik, dat Calvijn er in dit verband van maakt, opent vooruitzichten. Met deze regel bindt hij het sociaal-economische leven aan de christelijke ethiek, zonder de *ontplooiing van dit leven in de weg te staan!* Dit is het antwoord aan scholastiek en renaissance. De scholastiek offerde de economische ontplooiing op aan haar ethiek, de renaissance gaf de ethiek prijs terwille van de economische ontplooiing. Bij Calvijn zijn geen van beide prijsgegeven. *Want billijkheid en economische ontplooiing zijn volkomen met elkander in harmonie.*

Een tweetal toepassingen van het billijkheidsbeginsel kunnen dit wellicht verduidelijken. De eerste in de vorm van een vraag: hoe duur mag een handelaar zijn goederen verkopen? U herinnert zich het antwoord van de scholastiek: tegen een rechtvaardige prijs, met dien verstande, dat

¹³) Biéler, a. w., blz. 327.

¹⁴) Geciteerd bij Bohatec, *Calvins Lehre von Staat und Kirche*, blz. 738.

¹⁵) Biéler, a. w., blz. 346.

¹⁶) „Uitdrukking van menselijke solidariteit en teken van geestelijke gemeenschap”, a. w., blz. 414.

¹⁷) Bohatec, *Calvins Lehre von Staat und Kirche*, blz. 695.

koper en verkoper gelijke voordelen genieten. Calvijn zou daarentegen hebben gezegd: tegen een prijs, die recht en billijk is; dat wil zeggen: de koopman zal *billijk* moeten zijn tegenover de koper. Hij zal zich in de positie van de koper moeten verplaatsen en zó moeten handelen, als hij zelf behandeld zou willen worden. Moet hij het goed dan zo voordelig mogelijk geven? Neen: want ook de koopman komt zijn recht toe; het zou onbillijk zijn, als hij zijn onderneming niet zou mogen opbouwen en tot bloei brengen. Een zekere winst is hem dus zeer zeker toegestaan.

Wat is nu het essentiële verschil met het antwoord van de scholastiek? Dat het recht om de eigen onderneming te ontplooiën in het billijkheidsbeginsel is opgenomen, terwijl het in het gelijkheidsbeginsel zelfs niet aan de orde komt. Rentabiliteitsoverwegingen zijn *als zodanig* te billijken! Calvijn scheidt hier ruimte voor een economische en dynamische ontwikkeling.

Een tweede toepassing van het billijkheidsbeginsel heeft Calvijn zelf gegeven, waar hij het rentevraagstuk aan de orde stelde. De scholastiek veroordeelde de rente in het algemeen, maar stond haar in uitzonderingsgevallen toe. Calvijn daarentegen stond de rente in het algemeen toe, doch keurde haar af in uitzonderingsgevallen. Dit verschil ontstond, doordat de scholastiek uitging van het gelijkheidsbeginsel en Calvijn van het billijkheidsbeginsel. Want, zo stelt Calvijn, rente is op zichzelf genomen niet te veroordelen¹⁸⁾. Het zou *onbillijk* zijn wanneer de geldgever, die dit geld moet missen, nooit een vergoeding zou mogen vragen van zijn kant! Het is billijk, wanneer de geldgever enig economisch rendement van zijn geld geniet.

In dit verband is interessant Calvijns exegese van Deut. 23 : 20, waarin aan het volk Israël wordt voorgeschreven, dat het van landgenoten geen rente mag vragen, maar van vreemdelingen wél. De reden hiervan was, aldus Calvijn, dat bij andere volken het lenen tegen interest een normaal gebruik was. Het zou daarom de Israëlieten grote schade in het economische verkeer met andere volken hebben berokkend, indien zij van de buitenlanders geen rente hadden mogen vragen. Het zou hen in het nadeel hebben gebracht. Het economische evenwicht tussen de landen zou ten nadele van Israël zijn verstoord. Daarom gebood de *billijkheid*, dat het renteverbod ten aanzien van de buitenlanders niet zou gelden!

Hier ligt weer dezelfde gedachte aan ten grondslag: het economische leven kent eigen vereisten, luistert naar eigen wetten, welke in het billijkheidsprincipe als zodanig worden erkend.

Ten aanzien van de onderlinge hulpverlening betekent het billijkheidsbeginsel, dat men de ander niet boven eigen mogelijkheden te hulp behoeft

¹⁸⁾ Om de volgende redenen acht Calvijn het oudtestamentisch rente-verbod voor zijn tijd niet van kracht:

1. Het verbod behoorde tot de *politieke* wetten van het volk Israël, welke in de nieuwe bedeling als zodanig niet meer gelden.
2. De tijden zijn geheel veranderd. De Bijbel verstaat onder het woord „rente” dan ook iets anders dan wij. Op het betrekkelijk nieuwe verschijnsel van rente voor leningen met *productieve* doeleinden wordt daar nog niet gedaan.
3. Het zou wetticistisch zijn, dit verbod naar de letter te nemen. Het gaat in de Bijbel slechts hierom, dat *recht en billijkheid* zal moeten worden betracht tussen schuldeiser en schuldenaar. Wanneer aan deze eis is voldaan, is naar de *geest* der wet het rentenemen toegestaan. (Calvijn, commentaar op Lev. 25, Psalm 15 en Ezechiël 18. Biéler, a. w., blz. 453 v.v.).

te komen. Men behoeft eigen positie niet geheel te ondermijnen. Het zou onbillijk zijn, zoiets te vragen.

Sommigen zullen in dit alles wellicht toch een verzwakking zien, een gedeeltelijke capitulatie voor het nietsontziende principe van de renaissance: „zaken zijn zaken”. Wordt op deze wijze de prijs- en rentevorming niet volledig vrijgelaten? Toch zou dit geen juiste conclusie zijn. *Want het billijkheidsbeginsel werkt naar twee kanten*. Niet alleen de belangen van de verkoper, maar ook van de koper moeten in ogenschouw worden genomen! In het zaken doen zullen de belangen van *beide* partijen moeten worden afgewogen. In de wijze, waarop Calvijn met het vraagstuk van de geoorloofdheid van de rente handelt, is dit het beste te illustreren. Men heeft wel eens gezegd, dat Calvijn met de rente omgaat zoals een apotheker met vergif. Inderdaad. Want hij wilde ten koste van alles vermijden, dat men nu in de mening zou gaan verkeren op dit terrein vrij spel te hebben. Het vragen van rente acht hij daarom slechts met het grootst mogelijke voorbehoud geoorloofd. Duidelijk stelt hij, dat het rente vragen uit den boze is wanneer het een arme is, aan wie men geld leent. Dit zou strijden met alle *billijkheid* en een loslaten betekenen van de evangelische liefde-regel. Het vragen van rente, hoe billijk op zichzelf ook, moet wijken voor het belang van de arme. Calvijn gaat zelfs verder dan de scholastiek. Wanneer een rijke aan een arme geld leent, mag de rijke niet alleen geen rente vragen, maar zal hij de arme zelfs de gehele hoofdsom moeten schenken wanneer deze in nood verkeert. Dat is de eis van Christus. Onder zulke omstandigheden moeten rentabiliteitsoverwegingen volledig het veld ruimen voor de liefdeplicht. En deze regel geldt niet alleen voor het rentenemen, maar ook voor het normale zaken doen. Rentabiliteits-overwegingen zijn te billijken, ongetwijfeld, maar zij zullen moeten worden begrensd door wat betaamt ten opzichte van de naaste. Zij mogen nimmer *zonder meer* worden doorgevoerd.

Zo vervangt Calvijns *billijkheidsbeginsel* het *gelijkheidsbeginsel* van de scholastiek. Het is de uitdrukking van een totaal andere instelling tegenover het sociaal-economische leven, welke niet alleen uitkomt in een andere houding tegenover de koopmansstand, maar ook in een andere waardering van de armoede in de samenleving. Tegenover de scholastieke regel, dat ook in het contracteren met armen aan beide zijden gelijke voordelen dienen te staan, zodat de ongelijkheid tussen de standen in stand kan blijven, stelt Calvijn de regel, dat men van de arme juist niet een gelijke tegenprestatie kan verwachten, zodat een grotere gelijkheid tussen de standen tot stand zal kunnen komen¹⁹⁾.

¹⁹⁾ Vgl. Bohatec, *Calvins Lehre von Staat und Kirche*, blz. 699. Men mag uit het bovenstaande niet de conclusie trekken, dat de scholastici zich niet om de armen bekommerden. Men achtte de hulp aan de armen van het grootste belang, maar zag dit primair uitkomen in de plicht van het „aalmoes geven”. Deze hulp ging dus om buiten het economische contract, dat slechts op *gelijkheid* diende te berusten.

Aan de andere kant moet de weergave van Calvijns regel niet zó worden opgevat, dat hij algehele gelijkheid in materiële omstandigheden tussen de verschillende standen en personen beoogde. Integendeel: Calvijn ziet er geen bezwaar in, dat de rijken overvloedig van hun rijkdom leven. (Biéler, a.w. blz. 320). Het gaat hier om wat Calvijn op het voetspoor van Aristoteles „analogische gelijkheid” noemt, welke wordt gemeten naar kwaliteiten en mogelijkheden. Calvijn vat het zelf samen in de volgende woorden: God wil, dat er een dusdanige analogie en gelijkheid tussen ons zal zijn, dat een ieder aan de zwakke doet toekomen voor zover zijn vermogen reikt, zodat de één niet overvloed zal hebben, terwijl anderen gebrek lijden. (Commentaar 2 Cor. 8 : 13, Biéler, a.w. blz. 349).

Is dit billijkheidsbeginsel nu te zien als een nieuwe kerkelijke dwangregel? Zeer zeker niet. Het is een beginsel, dat Calvijn hun in handen gaf, die hem vroegen, hoe zij ook in het economische leven hun geloof moesten belijden. Het laat zich slechts in vrijheid toepassen, in de persoonlijke geloofsverhouding tot Christus. „Het is een regel, die de gelovigen in hun hart geschreven moeten hebben,” zegt Calvijn bij zijn commentaar op Psalm 15. „Deze regel geeft ons meer dan de langste disputen ter wereld”²⁰⁾.

Indien men Calvijns ethiek van het sociaal-economische leven in twee woorden zou willen kenschetsen, dan zou men de woorden *organisch* en *dynamisch* kunnen noemen. Het in vrijheid aangelegde billijkheidsprincipe bewerkt zowel een juist begrip van de plichten tegenover andere leden van het organisme, als ook de mogelijkheid voor het economische leven, zich naar eigen wetten te gaan ontplooiën. Het is vooral dit laatste element, dat de basis heeft gelegd voor de grote welvaart, „de gouden eeuw” van de calvinistische landen in het Europa van de 16e en 17e eeuw. Het zakenleven kon zich eerst vanuit deze ethiek naar eigen aard ontwikkelen.

Tot besluit van deze paragraaf willen wij nog een ogenblik aandacht schenken aan de rol, die de overheid in dit geheel vervult. Zij dient de door Gods voorzienigheid gestelde orde in de samenleving te bewaren en te handhaven. Deze orde, die Calvijn de burgerlijke of politieke orde noemt, drukt zich uit in de natuurlijke sociale relaties tussen de mensen, variërend van huwelijk en gezin tot handels- en arbeidsbetrekkingen. Deze uitwendige orde dient door de overheid tegen de verwoestende werking van de zonde te worden beschermd²¹⁾, zodat de materiële, geestelijke en culturele uitwisseling tussen de mensen in stand kan blijven. In deze zin is de overheid het *hoofd* van het organisch geheel van de samenleving.

Interessant ook voor onze tijd is in dit verband het vraagstuk van de eigendom. Indien de rijken weigeren de armen in de samenleving te ondersteunen en te helpen, mag de overheid als hoofd van het organisme dan dwang toepassen en de vermogens herverdelen? Ligt dit niet besloten in de eis, dat de burgerlijke orde tegen de verwoestingen van de zonde moet worden beschermt?

Calvijn bespreekt deze vraag in een preek over de spijziging van Israël met het manna tijdens hun tocht door de woestijn. De Israëlieten verzamelden dit met elkander, en verdeelden dit naar verhouding van het aantal gezinsleden: een gomer per hoofd was toegestaan (Ex. 16 : 16). Calvijn wijst erop, dat ook Paulus deze geschiedenis in 2 Cor. 8 aanhaalt en als voorbeeld stelt voor het leven in de gemeente: de gemeentelieden moeten in elkanders behoeften voorzien²²⁾. Calvijn vervolgt dan: „Het manna werd het volk echter elke dag ter hand gesteld, zonder arbeid en moeite. Daarom was het niet te verwonderen dat God wilde dat ieder een gelijk aandeel verkreeg en daarom verbood dat iemand iets achterhield. Voor het gewone leven geldt een andere regel. Om de mensen in vriend-

²⁰⁾ Biéler, a. w., blz. 467.

²¹⁾ Biéler, a. w., blz. 281.

²²⁾ Biéler, a. w., blz. 322, 336.

schap en vrede van voedsel te voorzien is het vereist dat ieder het zijne heeft; dat koop en verkoop plaats vinden; dat de erfgenamen erven zoals het behoort; dat er voor giften ruimte is; dat elk zich kan verrijken naar mate hij over ijver, kracht, vlijt of andere middelen beschikt. De burgerlijke orde eist kortom, dat elkeen geniet van wat hem toebehoort. Daarom zou het een grote absurditeit zijn, als men een soortgelijke wet voor het gewone leven wilde stellen als wij hier van het manna lezen." En elders schrijft hij: „welk een verwarring zou er niet ontstaan, wanneer de rijken beroofd werden van wat zij in handen hebben, teneinde de armen te helpen? Laten wij er goed op letten dat God een ieder laat wat hij heeft, hetzij door erfenis, aankoop of welke andere rechtvaardige aanspraak (juste titre) ook. God wil niet dat de burgerlijke orde verward zal worden, en dat het recht wordt omgekeerd. Als de rijken zich niet van hun plichten kwijten, als zij zo onmenselijk zijn, dat zij de armen van gebrek laten sterven, dan zullen zij er rekenschap van geven; maar dat zal zijn voor de *hemelse rechter*" (cursivering van ons). De staat zal dus de eigendomsrechten moeten beschermen; zij zijn in de burgerlijke orde begrepen, die de overheid handhaven moet.

Dit betekent niet, dat Calvijn een absoluut eigendomsbegrip huldigt. Het eigendomsrecht moet inderdaad worden beschermd; maar de vruchten van de eigendom zijn wel degelijk ook voor de armen bestemd. Zo zegt Calvijn in zijn preek over Deut. 23 : 24—25 het volgende: „Een ieder zal van zijn eigen grond oogsten, van zijn eigen wijngaard plukken, en zijn eigen opbrengst verzamelen. God wil dat een ieder van zijn bezit geniet zonder daarin te worden gestoord. Dat wil in het geheel niet zeggen, dat er dus een zodanige wreedheid zou moeten bestaan, dat de armen in het geheel niet zouden kunnen worden ondersteund. God staat aan hen die oogsten toe, de aren te lezen en te plukken met de hand"²³). Biéler verbindt daaraan terecht de conclusie, dat de *rechtsvorm* van de eigendom dus zodanig zal moeten zijn, dat hij de dienst aan de naaste niet verhindert²³).

Calvijns plaats

Het is een bekend feit, dat Calvijn bij de grote geschiedkundigen, sociologen en economen er in het merendeel van de gevallen slechter afkomt dan Luther. Max Weber spreekt het (waarde-)oordeel uit, dat door Calvijn het „decretum horrible" (het eeuwige raadsbesluit van God) niet zoals bij Luther, is belééfd, maar bedácht²⁴). Hiertegenover staat Calvijns eigen woord: „Ik ben in mijn geweten verzekerd, dat hetgeen ik geschreven heb, niet in mijn hoofd is ontstaan, maar van God ontvangen is"²⁵). Tawney meent te mogen zeggen: „Als de enige ons overgebleven christelijke documenten het Nieuwe Testament en de verslagen van de calvinistische kerken uit de reformatietijd zouden zijn, zou het naar alle waarschijnlijkheid een vermetele buitensporigheid zijn, een meer intiem verband tussen die twee te veronderstellen dan een samentreffen van

²³) Biéler, a. w., blz. 380 v.

²⁴) Weber, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, in: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, blz. 92.

²⁵) Calvijn, Brief aan de raad van Genève, in: W. de Zwart, *Calvijn in het licht van zijn brieven*, blz. 130.

woordenkeus. Wetticistisch, mechanisch, zonder verbeelding of medelijden, het werk van een jurist en een geniaal organisator, (door dit alles) was Calvijns systeem meer romeins dan christelijk, en meer joods dan elk van deze beide²⁶). Prof. Bouwman, te onzent, doet de volgende duit in het zakje: „Calvijn toonde niet de minste neiging de radicale ethica van de Bergrede voor het dagelijks leven aan te prijzen. Wie God wilde eren in het volle leven, tot in alle uithoeken van de politieke en economische bedrijvigheid, kon niet altijd scrupuleus zijn²⁷). Het is niet onze bedoeling, deze verwijten hier uitvoerig te weerleggen. Dan zouden wij in herhalingen vervallen. Wel zullen wij enige aandacht moeten schenken aan de suggestie van Max Weber, welke door Troeltsch en vele anderen is overgenomen, dat uit de calvinistische gedachtenwereld „de kapitalistische geest” zou zijn ontstaan²⁸).

Weber baseert zich bij deze uitspraak op een innerlijke tegenstrijdigheid, die hij in de kapitalistische geestesgesteldheid meent te kunnen signaleren. Enerzijds, zo stelt hij, kenmerkt zich de kapitalistische levensstijl door een grote mate van verstandelijkheid en berekening; anderzijds treffen wij ook de idee aan, dat het maken van zoveel mogelijk winst als een ethische plicht is te beschouwen²⁹). Dit laatste getuigt nu juist niet van berekening en verstandelijk overleg. Een weldenkend mens zal in het maken van winst nooit meer dan een *middel* zien, namelijk om daardoor een hogere levensstandaard te kunnen bereiken. Het maken van zoveel mogelijk winst als *doel* en als *plicht* is een „irrationeel” element in het kapitalisme. Hoe is het mogelijk, zo vraagt Weber zich dan af, dat het kapitalisme deze beide elementen in zich verenigt? Hoe is deze gesteldheid ontstaan?

Weber ziet het calvinisme als de schuldige. Daarin treffen wij in de kern zowel het element van de berekening (de rationaliteit) aan, als dat van het plichtsbefef. Het calvinisme droeg deze tegenstrijdige elementen van het begin af aan reeds in zich.

Calvijns leer steunt op de pilaren van roeping en uitverkiezing. Calvijn zag het beroep als een roeping van Godswege en huldigde de opvatting, dat de zaligheid van de mens van eeuwigheid door God besloten was. Deze beide leerstukken zijn door de volgelingen van Calvijn (met name Beza) nauw met elkander verbonden in die zin, dat de mens, onzeker als hij is over zijn eigen zaligheid, door „rusteloze beroepsarbeid” zijn verkiezing van Godswege kan vastmaken, en aldus door het vervullen van zijn roeping van eigen verkiezing verzekerd kan zijn³⁰). Hiermede was de innerlijke tegenstrijdigheid van het kapitalisme reeds in nuce gegeven. Want enerzijds ziet de calvinist zijn leven als een „opgave”, een plicht, anderzijds wordt van hem verlangd, dat hij zich van die opgave zorgvuldig, weloverwogen en volgens een vaste methodiek zal kwijten, omdat hij ook over de laatste cent rekenschap zal moeten afleggen³¹). Zo paart zich bij de calvinistische volken een grote beroepsijver aan een uiterst sobere levens-

²⁶) Tawney, *Religion and the rise of Capitalism*, blz. 138 v.

²⁷) P. J. Bouwman, *Van Renaissance tot wereldoorlog*, blz. 45 (pocket-editie).

²⁸) Voor een benadering, die afwijkt van de onze, zie men: W. F. van Gunsteren, *Kalvinismus und Kapitalismus*, Amsterdam, 1934.

²⁹) Weber, a. w., blz. 33 e.v.

³⁰) Max Weber, a. w., blz. 94, 105.

³¹) Weber, a. w., blz. 135.

stijl. Hier wordt het maken van winst van noodzakelijk middel tot ascetische plicht, tot eer van God. Weber gebruikt voor deze geesteshouding de treffende uitdrukking: „innerweltliche Askese” — ascese *middenin* de wereld.

Op deze wijze tracht Weber aan te tonen, dat calvinisme en kapitalisme nauw samenhangen. De individualistische trek van het kapitalisme is gedeeltelijk terug te brengen op de onzekerheid van de calvinistische gelovigen ten aanzien van eigen verkiezing. De rationalistische trek vindt mede een grond in Calvijns principe, dat *alles* ter ere Gods moet geschieden. Het element van de plicht in de kapitalistische mentaliteit komt voort uit de calvinistische idee, dat ieder zijn eigen verkiezing moet vastmaken in zijn dagelijks werk.

Hoe over dit alles te denken?

Wij zouden de kritiek hierop kunnen samenvatten in de stelling, dat Weber hier zowel het calvinisme als het kapitalisme „ideaal-typisch” zodanig verengt en vertekent, dat zij inderdaad volkomen in elkaars verlengde komen te liggen. Zij zijn door hem als het ware van te voren „pasklaar” gemaakt.

Het calvinisme wordt hier vertekend. Wanneer Calvijn de weergave had kunnen lezen, die Max Weber van het calvinisme geeft, zou hij ongetwijfeld opgemerkt hebben, dat hij dan geen calvinist wenste te zijn. Onder de naam „calvinisme” geeft Weber niet eens een tekening van Calvijns eigen gedachten — zoals hij ook zelf toegeeft — maar van het puritanisme, zoals dat zich in de 17e en 18e eeuw in Engeland ontwikkelde. Biéler noemt het puritanisme terecht een bastaardkind van het calvinisme³²⁾. Er gaapt een enorme kloof tussen Calvijn en de puritein. Om slechts een enkel punt te noemen: de leer van de uitverkiezing, die Calvijn eerst in de laatst uitgekomen editie van de *Institutie* ontwikkelt en die een zeer bescheiden plaats in zijn onderricht inneemt, wordt door het puritanisme verabsoluteerd en centraal gesteld. Calvijn zelf stelt uitdrukkelijk, dat onze verkiezing slechts in Christus rust; zij is dus nooit van de grootte van onze beroepsijver afhankelijk. Verder heeft hij de verwerping van de rijkdom om zichzelfswille afgekeurd, en daarmee de ascetische houding veroordeeld; de rijkdom zal niet moeten worden verworpen, maar juist in dienst van de armen moeten worden gesteld. Het is dan ook met name vanwege de schrijnende armoede in zijn dagen, dat Calvijn op soberheid aangedrongen heeft. Calvijn is overigens wel de laatste aan wie individualisme mag worden verweten; zijn grondbeginsel is niet voor niets dat de samenleving een *organisme* is.

Maar ook het kapitalisme is vertekend bij Max Weber. Het gaat niet aan, de kapitalistische geest te verengen tot de idee van de rationeel vervulde plicht, zoals Brentano, Kraus en Sombart terecht Weber hebben tegengeworpen. Men licht dan slechts een enkel aspect uit een gecompliceerd geheel.

Dichter komt men bij de waarheid, wanneer men als de essentiële karakteristiek van de kapitalistische geest diens *economistische* instelling aanmerkt: het verschijnsel, dat men zich bij alles en vóór alles afvraagt, of iets wel economisch voordelig is. Het economische leven wordt dan een

32) Biéler, a. w., blz. 495.

ethisch neutraal terrein, waarmede de godsdienst niets te stellen heeft. Economische problemen worden dan uitsluitend gegoten in termen van geldelijke winst³³).

Maar het was juist deze instelling, die, zoals wij zagen, de renaissance beheerste. Het „zaken zijn zaken”-principe vond daar reeds grote aanhang.

Het zijn inderdaad primair de geest van de renaissance en van het uit de renaissance voortgekomen humanisme, die de economische wezens-trek van de kapitalistische geest hebben bepaald. Het is de wijsgeer Hobbes, en niet de reformator Calvijn geweest, die het handeldrijven tot een ethisch-neutrale bezigheid verklaarde, toen hij stelde, dat de enige eis van rechtvaardigheid bij koop en verkoop deze was, dat beide partijen zich aan het gesloten contract dienden te houden. „No moral rule beyond the letter of law” — „geen zedelijke regel boven de letter van de wet uit” was *het* principe van het nieuwe humanisme. Maar daarmede was het vrije spel van de economische krachten voor geoorloofd verklaard, en het economische leven geproclameerd tot een ethisch neutraal terrein.

Dit strookt trouwens met de feitelijke ontwikkeling. Tussen Calvijns tijd en die van het puritanisme liggen meer dan twee eeuwen. Twee eeuwen, die bepalend zijn geweest voor de West-Europese geesteshouding³⁴). Juist in deze tijd veroverde het humanisme de wereld en zette de geesten naar zijn hand. Ook in Engeland vond het zijn vertegenwoordigers: Hobbes, Locke, Francis Bacon, William Petty. Met name heeft tussen Locke en het puritanisme nauw contact bestaan³⁵). Zo heeft het humanisme er aan mede gewerkt, dat het calvinisme tot een puritanisme deformeerde.

Het was alsoo een ontaard calvinisme, dat zich met de renaissancegeest liet verbinden, om op deze wijze de weg te bereiden voor het ontstaan van de niets-ontziende kapitalistische mentaliteit. En het is deze renaissancegeest, die als bepalende factor voor het ontstaan van de kapitalistische geestesgesteldheid moet worden aangemerkt. Het is slechts in de opvatting van het beroep als *plicht*, dat wij in het kapitalisme een spoor van Calvijns oorspronkelijke leer herkennen.

Dat wij het ontstaan van de kapitalistische geest niet uit het calvinisme mogen verklaren, betekent niet, dat Calvijns leer geen betekenis zou hebben gehad voor de opbloeit van het economische leven als zodanig. Integendeel: zijn gedachten hebben er toe medegewerkt, dat het economische leven zich naar eigen aard ontplooiën kon.

Calvijn echter zette deze ontplooiing onder de klem van het evangelisch liefdegebod. Het was het humanisme, dat deze klem verwijderde en het bandeloos economisch handelen een vrijbrief gaf.

Het is zoals professor Doumergue het in een beeld verduidelijkt heeft: uit Calvijns leer het ontstaan van het kapitalisme verklaren, is te vergelijken met het verwijderen van alle kleppen en remmen uit een meesterlijk

³³) Vgl. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, blz. 21 v.

³⁴) Van Gunsteren, a. w., blz. 207: „Wirtschafts-historisch betrachtet besteht denn auch eine grössere Kluft zwischen dem Puritaner des 17. Jahrhunderts und dem Calvinisten aus der Zeit Kalvins als zwischen diesem Puritaner und dem ökonomischen Individualisten des 18. Jahrhunderts.”

³⁵) J. B. Kraus, S.J., *Scholastiek, Puritanismus und Kapitalismus*, blz. 208.

geconstrueerde stoommachine, die men vervolgens op gang brengt en dan verantwoordelijk stelt voor de brokken, die zij maakt³⁶).

Calvijs blijvende betekenis

Er zijn drie redenen — die overigens onderling nauw samenhangen — waarom Calvijs zienswijze op het sociaal-economische leven, — in onderscheid van zowel scholastiek als renaissance — zo bijzonder imponeert.

De *eerste reden* is, dat Calvijn het economische leven bindt, en het tegelijkertijd toch weet vrij te laten. Scholastiek noch renaissance waren daartoe in staat: de scholastiek niet, omdat zij slechts binding zonder vrijheid — en de renaissance niet, omdat zij slechts vrijheid zonder bindende kende.

Calvijn laat zien, dat de vrijheid de gebondenheid niet behoeft uit te sluiten, wanneer men maar op de juiste wijze bindt: en wel aan de eis van het centrale liefdegebod, dat Christus aan koopman en ondernemer, aan rijke en arme, in alle omstandigheden oplegt. Het is deze evangelische binding in het hart, die de vrijheid voor het economische leven brengen gaat! Zo stelt Calvijn tegenover de wettische ethiek van de scholastiek en de wereldse ethiek van de renaissance de *evangelische* ethiek, die nooit verouderen kan.

De *tweede reden* is, dat Calvijn de dynamiek van het economische leven respecteert, zonder daarmede de band door te snijden met het organisme van de menselijke samenleving. Dit onderscheidt hem van de renaissance, die in tomeloos individualisme de dynamiek slechts verkreeg ten koste van elke organische binding, maar ook van de scholastiek, die de organische binding slechts verkreeg ten koste van de dynamiek.

Het meesterlijke van Calvijn is, dat hij de „voordelen” van zowel de renaissance als de scholastiek (resp. de dynamiek en de organische binding) verkrijgt, zonder zich de nadelen van beide (resp. de individualistische en de statische trek) op de hals te halen. Is dat toevallig? Of heeft Calvijn hier in het verborgene toch een synthese tussen scholastiek en renaissance tot stand gebracht? Geen van beide. Calvijn geeft hier slechts de schone harmonie weer van de schepping, waarin de dynamiek van het economische leven van het begin aan reeds besloten was: het is de prachtige structuur van Gods werk, dat de dynamische ontplooiing van het economische leven dienstbaar mag zijn aan de vrije liefdedienst van de naaste.

Calvijn bereikt deze boeiende combinatie door eenvoudig de liefderegel na te spreken, die hij in het Nieuwe Testament gelezen had.

De *derde reden* van het oorspronkelijke karakter van Calvijs zienswijze — tegelijk ook de diepste grond van de beide vorige redenen — is, dat Calvijn het sociaal-economische leven *als zodanig* geheiligd, en bij Christus' verlossing betrokken ziet. Dit onderscheidt hem van de renaissance, die miskent, dat het sociaal-economische leven *als zodanig is geheiligd*; dit onderscheidt hem ook van de scholastiek, die miskent, dat het *als zodanig* geheiligd is. Hier ligt het brandpunt van Calvijs geschil met scholastiek en renaissance beide.

De renaissance verkrijgt een dynamische ontwikkeling, ongetwijfeld;

³⁶) E. Doumergue, *Le caractère de Calvin*, in het Nederlands vertaald onder de titel: *Calvijn als mens en hervormer*, blz. 149.

maar haar grote fout is, dat zij het economische leven niet beleeft in gehoorzaamheid aan de gekomen Verlosser, die koopman en ondernemer *in* hun economische activiteit roept tot Zijn dienst. Daardoor doet zij tekort aan Christus' universele verlossing, welke zich ook over het economische leven als zodanig uitstrekt; bovendien wordt de naaste tekort gedaan, omdat geen organische binding met hem meer wordt erkend.

De scholastiek verkrijgt deze organische binding wel, ongetwijfeld; maar haar grote fout is, dat zij meent dat het sociaal-economische leven als zodanig niet voor Gods aangezicht kan bestaan, maar eerst een kerkelijk-sacramentele heiliging behoeft. Daarmede doet zij op haar wijze eveneens te kort aan Christus' universele verlossing. De kerk behoeft niet tussen God en het economische leven te bemiddelen, want dat heeft Christus al gedaan. Er zijn geen tussenstations tussen Christus en de handelende koopman van node, want de handel is niet iets verachtelijks of onheilig, maar dienst in het Koninkrijk van God. Doordat de scholastiek dát niet ziet, vervalt zij in statische bindingen, die het economische leven geweld aandoen.

Wij spraken zoëven van het imponerende van Calvijn. We moeten eigenlijk spraken van de verrassende en oorspronkelijke boodschap van het evangelie. Want Calvijn heeft niet meer gedaan dan het evangelie naspreken, waar dit van de universaliteit van Christus' verlossing getuigt. Het is het evangelie, dat in al zijn eenvoud hier nieuwe wegen heeft gewezen. Want het evangelie doet ons verstaan, dat het economische leven met behoud van eigen karakter en aard is opgenomen in het herschepingswerk van Christus.

Dit evangelie is ook vandaag nog volledig actueel. In dit verband willen wij slechts dit éne noemen: dat de verlossing van het economische leven naar zijn eigen aard ook voor de overheid consequenties heeft. Ook zij zal moeten beseffen, dat op dit levensterrein de mens direct door Christus aangesproken wordt. Anders gezegd: evenmin als het economische leven een heiliging en binding door de kerk behoeft, behoeft het een „heiliging” en binding door de staat, als zou het economische leven eerst via deze weg voor „vol” kunnen worden aangezien. Het is de vraag, in hoeverre een stroming als het socialisme in haar verzet tegen de nazaat van de renaissance — het kapitalisme — niet eveneens aan deze redenering ten slachtoffer is gevallen. Bindt het socialisme het economische leven niet op overeenkomstige wijze aan zijn gemeenschapsideaal, zoals de scholastiek het bond aan het bovennatuurlijk genaderijk van God?

Hoe dit ook zij: het beginsel van de universaliteit van Christus' verlossing dunkt ons nog niets aan actualiteit te hebben ingeboet. Het doet ons verstaan, dat ook het sociaal-economische leven direct staat in het licht van het koninkrijk Gods.

BINNENLANDS OVERZICHT

DOOR

H. ALGRA.

„Weet je wat nieuws is?” moet een Amerikaanse krantenkoning eens aan een jong redakteur hebben gevraagd. En hij gaf zelf het antwoord: „Als ik over enkele minuten word vermoord, is het voor enkele uren belangrijk nieuws, daarna is het een onbelangrijk en vervelend stuk historie.” Anderen binden minder sterk aan de tijd en zeggen: nieuws is, wat met behoorlijke koppen in de kranten komt.

Hij, die eens in de twee maanden een overzicht schrijft, kan om meer dan een reden afzien van pogingen om nieuws te geven. Wel kan hij, en ditmaal doet hij het, beginnen met te constateren, dat de vraag, of iets nieuws is, heel verschillend wordt beoordeeld. De zgn. liberale en linkse kranten nemen nauwelijks enige notitie van wat er op het „christelijk erf” gebeurt. En daarom is het appèl van het christelijk onderwijs, het gehele christelijk onderwijs in Nederland, te Amsterdam in het Concertgebouw gehouden, maar weinig in het nieuws geweest. Minister Cals achtte het belangrijk genoeg om met zijn staf te komen luisteren en eenmaal stond Zijne Excellentie zelfs op het punt om te interrumperen. En de Volkskrant heeft zich nogal beijverd om te betuigen, dat het ging als bij Shakespeare: veel leven om niets.

Maar voor óns is het nu wel heel duidelijk geworden, hoe sterk de bezwaren tegen het ontwerp-Mammoetwet leven bij het christelijk onderwijs. Het is duidelijk en waardig gezegd. In dit overzicht is het de plaats niet, om de bezwaren nog eens punt voor punt op te sommen. Wel willen wij er de aandacht op vestigen, dat hier — onder meer — in het geding is het vraagstuk van *wettelijke* regelingen en waarborgen. Wij herinneren aan de wet op de P.B.O. De *Grondwet* zei het duidelijk:

„De wet kan voor bepaalde beroepen en bedrijven en groepen daarvan . . . lichamen instellen, ten einde regeland op te treden. De samenstelling, inrichting en bevoegdheid van deze lichamen worden bij de wet geregeld.”

Maar minister Van den Brink diende een wetsvoorstel in, waarbij de gewone wetgever, die door de grondwetgever werd aangewezen voor een bepaalde taak, deze taak weer delegerde aan de „uitvoerende macht”. De instelling van bedrijfsschappen zou niet plaats hebben bij de wet, maar bij algemene maatregel van bestuur. Want de wetgever mag zijn bevoegdheden weer delegeren. Van a.r. zijde is toen tegen deze redenering bezwaar gemaakt. Maar heel de discussie over de vraag, of de wetgever mag delegeren wat volgens de Grondwet zijn taak is, verliest haar betekenis, als men strikt de redeneringen van minister Cals volgt, zoals men die herhaaldelijk van hem mag vernemen. Laatstelijk weer bij de behandeling van noodmaatregelen ten behoeve van het ulo. Een taak van de wetgever, daar komt de redenering op neer, dat wil nog niet zeggen, dat het ook bij de wet moet gebeuren. Het kan ook bij algemene maatregel van bestuur of bij een ministeriële beschikking. Ook dan is het een regeling

door de wetgevende macht. Het is duidelijk, dat hier allerlei verwarring kan ontstaan. Over de vraag, in hoeverre de term wetgevende macht of wetgever gebruikt kan worden, maar met name, of de Grondwet niet van een deel van haar kracht wordt beroofd, als duidelijke, letterlijke bepalingen, dat iets bij de wet moet worden geregeld, zonder bezwaar zo kunnen worden gehanteerd, dat door een eenvoudige delegatie en zelfs misschien zonder zulk een delegatie de taak wordt overgenomen door de Kroon of de minister. Volgens een verslag in het R.K. Dagblad Ons Noorden heeft minister Cals indertijd in Groningen betoogd, dat het eigenlijk ondemocratisch is, wanneer men zo vasthoudt aan een regeling bij de wet, en niet wil delegeren aan de Kroon of de minister. Want de burgers kiezen toch in zekere zin hun eigen regering. Waarom zullen zij haar dan wantrouwen?

Het zou niet fair zijn, de discussie te voeren met een persverslag als basis. Maar wel is er reden voor de vraag, of deze minister wel voldoende oog heeft voor bepaalde aspecten uit de schoolstrijd. Vrijheid van richting voor het bijzonder onderwijs, zij is voor hem blijkens een reeks van uitspraken onaantastbaar. Maar *wettelijke* waarborgen voor de *rechten* van dit onderwijs, dat ligt voor hem heel wat moeilijker. In de Eerste Kamer is bij de onderwijsbegroting niet rechtstreeks over het ontwerp-Mammoetwet gesproken, maar wel was er een soms diepgaande discussie over vragen van richting en vrijheid van onderwijs, over de grenzen van de overheidstaak. Toen is opgemerkt: dit is slechts een fase in het debat. En dat is juist. Het is duidelijk, dat allerlei discussies momenteel een delven zijn naar de basis van de zó grote verschillen.

Nieuws en geschiedenis, zij stonden tweemaal in de Ridderzaal in opmerkelijk verband. Op de vierde mei had de herdenking plaats van hen, die in de strijd tegen de onderdrukking zijn gevallen. Het was een aangrijpende herdenking, waarbij heel ons volk via radio en televisie meeleefde. Het verleden in al zijn benauwdheid en heldenmoed kwam op indrukwekkende wijze „in het nieuws”. En daaruit sprong als het ware de vraag naar voren, hoe wij deze geschiedenis zullen doen herleven voor onze kinderen, op historisch verantwoorde wijze. Op christelijke wijze. Want hier is niet maar alleen het gevaar aanwezig, dat we vervallen in een simpel schema van zwart en wit, van beulen en helden, maar hoog daaruit rijst het gevaar, dat we de jeugd gaan vertellen in een neutrale sfeer. En dat dus niet voor de volgende generatie openbaar wordt, welke geestelijke krachten hier werkten. Vele Duitsers geloven, dat zij met hun land het slachtoffer zijn geworden van een „idiot”, van Hitler. In het verleden waren er ook zulke booswichten, Nero en Alva bijvoorbeeld. En de moderne geschiedenis heeft zowaar een nieuwe naam aan deze trieste rij toegevoegd, Adolf Hitler. En daar zijn, zoals te doen gebruikelijk, heel wat slachtoffers bij gevallen. Maar dat hier een volk zich liet verleiden tot onchristelijke, tot anti-christelijke leuzen en systemen, omdat het geen voldoende geestelijk fundament meer had, dat wordt dan geheel uit het oog verloren.

De Nederlandse en de Duitse regering hebben een verdrag gesloten, ten einde zoveel mogelijk alle hangende kwesties op te lossen. Daarbij zul-

len de grenscorrecties, voorzover die van betekenis zijn, weer ongedaan worden gemaakt. De antirevolutionairen zijn altijd tegen annexatie als compensatie voor geleden onrecht geweest. Prof. Anema heeft een dergelijke politiek eens vergeleken met die van Shylock, die een pond vlees uit het lichaam van zijn schuldenaar wilde snijden. De grenscorrecties zijn er indertijd door het kabinet-Drees in het parlement doorgehaald door de kabinetskwestie te stellen. En nu wordt de oude toestand weer hersteld.

Bij het paraferen van de overeenkomst heeft minister Luns héél duidelijke taal gesproken. Hij heeft de Duitsers uitgelegd, dat er helemaal geen reden was om hooggestemde inleidingen te houden. Daarvoor waren de wonden te diep en te vers. De Duitse minister van Buitenlandse Zaken, Von Brentano kon daar in komen, maar haastte zich te zeggen, dat het Duitse volk ook zo véél had geleden. Inderdaad. Maar nadat het met laaiende geestdrift Hitler had begroet en nadat hem bij een wettig besluit van de bij geheime verkiezingen gekozen Rijksdag de volmachten waren gegeven, die hij voor zijn terreur nodig had. Dat is het grote verschil. Wij in Nederland hebben géén nationaal-socialistische dictatuur begeerd. Zij is ons met verraderlijk geweld opgelegd.

Twéemaal was de Ridderzaal getuige van de verbinding tussen nieuws en historie, zo schreef ik. De tweede keer was ter gelegenheid van de plechtige ontvangst van de deputaties van de Staten van Suriname en de Antillen.

Gebieden, waar eens een koloniaal bewind in wrede vorm werd gevonden. Toen in de achttiende eeuw gedacht werd over zending onder de neger-slaven in Suriname, schreef de toenmalige gouverneur, dat men beter kon proberen eerst maar eens de slavenhouders te bekeren. Nu is er in datzelfde Suriname geen rassendiscriminatie en evenmin in de Antillen. Nu geeft de voorzitter van de Surinaamse staten ten aanhore van het Nederlandse parlement en via radio en televisie voor het forum van het Nederlandse volk een recht christelijk getuigenis. Daar zit ook een geschiedenis achter. Niet die van de „Gouden Eeuw” of van de West-indische Compagnie, maar de geschiedenis van de Broedergemeente, van de Hernhutters.

Wij weten niet, of Nieuw-Guinea eens op dezelfde wijze, en eveneens op basis van vrijwilligheid en gelijkberechtigtheid zal deelnemen aan zulke conferenties. In elk geval voltrekt zich daar ook, onder goddelijke zegen, diezelfde wending naar het Evangelie, die in Suriname van zulk een beslissende betekenis is geweest. En de Nederlandse regering gaat eindelijk beseffen, dat zij hier een zeer urgente taak heeft. Zij neemt de ontwikkeling van dit gebiedsdeel krachtig ter hand, en treft meteen maatregelen, om het beter te beschermen. Het laatste heeft plaats onder hevig, maar weinig zakelijk gefundeerd verzet van de socialisten. Zij zijn nog altijd even emotioneel als onzeker, als Indonesië en Nieuw-Guinea aan de orde komen. Maar dit kabinet heeft niet gearzeld en wil de nationale plicht van de regering nakomen.

BOEKBESPREKING

KLAUS MEHNERT, *De Russen. Hoe men leeft en denkt in een rode wereld*. Nederlandse editie verzorgd door dr. G. Kuypers. Uitg. Wever, Franeker. Prijs f 14,90.

Het is voor een mens die leeft in een bepaalde, heftig bewogen tijd, moeilijk om zich bij een karakterisering van de periode welke hij meemaakt, te onthouden van de overtreffende trap, van het spreken over „allergeweldigst, allerbijzonderst, allergevaarlijkst”. Ver van eenvoudig blijkt het om de juiste maatstaven aan te leggen en een beoordeling te bieden welke over twintig of dertig jaren nog houdbaar wezen zal. Men moet eens kennismaken van de bewoordingen, waarin zij, die de aardbeving welke in 1755 Lissabon teisterde, van ver of van nabij meemaakten, uitdrukking gaven aan hun ontzetting. Welk een schrikbeeld vormde de Franse revolutie van 1789 voor allen die aan orde en gezag hechtten. Verwonderlijk diep was de indruk die de vorderingen van de wetenschap in de 19e en 20e eeuw maakten. De vooruitgang van de techniek heeft altoos weer iedere ooggetuige verbijsterd: de stoomboot, de gloeilamp, de radar, de televisie, thans het ruimte-projectiel zijn voor het uiterste gehouden, waartoe de mens kon geraken. Vooral voor de gevaarlijkheid van wat er gebeurt, is men steeds meer bevreesd geworden. Groen van Prinsterer heeft nooit het heden of de toekomst zonnig genoemd. In het algemeen zijn opgewekte oudejaarsavond-overdenkingen een hoge zeldzaamheid: somberte, indien al niet zwartgalligheid, overheerst in stijgende mate.

Tegelijk staat het aldus, dat wie achter bepaalde feiten — hoe angstwekkend deze destijds ook waren — zich bevindt, bij zichzelf de neiging voelt opkomen, iets af te dingen op het „allergeweldigst, allerbijzonderst, allergevaarlijkst”. Natuurrampen van vroeger, heksenvervolging en bijgeloof van weleer, zijn dan toch verleden geworden. Wat zegt ons het opstijgen van de eerste luchtballon, de vlucht van het eerste toestel dat, zwaarder dan de lucht, zich desondanks verhief? Hoewel bij lange na nog geen werkelijkheid, is ons de gedachte van de ruimtevaart reeds heel vertrouwd. Napoleon en zelfs Hitler zijn namen geworden, die hun afschuwelijke klank verloren hebben of verliezen. De eerste wereldoorlog schrompelt ineen tot een conflict van middelmatige afmetingen, de tweede wereldoorlog wordt door sommigen beschouwd als de inleiding op een derde. De eigenlijke krachtmeting tussen Rusland en Amerika, tussen Oost en West, tussen gekleurd en blank, bleef tot op heden uit.

Nu is het uitnemend, tegen overschatting van wat men meemaakt te waarschuwen. De omstandigheid, dat men over wat er geschiedde anders en gematigder oordeelt dan de rechtstreeks bij dat gebeuren betrokkenen, noopt tot voorzichtigheid. Te vaak heeft men de ondergang der wereld aanstaande geacht, dan dat het goed zou zijn te veronachtzamen, hoe noodzakelijk het is afstand te bewaren tot de eigen tijd. Zij, die alleen maar weten dat wat wij beleven „allergeweldigst, allerbijzonderst, allergevaarlijkst” is, hebben ongelijk. Iedere grote natuurramp is geweldig, elke belangrijke uitvinding heeft schokkende gevolgen, alle oorlogen en

revoluties betekenen voor de deelnemers dat hun leven in de waagschaal wordt geplaatst: groter risico kan de mens niet nemen.

Maar evenzeer is een waarschuwing tegen onderschatting der gebeurtenissen welke men meemaakt, op haar plaats. Wanneer het machtige Perzië tracht het kleine Griekenland onder de voet te lopen, zo is dit een opzet van beslist wereldhistorische betekenis en een Grieks schrijver, Herodotus, moet het hebben gevoeld hoe hier twee volken niet slechts, hoe hier vóór alles twee soorten van beschaving, twee levensopvattingen met elkaar de strijd aanbonden. Groen van Prinsterer keert zich tegen het Duitse machtsvertoon in de Duits-Oostenrijkse en in de Duits-Franse oorlog, omdat hij in het Pruisisch militarisme iets bespeurt dat wijdere betekenis heeft, omdat hij daarin opmerkt de zich van God en gebod losmakende mens, die zichzelf een heerschappij wenst te scheppen. In de tweede wereldoorlog stond — al was de verdeling der strijdende partijen in de hoogste mate onzuiver — méér op het spel dan enkel de levensruimte van Duitsland, de positie van Engeland en Frankrijk, of de hegemonie in het verre Oosten, hetzij van Amerika, hetzij van Japan.

Ook wanneer men tot het uiterste zich wil wapenen tegen overdrijving, dient men bereid te zijn tot de erkenning, dat op dit ogenblik de situatie van de wereld vrij hachelijk is. Natuurrampen kunnen zich steeds voordoen. Zij zijn steeds zichzelf gelijk, al verschilt hun uitwerking. Daarentegen neemt de geschiedenis een loop, waarin zij geregeld andere zijden laat zien. Zij bergt in zich het ongewisse. Maar bepaalde gebeurtenissen houden toch telkens geheel nieuwe gevaren en kansen in zich besloten, die om een eerlijke beoordeling vragen. Het Pruisisch militarisme was enkel voor Europa gevaarlijk. Voor de ganse huidige wereld kan de toerusting tot de oorlog der op dit ogenblik sterkste mogendheden, noodlottig zijn. Een hedendaagse auteur zegt: „Het is onmogelijk om met zekerheid te voorspellen, wat de toekomst brengen zal. Zouden de inwoners der Sovjet-unie, in tegenstelling tot de in dit boek ontvouwde opvatting, in wezen wél bolsjewieken zijn en met het jaar nog bolsjewistisch wezen, dan zouden de kansen dat de mensheid levend en vrij het jaar 2000 bereikt, gering geacht moeten worden”.

De vraag rijst of het sensationeel is, de kwestie van het vrije bestaan of van het bestaan als zodanig op te werpen voor het hele menselijke geslacht. Wanneer in de oudheid de Perzen de Grieken zouden hebben overwonnen, had de geschiedenis een andere loop genomen. Twijfel aan het voortbestaan der mensheid zou evenwel niet gewettigd zijn geweest en zelfs een zekere mate van vrij voortbestaan had, in weerwil van de despotie der Perzische heersers, rustig mogen worden aangenomen. Voor het geval Napoleon niet verslagen ware, kan men een andere ontwikkeling der Europese geschiedenis aannemen, zonder het voortbestaan of het betrekkelijk vrije voortbestaan van Europa voor onzeker te houden. Het is op voorhand vrij aannemelijk, dat een bepaald verloop der Russische historie wel grote invloed heeft, maar geen volstrekte afsnijding van het wereldgebeuren betekent. Sommigen zullen menen dat hier in andere vorm de middeleeuwse angst voor het einde der geschiedenis terugkeert, dat hier zich opnieuw een verabsolutering van wat men zelf meemaakt, openbaart, dat het „allergeweldigst, allerbijzonderst, allergevaarlijkst” als kwalificatie hoogtij vieren.

Echter, wat op voorhand vrij aannemelijk schijnt, behoeft bij nadere overweging nog niet waar te worden bevonden. Een voortgaand verbolsjewieken van de Sovjet-unie, een toenemend knechten van de vrije geest en het vrije leven, houdt nog niet voor de rest van de aarde slavernij in. Er zijn meer dan 200 miljoen Russische burgers. Het is een groot getal. Maar er zijn 350 miljoen Indiërs in India en Pakistan, er zijn meer dan 550 miljoen Chinezen in Azië woonachtig. De versterking en de daarmee gepaard gaande verstarring van een communistisch regime in Rusland — deze versterking en verstarring genomen in de zin van onverdraagzaam absolutisme, dat zich zelfs met het innerlijk leven der burgers bemoeit — brengt nog niet onontkoombaar de ondergang der vrijheid op aarde. Hieruit zou nog eens volgen, dat de uitlating over de mensheid die wellicht niet levend en vrij het jaar 2000 haalt, te sterk gekleurd is. Toch is het niet overdreven, niet te sterk gekleurd, de kwestie van het voortbestaan der mensheid te stellen. Want door de aanwending van de kern-energie zijn wij werkelijk het tijdperk van bijna algehele vernietiging ingetreden. De ondergangsstemming der middeleeuwen was verkeerd. Het zou even laakbaar zijn vandaag zich niet te laten door-dringen van de waarheid — en dit onder vermindering van wat afgesleten termen gelijk „allergeweldigst, allerbijzonderst, allermerkwaardigst” — dat het leven, tenminste van Europa, aan een zijden draad hangt. Een atoomoorlog zal, voorzover heden onze kennis reikt, nog door tal van mensen worden overleefd, zij het onder deerniswekkende omstandigheden. Niettemin is, anders dan vroeger, het voortbestaan der mensheid in het geding. Met de vrijheid is het wellicht, zolang de vrijheidsideeën van het Westen verdediging vinden, ongeacht wat er zich in Rusland voltrekt, iets gunstiger gesteld, vooral wanneer het niet tot een oorlog komt. Een ongewenste staking als die der bouwvakarbeiders van maart j.l. te vermijden is ondertussen in een sociaal goed geordend land als het onze, reeds een te moeilijke opdracht. Een ongewenste oorlog is nog veel bezwaarlijker af te wenden.

Dus moet een auteur, die zijn lezers nadrukkelijk bepaalt bij het voortbestaan en nader bij het vrije voortbestaan der mensheid in het jaar 2000 naar aanleiding van de plaats die zich het Russische communisme ver-overde, ook worden gehoord indien hij iets verantwoordts te zeggen heeft. Deze wijze van het probleem te stellen is tenminste niet overdreven. Het citaat, in het voorafgaande besproken, is van Klaus Mehnert „Der Sovjetmensch”, onder de boven deze boekbespreking vermelde titel „De Russen” in het Nederlands verschenen, dank zij de goede zorgen van dr. G. Kuypers; het draagt als ondertitel: „Hoe men leeft en denkt in een rode wereld. Verslag van de dertien reizen door de Sovjet-Unie 1929—1959”. Het betreft hier een min of meer journalistieke reportage, welke tegelijk ver daarboven uitgaat. De schrijver is journalist. Hij is tevens reiziger. Hij doceert, is zelfs hoogleraar. Hij heeft de eerste acht jaar van zijn leven in Moskou, met zijn op hun beurt in Rusland geboren vader en moeder doorgebracht, om in 1914 met deze ouders, die het Duitse staatsburgerschap nooit verloren hadden, naar de „Heimat” terug te keren. Altijd heeft hij van de Russen gehouden. Indien hij in één ding is geslaagd, dan wel in het tekenen van de Russische aard: hartelijk, naief, weetgierig en tegelijk vol duistere, onverzoende tegenstellingen.

Gedurende de tweede wereldoorlog en in de onmiddellijk volgende jaren is er veel journalistiek werk over Rusland gepubliceerd, dat de toets ener redelijke kritiek niet doorstaan kon. De schrijvers gingen af op vluchtige indrukken, lieten zich door hun gevoelens op sleeptouw nemen, stootten niet door tot de achtergronden van het Russische leven. Bij Mehnert is dit anders. Vooreerst beheerst hij de Russische taal geheel en al. Vervolgens voelt hij de Russen aan, hij begrijpt hen zoals telkens uit zijn boek duidelijk wordt. Ook is hij als man van wetenschap bij machte, goed te onderscheiden tussen wat wezenlijke betekenis en wat enkel anecdotische waarde heeft. Daarom schuwt hij nog niet het kleine verhaal, het bijzondere trekje dat duidelijk moet maken, wat hij in Rusland aantreft. Aan het voorbeeld van een Russisch meisje dat gaat huilen wanneer hij er achter komt, hoe haar ouders gescheiden zijn en zij geen huiselijk leven meer heeft, illustreert hij de Russische waardering van de gezinsband. Om duidelijk te maken de bemoeienis van het communistische regime zelfs met de letterkunde, haalt hij de Prawda aan, die 26 oktober 1957 over de met de Nobelprijs bekroonde Pasternak schreef als een „zielige snob”, een „boosaardige klungel”. Drie dagen later maakte de secretaris van de communistische jeugdbeweging het nog bonter; hij vergeleek Pasternak met een varken en dat dier kwam er beter af: het „bevuilde tenminste de plaats niet waar het vrat”. Mehnert vertelt, dat de intekenaren op de sowjet encyclopedie in Deel V de bladzijden 21 tot 24, die een levensbeschrijving van de geëxecuteerde communistische leider en politiechef Beria bevatten, moesten vervangen door nieuwe pagina's die over de Behringzee handelden; hoe zij verder hadden te wachten op deel 40 dat het artikel van Stalin zou inhouden; de redacteurs wisten niet hoe over Stalin, die na zijn dood tijdelijk vervuigd werd door de officiële partij instanties, op bevredigende manier kon worden geschreven.

De gegevens die de auteur overlegt, zijn stellig belangwekkend. In de menselijke natuur leeft de behoefte aan enige onderscheiding uit hoofde van een verschil in begaafdheid, maatschappelijke positie, ontplooiende werkracht; in communistisch Rusland speelt zelfs de hiërarchie een grotere rol dan elders: Russische opper- en hoofdofficieren worden door een kloof van elkaar gescheiden. Men versiert graag het bestaan, hetzij door voor betere kleding of door voor een volkstuintje te sparen. Er wordt door de communisten georganiseerd wat er zich maar toe leent: de inlevering van etensresten door kellners tegen een premie, wat voor de gasten onaangename gevolgen heeft. De ambtenarij is troef: er moet naar Moskou worden getelegrafeerd over de kleur waarin de landbouwtractoren mogen worden afgeleverd. De Russen zijn er afkerig van, in het publiek te veel aandacht aan de omgang der geslachten te besteden. De kerk verloor sedert de bolsjewistische revolutie aan leden en invloed zeer sterk, maar heden ten dage bevredigt het materialisme de nadenkende Rus allesbehalve. Hij moet er voorts niets van hebben, zich met de staat of met de partij te vereenzelvigen. Hij poogt bij alle inkapseling, zijn eigen leven te leiden.

Het boek van Mehnert draagt overvloedig bewijsmateriaal aan voor de stelling dat de staat niet alles vermag, dat het voorschrijven van bepaalde gedragingen en van bepaalde denkgeregels door de overheid op niet

te verwaarlozen weerstanden stuit. Het wekt de hoop dat in Rusland zich krachten zullen werkzaam tonen, die het bolsjewisme in zijn verderfelijke strekking zullen matigen of misschien ook ombuigen. De schrijver zelf gaat zich nooit aan ongerechtvaardigde verwachtingen te buiten. Maar hij verwaarloost voor de gewone lezer te zeer het feit, hoe tegen de wil van de burgers, de staat zeer veel vermag; hoe een overheid zich, anders dan vroeger, gemakkelijker kan overeind houden en een bedreiging voor de wereldvrede vormen. In dat opzicht is onze tijd „allergeweldigst, allerbijzonderst en allergevaarlijkst”. En daarom overdreef Mehnert niet, toen hij het jaar 2000 opriep met de vraag, of een vrije en levende mensheid dit jaar beleven zou. Moge eens blijken dat men het vermaan van Mehnert niet in de wind heeft geslagen. Het zou van de buitengemeen interessante bespiegelingen, in „De Russen” geboden, de rijkste vrucht zijn.

MR. I. A. DIEPENHORST

PROF. DR. J. BOOY, PROF. DR. P. GROEN, DRs. J. W. DE POUS, PROF. MR. P. J. VERDAM en PROF. DR. J. WATERINK, *De actualiteit der wetenschappen. Interfacultaire voordrachten in 1957 gehouden aan de Vrije Universiteit*. Uitg. J. H. Kok N.V., Kampen.

De redactie van *Anti-Revolutionaire Staatskunde* stond mij toe, mij bij de bespreking van deze verzameling interfacultaire colleges te beperken tot het college dat de huidige minister van Economische Zaken toentertijd in zijn functie van lector aan de economische faculteit van de Vrije Universiteit heeft gehouden. In deze voordracht wordt het zeer belangrijke vraagstuk van een aanvaardbare, een rechtvaardige inkomensverdeling aangesneden.

Dit onderwerp is belangrijk in die zin, dat naarmate de ontwikkeling van de maatschappij voortschrijdt, ook de vraag naar de onderlinge verhouding van de beloningen, zoals die verdiend worden in het produktieproces steeds meer een centrale betekenis krijgt. Beschouwde men voor enkele decennia het loon voornamelijk als de prijs voor geleverde arbeidsprestaties, in de laatste tijd heeft men meer het inkomensaspect van het loon in de beschouwing betrokken.

Deze ontwikkeling treedt zeer duidelijk naar voren in de beantwoording van de vraag hoe de werkloosheid moet worden bestreden. Ziet men het loon slechts als een prijs en is men van mening dat het prijsmechanisme het evenwicht tussen vraag en aanbod van arbeidskrachten tot stand zal brengen, dan is het duidelijk dat voor de bestrijding van de werkloosheid een daling van het loon geboden is, d.i. daalt de prijs die de ondernemer voor een arbeidsprestatie moet betalen, dan zal de ondernemer bij gelijkblijvende opbrengst ook meer arbeidsprestaties vragen. Indien men echter het inkomensaspect naar voren schuift, dan zal men erop wijzen, dat een daling van het loon leidt tot daling van het inkomen en daardoor ook tot een daling van de vraag naar goederen. Hierdoor zien de ondernemers hun afzet dalen en zullen zij nog minder mensen aantrekken.

Het is dan ook niet verwonderlijk, dat velen van mening zijn, dat een hoog loon niet slechts gunstig is voor de persoon die dit hoge loon ont-

vangt, maar dat ook de maatschappij als geheel hiermede gebaat is. Deze overweging heeft ook wel geleid tot de gevolgtrekking, dat de samenleving er wel bij zou varen, indien de inkomensongelijkheid minder groot zou zijn. Immers, zo redeneert men, het is noodzakelijk dat er in het economische leven een grote vraag naar goederen en diensten bestaat. De mensen met een laag inkomen zullen verreweg het grootste gedeelte van hun inkomen besteden aan het vragen naar consumptiegoederen. De hogere inkomens richten hun koopkracht voor een relatief kleiner gedeelte op de consumptieve sfeer. Zou men nu een deel van de hogere inkomens overhevelen naar de lagere inkomens, dan zou dit leiden tot een vergrote vraag naar produkten en hierdoor zouden de winstverwachtingen hoog kunnen blijven, wat weer in het voordeel zou zijn van de ondernemers.

Hoewel wij op dit aspect niet nader ingaan, willen wij wel opmerken, dat deze redenering slechts geheel opgaat voor een maatschappij, waar er een te kleine vraag is naar goederen en diensten, een toestand die wij voor de oorlog hebben meegemaakt. Indien er echter in de maatschappij volledige werkgelegenheid is, is het zelfs niet wenselijk dat de vraag nog vergroot wordt, daar dit zou leiden tot ongewenste inflatoire spanningen.

Er is echter nog een ander aspect verbonden aan het probleem van de inkomensverdeling en wel dat van de rechtvaardigheid van de zeer hoge beloningen. Vooral in de laatste tijd zijn wij hierbij bepaald geworden door de kwestie van de beloningen van de commissarissen in enkele industrieën. Het zou buiten het kader van deze bespreking vallen om hierop diep in te gaan. Wij signaleren dit slechts en willen er op wijzen, dat veelal het probleem van de rechtvaardige verdeling wordt toegespitst op de minimumbeloningen, maar dat ook het vraagstuk van de excessieve beloningen nog op een oplossing wacht.

Het zal duidelijk zijn, dat het vraagstuk van de rechtvaardige inkomensverdeling zeer complex van aard is. Men zou o.i. dit vraagstuk kunnen splitsen in de volgende onderdelen:

1. Is een minimum-beloning niet noodzakelijk? Onder minimum-beloning zou men dan kunnen verstaan het loon, dat beslist nodig is om de mens in staat te stellen te leven en zich te ontplooien.

2. Hoe moet de relatie zijn tussen het loon en de produktieve prestatie? Mogen wij hierin alles overlaten aan het vrije spel der maatschappelijke krachten?

3. Hoe moet het nationale inkomen worden verdeeld? Hierbij moet o.i. aan twee eisen worden voldaan. In de eerste plaats moet het inkomen over de samenwerkende produktiefactoren zo worden verdeeld, dat er voldoende gevraagd wordt om het produktieapparaat volledig te kunnen bezetten. In de tweede plaats moet de verdeling zodanig zijn, dat er voldoende kan worden gespaard om de benodigde investeringen te kunnen financieren. Zou men b.v. een inkomensnivellering rigoreus nastreven, dan zou het gevaar niet denkbeeldig zijn, dat de besparingen zouden verminderen.

De Pous begint zijn voordracht met een summier bespreking van enkele theorieën uit het verleden. In de klassieke economische school en wel met name in de leer van Ricardo, vinden wij de opvatting, dat het loon op de duur zou tenderen naar de kosten van levensonderhoud. In een zich ontwikkelende maatschappij met een groeiende bevolking zou, altdus de theorie, vooral het inkomen van de grond-eigenaren stijgen. De beloningen van de

arbeiders zouden reëel gezien, d.w.z. in goederen gemeten, gelijke tred houden met de stijging van het bestaansminimum. Deze theorie heeft echter geen stand kunnen houden tegen de aanvallen van de welhaast revolutionaire theorie van de grensproductiviteit. Deze theorie verklaart de hoogte van de beloningen uit de waarde van het produkt, dat tot stand komt, doordat er een produktieve kracht is bijgekomen. De hoogte van het loon wordt in deze visie bepaald door de waarde van het grensprodukt, d.i. de waarde van het produkt, dat door de laatst toegevoegde arbeider wordt veroorzaakt. Bij nadere analyse is echter gebleken, dat deze theorie op zulke specifieke vooronderstellingen berust, dat in de werkelijkheid dit strikte verband tussen beloningen en waarde van het grensprodukt, d.i. de waarde van het specifieke produkt, zoals dit kan worden toegeschreven aan een bepaalde produktiefactor, niet aanwezig is.

De conclusie van de Pous is nu, dat hij in het stelsel dat de beloning van de produktiefactoren verbindt met hun bijdrage aan het productieproces ongetwijfeld aantrekkelijke dingen ziet, maar dat hij toch, om te komen tot een aanvaardbare inkomensverdeling, het aanbrengen van correcties noodzakelijk vindt. Deze opvatting komt er in feite op neer, dat in principe De Pous zich wil baseren op het prijs- en marktmechanisme, maar dat hij op de uitkomsten wel correcties wil aanbrengen resp. op de krachten zelf corrigerend wil werken. Van een centraal geleid loonbeleid behoeft daarbij geen sprake te zijn.

In het bovenstaande werd reeds gesteld, dat de theorie van de grensproductiviteit op enkele specifieke vooronderstellingen berustte. Eén dier vooronderstellingen was wel, dat men uitging van de marktform van de volledige mededinging. Het zou te ver buiten het kader van deze bespreking vallen, als wij hierop diep zouden ingaan. Voldoende is het om te stellen, dat bij volledige mededinging de prijs gelijk is aan de kosten en dat dit betekent, dat indien men een arbeider toevoegt en deze zou een bepaald produkt leveren, deze arbeider ook de volledige waarde van dit produkt als loon zou ontvangen.

De Pous gaat in dit verband in op de ontwikkeling van de waarde- en prijstheorie. De economen kwamen allens tot de ontdekking, dat de marktform van volledige mededinging lang niet altijd aanwezig was. Ja, zelfs sterker, er was in bijna alle gevallen sprake van een afwijkende vorm. Deze vorm heeft men wel verschillende namen gegeven, waarvan de meest bekende is de marktform van de monopolistische concurrentie. Essentieel is nu de stelling, dat tengevolge van deze monopolistische invloeden de arbeider niet de waarde van het produkt dat hij maakt zal ontvangen, maar slechts de toevoeging aan de totale opbrengst, ontstaan doordat de verkochte hoeveelheid is vergroot. Men gaat er hierbij van uit, dat doordat de produktie toeneemt, de ondernemer deze toegenomen produktie slechts kwijt kan tegen een lagere prijs. Een voorbeeld ter verduidelijking.

Stel goed A wordt verkocht onder volledige mededinging. Bij deze marktform blijft de afzetprijs gelijk. Eerst werd er verkocht 10 stuks van goed A tegen b.v. f 25,—. De ondernemer neemt er nu een arbeider bij en deze produceert b.v. één stuk. De toename van de opbrengst is f 25,— en in de evenwichtstoestand zal het loon naar deze f 25,— tenderen.

Bij monopolistische concurrentie zal echter deze meerproduktie leiden tot een daling van de prijs van goed A tot b.v. f 24,—. Eerst was de totale

opbrengst f 250,—. Nu slechts $11 \times f$ 24,— = f 264,—. De laatste arbeider is dus voor de ondernemer maar f 14,— waard.

Essentieel in deze ontwikkeling is dus de opvatting, dat in de werkelijkheid de werknemer minder krijgt dan hij produceert. Dit ligt in de aard der dingen. Hiervan mag men de ondernemer geen verwijt maken, want de arbeider is voor hem niet meer waard. Maar voor de maatschappij is zeer zeker wel de noodzaak van een correctie hierop aanwezig.

Bovenstaande problematiek behoort thuis in de sfeer van de functionele verdeling, d. i. de verdeling die een antwoord geeft op de vraag naar de produktieve prestaties in het productieproces.

Het zal duidelijk zijn, dat naarmate men ging inzien, dat deze functionele verdeling tot dit resultaat ging leiden en men dus in feite ging inzien, dat de beloning onderwerp was van een machtsstrijd, men meer aandacht ging besteden aan de categorale verdeling, dat is, de verdeling van het nationaal inkomen over de verschillende bevolkingsgroepen.

In dit verband gaat De Pous in op het probleem van de volledige werkgelegenheid en de bestrijding daarvan. Deze bestrijding mondt uit in een o.i. verantwoorde aanbeveling van een verantwoorde maatschappij, waarbij anders dan in de liberale en socialistische maatschappijbesouwingen, de rechten en verantwoordelijkheden van de verschillende samenlevingsverbanden, welke zich op economisch terrein manifesteren in onderneming en bedrijfstak, op de voorgrond worden gesteld. Om dit doel te bereiken is De Pous dan ook voorstander van een systeem van een nationale, gecoördineerde loonpolitiek, waarbij de loonvoorstellen van organisaties in de verschillende bedrijfstakken worden beoordeeld uit het gezichtspunt van de economische toestand van het gehele land. Hierbij dient te worden gelet op het verloop van de arbeidsproductiviteit en de ontwikkeling van de ruilvoet. Deze loonpolitiek moet dan weer gepaard gaan met een juist prijsbeleid, waarvan de kern wordt gezocht „in het mitigeren van niet op reële factoren berustende speculatieve prijsbewegingen en in het bestrijden van een toeneming van de monopoliegraad.”

In deze laatste beschouwingen ontdekken wij de invloed van Kalecki, die stelde dat het aandeel van de arbeid in het bruto-nationaal inkomen wordt bepaald door de monopoliegraad en het prijsniveau van de grondstoffen. Nu betekent de monopoliegraad in feite niets anders dan een aanduiding van de bruto-winstmarges van de ondernemers. De Pous wil dus eenvoudig de toeneming van de winsten in zoverre zij niet op reële gronden berust bestrijden. Een voorbeeld van deze bestrijding zouden we wellicht kunnen opmerken in het verzet van de minister tegen de aannemers.

Hoewel De Pous wel voorstander is van gecoördineerde loonpolitiek en ook in de voorstellen van de S.E.R. dienaangaande veel aantrekkelijks ziet, heeft hij ook wel kritiek.

Het aantrekkelijke van de zogenaamde S.E.R.-norm schuilt in het aangehouden verband tussen loon en produktiviteit, zodat de arbeiders kunnen meedelen in de gestegen welvaart. Bovendien sluit de S.E.R.-norm zich aan bij de economische theorie waarmede ruimte wordt gelaten voor de werking van het prijsmechanisme. De Pous' kritiek op deze norm komt vooral hierop neer, dat toepassing van deze norm bepaalde inflationistische gevaren in zich draagt doordat een eenmaal aangevangen inkomensinflatie wordt versterkt.

Aan het slot van zijn betoog moet de spreker erkennen, dat hij onvoldoende aandacht heeft geschonken aan de mens aan wie het inkomen toevalt. De vraag naar het personele inkomen bleef dus onbesproken. Hij stelt slechts de vraag of in het proces van inkomensvorming en inkomensbesteding in onze huidige maatschappij geen ernstige belemmeringen zijn gelegen voor de mens als beelddrager Gods om zijn van God ontvangen opdracht te vervullen.

Wij hebben wel een gevoel van spijt gehad, toen wij dit tekort constateerden. Persoonlijk zijn wij wel met De Pous van mening, dat de econoom zakelijk moet argumenteren, maar juist aan de Vrije Universiteit hadden wij graag een nader ingaan op de fundamentele problematiek gezien. Ons lijkt het vraagstuk van de rechtvaardige inkomensverdeling, en daar gaat het De Pous om, primair een vraagstuk in de personele sfeer. In hoeverre dit vraagstuk moet steunen op een schriftuurlijke anthropologie vermogen wij nu niet geheel te overzien, maar dat dit verband er is, lijkt ons niet te bestrijden.

De grote verdienste van De Pous lijkt ons, dat hij ons op zakelijke wijze heeft vertrouwd gemaakt met het probleem van de inkomensverdeling.

Katwijk

DR. J. G. KNOL

OVERHEID?!)

DOOR

PROF. MR. W. F. DE GAAY FORTMAN

„Het Nieuwe Testament zegt tegen de staat noch ja noch neen.” Zo begint P. J. Verdam zijn rectorale oratie *Sanhedrin en Gabbatha* (1959).

De stelling boeit door haar pregnante formulering. Maar is zij juist? In Romeinen 13 : 1—7, 1 Timotheus 2 : 1—4, Titus 3 : 1, 1 Petrus 2 : 13—17 beluister ik een positieve instelling tegenover de staat. In Openbaring 13 vindt men dan de tegenhanger, de schildering van de staat als goddeloze macht. Liever zeg ik daarom: het Nieuwe Testament zegt tegen de staat zowel ja als neen.

Maar Romeinen 13, dat plechtanker voor het goddelijk karakter van het overheidsgezag, hoe moet dat in concreto worden verstaan?

In het najaar van 1959 werd de lutherse bisschop van Hannover, Hans Lilje, zestig jaar. Bij die gelegenheid schreef de bisschop van Berlijn-Brandenburg, tevens voorzitter van de raad van de Evangelische Kerk in Duitsland, Otto Dibelius, hem een brief. Het was een merkwaardige verjaarsbrief, want zij begeleidde niet een geschenk, maar hield een vraag in, deze vraag: hoe moet naar uw mening, waarde bisschop Lilje, het Griekse woord *exousiai* in Romeinen 13 : 1 worden vertaald?

Dibelius stuurde de brief niet alleen aan Lilje, maar liet hem ook als brochure verschijnen. Hij verwekte groot opzien. Immers Dibelius zei met zovele woorden, dat de officiële machthebbers in een totale staat, met name in de Duitse Democratische Republiek (Oost-Duitsland), in christelijke zin geen overheid zijn. Velen ging dat te ver. Het rumoer rondom de brief werd zo groot, dat Dibelius hem uit de circulatie nam.

Ik was in de gelegenheid een van de weinige exemplaren van de brief, die in Nederland terecht gekomen zijn, te kunnen lezen. De inhoud komt mij zo belangrijk voor, dat ik de brief tot onderwerp van mijn openingswoord voor de jaarvergadering van ons College heb gekozen.

Hoe moet *exousiai* in Romeinen 13 : 1 worden vertaald? Ik begin met een weergave van Dibelius' betoog.

De letterlijke vertaling van Romeinen 13 : 1 zou moeten luiden: „Ieder zij aan de over hem gestelde machten onderdanig.” Meestal worden in het Nieuwe Testament, wanneer het woord *exousia* in het meervoud gebruikt wordt, daarmee aangeduid de demonische machten, die in de onzichtbare wereld haar rol spelen. Die opvatting gaat voor Romeinen 13 niet op. Paulus bedoelt hier duidelijk de wereldse politieke macht. Zij is

---

1) Toespraak gehouden ter opening van de jaarvergadering van het College van Advies der A. R. Partij, 28 mei 1960 te Utrecht.

er „u ten goede”; zij belooft het goede en straft het kwade. Zij is als zodanig dienaar van God.

Wat goed en kwaad is, zegt Paulus niet. Dat weet ieder, die naar Gods wil leeft. En voorts, Romeinen 13 is niet een tot in bijzonderheden uitgewerkte, maar een algemene aanwijzing. De gemeente moet haar in haar eigen omstandigheden telkens concretiseren.

Maar, zo vervolgt Dibelius, Luther vertaalt niet letterlijk. Zijn vertaling luidt: „Een ieder zij onderdanig aan de overheid, die macht over hem heeft.” De Engelse vertaling spreekt van „higher powers”, de Franse van „puissances supérieures”. Maar Luther spreekt van „overheid” in het enkelvoud. De Scandinaviërs hebben dat van hem overgenomen. Van de Nederlandse nieuwe vertaling, die van „overheden” in het meervoud spreekt, rept Dibelius niet.

Nu volgt er in het betoog van de bisschop van Berlijn-Brandenburg een tussenspel. Hij weidt uit over het begrip „overheid”. Dat is een prachtig woord. In de overheid ontmoeten wij het door God ingestelde gezag; achter haar staat Gods wil. „Wilhelm, von Gottes Gnaden König von Preuszen, Kurfürst von Brandenburg . . . Das ist Obrigkeit!”

Helaas, datgene wat met het woord overheid wordt aangeduid, is verdwenen. Alleen de kerk gebruikt het woord nog. Maar de overheid als zodanig is verdwenen. Die is verdwenen, toen de moderne partijstaat ontstond en de ene helft van het volk voortdurend bezig is de andere helft uit de regeringsfuncties te stoten. Hoe kan ik iemand als overheid erkennen, die ik voortdurend probeer van zijn macht te beroven? Paulus heeft kennelijk alleen gedacht aan hen, die onmiddellijk het overheidsgezag uitoefenen, maar niet aan het heirleger van ambtenaren, dat kenmerkend is voor de moderne staat. Men zegge niet, dat het ten principale gaat om de macht, die achter deze ambtenaren staat. Want dat is de macht van een partij of van een coalitie van partijen. Die macht heeft slechts een gebroken gezag.

Hier herleeft in Dibelius het oude Pruisische monarchale principe. Het „bij de gratie Gods” geldt alleen voor de koning in een nog niet door partijen bedorven staatsbestel.

Nu vat Dibelius de draad van het betoog weer op. Waarom is de vertaling van Romeinen 13 : 1 zo belangrijk? Omdat wij in onze dagen de totale staat ontmoeten, de staat, die alles regelt en die alles leidt en . . . die ook de normen voor het gedrag van zijn burgers bepaalt, die bepaalt wat goed en slecht is. De totale staat brengt een nieuwe orde van waarden, waardoor het gehele denken en voelen wordt omgezet. Recht betekent in christelijke zin een ordening, die getoetst moet worden aan de gerechtigheid, die uit God is. Maar zo gaat het in de totale staat niet toe. Het is typerend, dat in de Duitse Democratische Republiek steeds minder van „Recht”, steeds meer van „Gesetzlichkeit” wordt gesproken. Omdat zij zich niet gebonden weten aan een boven hen staande hogere macht, zijn de machthebbers in de D.D.R. geen overheid. Want het gaat in Romeinen 13 niet om degenen, die een zekere orde brengen en handhaven, maar om hen, die dienaar Gods zijn, die ons ten goede optreden, die belonen wat God goed noemt en straffen wat God slecht noemt. Het

recht moet bepaald zijn door Gods gebod. Het gebod Gods ontspringt evenwel aan Zijn liefde en het moet dus telkens weer overeenkomstig Zijn liefde werken. Is voldaan aan het „u ten goede”? Daaraan moet men het optreden van een staat altijd toetsen.

Zo loopt het betoog uit op de vraag: hoe moet *exousiai* in Romeinen 13 : 1 vertaald worden? Dibelius doet twee suggesties. „Ieder onderwerpe zich aan de ordeningen, die door de rechtmatige machten zijn vastgesteld.” „Rechtmatige machten moeten van ieder gehoorzaamheid ontvangen.”

Tot zover de brief van Dibelius aan Lilje. Het lijkt mij, dat onze nieuwe vertaling uitdrukt, wat Dibelius wenst. „Ieder mens moet zich onderwerpen aan de overheden, die boven hem staan.” Meervoud, want er zijn meer overheden dan alleen de overheid in de staatsgemeenschap. En in overheid ligt opgesloten wat Dibelius uitdrukt met zijn „rechtmatige machten.” „Want er is geen overheid dan door God . . . Zij staat immers in dienst van God, u ten goede.” In het „u ten goede” ligt de toetssteen. Waar de politieke gezagsdragers niet meer beseffen, dat het gezag moet worden uitgeoefend ten dienste van de staatsburgers, daar houden zij op overheid te zijn. In zijn verantwoording aan de synode van de kerk van Berlijn-Brandenburg, in het begin van dit jaar gehouden, heeft Dibelius aangegeven, op welk ogenblik het regime van Hitler voor hem ophield overheid te zijn. „Het keerpunt kwam voor mij, toen de zaak van de euthanasie voor het zogenaamde leven-zonder-waarde en van het vergassen der joden ruchtbaar werd.”

Herman Ridderbos komt in zijn *Aan de Romeinen* (1959) tot dezelfde opvatting als Dibelius. „Op zeer nadrukkelijke en omvattende wijze eist de apostel van een ieder onderwerping aan de boven hem gestelde overheidspersonen . . . Het tweede lid wijst de grond voor deze onderwerping aan, door eerst negatief en daarna met een opvallende positieve herhaling te betuigen, dat er *geen overheid is dan door God* en dat *die er zijn door God verordend zijn*. Over de herkomst van de overheidsmacht wordt niet in historische, maar in actuele zin gesproken. Waar overheidsmacht optreedt, doet zich een goddelijke ordening gelden” (blz. 290).

Ik meen, dat de brief van Dibelius een betekenis heeft, die boven de situatie van Duitsland uitgaat. Het is goed, dat wij in de eeuw van de totale staat eraan herinnerd worden, dat alleen de macht, die de toets van het „u ten goede” doorstaat, overheid in de zin van Romeinen 13 is. Niet iedere politieke machthebber is overheid, zoals helaas ook in onze kring gedurende de bezetting sommigen wel meenden. Wat Dibelius nu voor Duitsland deed, deed V. H. Rutgers voor ons, toen hij in het Nederlands Juristenblad van 29 november 1941 zijn terecht beroemd geworden artikel *Toetsingsrecht* schreef.

Hiermee is niet gezegd, en Dibelius wijst daarop ook, dat men zich tegen een politieke macht, die geen overheid is, alleen maar mag en moet verzetten. Zulk een macht kan ook maatregelen uitvaardigen, waaraan men zich zonder bezwaar kan en soms zal moeten onderwerpen. Het kan goed beleid zijn, haar voor korter of langer tijd niet te weerstreven. Maar de onderwerping aan deze macht geschiedt dan niet „om des Heren wil” (1 Petr. 2 : 13).

Van groot belang acht ik voorts Dibelius' onderscheiding tussen „Recht”

en „Gesetzlichkeit”. Niet de staatsrechtelijk op de juiste wijze tot stand gekomen wet is daardoor alleen reeds recht, maar steeds moet gevraagd naar het recht achter het recht. Zonder gerechtigheid kan er wel een uitwendig bindend voorschrift zijn, maar is er geen recht.

Tenslotte, in de brief aan Lilje gaat het uiteindelijk om het handelen van de christen in en met de staat. Men heeft het probleem van de staat vaak onpersoonlijk benaderd; men denke o.a. aan de geschriften van Emil Brunner, *Der Staat als Problem der Kirche* (1933), van Friedrich Delekat, *Die Kirche Jesu Christi und der Staat* (1933) en van I. A. Diepenhorst, *De verhouding van kerk en staat in Nederland* (1946). Dan gaat het om de houding van de kerk tegenover de staat. Ongetwijfeld is dat een belangrijk vraagstuk. Maar de enkele burger raakt het niet of nauwelijks. Ook in dit opzicht heeft de tweede wereldoorlog tot een meer directe probleemstelling geleid. De Noorse bisschop E. Berggrav, actief leider van het verzet in zijn land, schreef onmiddellijk na de oorlog *Der Staat und der Mensch* (1946), m.i. een keerpunt in het lutherse denken over de staat.

In dezelfde lijn beweegt zich het boek van John C. Bennett, hoogleraar in „applied Christianity”²⁾ aan Union Theological Seminary in New York, *Christians and the State* (1958), Christenen en de staat. Als in zijn andere boeken is ook met betrekking tot de staat voor Bennett de primaire vraag: wat moet ik doen? Hoe moet de burger in en tegenover de staat handelen? Die vraag verdient grote aandacht, nu door het vèrgaande en diep ingrijpende optreden van de staat het begrip overheid terugwijkt, nu de overheidspersonen, waarover Paulus in Romeinen 13 spreekt, op zijn minst verborgen geraken achter de oppervlakkig beschouwd bemoeizieke ambtenaar. Welk een snelle ontwikkeling zich voltrokken heeft in het nog jonge bestuursrecht maken A. M. Donner en I. Samkalden ons duidelijk in hun preadviezen voor de Vereniging van Administratief Recht, *Zijn de traditionele vormen en begrippen van het bestuursrecht toereikend bij de uitbreiding van de overheidstaak met name op sociaal en economisch gebied?* (1960).

Bennett wijst er verder op, dat de vraag van de christen en de staat een bijzonder accent ontvangt, doordat wij leven in een godsdienstig pluralistische maatschappij, die niet meer in al haar uitingen het merkteken van het christendom draagt, waarin christenen samenleven met belijders van andere godsdiensten, met humanisten en nihilisten.

Meer dan ooit gaat het in onze dagen om het christelijk *leven*. De nadruk dreigt te zeer te vallen op het gezin en de maatschappij. Over het christelijk leven in de staat wordt weinig gezegd, hoewel er netelige vragen liggen. Ik noem er maar een paar: zwarte lonen, risicoclausule, staking. Het is een van de taken van een christelijke partij aan de vraag van de *christen* en de staat aandacht te schenken.

²⁾ toegepast christendom.

DE RECHTEN VAN DE MENS NAAR CHRISTELIJK MENSBEELD

DOOR

PROF. DR. GESINA H. J. VAN DER MOLEN

De rechten van de mens staan heden ten dage weer in het middelpunt der belangstelling. Psychologisch is dit zeer goed te verklaren. Wij leven immers meer dan ooit in een wereld in nood. Onderdrukking en willekeurige vrijheidsberoving, aantasting van de menselijke persoonlijkheid met de meest geraffineerde middelen en methoden zijn aan de orde van de dag. Van alle kanten dringt het grofste onrecht zich aan ons op. Mensen staan tegenover mensen in de houding van bitterheid en haat en passen op elkaar de wreedste geweldmaatregelen toe.

Juist in zulk een tijd weerklinkt de roep om de mens des te nadrukkelijker. Dit kan een poging zijn om de schreeuw van het onrecht te overstemmen, maar het kan ook een „cri de coeur” zijn opkomend uit een waarlijk geprangd gemoed.

Hoe dit zij, het is goed ons telkens weer te herinneren, dat op dit zelfde ogenblik miljoenen mensen leven in mensonwaardige omstandigheden, dat juist nu miljoenen omkomen van honger en ellende. Denken wij wel ooit aan de ruim veertien miljoen mensen voor wie het concentratiekamp al jarenlang de permanente verblijfplaats is, d.w.z. dat hun „tehuis” is achter prikkeldraad, waar zij „leven” verstoken van elke vorm van normaal-menselijke verhoudingen? En in dit vluchtelingenjaar staat de nood van honderdduizenden van huis en haard verdrevenen ons bijzonder duidelijk voor ogen.

Voor al deze mensen zijn de begrippen recht, vrijheid, geluk en menselijke waardigheid een aanfluiting.

Toch zijn al deze miljoenen mensen onze medemensen, voor wie wij verantwoordelijkheid dragen. Hun levensomstandigheden zijn een aanklacht die wij niet naast ons neer kunnen leggen. Wanneer wij over mensenrechten spreken, dan kan en mag dit niet anders zijn dan in diepe bewogenheid met het lot van hen die de elementairste rechten moeten ontberen.

Mensenrechten zijn geen abstracte ideeën, waarover men mooi kan praten en eventueel disputeren. Het zijn reële levensvoorwaarden voor de menselijke existentie.

Waarop berusten zij en waaruit vloeien zij voort? Is de waarde van de menselijke persoonlijkheid een objectief gegeven, dat ook door de christen kan worden aanvaard? Of ligt hieraan een mensbeschouwing ten grondslag, die zozeer in strijd is met wat de Bijbel ons leert omtrent de mens, dat wij ons moeten afkeren van elke poging om aan de positivering van mensenrechten nadere vorm te geven?

Het valt niet te ontkennen, dat het humanistisch mensbeeld, dat de menselijke autonomie tot uitgangspunt neemt en de menselijke waarde uitsluitend zoekt in zijn mens-zijn zonder meer, bij velen die opkomen voor de rechten van de mens de basis vormt voor hun streven. Dit neemt niet

weg, dat de christen niet kan volstaan met een negatieve houding, doch zich met de meeste ernst heeft af te vragen, of met deze onjuiste fundering ook de mensenrechten zelf voor hem onaanvaardbaar zijn. Ook hier geldt het, ongeacht de gronden waarop anderen tot hun menswaardering komen, nauwgezet na te gaan, welke conclusies voor de verhouding van mens tot mens voortvloeien uit wat de Bijbel ons daaromtrent leert.

Het is duidelijk, dat gerechtigheid en naastenliefde de twee factoren zijn, waardoor volgens het heilig Evangelie de menselijke verhoudingen moeten worden bepaald. Dit geldt zowel voor de verhouding van mens tot medemens, als voor de verhouding van het individu tot de gemeenschap waartoe hij behoort. Misschien mag men zeggen, dat in het eerste geval het accent ligt op de naastenliefde en in het tweede geval op de gerechtigheid. Doch beide begrippen zijn zo nauw aan elkaar verwant, dat zij in wezen twee aspecten vormen van eenzelfde innerlijke gezindheid, die in de ander altijd en vóór alles de naaste ziet, die hij om Christus' wil moet liefhebben en wiens welzijn hij dus naar vermogen heeft te bevorderen.

Het gaat niet aan, deze beide eisen der christelijke levenshouding van elkaar los te maken, of zelfs als tegenstellingen te beschouwen.

Wanneer wij spreken van mensenrechten in de engere zin van het woord, dan hebben wij allereerst de verhouding van de mens tot en de gemeenschap waartoe hij behoort op het oog. Het geldt hier het oude probleem van „the man versus the state”. Ook hier gaat het niet enkel om de verwezenlijking der gerechtigheidsgedachte, men mag de naastenliefde hierbij niet als irrelevant uitschakelen. Het is een vaak voorkomend misverstand, dat de liefde ophoudt waar het recht begint. Niets is echter minder waar.

Op de verhouding tussen deze twee begrippen en hun onderlinge samenhang en functie in de menselijke samenleving kan hier nu niet dieper worden ingegaan. Slechts worde gesteld, dat zowel de liefde als de gerechtigheid gericht zijn op de mens en dat beide hun bron en grondslag vinden in God, die zich als de volmaakt gerechtige en de volmaakt liefdevolle aan ons heeft geopenbaard.

Wanneer wij dus uit liefde tot de mens zijn recht zoeken, is het mensbeeld dat wij voor ogen hebben van allesbeheersende betekenis. Dit mensbeeld is voor de christen onlosmakelijk betrokken op God. Wie erkent, dat elke mens door God is geschapen naar Zijn beeld en gelijkenis, dat elke mens een onsterfelijke ziel bezit, die zal zijn naaste, wie dit ook moge zijn, met diep respect tegemoet treden. De verheven afkomst van de mens, zoals ons die in het scheppingsverhaal wordt geschilderd, is de onwrikbare basis voor zijn rechten. Zij berusten op de relatie tussen Schepper en schepsel. Terecht heeft Paus Pius XII gezegd: „Mensenrechten zijn rechten door God aan de mens geschonken.”

Dit beeld Gods is in de gevallen mens verwrongen en vaak ontaard, maar dat neemt niet weg, dat hij in tegenstelling met heel het overige deel van de kosmos beeldrager Gods is gebleven. Wij belijden, dat elke mens als individu door God is gewild en dat elke mens in Christus gelouderd en vernieuwd kan worden.

Wie van dit mensbeeld uitgaat, ziet ook de verwezenlijking der z.g.

mensenrechten als een eis der goddelijke gerechtigheid, waartoe mede te werken hij zich in zijn geweten verplicht gevoelt.

Het probleem der mensenrechten is niet nieuw. Het heeft zich in primitieve vorm reeds eeuwenlang voorgedaan. Het is het probleem van gezag en vrijheid, van individualisme en universalisme. De geschiedenis vertoont in dit opzicht een steeds op en neer gaande beweging. Nu eens heeft men de enkeling en zijn rechten op de voorgrond gesteld, dan weer is op de rechten van de gemeenschap, de staat, alle nadruk gelegd. Het is duidelijk, dat het nationaal-socialisme en het communisme zozeer uitgaan van de gemeenschapsgedachte, dat de enkeling daarin volstrekt moet opgaan. De spreuk: „Gij zijt niets, Uw volk is alles,” gaf hieraan uitdrukking. Wij weten welke vreselijke gevolgen deze overschatting van de gemeenschapsidee ook thans nog heeft o.a. in China.

Men kan echter niet ontkennen, dat de mensen niet als losse individuen op de wereld staan. Zij leven in een gemeenschap of liever in vele gemeenschappen. Zij behoren o.a. tot een volk, zij leven binnen een staatsverband. Dat zijn feiten die men niet mag verwaarlozen. Men moet zich ervan bewust zijn, dat deze verbanden niet maar een noodzakelijkheid zijn, doch niet minder een zegen. In het algemeen betekenen zij een bescherming voor de enkele mens, die zich alléén tegen aanvallen op zijn persoon en goed niet voldoende kan verweren. Men mag er daarom niet van uitgaan, dat de staat en het individu in beginsel vijandig tegenover elkaar staan.

Veeleer dient men er de nadruk op te leggen, dat ook de staat eigen rechten heeft, die hem in het belang van zijn burgers toekomen. Zo vaak men dit vergat is het op een vèrgaand individualisme uitgelopen, waarbij juist de zwakken niet door de gemeenschap gesteund en beschermd werden.

Het oud-liberale individualisme en het communistische collectivisme moeten beide worden afgewezen. Vanuit christelijk standpunt moet men trachten te komen tot een harmonische oplossing, waarbij de individuele rechten en de gemeenschapsrechten nauwkeurig tegen elkaar worden afgewogen. Daarbij staat op de voorgrond, dat het individu als de zwakste partij beschermd moet worden tegen machtsmisbruik door de staat.

Niet minder dient er rekening te worden gehouden met het feit, dat een mens niet alleen rechten heeft, doch ook plichten, zowel tegenover de gemeenschap waartoe hij behoort, als tegenover de medemens. Elk subjectief recht wordt naar twee zijden begrensd: door de rechten der gemeenschap en door de rechten van anderen.

Het is even gevaarlijk de mensenrechten te isoleren als rechten en plichten van elkaar te scheiden. Men moet zich voor beide extremen hoeden en de christen heeft tot taak de gehele kwestie der mensenrechten steeds weer in te bedden in het geheel der christelijke levens- en wereldbeschouwing.

Het is een feit, dat de strijd voor de mensenrechten zich het eerst binnen het kader van de nationale staat heeft afgespeeld. Het is een lange strijd geweest, die eeuwenlang heeft geduurd. Men kan misschien de Magna Charta van 1215 als de basis beschouwen, waarop later alle vrijheidswetten en -verklaringen in West-Europa berustten, alhoewel dit stuk geen individuele, subjectieve rechten verleende, doch slechts de grenzen van het staatsgezag trok.

In dezelfde geest verdedigden de reformatoren de volksvrijheden, die zij minder zagen als rechten van de enkeling dan wel als rechten van het volk als geheel tegenover een absoluut en tiranniek overheidsgezag. Dit in tegenstelling met het rationalistische natuurrecht, dat een individualistisch karakter droeg. Locke leerde, dat in de natuurlijke onvervreembare rechten van het individu het staatsgezag zijn begrenzing vond.

In de Noord-Amerikaanse vrijheidsstrijd tegen het Engelse absolutisme laaide de strijd voor de mensenrechten opnieuw fel op. De Constitutie van Virginia van 1776 vormde de eerste grondrechten-catalogus, in 1789 gevolgd door de „Déclaration des droits de l'homme et du citoyen" der Franse revolutie. De vrijheid van het individu werd het eerste politieke gebod. De staat had geen sociale taak, doch diende alleen ter bescherming van de rechten van het individu.

Allengs verdween de nimbus die mensen- en burgerrechten omgaf, tot de vlam in de revolutionaire tijd van 1848 weer opflakkerde, en daarna opnieuw inzank, terwijl in Frankrijk als reactie tegen de grove schending der mensenrechten door het nationaal-socialisme bij de grondwet van 1946 weer werd teruggegrepen naar de oude verklaring van 1789.

In Nederland heeft een soortgelijke ontwikkeling plaats gehad. Pieter Paulus schreef in 1793 een „Verhandeling over de gelijkheid der mensen op Bijbelse gronden". In de staatsregeling van 1798 werden de rechten van de burger breed omschreven. De betekenis van de godsdienst voor het staatkundig en het maatschappelijk leven werd uitdrukkelijk erkend. De staatsregelingen van 1801, 1805 en 1806 krijgen steeds kortere inleidingen over grondbeginselen; de erkenning van de natuurlijke rechten van de mens verdwijnt het eerst, daarna naam en karakter van het maatschappelijk verdrag, tenslotte ook de volkssoevereiniteit; de rechten van de burger blijven over. Deze worden in de grondwetten van 1814 en 1815 hier en daar in de tekst ingelast. Men heeft dan geen behoefte meer aan een uitvoerige inleiding daarover.

Ook onze huidige Grondwet waarborgt zekere grondrechten. Men herkent daarin de oude historische volksrechten, zoals vrijheid van de fysieke persoonlijkheid, onschendbaarheid van de woning, vrijheid van godsdienst, vrijheid van politieke overtuiging, recht van petitie, recht van vereniging en vergadering, vrijheid van drukpers en onschendbaarheid van het briefgeheim.

In de meeste West-Europese landen heeft een dergelijke ontwikkeling plaats gehad. De strijd voor de menselijke vrijheidssfeer heeft met afwisselend succes geleid tot de garantie van bepaalde rechten in de nationale wetgeving, zowel in de Grondwet als in de organieke wetten. De voornaamste dezer rechten zijn in de democratisch geregeerde landen in de Grondwet vastgelegd. Ook nu nog moet dit worden beschouwd als de eerste en beste waarborg.

Het is echter gebleken, dat deze waarborg onvoldoende is. Reeds tussen de beide wereldoorlogen heeft de Volkenbond zich voortdurend bezig moeten houden met de schending van de rechten van de mens, die zich in de vorm van het minderheden-probleem voordeed. De ervaring leerde, dat men met de pogingen het minderheden-vraagstuk in elk afzonderlijk geval op te lossen niets bereikte. De staten, die de rechten hunner minder-

heden schonden, verzetten zich uit alle macht tegen internationale inmenging in hun zg. interne aangelegenheden.

Na de opkomst van het fascisme en het nationaal-socialisme kwamen de mensenrechten hoe langer hoe meer in het gedrang. Op de schending dezer rechten door het Hitler-regiem behoeft hier nauwelijks te worden ingegaan. Zij staat ons allen nog maar al te duidelijk voor de geest. Wel dient in het oog te worden gehouden, dat de Grondwet van Weimar gemakkelijk terzijde werd geschoven en aan de machtsusurpatie een legale schijn werd verleend. Aan de ontrechte Duitse burgers stond geen enkel wettig middel tot verweer open tegen de officiële onrechtspleging der overheid. In hoever het Duitse volk het recht van verzet had, of en zo ja, wanneer en op welke gronden het daarvan gebruik had moeten maken, blijve hier buiten beschouwing.

Bovengenoemde ervaringen deden al sterker de wens opkomen door middel van een universele traktaatsverplichting, een soort wereldconventie, tot een algemene waarborg van bepaalde mensenrechten te komen.

In dit licht moet men het zien, dat het Handvest van de Verenigde Naties niet op minder dan zeven plaatsen de mensenrechten uitdrukkelijk vermeldt. De leden-staten, die tot de V.N. zijn toetreden, hebben daarmee zekere verplichtingen op zich genomen en daarmee erkend, dat er bepaalde grondrechten zijn, waarop elke mens aanspraak kan maken en waarvan de waarborging in de internationale sfeer ligt.

De vermelding der grondrechten in het Handvest is echter dermate vaag en algemeen gehouden, dat zij nauwelijks enige houvast biedt en niet meer dan een zeer generale verplichting inhoudt.

Men heeft daarom van meet af de behoefte gevoeld aan een nadere precisering, wat na lange discussies geleid heeft tot de aanvaarding van de bekende „Universele Verklaring van de rechten van de mens” op 10 december 1948. Deze Universele Verklaring werd door de Algemene Vergadering van de V.N. met algemene stemmen aangenomen, d.w.z. met geen enkele stem tegen, met acht onthoudingen en wel door zes communistische landen, Joego-Slavië inclus, en voorts Saoedi-Arabië en de Unie van Zuid-Afrika. Het behoeft geen betoog, dat ook de landen die zich van stemming onthouden hebben, aan de Verklaring zijn gebonden, welke de betekenis daarvan ook moge zijn.

Het ligt niet in de bedoeling van dit artikel, op de materiële inhoud van de Verklaring in te gaan, noch om de verschillende artikelen aan een kritisch onderzoek te onderwerpen. Alleen zij opgemerkt, dat de Verklaring noch een rechtsminimum noch een rechtsmaximum bevat.

Het is voldoende bekend, dat de Verklaring geen directe rechtsgeldigheid heeft. Het is geen traktaat of conventie, waarbij de staten volkenrechtelijke verplichtingen op zich hebben genomen. Ook de staten die vóór de Verklaring gestemd hebben, hebben zich gehaast mee te delen, dat aan dit stuk naar hun mening geen rechtskracht kon worden toegekend. De meningen omtrent de eigenlijke volkenrechtelijke betekenis van de Universele Verklaring lopen zeer uiteen. In elk geval is zij een aanvulling op het Handvest en een nadere precisering daarvan. Als zodanig kan haar niet alle betekenis worden onzegd.

Het kan echter geen verwondering wekken, dat men binnen de West-Europese Gemeenschap er behoefte aan heeft gevoeld, de zg. grondrech-

ten in een conventie neer te leggen, die wèl rechtskracht zou bezitten. Op 4 november 1950 is te Rome zulk een conventie tot stand gekomen, die door de 13 leden van de Europa-Raad werd ondertekend. Later werd de Conventie van Rome aangevuld met het Protocol van Parijs van 20 maart 1952 en werd zij door 15 landen aanvaard. Conventie en Protocol werden respectievelijk op 1 oktober 1953 en 18 mei 1954 van kracht. Daarmee zijn beide stukken opgenomen in het positieve volkenrecht, zij het ook van regionale gelding.

In een volgend artikel hopen wij deze conventie aan een nadere beschouwing te onderwerpen, in het bijzonder wat betreft het individuele klachtrecht, dat thans door de Eerste Kamer der Staten-Generaal is aanvaard.

Thans moge worden volstaan met enkele algemene opmerkingen en conclusies.

Hoezeer wij ook ervan overtuigd zijn, dat aan de mens zekere fundamentele rechten toekomen, die inherent zijn aan zijn menselijke persoonlijkheid, zoals God die voor elke mens gewild heeft, toch neme men tegenover algemene declaraties een zekere reserve in acht. Op zichzelf vormen deze nog niet meer dan een strohalm, die aan de mens in nood geen houvast biedt.

De geschiedenis, ook die van de recente tijd, leert ons, hoeveel misdaden er vaak begaan zijn uit naam van dezelfde vrijheid die men zeide te beschermen. Zij kan tot de ergste tirannie leiden. Rousseau deed de uitspraak: „On les forcera d'être libre”¹⁾ en Robespierre achtte de guillotine de meest praktische methode om „vrijheid, gelijkheid en broederschap” aan anderen op te dringen. Met mooie woorden alleen kunnen vrijheid en recht niet verwezenlijkt worden. Zij sluiten de toepassing van de ergste dwangmethoden niet uit.

Ook houde men wel in het oog, dat geen enkel recht, behalve dat van gewetensvrijheid, absoluut is. Zelfs de godsdienstvrijheid en het recht van openbare meningsuiting zijn aan bepaalde restricties onderworpen.

Bovendien heeft het proclameren van een bepaald individueel recht geen enkele zin, als daar niet een plicht van de gemeenschap tegenover staat om dit recht tot gelding te brengen. Dit geldt voor de nationale gemeenschap zo goed als voor de internationale gemeenschap. Wat helpt het iemand, indien men proclameert, dat ieder individu recht heeft om te emigreren of afstand te doen van zijn nationaliteit, indien er geen internationale regeling is die emigranten de mogelijkheid biedt zich elders te vestigen of die staatlozen opvangt en hun elders een tehuis biedt. Dit is maar een enkel voorbeeld uit vele, doch er blijkt uit, dat het vraagstuk der mensenrechten verschillende aspecten heeft waarmee men rekening zal moeten houden, wil er van de verwezenlijking dezer rechten in de praktijk iets terecht komen.

Dit neemt niet weg, dat de conclusie gewettigd is, dat het streven naar de realisering van vrijheid en rechtszekerheid en een minimum aan sociale rechten op zichzelf volkomen in overeenstemming is met het christelijk mensbeeld en de daarmee samenhangende waardering der menselijke persoonlijkheid. Zonder wederzijds respect voor bepaalde subjectieve rech-

1) Zij moeten worden gedwongen vrij te zijn.

ten en zonder de erkenning van een zekere persoonlijkheidsfeer, waarvoor de staatsinmenging halt heeft te houden, ontardt de menselijke samenleving in een dwang-buis-systeem, waarin de vrijheid verstikt en het recht gekneveld wordt. Tot deze persoonlijke vrijheidsfeer behoort naar christelijke opvatting allereerst het recht voor mannen en vrouwen van huwbare leeftijd om zonder enige beperking op grond van ras, nationaliteit of godsdienst te huwen en een gezin te stichten (art. 16 van de Universele Verklaring van de rechten van de mens) en het recht van de ouders om vrijelijk de soort van opvoeding en onderwijs voor hun kinderen te kiezen (art. 26, lid 3 van dezelfde Verklaring).

Het is in onze tijd meer dan ooit nodig, op de bres te staan voor de rechten van de enkeling. Nu gebleken is, dat zelfs in de zg. democratische staten deze rechten niet veilig zijn of althans maar al te gemakkelijk kunnen worden weggevaagd, is het nodig dat het volkenrecht directe waarborgen biedt voor de erkenning en handhaving van zekere grondrechten, waarvoor in wezen de reformatorische juristen reeds opkwamen, toen zij het pleit voerden voor de volksovrijheden.

Hugo de Groot heeft in navolging van de kerkvader Chrisostomos de mens genoemd „Deo carrisimum animal”, het liefste schepsel Gods. Dit liefste schepsel Gods te dienen en zijn vrede en vrijheid zoveel als mogelijk is te verzekeren is de opdracht van de christen in deze tijd. Wij moeten ons daarbij helder bewust zijn van de bittere nood, waarin de enkeling mede door onze schuld en nalatigheid is komen te verkeren. Dit dringe ons ertoe met een diep erbarmen tegenover deze mens in nood vervuld te zijn en alle middelen, ook juridische, aan te wenden, die hem een menswaardiger bestaan kunnen verzekeren.

DEFENSIE EN EFFICIËNTIE

DOOR

MAJOOR MR. A. POT

Het enige tijd geleden verschenen rapport van de Nationale Raad Welzijn Militairen stelt, dat ten aanzien van de efficiëntie bij de besteding der defensiegelden alom in den lande een zeker onbehagen bestaat. Wanneer men zijn oor te luisteren legt, moet worden toegegeven, dat de raad op dit punt wel gelijk heeft. De efficiëntie waar men veelal over spreekt en schrijft, heeft in het algemeen betrekking op de functionering van het defensieapparaat: te veel administratieve rompslomp, ondeskundigheid van personeel e.d.

Zulke zaken spreken duidelijk tot het publiek, en een bepaald gedeelte van onze pers schrijft er graag over en dikt het liefst nog wat aan.

Maar er is nog een ander soort van efficiëntie, waarover men minder spreekt en schrijft en waarover ik gaarne enige opmerkingen zou willen maken. En dat is de efficiëntie in verband met de militaire plannen.

Het maken van plannen voor de defensie is een moeilijke zaak. Vele

factoren zijn van invloed op deze plannen en van zeer uiteenlopende aard: politieke, strategische, technische, financiële, economische, sociale e.d. En deze factoren zijn niet statisch, maar alle in meerdere of mindere mate dynamisch.

Een zorgvuldige analyse van deze factoren dient vooraf te gaan aan het opstellen van de onderscheidene militaire plannen. Doet men dit niet of doet men dit op een onjuiste wijze, dan komen er foutieve plannen „uit de bus”. En nog afgezien van de omstandigheid, dat de defensie dan zelve in meerdere of mindere mate gebrekkig moet zijn (wat doorgaans eerst goed in een oorlog blijkt), is ook een gevolg een grote inefficiëntie, die zo duidelijk spreekt, dat een nadere verklaring eigenlijk overbodig is. Men heeft eerst gelden besteed aan onjuiste plannen, vervolgens zal men, om de plannen meer aan te passen aan de te stellen eisen, opnieuw gelden moeten besteden. En hierbij is het gevaar groot, dat het maar „lapwerk” blijft, vooral als de beschikbare gelden niet toereikend zouden zijn voor een radicale ommeewaai (wat doorgaans het geval is), zo deze nodig mocht zijn. Het zal duidelijk zijn, dat de inefficiëntie die wij hier op het oog hebben, 's lands schatkist vele miljoenen zou kunnen gaan kosten, zonder dat de Rekenkamer dit bemerkt. En deze inefficiëntie behoeft ook overigens niet zo gauw aan het licht te treden. De materie waar het hier om gaat, is zeer gecompliceerd en zeer moeilijk te overzien, en bij een „aanpassing aan de eisen der oorlogvoering” of een „modernisering” kunnen fouten vermoedelijk wel min of meer „geruisloos” worden rechtgetrokken. Voor een goed begrip moge ik thans allereerst stellen, dat het niet mijn bedoeling is, kritiek te leveren op onze huidige defensieplannen. De formulering van deze min of meer theoretische gedachten heeft slechts ten doel, een discussie uit te lokken over de vraag, of er mogelijkheden zijn om tot een grotere efficiëntie bij de defensie te geraken. Of de politiek-strategische grondslagen van onze defensie juist zijn, is een vraag waar wij dus verder niet op ingaan.

Waar wij thans wel enige beschouwingen aan willen wijden zijn de wijzigingen in de defensieplannen, alsmede de vraag in hoeverre de efficiëntie hierbij in het geding kan zijn. Voorop moeten wij daarbij stellen, dat wijzigingen vrijwel steeds kostbaar zijn. Zij hebben doorgaans tot gevolg, dat personeel is aangeworven en opgeleid, waarvoor geen emplooi meer is en dat opnieuw moet worden opgeleid, en dat materieel is aangeschaft en onderhouden, dat niet meer nodig is. Dit spreekt vooral duidelijk bij een vermindering der plannen. Wij willen dit — wellicht ten overvloede — met een enkel voorbeeld verduidelijken.

Het oorspronkelijk plan voor de landmacht voorzag onder meer in de opbouw van vier mobilisabele divisies (plan 1950). Dit bracht met zich mee, dat mobilisatiemagazijnen moesten worden gebouwd om het materieel van vier divisies op te leggen op een zodanige wijze, dat dit bij een mobilisatie op korte termijn door de alsdan onder de wapenen komende troepen van deze divisies zou kunnen worden gebruikt. Het huidige plan voor de landmacht bestaat niet meer uit vier mobilisabele divisies, doch slechts uit één, van aanzienlijk geringer sterkte dan de mobilisabele divisies 1950, alsmede uit enkele mobilisabele regimentsgevechtsgroepen. Een aanzienlijke vermindering dus, waardoor de mobilisatiemagazijnen bestemd voor de vier mobilisabele divisies thans dus niet meer nodig zijn.

Het geld hieraan besteed had dus — achteraf gezien — beter voor andere doeleinden kunnen worden gebruikt. Wijzigingen in de landmachtplannen sinds 1956 waren nodig in verband met een aanpassing aan de eisen der automaie oorlogvoering, en deze waren in 1950 nog moeilijk te voorzien. De wijzigingen brachten echter ook op vele punten een vrij sterke inkrumping met zich mede. In het kader van ons betoog nu is interessant de vraag, of men in 1950 wel voldoende ver vooruit heeft gezien en kunnen zien, en of men zich wel voldoende heeft gerealiseerd, welke de consequenties zouden zijn, wanneer de opbouw der plannen eenmaal zou zijn voltooid, en welke bedragen de instandhouding van de gevormde krijgsmacht alsdan zou vergen. Blijkbaar is men in 1956/57 wel tot de slotsom gekomen, dat de instandhouding van de opgebouwde landmachtplannen te veel zou gaan kosten, want de vrij sterke vermindering heeft niet tot gevolg gehad een vermindering van de gelden, nodig voor de defensie. Indien men dus niet was overgegaan tot een vermindering, zou het voor de defensie benodigde bedrag aanmerkelijk hoger moeten zijn geweest, en de vraag is nu of men dit in de periode 1950/56 niet heeft kunnen voorzien. Zo ja, dan is hier de efficiëntie sterk in het geding. Zo neen, dan moet men deze gang van zaken — noodgedwongen — aanvaarden. Bij het trachten te vinden van een antwoord op deze vragen moet men natuurlijk met onderscheiden factoren rekening houden, zoals de stijgingen in prijzen en lonen sinds 1950. Wij stellen hier deze vragen, niet om er een antwoord op te geven — dit zou trouwens een grondige studie vereisen, waarbij vele gegevens nodig zijn, die niet in ons bezit zijn, (wil men zulks met nauwkeurigheid doen), — doch enkel om enige moeilijke problemen te signaleren, die zich voordoen bij de vorming van een krijgsmacht, en die verband houden met de efficiëntie. Overigens menen wij, dat de „schade” ten aanzien van de hierboven genoemde mobilisatiemagazijnen nog is meegevallen door de toevallige omstandigheid dat deze magazijnen in 1956 nog niet alle waren voltooid! Maar dit is in het kader van ons betoog verder niet belangrijk.

Wijzigingen in de plannen zijn doorgaans weliswaar kostbaar, maar . . . zij zijn desniettemin vaak noodzakelijk! Het is echter zaak dat de plannen voor de defensie zodanig zijn, dat er zich zo weinig mogelijk wijzigingen behoeven voor te doen.

Wijzigingen in de defensieplannen kunnen verschillende oorzaken hebben. Wij noemen hier onder meer :

1. veranderingen in de politiek ;
2. wijzigingen in de strategische conceptie ;
3. modernisering ;
4. een minder juiste analyse ;
5. financiële of economische redenen.

Ten aanzien van wijzigingen in de plannen, die een gevolg zijn van wijzigingen in de politieke of strategische conceptie of van een noodzakelijke modernisering kunnen wij kort zijn. De efficiëntie behoeft hierbij in het kader van dit betoog niet ter sprake te worden gebracht.

Over wijzigingen in de plannen tengevolge van een minder juiste analyse spraken wij reeds hierboven. Het gevolg hiervan kan zijn, dat vele miljoenen in een bodemloze put verdwijnen. Het gevaar van een minder

juiste analyse is overigens niet denkbeeldig, gelet ook op de gecompliceerdheid van de materie. Men heeft hierbij te maken met factoren en waarderingen, waarover veel verschil van mening kan bestaan en ook bestaat. Een reden te meer om aan de analyse de nodige aandacht te besteden!

Ten aanzien van de wijzigingen, bedoeld onder punt 5, zou men in zekere zin kunnen stellen, dat de efficiëntie hier niet in het geding is. Wanneer de financieel-economische toestand van het land het noodzakelijk maakt, dat het defensieplafond moet worden verminderd, dan is er geen andere keus. Men moet overgaan tot bezuiniging op en veelal tot inkrimping van de bestaande plannen. Zulk een vermindering van de plannen betekent weliswaar, dat in het verleden uitgaven voor de defensie zijn gedaan, die achteraf gezien geen zin gehad hebben, doch de financieel-economische noodzaak heeft hier natuurlijk het beslissende woord.

We moeten hierbij echter twee zaken bedenken. Allereerst: wat is in dit verband de financieel-economische noodzaak? Hierover zal veelal verschil van mening mogelijk zijn. In dit verband mogen we verwijzen naar de verschillende opvattingen over de hoogte van het defensieplafond bij onze politieke partijen voor de laatste verkiezingen. Hierbij spelen ook allerlei andere dan financieel-economische motieven een rol. En vooral ook de vraag, wat men voor de defensie over heeft, en in hoeverre men werkelijk bereid is, hiervoor offers te brengen. Het gevaar bestaat, dat men een financiële noodzaak tot verlaging van het defensieplafond poneert, die niets anders is dan een camouflage van de onwil om de nodige offers te brengen. En als hierdoor een inkrimping der plannen nodig mocht zijn, betekent dit — afgezien van een verminderde defensiekracht —, dat in het verleden gelden zijn uitgegeven zonder zin. Het is dus inefficiënt!

Vervolgens moeten we in verband met onze beschouwingen over de financieel-economische noodzaak tot inkrimping der plannen op een ander punt wijzen. Het kan zijn dat zulk een vermindering nodig zou zijn, omdat in redelijkheid niet kan worden verwacht dat de bedragen nodig voor het instandhouden der plannen werkelijk worden opgebracht, doch dat men, als men voldoende ver vooruit had gezien, zulks had kunnen voorzien. Met andere woorden: men is met te ambitieuze plannen begonnen, en men bemerkt dit pas als deze plannen (vrijwel) zijn gerealiseerd. Het zal duidelijk zijn, dat de inkrimping die thans moet volgen eveneens betekent, dat in het verleden vele gelden zonder enig nut zijn uitgegeven. Dus wederom inefficiënt!

In ons land is het gebruikelijk, dat het defensieplafond wordt vastgesteld voor een periode van vier jaren. Is dat eigenlijk wel juist? Of, om meer in de lijn van ons betoog te blijven, is dit efficiënt? Om hierop te kunnen antwoorden moeten we eerst iets dieper ingaan op enige aspecten van de hierboven bedoelde analyse. Bij deze analyse dient grote aandacht te worden besteed aan de financieel-economische kant der defensieplannen. Men moet daarbij niet alleen berekenen, wat de *opbouw* der defensieplannen kost, doch vooral wat het *instandhouden* bij benadering zal kosten, met een zekere marge voor vernieuwing en modernisering, waarbij men zich ook af moet vragen, of in redelijkheid verwacht mag worden, dat al deze kosten in de toekomst worden opgebracht. Men dient bij deze analyse dus in sterke mate vooruit te zien en dit spreekt eigenlijk vanzelf. Het is eigenlijk

ongeveer hetzelfde als wanneer men zich een huis bouwt. Ook dan zal men toch allereerst overwegen of men het huis wanneer het eenmaal gereed is, zal kunnen *blijven* bekostigen.

Het grote gevaar van de vaststelling van een defensieplafond voor vier jaren is, dat men gaat zondigen tegen wat wij zo juist als vanzelfsprekend stelden, met andere woorden dus dat men in deze vier jaren iets opbouwt of instandhoudt en dat men na deze vier jaren met de dan beschikbare defensiegelden de zaak niet meer kan trekken, en hierbij is de efficiëntie dus wederom in het geding.

Het geregeld vaststellen van het defensieplafond voor vier jaren houdt het gevaar in, dat zulke situaties ontstaan.

Het maken van defensieplannen is in principe een zaak van lange termijn, en dat niet alleen vanwege de efficiëntie! Ook op grond van zuiver militaire overwegingen is het nodig, de zaak voor een langere periode te bezien dan vier jaren. De ontwikkeling der techniek maakt deze noodzaak alleen maar dringender. In dit verband mogen we nog wijzen op de lange tijd die er veelal mee gemoeid is om een bepaald type materieel te ontwikkelen. De cyclus: vaststelling militaire eisen — speurwerk — ontwikkeling — produktie van modern materieel, strekt zich doorgaans uit over een periode van 5 tot 10 jaar!

De bezwaren om tot een langere periode dan vier jaren te komen zijn naar het mij voorkomt in hoofdzaak van politieke aard. De vraag is, of er een modus gevonden kan worden om aan deze bezwaren tegemoet te komen.

Zouden we een oplossing niet meer moeten zoeken in een financiering van de defensie op een soortgelijke wijze als bijv. een groot openbaar werk (Zuiderzeewerken), waarvan de bouw zich over een aantal jaren uitstrekt en in het stichten van een speciaal fonds voor de defensieopbouw en -instandhouding, of alleen voor de modernisering?

Welke conclusies moeten we verder uit dit min of meer theoretische verhaal trekken voor het huidige defensiebeleid?

1. Allereerst zal moeten blijken dat de politiek-strategische grondslagen van onze defensie juist zijn. Het zou in verband met de geheimhouding wellicht niet juist zijn, dat een volledige analyse van de factoren van invloed op onze huidige plannen zou worden gegeven. Maar een grondige toelichting op deze politiek-strategische grondslagen zou toch wel nodig zijn. Een te grote geheimhouding is schadelijk voor de democratie!

Deze politiek-strategische opvattingen zouden in overeenstemming moeten zijn met de NAVO-opvattingen. De vraag is echter, of er een uniforme politiek-strategische opvatting in de NAVO bestaat, waarop de verschillende defensieplannen der NAVO-landen zijn gebaseerd. Zo ja, hoe luidt deze, en welke plaats nemen de Nederlandse plannen daarbij in? Zo neen, waar zijn de Nederlandse plannen dan op gebaseerd? Op welke gronden is men indertijd gekomen tot een verdeling van gelden voor land-, zee- en luchtmacht, en is deze verdeling nog juist? Dit zijn alle vragen die min of meer voortvloeien uit de politiek-strategische grondslagen van onze defensieplannen, vragen dus ook — zoals hiervoren reeds herhaaldelijk betoogd — met een belangrijk efficiëntie-aspect. Als deze grondslagen niet geheel juist zouden zijn, zal men vroeg of laat tot wijzigingen moeten

overgaan. En hoe langer men hiermee zou wachten, des te meer de inefficiëntie zoals hierboven bedoeld een rol zou spelen.

2. In de zojuist verschenen defensie-nota wordt de defensie-inspanning bezien voor de komende drie jaren, de zittingsduur van het huidige kabinet, en niet voor de periode daarna. Het gehele plan voor de modernisering der strijdkrachten, dat zich over meer dan drie jaren zal uitstrekken, zal thans moeten worden bezien, en men zal zich daarbij vooral moeten realiseren, welke de consequenties zijn als het gehele plan voor de modernisering is voltooid. Doet men dit niet, dan is de kans groot, dat na een aantal jaren blijkt, dat de instandhouding van de gemoderniseerde plannen een zo hoog bedrag zou vergen, dat in redelijkheid niet verwacht kan worden dat dit werkelijk opgebracht wordt. En dan zou noodgedwongen de afbraak moeten beginnen van wat met grote financiële offers werd opgebouwd. Natuurlijk kan men zovele jaren vooruit niet alles tot in de details vooruit zien. Men weet bijvoorbeeld ook niet, hoe de financieel-economische toestand en de politieke situatie zich verder ontwikkelen. Als men zovele jaren vooruit tracht te zien betekent dit dan ook niet de zekerheid, dat alles volgens de plannen zal worden uitgevoerd en op zo economisch mogelijke wijze. Het betekent alleen *een grotere kans* dat dit zo zal geschieden. Of anders gezegd, als men *niet* vooruitziet is de kans groot, dat de defensiegelden niet efficiënt worden besteed en dat wij voor de defensiegelden niet krijgen wat we ervoor hadden kunnen krijgen.

3. Overeenstemming tussen de grotere politieke partijen in Nederland ten aanzien van het defensiebeleid is bevorderlijk voor de efficiëntie. Hierdoor wordt de kans geringer dat er bij volgende kabinetsformaties allerlei wijzigingen in de plannen moeten worden aangebracht, die inefficiënt zijn en de militaire waarde van de defensie verminderen. Het vermindert ook de kans dat een oppositiepartij allerlei politieke munt uit het door de regering gevoerde defensiebeleid weet te slaan.

4. *Rapport commissie-Van Voorst tot Voorst.*

Dit rapport gaat uit van de *huidige* plannen. De politiek-strategische grondslagen daarvan worden buiten beschouwing gelaten. Ook wordt buiten beschouwing gelaten de vraag, of de plannen in de huidige omvang met de noodzakelijke vernieuwing in de toekomst kunnen worden gehandhaafd, dan wel in hoeverre deze moeten worden uitgebreid of ingekrompen dan wel gewijzigd, waardoor meer dan wel minder of andere categorieën beroepspersoneel nodig zouden zijn. De conclusies van het rapport hangen dus min of meer in de lucht. Eerst als vaststaat, dat de huidige plannen van de drie krijgsmachtdelen in politiek-strategisch opzicht juist zijn en, met de nodige modernisering, *ook na de modernisering* kunnen worden gehandhaafd hebben de conclusies van het rapport zin.

Het rapport geeft een goed beeld van de huidige personeelssituatie bij de krijgsmacht, doch het ware wellicht beter geweest, indien het rapport niet als uitgangspunt genomen had de huidige plannen, doch de plannen, zoals deze er na de modernisering zouden hebben uitgezien. Men had dan geleidelijk kunnen toewerken naar een situatie zoals deze vermoedelijk zou groeien.

Thans heeft men een rapport, gebaseerd op een situatie die mogelijk over enige jaren weer verouderd is.

*

BUITENLANDS OVERZICHT

DOOR

PROF. DR. L. W. G. SCHOLTEN

De reis van president Eisenhower naar het Verre Oosten is van geheel andere betekenis geworden dan bij de opzet door de regering der Verenigde Staten was bedoeld. Terwijl het streven voorzag een goodwillreis te ondernemen, zoals Eisenhower al met zeker succes gedaan had naar het Midden-Oosten, naar Zuid-Azië en naar Zuid-Amerika, waarvan alleen de laatste gedeeltelijk minder geslaagd was, ontwikkelden de gebeurtenissen in Japan zich op zodanige wijze, dat de leider der Japanse regering moest vragen het bezoek voor onbepaalde tijd uit te stellen.

Voor de tweede maal in enkele weken moet Eisenhower zich onverrichter zake naar huis begeven. Wij kunnen begrijpen, dat men dit in de Verenigde Staten beschouwt als een kaakslag aan het hoofd der Amerikaanse regering aangedaan. Voor een gedeelte is dit echter de schuld van hen, die de president te veel naar voren hebben geschoven. Oorspronkelijk was de figuur van de president zo sterk aan het eigen land verbonden, dat men het als onbehoorlijk zou beschouwd hebben, wanneer hij tijdens het presidentschap het land verliet. Men heeft dat wel eens als overdreven beschouwd. Vooral in de naoorlogse jaren vroeg het internationale beleid een sterker persoonlijk contact tussen de leiders der regeringen van de grote staten. Maar men heeft in de laatste jaren vergeten, dat de leider der Amerikaanse buitenlandse politiek de president zelf is. In de dagen van Dulles scheen dit wel anders, maar na diens dood bleek men tot de oorspronkelijke opvatting te zijn teruggekeerd. En men heeft verzuimd te bedenken, dat de voortzetting van het persoonlijk verkeer het staatshoofd zou blootstellen aan de onaangename gevolgen van een mislukking van een overleg. Voor een minister is dat op zichzelf niet zo erg, maar een staatshoofd zelf moet zich aan een dergelijk echech niet blootstellen. Ook De Gaulle zal hiermede rekening moeten houden.

Toch moet in de onaangename bejegening van het Amerikaanse staatshoofd niet de voornaamste betekenis worden gezien van het gebeuren van de laatste dagen. Het gaat hier in wezen om de verhouding van de grote wereldmachten ten opzichte van de beheersing van de Pacific. Churchill liet zich eens na zijn terugkomst van een belangrijke conferentie tijdens de laatste wereldoorlog de wijze woorden ontvallen: men moet ook niet te ver vooruit willen zien. Wanneer het echter gaat om de machtsverhoudingen in het Verre Oosten kan men haast nooit ver genoeg achteruit zien. Want in de oosterse wereld heeft men een ander begrip van de tijd dan in het westen. Niet alleen de geopolitieke factoren beheersen daar de staatkunde, in niet mindere mate is het de traditie, die zich soms over eeuwen uitstrekt. Vandaar dat het zo nodig is in deze oosterse wereld de geschiedenis te raadplegen voor het begrijpen van de gebeurtenissen.

Middelpunt bij dit alles is het Chinese rijk. Aan de meeste zijden open voor vijandelijke invallen, over vele kilometers beschermt door het wonderlijke bouwwerk van de Chinese muur, door strenge overleveringen ge-

bonden aan voorvaderlijke gewoonten en instellingen, scheen het gedoemd bij de aanvang van de twintigste eeuw te verdwijnen onder de roofzuchtige politiek van zijn bureu. Frankrijk was de laatste jaren zeer actief geweest door zijn eigen invloedssfeer te scheppen met als steunpunt voor zijn vreedzaam binnendringen het gebied van Indo-China. Japan, ternauwernood in aanraking gekomen met de westerse cultuur en haar militaire mogelijkheden, drong Korea heen naar het eigenlijke Chinese rijk. Een tweede aanval werd vanuit Formosa gedaan, met niet minder succes. De Verenigde Staten hadden uit de strijd met Spanje een basis behouden in de Philippijnen. En Duitsland had niet alleen enkele eilanden bezet in de Stille Oceaan, maar ook een steunpunt in China zelf verworven. Rusland rukte tegen zijn gewoonten met grote snelheid op in dunbevolkte, maar zeer uitgestrekte gebieden en wist zijn invloedssfeer uit te breiden tot aan de omgeving van Peking. En Engeland begaf zich niet te veel in het onder zijn directe macht brengen van grote landstreken, maar had via zijn gezant op het bestuur van geheel China een invloed, die bijna aan een suzeriniteit deed denken.

Met oosters flegma, versterkt door religieuze voorstellingen, die met filosofie waren verbonden, liet China dit alles ook in zijn consequenties over zich heengaan. Duitsland werd eerst, Rusland daarna uitgeschakeld. Tussen de twee wereldoorlogen trok de invloed van het westen zich geleidelijk terug. Japan vulde het vacuüm aan en tenslotte scheen tijdens de tweede wereldoorlog het einde van een zelfstandig China nabij. Vooral Engeland leed daarbij onmetelijke verliezen. Alleen de Verenigde Staten bleven in steeds sterkere formatie hun aandacht richten op de Pacific. En tegelijkertijd kwam Rusland terug, thans versterkt door de ideologie van het communisme, dat een wonderlijke weerklank vond bij enkele Chinese leiders en bij de massa van honderden miljoenen boeren, de naamloze vertegenwoordigers van het eeuwige China, het hemelse rijk.

Welke houding namen de Verenigde Staten ten opzichte van China in? In de tweede helft van de negentiende eeuw namen zij achtereenvolgens de verschillende eilanden onder hun beheer, die een veilige weg over de Grote Oceaan waarborgden. Verder hadden zij slechts economisch imperialisme. Met hun perfecte verkoopmethoden drongen zij Rusland van de Chinese markt. De Amerikanen vroegen niets meer dan toepassing van het beginsel van gelijke en onpartijdige handel met alle delen van het Chinese Rijk. Zo formuleerde de Amerikaanse invloedrijke diplomaat Hay het tenminste. In Washington zag men dus met genoegen, dat Rusland in 1904 tot 1905 verslagen werd, zoals zij daarna met schrik zagen, dat Japan enkele tientallen jaren later de gehele Chinese markt ging afsluiten. Noodgedwongen gingen de Verenigde Staten dus over tot politiek imperialisme, dat tenslotte heeft geleid tot de oorlog met Japan en de atombom op Hiroshima. Intussen bleek China te komen onder de communistenleider Mao She Toeng, zodat de Verenigde Staten zich hier aan de Pacific geplaatst zagen tegenover het wereldcommunisme, waartegenover Formosa onder Tsjang Kai Sjek slechts een zwakke steun bood.

Onder Truman eerst en onder Eisenhower later bouwden de Verenigde Staten thans een verdedigingsring op, met als doelwit het thans communistische China als vijand, ideologisch vanwege het communisme,

strategisch, omdat de heerschappij over de Stille Oceaan werd bedreigd, economisch, omdat China gesloten werd als afzetgebied voor de Amerikaanse industrie. Tegenover het opdringen van Rusland en China in Korea konden zij gebruik maken van de organisatie van de Verenigde Naties.

Strategisch lag de zaak het eenvoudigst. Voortbouwend op de vooroorlogse vierhoek, die door de Japanners door de aanval op Pearl Harbour in de rug was aangevallen en tenslotte ook ten noorden van de Philippijnen was uiteengeslagen, vestigden de Amerikanen thans halve ringen achter elkaar. De buitenste werd gevormd door enkele eilandengroepen, waarvan Eisenhower thans enkele onderweg heeft bezocht. Vervolgens kwam het overwonnen Japan, dat verschillende vliegbases ter beschikking moest stellen, welke linie zich naar het zuiden langs vele kleine eilanden uitbreidde, die bij de aanval op Japan een belangrijke rol hadden gespeeld. Tenslotte een ring, die in Zuid-Korea het vasteland bereikte en die in Formosa en omgeving bijna op schootsafstand van het communistisch gebied verwijderd was. Beziet men deze drie ringen op de kaart, dan is het terstond duidelijk, dat Japan hier van beslissend gewicht is.

Economisch was China voorlopig onbereikbaar, maar in het overbevolkte Japan was voor de Amerikaanse koopman ook nog veel te verdienen. Wederkerig kon de opkomende Japanse industrie in de Verenigde Staten een rijk afzetgebied vinden. Men kan zelfs volhouden, dat de Amerikaanse invoer van Japanse goederen de Japanse industrie in het leven hield. Wij mogen deze factor niet over het hoofd zien.

Ideologisch ligt de zaak het moeilijkst. De Amerikanen zien alles hier veel te simplistisch. Men bestrijdt het communisme door boekjes te verspreiden over de democratie. Men hoopt de sympathie van de gekleurde rassen te verkrijgen door overal de helpende hand te bieden bij de bevrijding van het kolonialisme, ongeacht of de betrokken volken reeds rijp zijn voor de zelfstandigheid. Maar men verzuimt aandacht te geven aan die ongreepbare krachten van het groeiend nationalisme, dat zijn eigen uitbeelding wenst te geven aan eigen beginselen en dat zich laat drijven door historische nationale strevingen. Bovendien bedenke men, dat bestrijding door stoffelijke middelen nooit in staat zal zijn het communisme volledig te vernietigen. Het baseren op de stof is in de grond der zaak ook historisch materialisme.

En nu heeft het gebeuren der laatste weken in Japan duidelijk doen zien, wat het resultaat is geweest van de Amerikaanse politiek.

Militair was Japan volledig vernietigd en het moest dus wel genoegen nemen met het beschikbaar stellen van de vele vliegbases voor de Amerikaanse luchtmacht. Het werd dus ingeschakeld in het strategische plan van de drie ringen. Indien dit voor de tweede wereldoorlog ware geschied, zou Japan hiermede voor een klein gedeelte genoegen hebben kunnen nemen, omdat zodoende de Verenigde Staten gezamenlijk met Japan tegen de Russische tegenstander van 1904-'05 konden optreden. Bovendien zouden de Amerikanen door hun aanwezigheid op Formosa Japan kunnen steunen bij een nieuwe aanval op China. Maar thans werd met de eigen Japanse belangen maar heel weinig gerekend. De Amerikaanse strategen bepaalden de marsroute. Dit heeft wrok gezet. Miljoenen hadden genoeg van de oorlog, vooral indien zij deze moesten voeren voor andere dan Japanse belangen.

Ideologisch is de Amerikaanse opzet geheel mislukt. Wel bracht de keizer een verwestering van de staatsvorm tot stand, maar de eerbied voor de zoon der goden was gebleven. De groeiende industrie schiep een industrieel proletariaat, dat rijp was voor socialisme en communisme. Hiervandaan tot dusgenaamd nationaal verzet tegen het kapitalisme van de Verenigde Staten is maar een stap. De studenten van de hogescholen, die in hun toekomst geremd werden door de nederlaag aan hun vaderland door de Amerikanen toegebracht, waren uit de aard der sociale verhoudingen tot progressief optreden geneigd. In het nieuwe verdrag met de Amerikanen zagen zij een geschikt doelwit voor hun linkse propaganda. Zij stredden met alle wapenen, die de opstandige jeugd van alle landen thans toepast.

Slechts economisch kan de regering te Washington steun voor haar politiek vinden. De thans weer opkomende Japanse industrie heeft de afzet naar de Verenigde Staten nodig.

Nu is de ratificatie verkregen door gebruik te maken van een zwijgen van de Senaat, nadat de volkskamer het verdrag reeds had geaccepteerd. Maar kan men hierdoor steun geven aan een vorming van de openbare mening, zoals die bij een samengaan van bondgenoten zo noodzakelijk is?

Hier vermenigvuldigen zich de vragen. Heeft het Russische communisme in de relletjes de hand gehad of is alles spontaan Japans verzet. De jeugd in Japan is over het algemeen somber gestemd. In Tokio ziet men slechts zelden een glimlach, zelfs niet bij de jeugd. Zou tenslotte toch de band met de familievolken op het vasteland sterker trekken dan die met het rijke en behulpzame maar toch westerse volk der Amerikanen?

Zou tenslotte „Azië voor de Aziaten” toch sterker drang uitoefenen op het Japanse volk dan het ideaal der westerse beschaving?

Dit zijn vragen, die eigenlijk nog veel belangrijker zijn voor het begrijpen van de huidige verhoudingen dan zelfs de vraag, of Rusland achter dit alles zit. Dat Rusland de laatste ontwikkeling thans met genoegen ziet, staat vast. Maar het is veel belangrijker of Rusland reeds begrijpt, dat de huidige ontwikkeling wijst in de richting van een groeiend „geel gevaar”. Mocht dat in een enigszins snel tempo geschieden, dan zal èn voor Washington èn voor Moskou de vraag rijzen, of zij in deze wereldconstellatie niet naast elkaar behoren te staan, zoals dat eeuwen geleden reeds het geval is geweest.

*

VRAAG EN ANTWOORD

VRAAG:

Binnen onze kiesvereniging blijkt herhaaldelijk verschil van mening te bestaan over vragen rondom de handhaving van de zondagsrust door de gemeentelijke overheid. Vooral de houding, welke door enkele a.r. raadsleden inzake deze aangelegenheid in onze gemeenteraad is ingenomen ondervindt kritiek. Sommigen zijn van oordeel, dat bedoelde raadsleden als zodanig onvoldoende ernst maken met het vierde gebod. In verband

hiermede zou ik graag van u willen vernemen of de overheid naar uw mening in alle gevallen waarin dit maar even mogelijk is de zondagsrust moet opleggen dan wel of hierbij rekening moet worden gehouden met de inzichten van een belangrijk deel van de bevolking.

ANTWOORD:

Gaarne wil ik u mijn mening over de onderhavige kwestie ter overweging voorleggen. Intussen wijs ik er op, dat over deze zaken binnen a.r. kring ook wel anders wordt gedacht.

Aansluitend bij het slot van uw vraag merk ik op, dat de zondagsrust op het publieke terrein eigenlijk alleen maar *dán* kan worden gehandhaafd, indien ook onder het volk de begeerte daartoe leeft. Indien dit niet (meer) het geval is en vooral indien bij een belangrijk deel van de bevolking alleen maar het streven openbaar wordt, zich des zondags op de een of andere wijze te vermaken, kan de overheid dit niet in alle opzichten tegenhouden. De overheid kan op het publieke terrein wel bepaalde activiteiten verbieden, maar het is zeer de vraag, of het kwaad op deze wijze werkelijk wordt tegengegaan. Wel kan door middel van een verbod worden bereikt, dat de mensen *andere* dingen gaan doen dan die welke zijn verboden, maar dit betekent meestal niet, dat men er aldus toe wordt gebracht de zondag *béter* te besteden. Het probleem is immers, dat de zondag voor velen eigenlijk een lege dag is. Beoefening van sport e.d. geeft dan nog enige vulling. Maar door het verbieden van zondagssport (bv. op een gemeentelijk sportterrein) maakt men het probleem eigenlijk alleen maar groter. Want wat moeten de mensen dan doen? Ledigheid wordt vermoedelijk niet ten onrechte des duivels oorkussen genoemd. Er zijn gemeenten, waar men juist uit een oogpunt van handhaving der openbare orde het gemeentelijke zwembad op zondagmiddag heeft opengesteld. Ik kan mij dit zeer goed voorstellen.

Uit het voorgaande zal u reeds duidelijk zijn geworden, dat ik niet zonder meer het standpunt inneem, dat de overheid in alle gevallen, zoveel als maar enigszins mogelijk is, de zondagsrust door verbodsbepalingen moet handhaven.

Wij worden hier geconfronteerd met een levensstijl welke dikwijls voortvloeit uit een zekere geestelijke verschraling of zelfs ontkerstening. Zulk een verschraling of ontkerstening kan slechts verdwijnen onder de zegen des Heren en door de werking van Zijn Geest, door *geestelijke* voeding. Dat voedsel uit te reiken, is de taak van de kerk en haar leden. Wij komen aldus op een terrein waar de overheid moet terugtreden doch waar de kerk moet aantreden. Door liefde gedreven moet alles gericht worden op datgene wat met dwang niet kan worden bereikt: de overwinning van het mensenhart! Het gaat er niet om, van buiten af iets op te leggen, wat onder het volk niet (meer) leeft. *Vóór* alles moet de christenheid zich richten op het uitdragen van die boodschap, welke de mensen onder meer doet zien, dat en hoe de zondag moet worden *geheiligd*.

Zo staan wij voor de gebrokenheid in deze wereld. Dit betekent o.a. dat de overheden niet dezelfde maatregelen kunnen nemen als die, welke zouden moeten worden genomen door de overheden van een louter christelijk volk. Het is niet mogelijk in de vorm van een recept nauwkeurig aan

te geven, wat de overheid wèl en wat zij niet moet doen. Vooral ook de plaatselijke omstandigheden behoren bij het bepalen van een standpunt ernstig in rekening te worden gebracht. Inmiddels is het geen wonder, dat men het over zaken als deze niet altijd eens wordt. In zulke gevallen moet men wel uiterst voorzichtig zijn met het uitspreken van een oordeel over de vraag of raadsleden voldoende ernst maken met het vierde gebod. Dan zwijg ik nog maar over de vraag of de nieuwtestamentische zondagsviering rechtstreeks uit dat vierde gebod voortvloeit. Daarover zult u vermoedelijk binnenkort in dit orgaan nog wel het een en ander aantreffen.

Tenslotte wil ik er nog op wijzen, dat de overheid zich ook in mijn gedachtengang niet lichtvaardig moet aanpassen aan een zich in verkeerde richting ontwikkelende volksovertuiging. Haar beleid moet mede worden gericht op reformatie van de volkszede.

J. H. P.

BOEKBESPREKING

DR. MICHAEL YOUNG, *De juiste man op de juiste plaats. De opkomst van de meritocratie, 1870 - 2033*. Nederlandse bewerking van prof. dr. G. J. Groenman en drs. J. Valkenburgh. Uitgave J. M. Meulenhoff.

Het zal wel de eerste keer zijn dat een boek, dat gerekend moet worden tot de science-fiction-litteratuur, in aanmerking komt voor een bespreking in ons tijdschrift. Immers *The Rise of the Meritocracy* van Michael Young is een kijk op de geschiedenis van deze tijd en van de eerstvolgende periode, gezien door de bril van een socioloog, die een rapport schrijft over de oorzaken van de ernstige ongeregelheden, welke zich voordoen in Engeland in het jaar 2033.

Een sociologisch rapport dus van een wetenschappelijk onderzoeker, die nog geboren moet worden. Een gegeven, dat nauwelijks een serieus boekwerk doet verwachten. Toch loont een kennismaking van dit met veel Britse humor geschreven werk de moeite van ieder, die zich interesseert voor de vragen van maatschappij en onderwijs.

Wat is er namelijk aan de hand? Het jaar 2033 wordt gekenmerkt door zeer ernstige ongeregelheden. Er vindt een plundering plaats van het ministerie van Onderwijs. De voorzitter van het vakbondsbestuur wordt vermoord; de transportarbeiders zetten een wilde staking op touw en het huispersoneel evenzeer. Onze rapporteur meent, dat het niet aangaat om deze woelingen als incidentele uitbarstingen van onvrede te beschouwen. Er zijn achtergronden. Er heeft zich namelijk een zeer belangrijke sociale ontwikkeling voorgedaan sinds de dagen waarin wij nu leven. Het „streven naar gelijke kansen” heeft vrucht gedragen en dit heeft een ware omwenteling betekend voor de maatschappelijke verhoudingen. Was het voorheen zo, dat de lagere klassen (hardnekkig spreekt dit boek van klassen, waar kennelijk standen of sociale belangen bedoeld zijn) een bijna even hoog percentage begaafde mensen telde als de hogere

klassen, sinds de realisering van de „gelijke kansen” is hierin een ingrijpende verandering opgetreden. De talentvolle elementen kregen de gelegenheid om het niveau te bereiken, dat met hun capaciteiten overeenstemde; de lagere klassen gingen dientengevolge steeds meer bestaan uit mensen met geringere capaciteiten. De internationale wetenschappelijke concurrentie vereist dat ieder land alle intellect, dat in zijn bevolking huist, ten volle uitbuit. „De aantallen natuurwetenschappelijke onderzoekers en technici, leraren en kunstenaars zijn aanzienlijk toegenomen; hun opleiding is aangepast aan hun hoge erfelijke bestemming; hun macht ten goede is vergroot.”

Maar hoe staat het met de slachtoffers van deze ontwikkeling, de zeer velen zonder uitzonderlijke begaafdheid, de achterblijvende groepen? Ziehier de problematiek van dit boek.

In de negentiende eeuw was de vererving het leidinggevende principe in de samenleving. Dit hangt samen met de overheersende positie van de landbouw in die tijd. Het landbouwbedrijf is een familiebedrijf. Men kan alleen maar boer worden, wanneer men grond erft en van jongs af aan in een boerderij opgroeit. Het spreekt dus voor de boer vanzelf, dat ook zijn zoon boer wordt. Ook in de jonge industrie was aanvankelijk het leiderschap erfelijk. Vaak kregen kundige vaders kundige zonen en dan liep de zaak rond, maar hoe vaak kwam het niet voor, dat de zoon niet de evenknie van de vader werd? Ook in de overheidsdienst gaf de stand waarin men geboren was aan, welke functie men zou vervullen.

Maar eerst in de overheidssector en later ook in de industrie bleek het verervingsbeginsel niet vol te houden. Met name de twee grote wereldoorlogen hebben deze ontwikkeling versneld. Men werd immers gedwongen om de menselijke „hulpbronnen” — waarover een land beschikt — zo goed mogelijk te gebruiken. In de jaren 1914—1918 werden in de Verenigde Staten ongeveer twee miljoen recruten getest en het succes hiervan was zo groot, dat vrijwel alle beschaafde landen dit systeem gingen overnemen, toen zij naderhand op hun beurt moesten mobiliseren. Iedere jongeman die geschikt bleek voor officier, ook al had hij slechts lagere-schoolopleiding, vormde een pleidooi tegen het gangbare onderwijssysteem.

In 1945 bleek dat nauwelijks de helft van de studenten der Britse universiteiten over de noodzakelijke capaciteiten voor de studie beschikte. Op dat moment ging nog geen 2 % van de bevolking naar de universiteit. Uit tests blijkt dat 5 % een intelligentie bezit die gelijk is aan die van de betere helft der studenten. Slechts $\frac{1}{5}$ van de beschikbare intelligentie wordt wetenschappelijk gebruikt.

Geen wonder, dat bij zo'n stand van zaken allerwege de stemmen klonken van degenen, die om onderwijsvernieuwing vroegen. De labourpartij wist uitdrukking te geven aan de bezwaren van hen, die niets te erven hadden en bestreed ieder symptoom van vererving van eigendom, bezit, beroep en onderwijs. Zij wilden in plaats daarvan aan een ieder een eerlijke kans geven om te tonen wat hij waard was. De onderwijswet van 1944 (door een conservatieve minister uit een coalitiekabinet ingediend) stemde geheel in met deze eisen. De invoering van deze wet maakte het mogelijk, dat de kinderen in overeenstemming met hun leeftijd, hun talenten en hun bekwaamheden werden opgeleid. Zij die dus meer capaciteiten bezaten, kregen ook meer onderwijs.

Toen in het midden van de twintigste eeuw Engeland zich ging bezinnen op de oorzaken van de wetenschappelijke achterstand, was het vanzelfsprekend, dat men het oog richtte op het onderwijssysteem in de Verenigde Staten en Rusland. Terwijl Engeland het systeem kende van openbare scholen die voor iedereen, en van (dure) private scholen, die alleen voor een bevoorrechte minderheid bereikbaar waren, kende men in de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten slechts een schoolsysteem voor arm en rijk, knap en dom. Lag hierin het geheim van het Russische en Amerikaanse succes? Zeker niet. Gelijk onderwijs voor allen betekent tijdverspilling voor het meer dan gemiddeld begaafde kind. In Rusland kon men zich enige verspilling van intellect wel veroorloven, en bovendien werden daar de fouten in de lagere en middelbare scholen gemaakt door de gezamenlijke schoolgang van knappen en dommen, weer goed gemaakt door een uitermate zwaar toelatingsexamen voor de universiteiten te eisen, waardoor een wat verlate selectie optrad. In Amerika werd deze selectie toegepast door het bedrijfsleven. Vandaar dat Amerika op het gebied van het universitair onderwijs achter bleef bij de Sovjet-Unie.

Lang is er gediscussieerd over de vraag of met een beroep op de gelijkheid der mensen de voorkeur moest worden gegeven aan één gecombineerde opleiding, of aan een naar intelligentie gesplitste opleiding. De Engelse private „latijnse scholen” verzetten zich met hand en tand tegen de gelijkenschakeling. Een nieuwer schooltype de „uitgebreide” school van Amerikaans of Russisch type (overigens ook het Nederlandse of algemeen continentale type van de H.B.S. en het gymnasium, het lycée moderne en classique en Realschule) kreeg geen voet aan de grond.

In plaats van de deftige latijnse school op te heffen en te vervangen door uitgebreide scholen naar continentaal model werden de financiële beletselen om deze scholen te bezoeken voor de lagere standen weggenomen, en kwam daarvoor in de plaats een selectie naar bekwaamheid.

De discussie over gesplitst of gecombineerd onderwijs sleepte zich voort tot de jaren tachtig. Toen bleek, dat de Butler Act van 1944 z'n vruchten ging afwerpen. Engeland werd door beter gebruik van zijn intellect het eerste land van een intellectuele revolutie. De smidse van de wereld werd de school van de wereld.

Bleef uiteraard nog het probleem: hoe ervoor te zorgen, dat ook de kinderen uit de milieus, waar men niet uit traditie de kinderen een hogere opleiding liet geven, in de latijnse scholen zouden blijven. Immers door de gunstige conjunctuur werden aan minder geschoolde jongeren reeds vroeg hoge lonen geboden. Dit probleem werd opgelost door de invoering van studieloon voor de lagere school en de universiteiten.

Twee verdere maatregelen waren nodig om het intellect ten volle te benutten. In de eerste plaats bleek het noodzakelijk om de splitsing naar intelligentie reeds vroeg, vanaf het derde levensjaar, in te voeren. In de tweede plaats werd de honorering van het onderwijzend personeel zeer sterk verhoogd, waardoor de beste krachten niet langer naar het bedrijfsleven bleven afvloeien.

Socialistische pleidooien voor gemeenschappelijk onderwijs op grond van de gelijkheid der mensen konden niet voorkomen dat het intelligentie quotient (I.Q.) de grote scheidingslijn ging vormen, die scheiding ging maken tussen mens en mens.

Ieder kind wordt getest op zeven-, negen-, elf-, en dertienjarige leeftijd en dan geplaatst in één klasse met begaafdheidsgenoten. Voorkomen werd zodoende de neerdrukkende invloed van de vele „dommen” op de weinige „begaafden”.

Men kan zich voorstellen hoe de ontwikkeling verder gaat. Het zakenleven en de overheid gaan bij de personeelsrecruteringszaken zich aanpassen aan de toestand. Men realiseert zich, dat lange promotielijnen geen zin hebben. Niet ouderdom, maar begaafdheid moeten bepalen welke plaats men in een bedrijf kan innemen. Wie een lagere opleiding heeft genoten, zal zich zeker in het bedrijf niet verder bekwamen, daartoe reikt zijn I.Q. niet. De meerbegaafde vindt gauw een topfunctie. Ja, men hoort van bedrijven, die tweede-jaars-studenten reeds hoge bedragen bieden voor het geval zij na hun afstudering bij hen in dienst willen komen: de selectie van het personeel, die voordien door het bedrijfsleven geschiedde, vindt voortaan plaats in de scholen en universiteiten.

Het is duidelijk dat zich nu gesloten klassen van mensen gaan vormen. Wie met een lagere I.Q. is geboren en opgroeit (in zeldzame gevallen verbetert de I.Q. zich in de loop van iemands leven) heeft een lagere functie en behoudt die.

Het is duidelijk dat er zodoende een nieuwe „klassenstructuur” gaat ontstaan. De hogere klasse behoeft zich nu niet meer af te vragen of men terecht of ten onrechte een bevoorrechte en leidende rol speelt. Ieder dankt immers zijn positie aan zijn capaciteiten. Voor twijfel daaraan is geen plaats.

Maar die is er ook niet bij de lagere standen. Wie handarbeider is, of postbode, weet nu voortaan ook, dat het niet een blind toeval is dat hem in deze nederige positie brengt, maar dat zijn beperkte intelligentie hem nu eenmaal niet verder kan brengen. Terwijl in het verleden ieder kon beweren, dat hij eenvoudig geen kans had gehad om zijn kennen te tonen, kan niemand dat meer. Voor de eerste maal in de geschiedenis hebben de lagere klassen geen zondebokken om hun minderwaardigheid op af te wentelen. Zij zullen zich met hun minderwaardigheid moeten verzoenen.

Daarbij komt, dat de ontwikkeling der techniek een nieuwe vorm van werkloosheid ging introduceren, namelijk de structurele werkloosheid door automatisering. Ongeschoolden, boekhouders en typisten verdwijnen uit het bedrijfsleven. Hun werk wordt overgenomen door elektronische machines. In de detailhandel verdwijnen de kleinere winkels om allerwege plaats te maken voor zelfbedieningszaken met een geringer gebruik van winkelbedienden.

In 1988 komt men tot de conclusie, dat voor ongeveer een derde van alle volwassenen geen werk meer te vinden is.

Bijzondere moeilijkheden gaan zich ook voordoen voor de vakbeweging. Inmers in de jaren vijftig was het nog normaal, dat binnen de rijen der arbeiders de heldere koppen gevonden werden, die geschikt waren voor bestuursfuncties. Maar hoe moet dit gaan in een volgroeide meritocreatie? Iedere arbeiderszoon met de I.Q. van 120 of meer verdwijnt naar de top. Er zijn eenvoudig geen arbeiders te vinden met een I.Q., hoog genoeg om vakbondsbestuurder te worden.

Om nog vakbondsbestuurders te krijgen, die intelligent genoeg zijn voor hun werk, wordt een beroep op academisch gevormden onmisbaar:

de wetenschappelijke adviseurs, maar later ook de wetenschappelijk gevormde secretarissen maken hun entree in de vakverenigingen om deze op den duur te gaan beheersen. Daarbij komt, dat de belangrijkste en de moeilijkste werkzaamheden aan de plaatselijke besturen ontnomen worden en de belangrijke beslissingen aan de top gaan vallen.

Het debat over de inkomensverdeling bleef nog langere tijd, lezen we, de gemoederen beheersen. Door werkclassificatie en taakanalyse trachtte men tot objectieve maatstaven te komen, maar een bevredigende oplossing werd pas gevonden toen in 2005 werd besloten om alle inkomensverschillen af te schaffen. Absolute gelijkheid dus? Ja, maar met een belangrijke aanvulling. Gegeven het feit, dat de eenvoudige arbeider slechts 7 uur per dag werkt, maar de staffunctionarissen eigenlijk 24 uur bezig zijn met het „denkwerk” voor hun beroep, is het redelijk, dat ieder bedrijf er zorg voor draagt, dat het stafpersoneel goed en rustig woont, lange en verkwikkende vakanties heeft in een inspirerende omgeving. M.a.w. de werkgevers betalen voor de meritocraten een betere huisvesting, huispersoneel, goede vakanties, enz. enz.

Huispersoneel werd dus voor de meritocratie weer ingevoerd. Daarmede werd de technologische werkloosheid der onschoolbaren opgelost, en bovendien voorkomen, dat vrouwen en mannen met hoge I.Q.'s zich zouden moeten afmatten met minderwaardig werk, zoals afwassen en stofzuigen.

En dan komt er ontevredenheid. Extremistische elementen komen op, tegen wat zij noemen onaanvaardbare ongelijkheid. Men pleit weer voor een „klassenloze” maatschappij. Mensen met een hoog I.Q. gaan vrijwillig als arbeider werken. Daarbij komt de ontevredenheid der vrouwen: men kan de vrouwen hun huishoudelijk werk afnemen, maar niet hun biologische functie en de opvoeding der kinderen kan niet worden overgelaten aan huispersoneel met een lagere I.Q. De vrouwen verzetten zich bovendien tegen de laatste vordering der meritocratie, de invoering van het intelligentisch huwelijk. Dit ligt immers in de lijn der ontwikkeling, waar iedereen eenmaal een geregistreerd I.Q. bezit. Welke intelligente man of vrouw zal zijn of haar kans op intelligent nageslacht willen bederven door een huwelijk beneden z'n intellectuele stand?

Een andere bron van onrust is het streven der meritocraten om hun gunstige positie ook in formele zin erfelijk te maken. Dit streven is verklaarbaar uit de zorg van de ouders, dat hun kinderen door een wat geringere intelligentie dan zij zelf bezitten, omlaag zakken in de maatschappelijke orde, om plaats te maken voor begaafde nakomelingen van de lagere intelligentiegroepen. Een gevaarlijk streven! Immers is er een continue regressie naar het gemiddelde te constateren, de meest intelligente mensen brengen langzaam aan dommere kinderen ter wereld, terwijl de domste mensen iets intelligentere kinderen krijgen. Een zekere sociale mobiliteit is dus onmisbaar. Zij is ook psychologisch onmisbaar, omdat zij de lagere klassen de hoop laat voor een betere positie voor hun kinderen. Ieder gerucht dat het systeem van erfopvolging weer in ere hersteld zal worden, zou de zedelijke basis van de gehele maatschappelijke opbouw in gevaar brengen.

De opstandige beweging van 2033 had juist aan dergelijke geruchten haar impulsen te danken. Zij vormde de aanleiding voor revolutionaire

woelingen, waarvan de schrijver, die zelf in dat jaar bij ongeregelde heden om het leven komt, de betekenis meent te kunnen relativeren. Zijn geweldadige dood laat echter wel andere vermoedens.

Ik heb in het voorgaande de inhoud van dit interessante boek vrij breedvoerig weergegeven, omdat men alleen zodoende een juist beeld krijgt van de dwingende logica van het betoog van de schrijver: het streven naar gelijkheid van kansen houdt in het openen van de mogelijkheid om *ongelijk* te zijn. Gelijke kansen brengen geen klassen- of standenloze samenleving, maar slechts een andere elite aan de top. Een elite, die vaster in het zadel zit dan verschillende van haar voorgangsters.

De stellingen van Young kan men dus zo samenvatten: wanneer alle begaafden zich de nodige ontwikkeling zullen kunnen eigen maken en dat ook doen, zullen zij een elite, een nieuwe klasse (kunnen) gaan vormen die zich, zoals iedere elite, verrijkt ten koste van de rest van de bevolking.

Zonder twijfel is er zo iets aan de gang. Meer dan voorheen het geval was, toen stand of geërfd familievermogen de kansen schiep om vooruit te komen in de maatschappij, is de opleiding bepalend voor de plaats die men op de sociale ladder inneemt. En bij de overheid en in de politiek en in het bedrijfsleven en (in mindere mate) ook in de vakbeweging zien we hoe langzaam maar zeker de academisch gevormden leidende functies gaan innemen, hoe meer vanaf een bepaald niveau de plaatsen gereserveerd worden voor doctorandi en ingenieurs.

Wij zijn geneigd, deze ontwikkeling positief te waarderen. Het is beter, aan een academisch gevormde de voorkeur te geven, dan aan het zoontje van een der directeurs van het bedrijf, of aan een man uit een adelijk geslacht ongeacht zijn bekwaamheid. Dat wil natuurlijk niet zeggen, dat altijd en overal de academische vorming de doorslag zal geven of zal moeten geven. De ervaring leert veeleer, dat op de weg naar de „top” evenzeer academici afvallen als dat er niet-gegradueerden verder komen. Dit brengt ons op een belangrijk feit. Het is niet waar, dat een bepaalde mate van vorming de bekwaamheid garandeert om een leidende functie te bekleden. Academische vorming is slechts één van de tests die men passeert op de weg naar de top. Wie deze test doorstaat, heeft voldaan aan een (niet noodzakelijke en zeker niet voldoende, maar wel positieve) voorwaarde om tot de top toegelaten te worden, maar hen wachten nog meerdere van dergelijke „tests”. Wel moet vastgesteld worden, dat voor hen de weg naar de top eenvoudiger is.

De vraag, die men zich na het lezen van Young's boek wel kan stellen luidt: is hiermede het streven naar gelijke kansen veroordeeld?

Antwoord: zeker niet. Ongetwijfeld is het en uit een oogpunt van economische efficiëntie en uit een oogpunt van sociale rechtvaardigheid gewenst, om ieder kind, dat daartoe de gaven bezit, in de gelegenheid te stellen zich een zo breed mogelijke vorming aan te meten. De gevaren die Young ziet, zijn deels terug te voeren op zijn sterke schematisering der werkelijkheid. Alle I.Q.'s boven een bepaald niveau worden academisch gevormd, alle beneden een bepaald niveau blijven onontwikkeld: een overschatting van de mogelijkheden van het testen van mensen.

Bovendien behoren alleen de leiders der grote bedrijven, de overheids-personen en de vakbewegingsmensen tot de „toplaag”. Zijn er geen andere

de wetenschappelijke adviseurs, maar later ook de wetenschappelijk gevormde secretarissen maken hun entree in de vakverenigingen om deze op den duur te gaan beheersen. Daarbij komt, dat de belangrijkste en de moeilijkste werkzaamheden aan de plaatselijke besturen ontnomen worden en de belangrijke beslissingen aan de top gaan vallen.

Het debat over de inkomensverdeling bleef nog langere tijd, lezen we, de gemoederen beheersen. Door werkclassificatie en taakanalyse trachtte men tot objectieve maatstaven te komen, maar een bevredigende oplossing werd pas gevonden toen in 2005 werd besloten om alle inkomensverschillen af te schaffen. Absolute gelijkheid dus? Ja, maar met een belangrijke aanvulling. Gegeven het feit, dat de eenvoudige arbeider slechts 7 uur per dag werkt, maar de staffunctionarissen eigenlijk 24 uur bezig zijn met het „denkwerk” voor hun beroep, is het redelijk, dat ieder bedrijf er zorg voor draagt, dat het stafpersoneel goed en rustig woont, lange en verkwikkende vakanties heeft in een inspirerende omgeving. M.a.w. de werkgevers betalen voor de meritocraten een betere huisvesting, huispersoneel, goede vakanties, enz. enz.

Huispersoneel werd dus voor de meritocratie weer ingevoerd. Daarmede werd de technologische werkloosheid der onschoolbaren opgelost, en bovendien voorkomen, dat vrouwen en mannen met hoge I.Q.'s zich zouden moeten afmatten met minderwaardig werk, zoals afwassen en stofzuigen.

En dan komt er ontevredenheid. Extremistische elementen komen op, tegen wat zij noemen onaanvaardbare ongelijkheid. Men pleit weer voor een „klassenloze” maatschappij. Mensen met een hoog I.Q. gaan vrijwillig als arbeider werken. Daarbij komt de ontevredenheid der vrouwen: men kan de vrouwen hun huishoudelijk werk afnemen, maar niet hun biologische functie en de opvoeding der kinderen kan niet worden overgelaten aan huispersoneel met een lagere I.Q. De vrouwen verzetten zich bovendien tegen de laatste vordering der meritocratie, de invoering van het intelligentisch huwelijk. Dit ligt immers in de lijn der ontwikkeling, waar iedereen eenmaal een geregistreerd I.Q. bezit. Welke intelligente man of vrouw zal zijn of haar kans op intelligent nageslacht willen bederven door een huwelijk beneden z'n intellectuele stand?

Een andere bron van onrust is het streven der meritocraten om hun gunstige positie ook in formele zin erfelijk te maken. Dit streven is verklaarbaar uit de zorg van de ouders, dat hun kinderen door een wat geringere intelligentie dan zij zelf bezitten, omlaag zakken in de maatschappelijke orde, om plaats te maken voor begaafde nakomelingen van de lagere intelligentiegroepen. Een gevaarlijk streven! Immers is er een continue regressie naar het gemiddelde te constateren, de meest intelligente mensen brengen langzaam aan dommere kinderen ter wereld, terwijl de domste mensen iets intelligentere kinderen krijgen. Een zekere sociale mobiliteit is dus onmisbaar. Zij is ook psychologisch onmisbaar, omdat zij de lagere klassen de hoop laat voor een betere positie voor hun kinderen. Ieder gerucht dat het systeem van erfopvolging weer in ere hersteld zal worden, zou de zedelijke basis van de gehele maatschappelijke opbouw in gevaar brengen.

De opstandige beweging van 2033 had juist aan dergelijke geruchten haar impulsen te danken. Zij vormde de aanleiding voor revolutionaire

woelingen, waarvan de schrijver, die zelf in dat jaar bij ongeregelde heden om het leven komt, de betekenis meent te kunnen relativeren. Zijn geweldige dood laat echter wel andere vermoedens.

Ik heb in het voorgaande de inhoud van dit interessante boek vrij breedvoerig weergegeven, omdat men alleen zodoende een juist beeld krijgt van de dwingende logica van het betoog van de schrijver: het streven naar gelijkheid van kansen houdt in het openen van de mogelijkheid om *ongelijk* te zijn. Gelijke kansen brengen geen klassen- of standenloze samenleving, maar slechts een andere elite aan de top. Een elite, die vaster in het zadel zit dan verschillende van haar voorgangsters.

De stellingen van Young kan men dus zo samenvatten: wanneer alle begaafden zich de nodige ontwikkeling zullen kunnen eigen maken en dat ook doen, zullen zij een elite, een nieuwe klasse (kunnen) gaan vormen die zich, zoals iedere elite, verrijkt ten koste van de rest van de bevolking.

Zonder twijfel is er zo iets aan de gang. Meer dan voorheen het geval was, toen stand of geërfd familievermogen de kansen schiep om vooruit te komen in de maatschappij, is de opleiding bepalend voor de plaats die men op de sociale ladder inneemt. En bij de overheid en in de politiek en in het bedrijfsleven en (in mindere mate) ook in de vakbeweging zien we hoe langzaam maar zeker de academisch gevormde leidende functies gaan innemen, hoe meer vanaf een bepaald niveau de plaatsen gereserveerd worden voor doctorandi en ingenieurs.

Wij zijn geneigd, deze ontwikkeling positief te waarderen. Het is beter, aan een academisch gevormde de voorkeur te geven, dan aan het zoontje van een der directeuren van het bedrijf, of aan een man uit een adelijk geslacht ongeacht zijn bekwaamheid. Dat wil natuurlijk niet zeggen, dat altijd en overal de academische vorming de doorslag zal geven of zal moeten geven. De ervaring leert veeleer, dat op de weg naar de „top” evenzeer academici afvallen als dat er niet-gegradueerden verder komen. Dit brengt ons op een belangrijk feit. Het is niet waar, dat een bepaalde mate van vorming de bekwaamheid garandeert om een leidende functie te bekleden. Academische vorming is slechts één van de tests die men passeert op de weg naar de top. Wie deze test doorstaat, heeft voldaan aan een (niet noodzakelijke en zeker niet voldoende, maar wel positieve) voorwaarde om tot de top toegelaten te worden, maar hen wachten nog meerdere van dergelijke „tests”. Wel moet vastgesteld worden, dat voor hen de weg naar de top eenvoudiger is.

De vraag, die men zich na het lezen van Young's boek wel kan stellen luidt: is hiermede het streven naar gelijke kansen veroordeeld?

Antwoord: zeker niet. Ongetwijfeld is het en uit een oogpunt van economische efficiëntie en uit een oogpunt van sociale rechtvaardigheid gewenst, om ieder kind, dat daartoe de gaven bezit, in de gelegenheid te stellen zich een zo breed mogelijke vorming aan te meten. De gevaren die Young ziet, zijn deels terug te voeren op zijn sterke schematisering der werkelijkheid. Alle I.Q.'s boven een bepaald niveau worden academisch gevormd, alle beneden een bepaald niveau blijven onontwikkeld: een overschatting van de mogelijkheden van het testen van mensen.

Bovendien behoren alleen de leiders der grote bedrijven, de overheids-personen en de vakbewegingsmensen tot de „toplaag”. Zijn er geen andere

wegen om invloed uit te oefenen in de samenleving dan door een positie in de leiding van één van deze drie instituten, of überhaupt in een „toplaag”? Er zijn gelukkig nog vele regionen waar men ook zonder wetenschappelijke vorming omhoog kan komen.

Zonder twijfel wijst hij op tendenties, die ieder om zich heen kan zien. En dan is er zijn waarschuwing, die nergens in dit boek uitgesproken is (terecht wijst Groenman er in zijn voorwoord op dat in dit hele boek godsdienst en levensbeschouwing niet genoemd worden), dat men door een verbetering van onderwijsfaciliteiten niet ècht de maatschappij hervormen kan, zoals men nooit door organisatorische maatregelen de maatschappij geheel kan hervormen. De enige echte omwenteling, de grootst denkbare omwenteling, namelijk die, welke zou ontstaan wanneer de mensen in die maatschappij zich van hun boze wegen zouden *bekeren*, is immers niet te organiseren? Maar juist deze omwenteling kan nooit in het gezichtsveld komen van wie slechts denkt in categorieën van „heersende en onderliggende klassen” en wie alleen aan de elite de vormende kracht in de geschiedenis toewijst en de personen en hun denken en hun geloven voorbijgaat. Want dan is er slechts sprake van elkaar opvolgende klassen, die voor zich en hun nageslacht het vette der aarde willen reserveren en dan beheersen slechts klassen en geen beginselen de wereld, maar ook dat is een beginsel. En dan is de toekomst troosteloos, want ook wanneer alle sociale hervormingen zullen zijn ingevoerd, zullen de mensen maar mensen zijn.

W. ALBEDA.

EEN WAARSCHUWEND BOEK

DOOR

PROF. MR. I. A. DIEPENHORST

Vier jaar geleden is in Amerika een eigenaardig boek verschenen van de hand van John G. Schneider. Het is thans in het Nederlands vertaald en uitgekomen onder de titel *De gouden toeter* (Amsterdam z.j.). In romanvorm wordt beschreven een verkiezing voor het presidentschap in de Verenigde Staten, met als voornaamste propaganda-middel de televisie. De geniale deskundige op het gebied van de reclame Blade Reade neemt de organisatie der overwinning ten behoeve van de republikeinse kandidaat Adams ter hand. En hoe? Hij beschouwt Adams als een artikel, dat hij moet slijten op de markt. De markt is het Amerikaanse kiezerspubliek. Een electronische rekenmachine verwerkt de dagelijks haar voorgelegde vragen betreffende de stand der meningen, wanneer weer nieuwe methoden, slagzinnen, vertoningen, beloften zijn bedacht teneinde de stemgerechtigde burgers te overreden Adams te steunen. Elke denkbare reclame wordt aangewend. Reclame is in beginsel enkel een versterker. Bepaalde ideeën moeten de mensen worden bijgebracht. Dat lukt alleen door ze die waarheden als het ware in het oor te toeteren. Vandaar ook dat het boek de naam *De gouden toeter* draagt. Maar er is meer nog van de reclame te zeggen. Aan de domme mens, aan de gemiddelde televisiekijker, aan de tientallen miljoenen sukkel die voor het beeldvenster zitten, moet worden duidelijk gemaakt, dat Adams de man is die zij als president nodig hebben. Dat kan alleen gelukken, wanneer er wordt uitgegaan van de waarheid: „Er zit geen adel in een proleet, maar er is iets van een proleet in ons allemaal.” Het is de bedoeling, de grootste gemene deler te vinden, te ontdekken wat bij de meerderheid aanslaat.

Blade Reade slaagt met zijn reclamecampagne. Echter pas na zeer zware hindernissen te hebben genomen. Hij wint huismoeders door mevrouw Adams geregeld haar ouderwetse kookrecepten te laten meedelen. Dat maakt een soliede indruk. Hij verschaft de grijze haarlok die Adams zo fraai over het voorhoofd valt, populariteit door een haarlotion „zilverlok” ten verkoop te geven, die, ook door vrouwen over de televisie gepropageerd, èn politiek èn voor een grote fabriek in schoonheidsartikelen bijzonder voordeel belooft. Adams zelf moet in agrarische districten landen met een helikopter, na eerst de nieuwste bestuivingsmethode te hebben toegepast op daarvoor in aanmerking komende akkers. Telkens zullen knappe meisjes aan ontvangsten luister bijzetten. Een badpakkenparade wordt niet vergeten. Het ligt in het voornemen, de presidentiële kandidaat over een toneel te laten wandelen met een boodschappentas in de hand, wanneer hij een worst haalt die ongeveer twee gulden kost, en het is de bedoeling — ik haal letterlijk aan — dat hij over die worst „als

over een dood kind snottert, omdat ze zo duur is". Mevrouw Adams moet zich tijdens een televisie-vraaggesprek iets laten overvallen over de omgeving van het Witte Huis en wel „Wat een prachtig speelterrein voor een kind . . ." Daarna giechelt ze, bijt op haar lip en brengt de zakdoek naar de mond. De opzet is, dat mevrouw Adams te verstaan geeft dat zij een baby verwacht, hoewel daar in werkelijkheid niets van aan is. Zij is 42 jaar, haar echtgenoot 55. Als dit wat verlate gezinsgeluk niet trekt, trekt niets.

De grote tegenslag nu is, dat de democratische partij met haar reclame die van de voor de republikein Adams werkende Blade Reade dreigt te overtroeven. Hij, Blade Reade, had het plan gehad er veel werk van te maken, dat in de laatste dertig jaar door de schuld der democraten de broodprijs geweldig gestegen was. Helaas, de democraten komen met de verkiezingsbelofte van een zeer drastische verlaging van de broodprijs. Van 's morgens vroeg, wanneer er op de televisievensters al dampende goedkope broden verschijnen, tot 's avonds laat is het een voortborduren op dit thema ten behoeve van de democratische kandidaat Jonas. Een ogenblik ziet het er naar uit, dat de republikeinen hun reclameleider Blade Reade de bons zullen geven. Hij is zijn opdrachtgevers evenwel voor. Op een conferentie, ingeleid door een rijkelijke lunch, biedt hij hun zijn ontslag aan, hun een smadelijke nederlaag in het vooruitzicht stellend, als hij werkelijk gaat, tegelijk 100.000 tegen 20.000 dollars zettend, dat de republikein Adams zal winnen, wanneer hij blijft om de campagne te leiden. Hij laat doorschemeren, een schitterend plan in het hoofd te hebben — in feite heeft hij dit plan nog niet — en natuurlijk laat men hem, als puntje bij paaltje komt, niet gaan. Naar zijn kantoor teruggekeerd krijgt hij bericht, dat een zijner helpers — hij werkt met vele hoog bezoldigde krachten — hem een prachtig idee wenst voor te leggen. Inderdaad blijkt het een lumineuze gedachte. De Verenigde Staten hebben voor 16 miljard voedsel in de opslagplaatsen liggen. Kandidaat Adams moet beloven dat hij een wet zal doen aannemen, krachtens welke al dit voedsel kan worden verdeeld. De 4 miljoen Amerikaanse gezinnen zullen elk voor een waarde van 350 dollar aan levensmiddelen ontvangen.

Het spreekt vanzelf, dat deze vondst de strijd beslist. In een grote televisievertoning ziet het publiek eerst een wanhopige vader en moeder, die voor hun kinderen geen eten meer hebben; de vader heeft door een aanrijding geruime tijd niet kunnen werken. Daar verschijnt eerst een vierentwintigtal boodschappenjongens, die alle beschikbare ruimten vullen met levensmiddelen. Daar treden vervolgens kandidaat Adams en zijn vrouw zelf de woning van het arme gezin binnen. Mevrouw Adams gaat aanstonds volgens haar eigen recepten bakken. Adams maakt de arme vader duidelijk, dat hij als belastingbetaler recht heeft op de levensmiddelen en dat als de Amerikaanse burgerij eens goed gratis heeft gegeten er zulk een behoefte aan levensmiddelen zal heersen, dat de grote fabrieken tegen de klippen op zullen moeten produceren. Deze vertoning wordt een groot succes. De meeste televisiekijkers zijn laaiend van geestdrift. Buiten de zaal, waar de echte opvoering met kandidaat Adams en mevrouw Adams plaats had, staan 50.000 mensen te wachten om de toekomstige president te begeleiden en op staande voet hun levensmiddelenpakket te

eisen. Al kan Adams aan dit verzoek niet voldoen, en al scheuren de aanhangers en belangstellenden hem de kleren van het lijf, hij wint de verkiezingen glorieus. Slechts moet de grote man van de reclame Blade Reade hem een overwinningsredevoering laten afbreken. Adams veronachtzaamt immers in zijn enthousiasme, dat er in 1962 alweer verkiezingen zullen zijn en dat hij voorzichtig behoort te wezen; tot geen prijs mag hij meer aan zijn eigen verkiezingsbeloften herinneren.

Dit is de korte inhoud van het merkwaardige boek, dat letterkundig niets om het lijf heeft, dat zelfs gelet op Amerika en de Amerikaanse toestanden overdreven lijkt, en dat desondanks bij een beangstigende ontwikkeling in het politieke leven bepaalt, waarop ik reeds vaker heb gewezen. Onze vaderlandse partijen rekenen in de eerste plaats met de kiezers die zij uit hun organisatielevens kennen. Dat siert hun eensdeels. Zolang de georganiseerde kiezers te onzent grote invloed op de uitslag oefenen, betreft men hen ook, zeer terecht bij de activiteiten die men als partijen ontplooit. Wat leert inmiddels de toestand in Engeland? Dat Jan Publiek, dat de gemiddelde kiezer zich boven alles voor de welvaart interesseert en zeer gemakkelijk door leuzen beïnvloed, door beloften gepaaid wordt. Niet genoeg kan herhaald, dat in 1951, in 1955 en in 1959 de Engelse conservatieven de zegepraal behaalden, omdat men economisch in de Socialisten teleurgesteld was in 1951, omdat men economisch in de conservatieven vertrouwen stelde in 1955 en in 1959. Het peil van de verkiezingsstrijd was nog wel niet tot een „brood en spelen” afgezakt, maar tot het aan de orde stellen van grote kwesties, zó dat deze de worsteling beslisten, kwam het geenszins. Noch de Suezkwestie, noch de atoomvraagstukken, noch de politiek tegenover Centraal Afrika en zelfs niet de betrekkingen met Amerika of met het vasteland van Europa onderhouden, gaven de doorslag. Belastingen en levensstandaard stonden nagevoeg uitsluitend in het middelpunt.

Zulks geeft te denken. Het Nederlandse kiezerspubliek is voor een aanzienlijk gedeelte vertrouwd met de geestelijke waarden. De welvaart, of iets concreter uitgedrukt, de portemonnaie, heeft het niet alleen voor het zeggen. Er zijn ondertussen ook heel wat Nederlanders, die uitsluitend op het grote directe voordeel letten. Verder worden de staatkundige vraagstukken veel ingewikkelder en holt de politieke kennis, ook van de kiezers die in partijen georganiseerd zijn, achteruit. Heel wat propaganda in Nederland wordt al in harmonie gebracht met het staatkundig besef van goed willende, maar terzake van een partij-keuze vrijwel onkundige leken. Wat zegt het hun, of nu de loonhoogte zal bepaald worden in de eerste plaats door de arbeidsproductiviteit dan wel in de eerste plaats door de arbeidsmarkt? Het is zonneklaar, dat de verkiezingsreclame invalspoorten te over aantreft. De staatkunde wordt bedreigd met het gevaar, door de meestbiedenden te worden beheerst. Het is niet gelukkig, als binnenkort voor een belastingverlaging, of een nieuwe loonronde, of het tot stand brengen van de verbeelding toesprekende openbare werken met zeer grove middelen door pers, radio en televisie zó wordt gestreden, dat hogere ethische beginselen, dat recht en gerechtigheid geheel naar de achtergrond verdwijnen. De verdienste van Schneiders boek is op bepaalde politiek-propagandistische gevaren de aandacht te hebben gevestigd.

DE ISRAËLIETISCHE WETGEVING EN WIJ

DOOR

DR. K. DRONKERT

„Met het oog op de sociale en maatschappelijke vragen van heden en morgen, dient de oudtestamentische wetenschap de sociale wetten van het Oude Testament en het profetisch commentaar op de sociale toestanden onder Israël na te vorsen en te beschrijven op zulk een wijze, dat de Schriftuurlijke beginselen worden opgespoord en in het licht gesteld.”

Aldus luidt de tiende van de achttien stellingen, die aan mijn academisch proefschrift *De Molochdienst in het Oude Testament*, 1953, waren toegevoegd.

Deze stelling bedoelde tot uitdrukking te brengen,

1e. dat aan de sociale wetten, aan Israël gegeven, een bepaald Schriftuurlijk beginsel ten grondslag ligt, dat ook grondlegend behoort te zijn voor onze tijd;

2e. dat er verband moet worden gelegd tussen de sociale wetten, aan Israël gegeven, en onze sociale wetten;

3e. dat het profetisch commentaar op de sociale toestanden in Israël zijn uitgangspunt vindt in de door God gegeven wetten;

4e. dat het de taak is van de oudtestamentische wetenschap dit alles duidelijk in het licht te stellen opdat wij daaruit zouden leren hoe deze wetten kunnen dienen voor onze tijd en de toekomstige.

Het gaat hier dus allereerst om de beschrijving van de sociale toestanden en van de wetten die daarop gegeven zijn in Israël en om het aanwijzen van de beginselen die daaraan ten grondslag liggen. Deze dienen zo mogelijk nog nader verduidelijkt te worden door het eventueel commentaar der profeten, waarop dan weer moet worden nagegaan, uit welk principe dit commentaar voortkomt.

Is dat geschied, dan zullen wij ons bij de bespreking van de sociale en maatschappelijke vragen van heden en toekomst de vraag stellen en deze zo mogelijk beantwoorden: wat betekent het gevondene nu vandaag voor ons? Daaruit zal dan als vanzelf de tweede vraag resulteren: hoe kunnen wij het gevondene in de praktijk toepassen en gebruiken voor hedendaagse verhoudingen en ter bevordering van de toekomstige ontwikkeling in het sociale leven?

Het is vanzelfsprekend, dat dit alles een nadere verklaring eist. De verhoudingen liggen immers niet zo eenvoudig in de praktische toepassing als zij hierboven op papier werden gesteld.

Voordat wij zelfs beginnen aan de principiële kwestie en aan het illustreren van het gestelde principe met een voorbeeld uit de praktijk, dienen wij ons bewust te zijn, dat wij ons standpunt hebben te bepalen tegenover twee uiterste meningen, die in deze kwestie opgeld doen.

In de eerste plaats hebben wij te maken met die gedachtengang, die alles wat zij in de sociale wetgeving van het Oude Testament aantreft, zo maar wil overgebracht zien naar onze hedendaagse samenleving en die onze samenleving wil omzetten naar Israëlietisch patroon. Men denke

hier bv. aan de roep van bepaalde zijde om een oudtestamentische sabbatsviering in plaats van een nieuwtestamentische zondagsviering; in het algemeen, om het terugwensen van de Israëlietische maatschappij, waardoor de vorm van de wetgeving in Israël wordt aangezien voor het wezen van alle wetgeving voor alle tijden en alle volken.

In de tweede plaats hebben wij te maken met de gedachtengang van hen, die menen, dat de wetgeving van Israël geen enkele bijdrage kan leveren voor onze tijd, en die zelfs niet willen weten van een principieel stramien, waarop het hedendaagse patroon, hoe zeer dan ook van het Israëlietische verschillend, moet worden geborduurd. In het algemeen dus tegen hen, die in de Israëlietische wetgeving geen enkele universele gedachte erkennen.

Ten aanzien van de eerste mening willen wij voorlopig opmerken, dat het streven naar hervorming van ons maatschappelijk bestel volgens het patroon van de Israëlietische samenleving ingaat tegen de gang van zaken in het Oude Testament getekend. Nergens immers maakt de Israëlietische wetgeving met de bestaande verhoudingen tabula rasa, een schone lei. Israëls wetgeving houdt rekening met de tijden, de omstandigheden en zelfs met de hardigheid des harten. Zij verheft zich niet als een theoretische kwestie ver boven het leven, maar zij staat midden in het leven. Zij is zelfs met het leven van vele volken in vorm en inhoud ten nauwste verbonden. Zij leidt de bestaande verhoudingen in het cultuurpatroon van het oude Nabije Oosten bij Israël door haar legislatieve bepalingen en voert die geleidelijk om naar een leven uit de door God gestelde eis. Maar de meeste verhoudingen blijven intact, zoals die van kracht zijn in de wereld, die Israël omringt.

Ten aanzien van de tweede mening geldt, dat men veel te weinig rekening houdt met het bijzondere karakter van Israëls wetgeving, nl. dat zij uit de mond des HEREN tot Israël kwam en dat deze wetten goddelijke wetten zijn. Deze goddelijke wetten zijn uitgevaardigd van uit het ene principe: God lief te hebben boven alles en de naaste als zichzelf. De liefde is niet alleen de vervulling der wet, maar zij is ook de grondslag van de wet en vanuit die grondslag worden de verschillende wetten bepaald. Daarom moet men bij iedere wetsbepaling zoeken naar de wortel der liefde. En aangezien het gebod der liefde een universeel gebod is, geldt van de verschillende wetten, dat men naar het universele principe heeft te zoeken.

Tussen beide genoemde meningen liggen vele nuanceringen, die min of meer de ene of de andere grens naderen.

Nu zal het wel duidelijk zijn, dat wij in een opstel in een orgaan als het onze, ons drastisch moeten beperken en dienen te bepalen tot het summier aangeven van enkele richtlijnen, die misschien kunnen leiden tot verdere gedetailleerde studie over deze materie. Men vatte bij de lezing van dit artikel die beperking telkens weer in het oog, omdat wij anders elkaar misverstaan. Wij bedoelen niets meer dan de discussie over deze materie opnieuw op gang te brengen en te streven naar een juist inzicht in de „principia”, waarnaar de samenleving naar het Woord Gods dient te worden opgebouwd. Dit klemte te meer, waar wij nu in een tijd leven, waarin wij uit onze kleine Nederlandse verhoudingen uitgroeien naar een Europese, in sommige gevallen naar een wereld-samenleving, waarin wij

ook ons woord zullen moeten spreken, niet vanuit onze Nederlandse verhoudingen, maar vooral uit het Woord Gods. Hetgeen natuurlijk niet zeggen wil, dat wij dit niet zouden moeten doen in die Nederlandse samenleving zelf.

Het verkeer van mens tot mens, van gemeenschap tot gemeenschap, van volk tot volk, van staat tot staat, dient immers altijd en overal principieel beheerst te worden door de verhouding van de mens, die gemeenschap, dat volk of die staat, tot God, of wat men voor God houdt.

De bij velen gangbare opvatting, dat die samenleving, in welk verband ook, wordt beheerst door de krachten, welke in die samenleving zelf schuilen en geleid door de wetten, die naar de aard der ontwikkelde samenleving gecodificeerd worden, waarbij het voornamelijk aankomt op de kundigheden en handigheden om die wetten toe te passen, is een geluid, dat niet uit de Bijbel tot ons komt. Daarom mag het ook niet klinken uit de mond van hen, die de antirevolutionaire beginselen hebben aanvaard. En al verneemt men uit dat kamp wel eens van die verdachte humanistische geluiden, zij dienen overstemd te worden door een positief belijden van hetgeen Gods Woord ons voorhoudt. Dat zulk een positief belijden van sociale en maatschappelijke beginselen niet eenvoudig is, zal door een ieder, die het samenstel dier verhoudingen kent, moeten worden toegestemd. Maar dit is nog geen reden, er niet ernstig naar te streven. Immers overal waar het leven zich openbaart is het gevaar aanwezig, dat dit zich gaat ontwikkelen volgens „de wegen der mensen”, de wegen van het zondige hart. Die wegen der mensen dienen te worden onderzocht, te worden gesteld in het licht van de eis Gods, en zo zij daaraan niet voldoen, door „de weg Gods” te worden vervangen, die ons door het grote gebod der liefde wordt aangewezen, opdat wij op die weg Gods zouden kunnen gaan.

Het grondbeginsel voor alle menselijke verhoudingen in Israëls wetgeving

De verhouding tussen God en mens en die van de mensen onderling uitvoerig te bespreken is hier niet mogelijk. Het gaat om de meest elementaire grondbeginselen, die deze verhoudingen naar de aard van de Heilige Schrift regelen. Deze zijn in het algemeen wel bekend bij onze lezers, maar het is goed ze nog even te memoreren, opdat wij elkaar in ons uitgangspunt goed verstaan.

Immers in artikel III van het program van beginselen der Antirevolutionaire Partij zeggen wij, dat ook op staatkundig terrein de eeuwige beginselen, die ons in het Woord Gods geopenbaard zijn, door ons moeten worden beleden.

Maar dan dienen wij ons altijd goed bewust te zijn, wat de inhoud van die beginselen is.

Het Woord Gods leert ons, dat de HERE Israëls Schepper, Jes. 40 : 6 ; 43 : 1 en 15, en Israëls Wetgever is, Jes. 33 : 22. Overal in de Heilige Schrift wordt die Scheppende en die Wetgevende God van Israël genoemd of ondersteld.

Maar deze situatie is niet alleen van toepassing op Israël.

Ook de wereld buiten Israël staat in deze verhouding tot God. De HERE, de God van Israël, God, Israëls HERE, is immers de God der ganse aarde. Hij wendt zich in Zijn Verbond wel speciaal tot Israël aan

hetwelk de woorden Gods zijn toevertrouwd, Rom. 3 : 2, maar de wereld is Zijn gebied, Ex. 19 : 5*b*; Ps. 24 : 1. Zijn de afgoden der heidenen steeds aan een bepaalde plaats en tijd gebonden en verbonden en „heersen” zij alleen in hun eigen territoir, de God van Israël heeft als Zijn gebied de gehele kosmos, al het geschapene, waarvan Hij de Schepper en Onderhouder is, Gen. 1 : 1; 6 : 12 en 13; Ex. 9 : 29; Deut. 28 : 1; 1 Kron. 16 : 14; enz.

Ook is God de Wetgever, Ex. 19 : 5, en de Rechter, Gen. 18 : 25, van heel de wereld. Zo openbaart Hij zich aan Israël, zo wordt Hij door Abraham erkend en zo spreekt Hij tot de ganse mensheid in de aanhef van de Decaloog: Toen sprak *God* al deze woorden, Ex. 20 : 1. Dat Hij zich hier openbaart met de naam *God*, dus in de meer algemene openbaring dan de naam *HERE*, wijst er op, dat Hij in Zijn wetgevende openbaring zich richt tot heel de mensheid. Zo wordt Hij door de dichters bezongen, Ps. 33 : 8; 47 : 8; 50 : 6, en door de profeten gepredikt, Micha 4 : 13; Hab. 2 : 20, terwijl ook in de geschiedenis van Israël God zo wordt gezien, Jozua 3 : 11—13; 1 Sam. 17 : 46.

Die God der ganse aarde wil, dat Zijn volk ook een zegen zal zijn voor de ganse aarde, Gen. 12 : 2; Jes. 19 : 25; Jer. 4 : 2. Want al openbaart God zich aan Israël als de *HERE*, al verkiest Hij het uit alle volken der aarde tot Zijn bijzonder eigendom, Israël heeft zich juist krachtens die openbaring en krachtens die verkiezing, in te zetten voor de wereld. Israël is wel Gods eerstgeboren zoon, Ex. 4 : 22, maar niet Gods enige zoon. De volken der aarde zijn ook Zijn eigendom, Ps. 24 : 1.

Jezus in Zijn universeel onderwijs, dat zich immers richt tot heel de wereld, ziet de Decaloog als het grote gebod, geldig voor heel de mensheid en Paulus houdt aan de kerk van het Nieuwe Verbond die Decaloog voor als de wet, waaruit de kerk zal leven in het midden der wereld, Matth. 22 : 37—41; Rom. 13 : 8—14. Immers de Decaloog is niet teniet gedaan door het werk van Christus, zoals de ceremoniële wet, die in haar geheel is vervallen na Zijn kruislijden — men zie hiervoor de brief aan de gemeenten in Galatië —, maar zij heeft in haar hoofdsom, haar hoofdstrekking, geldigheid behouden voor alle volken en voor alle tijden, Rom. 7 : 7. Bovendien hebben de volken voor die wet een klankbodem in hun geweten, Rom. 2 : 12—16. Men vatte daarbij goed in het oog, dat deze wet niet door Christus is ontbonden, maar door Hem is vervuld. Daarom moeten Zijn volgelingen naar die door Christus vervulde wet leven als naar de regel der dankbaarheid, Rom. 7 : 8—10.

Afgezien van de specifiek Israëlietische trekjes in de vormgeving van sommige geboden van de Decaloog, ook afgezien van de verschillende lezingen in Ex. 20 en Deut. 5, heeft de Decaloog dus kracht zowel voor Gods volk als voor hen die daartoe niet behoren.

De bron waaruit en de norm waarnaar alle menselijke verhoudingen dienen geregeld te worden is de door God gegeven wet, nader de Decaloog, die van de meer gedetailleerde vorm in Ex. 20 en Deut. 5 naar de geestelijke achtergrond gereduceerd kan worden samengevat in het gebod der liefde, waarin zij ook haar vervulling vindt, Lev. 19 : 18 en 34; Deut. 22 : 5; 26 : 11; Matth. 22 : 37—41; Rom. 13 : 8—14.

Vraagt men nu naar het karakter van die liefde, dan dient duidelijk gezegd te worden, dat deze liefde zeer concreet moet worden gezien. De

Bijbel kent geen begripsmatige liefde, geen liefdesgevoel, geen vaag onbestemd willen, geen daadloze toegenegenheid, geen innerlijke binding zonder meer. Met name bij de Decaloog gaat het om hart en ziel, maar bevestigt niet minder om verstand en kracht. De Bijbel kent geen naar westers begrip gevormde ideeën of gefrustreerde principia, geen principia „an sich”. De Bijbel kent slechts levende verhoudingen, die bepaald worden door de levende God om uitgevoerd en beleefd te worden door levende mensen. Alle westerse begrippen zijn aan het Oude Testament vreemd. Het gaat steeds om levensverhoudingen zowel in de verhouding van God ten aanzien van de mens als van de mens ten aanzien van God en ook in de onderlinge verhoudingen van de mensen zelf. Wie door de Bijbel zich laat leiden moet van theoretiseren afzien, hij dient te leven in levende verhoudingen. Zo is ook de Decaloog een levende wetgeving. Zij is nooit theorie zonder meer. Zij ziet God en de naaste als concreet en zij wil ook concretisering van alle betrekkingen. Dat komt omdat de oudtestamentische openbaring altijd een profetisch karakter draagt. Mozes is ook in zijn wetgevende werkzaamheid in de eerste plaats profet Gods, Deut. 18 : 18. En dat door de profeet, in de naam des HEREN gesproken woord, is altijd levend en krachtig, Hebr. 4 : 12 en 13.

De burgerlijke wetten van Israël steunen op de Decaloog

De samenvatting van de Decaloog in het gebod der liefde ter regeling van de verhoudingen tussen God en mens en de mensen onderling, wordt nader uitgewerkt, heel concreet in de zgn. „burgerlijke wetten”. Deze burgerlijke wetten zijn ook door Israël ontvangen uit de mond des HEREN. Het is dus niet zo, dat de Israëlitische wetgevers, Mozes voorop, van de samenvatting uit een gedetailleerde wetgeving konden opbouwen voor het leven, dat bij de wet geregeld moest worden, maar zij waren daarin gebonden aan goddelijke voorschriften. In zekere zin zou men hier kunnen spreken van goddelijke grondwet en goddelijke wetten. De grondslag van de wetten is dus niet een menselijk juridische, maar een goddelijk revelationistische¹⁾.

Nu is men wel gewend geweest om te spreken van een Mozaïsche wetgeving en er is in zeker opzicht geen bezwaar tegen dit te doen, wanneer men er mee bedoelt, dat Mozes de mond Gods was bij het volk, maar op grond van de bronnen is het beter en werkt het meer verhelderend, ook hier te spreken van een goddelijke wetgeving. Immers ook hier is het de HERE, de God der ganse aarde, die wetgevend optreedt voor Zijn volk. Hij geeft aan dat volk Zijn rechten en inzettingen.

Dat komt duidelijk uit in het veelvuldige voorkomen van de inleiding op een bepaald gebod of verbod: „De HERE sprak tot Mozes”, Ex. 13 : 1; „toen zeide de HERE tot Mozes”, Ex. 20 : 22. Ook is dit het geval in die vorm, waarin Mozes van de HERE als de Persoon op de achtergrond de opdracht ontvangt, terwijl de HERE zelf niet met name wordt genoemd: „Dit zijn de verordeningen, die Gij hun zult voorhouden,” Ex. 21 : 1, waar in dit geval dan volgen de rechten van de Hebreeuwse slaven en slavinnen. Zelfs wanneer Mozes op eigen gezag schijnt te

¹⁾ De wetgeving komt dus niet op uit de rechtsbeginselen, die door de mens als geldig zijn aanvaard, maar uit de door God uitdrukkelijk geopenbaarde regelingen. Revelationistisch = geopenbaard van Godswege door de mond van de profeet.

spreken, omdat hij de naam des HEREN niet uitdrukkelijk noemt, maar zichzelf als de eerste persoon voorstelt, blijkt dat de woorden die hij spreekt, toch van de HERE afkomstig zijn en dat hij die op een bepaalde wijze in de weg der openbaring ontvangen heeft, dus als profetische opdracht: „in het veertigste jaar nu, in de elfde maand, heeft Mozes tot de Israëlieten gesproken overeenkomstig alles wat hem de HERE ten aanzien van hen geboden had,” Deut. 1 : 3.

Deze gedetailleerde wetten zijn echter niet alleen voor de Israëlieten bestemd. De vreemdelingen die onder Israël verkeerden, hetzij blijvend, hetzij tijdelijk, en dus niet in de kring van het Verbond waren opgenomen, waren verplicht zich naar Israëls wetten te gedragen. Ten aanzien van de ceremoniële wetten bv. gold, dat zij de sabbat moesten heiligen, tijdens de week der ongezuurde broden geen zuurdeeg in hun huizen mochten hebben, dat zij geen kinderen aan de Moloch mochten offeren, de naam des HEREN niet mochten lasteren, en zich dienden te onthouden van het gebruik van bloed, Ex. 20 : 10; 12 : 19; Lev. 20 : 2; 24 : 15; 17 : 10; 17 : 12 vv. Maar ook in maatschappelijk opzicht waren de vreemdelingen niet uitgeschakeld. Zij vielen onder de rechten der armen bij het aren lezen, deelden in de oogst van het sabbatjaar en van het jubeljaar, en bij niet opzettelijke doodslag stonden de vrijheidssteden ook voor hen open. In de rechtspraak vielen zij onder eenzelfde behandeling als de geborene Israëlieten, Deut. 1 : 16. Doch niet alleen de vreemdelingen, maar ook de buiten Israël wonende volken hadden met Israëls wetgeving te maken. Niet in die zin, dat Israël die wetten moest opleggen aan de andere volken, waartoe zij natuurlijk de kans niet hadden als kleine natie temidden van de grote mogendheden, ook niet in die zin, dat zij een theoretische propaganda moesten maken voor Zijn wetten, neen, maar typisch oudtestamentisch, door deze wetten voor te leven aan de andere volken. De volken rondom moesten onder de indruk komen van de wetten van Israël. Bij de drang deze wetten te houden voor eigen welzijn, wordt ook nog een missionaire bedoeling vermeld: „Want dat zal uw wijsheid en uw inzicht zijn in de ogen der volken, die bij het horen van al deze inzettingen zullen zeggen: waarlijk, dit grote volk is een wijze en verstandige natie,” Deut. 4 : 6. Het is dus heel duidelijk de bedoeling, dat het leven naar de wetten Gods niet zal verborgen blijven, dat de wetten niet zullen worden toegepast in een ghetto, maar dat de vreemdelingen en de volken rondom daarvan kennis zullen nemen en bij het zien van het resultaat van zulk een leven bij de door God gegeven wetten, het volk en zijn God zullen prijzen.

Wanneer ik het eens wat huiselijker mag zeggen, in de taal van onze tijd, dan is dit de zin van Deut. 4 : 6, dat de volken het volksleven van Israël zullen gadeslaan en dat zij zullen zien, dat het daar onder Israël maar een prachtige welvaartsstaat is, in geestelijk en in stoffelijk opzicht. Het marcheert daar alles prima. Dan zullen zij vragen naar de oorzaken van deze welvaart en zij zullen tot de ontdekking komen, dat deze hierin gelegen is, dat het volk zulke goede wetten ontvangen heeft van zijn God en dat het zich daaraan ook houdt. Het gevolg van dit onderzoek zal dan zijn, dat alle volken der aarde de HERE zullen zoeken en Zijn naam zullen prijzen, 1 Kon. 8 : 41 vv.; Ps. 147 : 19 vv. Er zal dus van Israël invloed uitgaan in de wereld, die grote gevolgen zal hebben in het erkennen

van de HERE als Schepper en Wetgever der ganse aarde. Voorwaar geen kleine winst.

Stellen wij nu nog meer toegespitst de vraag: wat is de oorzaak, dat dit volk zulke goede wetten heeft? dan moet het antwoord daarop luiden: Omdat de HERE dit volk zeer nabij is in Zijn verkiezende liefde, Deut. 4 : 6 en 7.

De HERE is Jahwe, de Verbondsgod en daarom zijn Zijn wetten in alle opzichten een bewijs van Zijn genade en goedertierenheid.

Kenmerkend voor de verhouding tussen Jahwe en Zijn volk is voor ons doel Deut. 6 : 1—9. Hierin wordt ons geleerd, dat het leven naar de wetten Gods in de kern een bewijs moet zijn van de liefde Gods, die in het hart moet wonen. Vanuit dat hart is de gezindheid jegens God te kennen. Maar daarmee is het niet gedaan met de vervulling van de wet. Die liefde tot God moet tot uitdrukking komen in, moet de grondslag zijn van de houding tegenover de naaste, bv. door niet partijdig te zijn in het gericht, door de weduwe recht te doen en de vreemdeling liefde te bewijzen door hem brood en kleding te geven, Deut. 10 : 12—21.

Voor de houding tegenover de naaste geldt hetzelfde. De hoofdsom van de Decaloog, de liefde tot God en de naaste, wordt ook concreet toegepast in de opdracht, dat men de naaste zal liefhebben als zichzelf, Lev. 19 : 18. Dit vers staat in verband met vele verhoudingen, die bij de wet geregeld worden, nl. het eren van de ouders, en het houden van de sabbat, vers 3, maar niet minder met de voedselvoorziening van de vreemdeling en de armen, vers 9 en 10. Ja, hier zijn veel verhoudingen als: loonuitkering, vers 13, onkreukbaarheid in de rechtspraak, niet vloeken, iemand die doof is, niet lasteren, niet laten paren van ongelijksoortige dieren, geen tweeërlei zaad op één akker zaaien enz.

In het tweede deel van ons opstel komen wij terug op verschillende voorbeelden, waaruit telkens weer blijkt, dat de verschillende bepalingen voor de verhoudingen in de maatschappij van Israël niet alleen niet in strijd zijn met de grondwet, de Decaloog, maar dat zij daarop direct steunen, er uit voortvloeien of er een uitbreiding van zijn.

In de beide genoemde Schriftplaatsen gaat het er alleen om, dat de verhoudingen tot de naaste moeten steunen op, voortkomen uit de gezindheid der liefde.

God is nabij. Hij geeft aan Zijn volk burgerlijke wetten uit liefde tot dat volk, en met het doel dat het volk ook de liefde zou tonen tegenover de naaste en dit zeer concreet met daden zou bewijzen in de meest uiteenlopende verhoudingen.

Israëls staat was een rechtsstaat, maar veel dieper nog dan het recht was de liefde de band der samenbinding. Men zou bij Israël met nog meer recht kunnen spreken van een liefdesstaat. Immers het gehele volk moest een koninkrijk van priesters zijn, Ex. 19 : 6. In die priesterlijke liefde is het recht begrepen en ook gewaarborgd²⁾.

Het profetisme in wezen commentaar op de Decaloog

Behalve met de uitdrukkelijke wetgeving in wetsbepalingen, naar

²⁾ Over de verhouding tussen liefde en recht hoop ik binnenkort iets te publiceren. Hier zij opgemerkt, dat in het Oude Testament de liefde altijd de wortel is van het recht. Zonder liefde is geen recht mogelijk in bijbelse zin.

oosterse trant aan Israël gegeven, hebben wij ook te maken met het profetische commentaar op die wetgeving. Mozes werd niet in de eerste plaats een wetgever, maar een profeet genoemd. Door zijn profetische werkzaamheid werd hij met inschakeling van zijn persoonlijkheid geroepen om de wil des HEREN aan het volk Israël bekend te maken ook in de vorm van wettenverkondiging, Deut. 34 : 10. De wetgevende werkzaamheid van Mozes zouden wij vóór alles een profetische werkzaamheid kunnen noemen. Tot het profetische ambt van Mozes behoorde zijn wetgevende arbeid. Immers, zo zagen wij hierboven, de wetgeving onder Israël draagt geen menselijk juridisch, maar een Goddelijk revelationistisch karakter. Deze revelatie der wet nu werd aan het volk bekend gemaakt door middel van het openbaringsinstrument, de profeet, aan wie de woorden Gods in de mond worden gelegd, en die tot de mensen spreekt wat God hem gebiedt te spreken, Num. 22 : 38; 2 Sam. 23 : 2; Jer. 1 : 9; 5 : 14. Dat profetisme is niet tot Mozes beperkt gebleven. Volgens Deut. 18 : 15—18 zal het profetisme een blijvende gave Gods onder Israël zijn, waardoor de HERE Zijn volk in de historie begeleiden zal om aan dat volk Zijn wil bekend te maken.

Vandaar dat wij van meet aan niet alleen in het oog moeten vatten, wat Israël als wet om naar te leven door de legislatieve werkzaamheid van Mozes ontvangt, maar daarin tegelijk ook dienen te betrekken al wat het profetisme in Israël heeft gesproken aangaande de menselijke verhoudingen, die geworteld zijn in de verhouding tot God. Dit noemen wij het profetisch commentaar op de wetten des HEREN. Dit dient dan niet opgevat te worden in deze zin, dat daardoor een soort van jurisprudentie is ontstaan, waarin ook afwijkingen van het oorspronkelijk wetspatroon vallen te constateren, maar in deze zin, dat hetgeen de profeten verkondigen over de samenlevingsverbanden moet worden gezien als een eigenlijke belichting van de oorspronkelijke revelatie legis Divinae³⁾.

Nu heeft men wel eens de opmerking gemaakt, dat de profeten zo weinig zich beroepen op uitdrukkelijke geboden of wetten in hun profetisch onderwijs. En inderdaad, een rechtstreeks beroep op de wet wordt weinig gevonden. Maar dit was ook niet nodig. Wanneer wij Deut. 18 : 15—18 goed verstaan, dan wordt Mozes daar genoemd de middelaar van de openbaring Gods bij Horeb aan Israël. Israël had zelf gevraagd, niet meer rechtstreeks door God toegesproken te worden. Nu zegt Mozes, dat iedere profeet, en dan is bedoeld iedere ware profeet, vergelijk Deut. 18 : 20, in zijn arbeid een voortzetting zal zijn van Mozes' openbaringsactiviteit bij Horeb. Dus is er een organische aansluiting te zien bij ieder profetisch optreden aan hetgeen op Horeb is geschied. De wet bij Horeb gegeven is het fundament waarop de profeten voortbouwen. Natuurlijk gaat de profetische werkzaamheid niet alleen op in het voortbouwen op die wetten; er is in het profetisme veel meer dan wetscommentariëring, maar zodra de profeet de wil des HEREN moet bekend maken over de verhoudingen, de rechtsverhoudingen, de liefdesverhoudingen onder de mensen, dan geven zij niet iets nieuws, maar dan gaan zij uit van de Decaloog. Zo gezien spreken de profeten altijd naar de wet en is dus een bijzondere aanhaling van die wet niet nodig om hen als wetspredikers te

3) De openbaring van de Goddelijke wet.

kenmerken, en is dus het feit, dat zij die wet weinig aanhalen, geheel naar de aard van het profetisme verklaard.

Toch worden door de profeten wel bepaalde dingen gezegd, waaruit blijkt, dat zij met die wet steeds rekening hebben gehouden. Als voorbeeld wijs ik op Jes. 8 : 20. Tot de wet — de *thora*, d.i. het onderwijs in de wet, meestal door de priesters gegeven — en tot de getuigenis — de *te-oedah*, de prediking van de wet —. Wij zien hieruit, dat de profeet in de afval van zijn dagen terugroept tot de gegeven wet Gods. Dat alleen zal dageraad geven aan het volk, dat in duisternis is verzonken. En Jes. 42 : 21 zegt, dat de HERE aan Israël in het verleden ter wille van Zijn gerechtigheid een grote en heerlijke *thora* heeft gegeven. Nu weet ik wel, dat de *thora* ook kan slaan op een algemene onderwijzing, en de vertaling van het N.B.G. heeft het zo ook opgevat, doch ik meen hier te mogen vertalen met „wet”, omdat hier in de context een beroep wordt gedaan op het verre verleden waarin die wet gegeven was. Jer. 8 : 8 spreekt van het bestaan der wet onder Israël. Een moeilijke plaats wat de nadere uitleg betreft, maar het is duidelijk, dat de profeet het beroep op de wet als zodanig niet afwijst, doch dat hij ernstig bezwaar maakt tegen zulk een beroep, dat niet met oprechtheid van handelen gepaard gaat. Dan wordt zulk een beroep een leugen en is zulk een beroep op de wet met een leugenen geschreven. Maar de ware betrachtning der wet wordt daardoor juist in een scherp licht gesteld. De grote klacht van Klaagliederen is, dat er geen wetsonderricht meer is, Klaagliederen 2 : 9. En Micha 6 : 8 legt de volle nadruk op de eis des HEREN, die bestaat in het liefhebben van recht en getrouwheid en ootmoedig wandelen met God.

Het profetisme heeft zijn opdracht om in zijn prediking uit te gaan van de wet, vervuld. Ook het profetisch commentaar — wij werken dit later uit — steunt op de Decaloog.

Nadere uitwerking van het grondlegend beginsel der Decaloog Enkele vooropmerkingen

Wanneer wij het grondlegend beginsel van de Decaloog, de liefde tot God en de liefde tot de naaste, nader gaan bezien in de praktijk van de Israëlietische samenleving, dan moeten wij goed bedenken, dat vele mededelingen daaromtrent slechts fragmentarisch zijn en dat wij er dus altijd rekening mee moeten houden, dat bepaalde nuances ons onbekend zijn. Men hoede zich daarom voor al te ver strekkende conclusies. Alleen datgene wat duidelijk is en vaststaat kan uitgangspunt zijn voor nadere bespreking.

Bovendien bedenke men, dat bij de beschrijving van de instellingen onder Israël rekening dient te worden gehouden met soortgelijke instellingen in de wereld van de Israël omringende volken. Israël heeft nl. geen specifiek eigen cultuurontwikkeling gekend. Men kan niet spreken van een Israëlietische cultuur. Israël heeft geleefd in de bedding van de cultuur van de volken rondom. Het heeft veel aan die volken ontleend en de literatuur van Israël heeft in de vormgeving grote overeenkomsten met die van de omringende volken. De wijsheidsliteratuur en de psalmen komen als literair genre ook voor bij de Akkadiërs en de Egyptenaren, en ook de wijze van geschiedschrijving heeft vele formele overeenkomsten

met die van de omringende volken. Zelfs de wetten, die de HERE aan Israël gaf, zijn formeel aangepast aan de wetten van die volken en de toestanden waarop die wetten slaan zijn toestanden, die ook in de wereld rondom Israël worden aangetroffen. Men breke radicaal met de voorstelling alsof het leven van Israël in alle opzichten zo geheel anders was dan het leven der volken. Niets algemeen menselijks was Israël vreemd; maar ook niets bijzonders onderscheidde het formeel van de volken, die in het oude Nabije Oosten leefden.

Doch alle gelijk is nog niet eigen. Het leven van Israël had formeel gelijke instellingen, maar daarom waren er materieel wel grote verschillen. Immers Israëls leven wordt door de wetten Gods heel anders geleid, belicht, verlicht, soms ook omgeleid. Het bijzondere van Israël is niet, dat het zo geheel anders is dan de volken der wereld, maar het bijzondere van Israël is, dat het wetten van Zijn God, de HERE, de God der ganse aarde, heeft ontvangen. Bij de omringende volken werd het leven geleid door wetten van eigen maaksel, die waren opgekomen uit de praktijk van het volksleven, uit de begeerte in eigen wegen te wandelen, maar de HERE leerde Israël in Zijn wegen wandelen, Ps. 147 : 19 en 20. De cultuurontwikkeling van een veel groter levensgebied dan dat van Israël wordt dus door de inzettingen en verordeningen des HEREN belicht, beheerst, omgebogen naar het grote beginsel van het gebod der liefde tot God en tot de naaste, naar de summa⁴⁾ van de Decaloog.

Naar dat geheel eigen beginsel gaan wij nu de gedetailleerde wetten van Israël bezien.

Vanwege het feit dat er zo veel levensverbanden zijn in de samenleving, zullen wij in dit artikel slechts een greep doen uit die veelheid en een bepaald verband weer niet anders dan summier kunnen beschrijven. Maar wij hopen dit toch zo te kunnen doen, dat onze bedoeling duidelijk wordt.

Het familieverband

Het Oude Testament laat ons heel duidelijk zien, dat de samenleving der mensen is opgebouwd uit families. Dit familieverband wordt geleid door de man en vader, het hoofd van de familie. Er zijn misschien hier en daar wel enkele aanwijzingen van een *fratriarchaat*⁵⁾, Gen. 24; Gen. 34; en een *matriarchaat*⁶⁾, Gen. 20 : 12; 2 Sam. 13 : 13, welke vormen van familieregering wij ook aantreffen bij de Assyriërs en de Hurrieten, maar het *patriarchaat*⁷⁾ is de gangbare vorm geweest van de familiesamenstelling. Wat de resten der beide bovengenoemde vormen betreft, zo zij al in Israël mochten hebben bestaan, zij worden door Lev. 18 : 9; 20 : 17; Deut. 27 : 22 legislatief verboden onder bedreiging met zware straffen. Het beroep op 2 Sam. 13 : 13 v., waar Amnon Tamar wil verkrachten en Tamar zegt, dat de koning zijn toestemming wel zou willen geven voor een wettige verbintenis, indien Amnon daarom vragen zou, kan moeilijk gelden als bewijs voor het bestaan van matriarchale verhoudingen in Israël, maar zo dit al het geval mocht zijn geweest, dan toch altijd illegaal. Het

4) Hoofdsom.

5) Die vorm van familieregering, waarin de frater, de broeder, meestal de oudste, leiding geeft.

6) De regering van de familie berust bij de mater = moeder.

7) De regering van de familie berust bij de pater = vader.

latere profetisch commentaar van Ez. 22 : 11 is onomwonden veroordelend.

Wij hebben dus in de wetgeving te doen met een duidelijke afwijzing van deze bepaalde vorm van familieleven, die in de cultuurwereld van het oude Nabije Oosten wel geen regel was, maar daar toch wel voorkwam, Gen. 20 : 12. Nu gaat het hierbij in de eerste plaats niet om gezagsverhoudingen, daar zelfs bij het matriarchaat de positie van de vrouw allerm minst benijdenswaardig was, zoals bij de gynaeocratie⁸⁾, maar het gaat hier blijkens de verbodsbepalingen vooral om bepaalde sexuele verhoudingen, die worden veroordeeld. Wij zien hier, dat een bepaalde scheppingsdegradatie wordt omgebogen naar de oorspronkelijke scheppingsorde, waarin de man en vader èn krachtens de schepping èn krachtens Gods uitdrukkelijke wil het hoofd der familie is, Gen. 2 : 18—25; 3 : 16; vergelijk 1 Tim. 2 : 9—15.

In het Oude Testament vinden wij daarom de familie meestal aangeduid met de naam *bêt-âb*, het huis van de vader, Gen. 12 : 1; Ex. 12 : 3; Lev. 22 : 13; Num. 2 : 2; Deut. 22 : 21; Joz. 22 : 14; Ri. 11 : 2; enz. De man is heer van de familie. Hij wordt dan ook wel de *baäl* genoemd van zijn vrouw, Ex. 21 : 22; 2 Sam. 11 : 26; Spr. 12 : 4; Hos. 2 : 18. Deze *baältendentie* is voor heel het omliggende volkenagglomeraat kenmerkend, behalve voor Egypte in de oudste tijden.

In de geslachtslijsten wordt steeds de man met name genoemd en slechts bij hoge uitzondering de vrouw, wanneer zij tenminste een vooraanstaande plaats in het leven heeft ingenomen. De man en vader beheerst dus het familieleven. Hij is daarvan in de eerste plaats de beschermer. Hij oefent daarin recht uit. Hij treedt naar buiten op als rechteisende voor zijn vrouw, zijn zonen en dochters. Meestal woont de familie in één huis samen. Ook de slaven en slavinnen, de vreemdelingen, die om de een of andere reden bij hem kwamen inwonen, de weduwen en de wezen van de familie, stonden onder zijn bescherming en heerschappij. Tot in verre tijden is de familie de kern geweest van de samenleving en tijdens de terugkeer uit de Babylonische ballingschap wordt het volk niet bij individuen maar bij personen van het mannelijke geslacht geteld en dan als familie. Deze familie kon zelfs zeer groot zijn, Ezra 8 : 5.

Waren de families te groot, dan treffen wij reeds een zgn. geslachtenvorming aan, in het Oude Testament de *mišpachoot* genoemd. Zulk een *mišpachoot* werd behalve door het onder één hoofd zijn van een bloedgemeenschap, ook bepaald door het uitoefenen van een gemeenschappelijk beroep. Daartoe woonde men dan ook samen in een dorps- of stadsgemeenschap, die bestond uit mensen, die eenzelfde handwerk uitoefenden. Voorbeelden hiervan worden genoemd in Ri. 18 : 11; 1 Krou. 9 : 4—9; Neh. 11 : 4—8. Zij waren gewend elkaar „broeders” te noemen, 1 Sam. 20 : 29. Men kan deze *mišpachoot* wel vergelijken met plaatsen in Nederland als Spakenburg en Elburg — vóór de drooglegging van de Zuiderzee — en plaatsen als Waalwijk en Naaldwijk, en verder alle boerendorpen, tuindersplaatsen en huisindustrieplaatsen, waar de meeste inwoners eenzelfde beroep uitoefenen en het aantal inwoners voor meer dan de helft familie van elkaar is.

8) Gynaeocratie legt de zeggenschap geheel in handen van de vrouw. Daar is de man aan de vrouw onderworpen.

In zulk een verband was de *go'el*, de lossen, de leider. Hij was de beschermer en verdediger van de belangen van enkeling en gemeenschap. Hij moest er voor waken, dat zijn zonen een goede vrouw ontvingen, dat zijn dochters werden uitgehuwelijkt naar de stand en welstand van de familie; dat er recht werd gesproken wanneer geschillen zich voordeden; dat het bezit van de familie niet vervreemd werd; dat de familieleden, die voor schuld hun goederen moesten verkopen, soms ook hun bron van inkomsten, hun land, moesten verliezen, op de daartoe gestelde tijden en met de daartoe geëigende middelen weer in het bezit daarvan werden gesteld. Hij kocht zijn *mišpachoot*-leden, die tot slaaf waren verkocht, weer vrij.

Om het familieleven te bewaren en te versterken stonden de *go'el* drie middelen ten dienste, nl. de *bloedwraak* en het *leviraatshuwelijk* en de *lossing*.

Over elk van deze drie een kort woord, omdat zij in hun ontwikkeling een goed voorbeeld vormen voor de inwerking van de wet op de bestaande toestanden in de cultuur.

De *bloedwraak* is een veel voorkomende instelling, die algemeen over de wereld verbreid was in de oudheid en nu nog bij sommige volken gevonden wordt. Zij was volgens de ethnologen oorspronkelijk bedacht op het handhaven van het evenwicht van de stamkracht der verschillende families, die naast elkander leefden. Door de Mozaische wetgeving werd zij als bestaande erkend. Zij wordt er niet door afgeschaft, maar zij wordt er nader door geregeld en omgeleid naar een beter principe. De middelen daartoe zijn de *jus talionis*⁹⁾ en de *wet op de vrijsteden*, Ex. 21 : 23 en Ex. 21 : 13; Num. 35 : 9—34. Ging het er bij de bloedwraak om, het lid van de andere familie te doden zonder meer — of hij schuldig was of niet aan de dood van eigen familielid, dat deed er niet toe — bij de instelling van de *jus talionis* gaat het om de schuldige te straffen. Om de schuld van de doodslager vast te stellen, werden de vrijsteden ingesteld, waarheen de onschuldige kon vluchten, die bij ongeluk iemand gedood had en waar de schuldige kon worden aangewezen na een bepaald onderzoek. Door deze wettelijke regeling raakte de bloedwraak hoe langer hoe meer in onbruik. Het gerechtelijk onderzoek in de vrijsteden kwam er voor in de plaats en in de koningstijd, wanneer de koning de rechtspraak voor het grootste gedeelte aan zich trekt, worden de misdadigers door gerechtelijke instellingen berecht.

Het *leviraatshuwelijk* is de verbintenis van de *levir*, de zwager, met de kinderloos achtergebleven weduwe van de overleden broeder. Deze instelling komt onder de Kanaänieten ook voor, reeds vóórdat Israëel in Kanaän woonde. Ook bij de Assyriërs en de Hethieten treffen wij haar aan. Dit zeer oude gebruik onder de volken van het oude Nabije Oosten wordt door Deut. 25 : 5—10 nader geregeld en daar heeft het behalve op het recht van de kinderloze weduwe op „zaad” binnen het geslacht, ook betrekking op het behouden van het erfdeel binnen een bepaalde familie. Zowel in Deut. 25 als in Ruth 4 is een vermenging van huwelijks- en bezitsaspect te constateren. Bij het leviraatshuwelijk dient men dus als eerste doel te zien het recht van de weduwe op het kind, opdat het geslacht

⁹⁾ Recht van wederverging.

van een mannelijk lid der familie in leven blijve. Bij het bewaren van het familiebezit valt niet de nadruk op de plicht tot huwen van de overgebleven weduwe van de broer, zoals in Ruth 4 gesuggereerd wordt, maar op het blijvend bestaan van de onderhoudsbron van een verarmd familielid. Dit laatste is een afzonderlijke taak van de *go'el* in wat men de *lossing* noemt. Het leviraatshuwelijk is in onbruik geraakt door de leer der rabbijnen, die het op grond van Lev. 18 : 16 verboden en het is de grote vraag of het in Israël veelvuldig in gebruik is geweest.

De *lossing* is een door God oorspronkelijk ingestelde kwijtschelding van het vervullen van bepaalde plichten in de dienst van Jahwe, die door plaatsvervangende of betaling van losgeld aan personen werd verleend, Ex. 13 : 5; Num. 18 : 16 en 17. Maar het was ook een taak van de *go'el*, bij armoede van een familielid, waardoor deze tot slavernij was vervallen en zijn inkomstenbron verloren had, deze terug te kopen, Lev. 25 : 25—34, en hem weer in het bezit van zijn inkomstenbron te stellen, Ruth 4 : 5, vergelijk Jer. 32 : 7 v.

Stellen wij nu de vraag: wat is de bedoeling geweest van deze drie instellingen in de cultuurwereld waarin Israël leefde, en van de wetten op die instellingen in Israël?, dan kunnen wij in het kort het volgende antwoord geven.

In de wereld van het oude Nabije Oosten was men binnen het familieverband er op gespist, dit verband zo sterk mogelijk te bewaren en tot ontwikkeling te brengen, omdat dit familieverband de cel van het volksleven vormde. Daarbij waakte de bloedwraak voor het verlies van leven binnen het familieverband, voor het bewaren van het evenwicht van kracht tussen de verschillende families. Het leviraatshuwelijk waakte voor de ontwikkeling van het leven, opdat niemand onvruchtbaar zou blijven, maar een levensbijdrage zou leveren voor de familie in het kind, waarin de naam van de overleden man zou worden bewaard en het recht van de vrouw op nakomelingschap zou worden gehonoreerd; Gen. 38 vooral is hier van betekenis.

De *lossing* tenslotte, hetzij afzonderlijk tot stand gebracht, hetzij verweven met het recht van het leviraatshuwelijk, Deut. 25 en Ruth 4, moest waarborg bieden voor het levensonderhoud van de familie. In deze drie instellingen gaat het dus om *levensbewaring*, *levensbevordering* en *levensonderhoud*.

Nu hadden de volken die Israël omringden voor de levensbewaring oorspronkelijk alleen de bloedwraak, en zij hadden deze instelling zo gehanteerd, dat het gevaar bestond, dat zij niet bewarend werkte voor het leven, maar dat soms gehele families dreigden te worden uitgeroeid. Immers aan de roep van de wraak is geen einde. De *jus talionis* in Israël, waarvan men ook wel sporen vindt bij andere volken, zorgde er voor dat de schuldige werd gedood. Daarmee moest dan ook de misdaad verzoend zijn. De onschuldige die toch nog slachtoffer dreigde te worden van de bloedwraak — een bijna niet uit te roeien affect — kreeg gelegenheid zijn leven te redden door zijn vlucht naar één der vrijsteden, Num. 35 : 9—34, en later door de hoornen van het altaar te grijpen, Ex. 21 : 13 en 14, vergelijk 1 Kon. 1 : 50 en 51. In die vrijsteden vond de onschuldige na onderzoek vrijspraak en moest dan in de vrijstad verblijven tot de dood van de hogepriester die in het jaar van de ongelukkige samenloop

van omstandigheden fungeerde. De schuldige werd gedood, uiteraard ook na onderzoek. Weer later wordt de doodslager behandeld naar de wet van de talio, d.w.z. hij werd ter dood veroordeeld in een gerechtelijk proces. De *jus talionis* greep als vanzelf terug op de oude wet: „wie het bloed van een mens vergiet, diens bloed zal vergoten worden,” Gen. 9 : 6. Wij vinden hier dus een geleidelijke ombuiging van de drieste affecten van de mens in soms willekeurige bloeddorst, naar de duidelijke eis Gods voor het behoud van het leven der mensen. „Gij zult niet doodslaan” moest als gebod van de Decaloog de mensen geleerd worden en daarom gaf de HERE naast het gebod van de Sinai ook de weg aan waarin de mens dit leren kon. En niet alleen vergelding van het vergoten bloed maar ook bescherming van het nog levende bloed was het doel van Gods gebod: gij zult het leven van uw naaste liefhebben als het leven van uzelf.

Wat nu het leviraatshuwelijk betreft, de verbintenis van één man met één vrouw heeft bij normale levensontwikkeling als gevolg het verkrijgen van kinderen, in het algemeen in het Oude Testament als een zegen van het huwelijksleven beschouwd. Vanuit de schepping gezien was zulk een ontplooiing de van God gewilde. Maar door de zonde kon zulk een verbintenis vroegtijdig worden verbroken door de dood van één van beide partijen. Stierf de vrouw, dan was het heel gewoon, dat de man zo spoedig mogelijk een andere vrouw nam. Maar voor de vrouw, die eenmaal gehuwd was geweest, waren die kansen niet groot. Men was dan in het algemeen gewend zich van het lot van zulk een weduwe weinig meer aan te trekken, zoals wij uit de literatuur van de omringende volken en ook van Israël maar al te zeer weten. De positie van de vrouw was wel niet zo slecht als men het wel eens voorstelt, maar benijdenswaardig was zij ook niet. Misschien maakt Egypte, in de oudste tijden van het rijk althans, een gunstige uitzondering. Maar de Codex Hammurapi moet de rechten van de vrouw in de west-semietische samenleving uitdrukkelijk regelen en hij gold daarin als de grote reformator.

Gen. 38 toont ons duidelijk, dat Juda niet van plan is, het recht van Tamar te erkennen. Door de nood gedwongen, gaat deze zich nu uitgeven voor hoer en bedingt zij van Juda het hoerenloon. Door haar handige manipulaties weet zij Juda te overtuigen van haar recht. Gen. 38 geeft ons geen verheffend beeld van de toepassing van het leviraatsrecht in die dagen. De Israëlietische wet tracht een eind te maken aan deze praktijken, door het leviraatsrecht te erkennen binnen de cultuurkring, waarin Israël leefde, maar waar in Gen. 38 de HERE nog de zijde kiest van de verdrukte vrouw Tamar, daar is de regeling van Deut. 25 niet meer dwingend en volgens Lev. 18 : 16 en 20 : 21 wordt zelfs het samenleven van de vrouw met de zwager verboden, waardoor later het gehele leviraatshuwelijk is uitgeschakeld. Bovendien gaat het m. i. in Deut. 25 niet eens in de eerste plaats om het leviraatshuwelijk, maar wordt door de bijvoeging van de bepalingen omtrent het handhaven van het erfdeel de zorg voor de weduwe in materieel opzicht nader geregeld. Haar erfdeel binnen de familie mocht haar niet worden ontnomen, er moest voor haar gezorgd worden. De nood van het leven van de vrouw, die haar man verloor en kinderloos achterbleef en mede daardoor ook vaak zonder levensonderhoud kwam, moest door de *go'el* ter harte worden genomen en de zorg voor het levensonderhoud krijgt later een zwaarder accent dan het krijgen van

kinderen. Die zorg voor de levensmogelijkheden strekte zich echter veel verder uit dan alleen voor de weduwen. Zij gold alle leden van de familie en komt het meest duidelijk naar voren in de *lossing*. Geen familie mocht blijvend in armoede verkeren en geen familie mocht blijvend voorwerp van armenzorg zijn. Verarmde leden moesten weer in het bezit van hun bron van inkomsten worden gesteld, zodat zij weer een zelfstandige plaats in de gemeenschap konden gaan innemen. Deze *lossing* heeft een religieuze achtergrond, maar zij heeft evenzeer een sociale uitwerking. Noch land noch huizen mochten voor altijd verkocht worden. Maar er is onderscheid. Het land moest zo spoedig mogelijk weer teruggekocht worden, het huis eerst na een jaar. Van de levieten mochten de huizen wel verkocht worden maar nooit de landerijen die bij hun steden behoorden.

De achtergrond van dit alles is, dat de HERE de bezitter van het land is en dat alle Israëlieten bij Hem slechts vreemdelingen en bijwoners zijn. Wanneer er geen lossen optreden kon, dan kon de verarmde man, nadat hij weer wat „bijgekomen” was en het benodigde geld had verkregen, ook zelfstandig het land terugkopen, evenals zijn huis. De bezitting is immers bron van inkomen en die bron mag nooit blijvend in handen van anderen zijn. Iedere Israëliet heeft recht op een inkomstenbron. Want alle Israëlieten zijn Gods kinderen en waar Hijzelf die kinderen vrijstelt van verplichtingen jegens Hem in geestelijk opzicht, Ex. 13 : 15, Num. 18 : 16, daar moeten zij dit ook elkander doen. Het jubeljaar was daarenboven ingesteld, opdat daarin, o.a. wanneer de lossen niet kon of wilde optreden, het bezit toch weer terug kwam, automatisch, zonder nadere betaling.

In het profetisch commentaar worden bloedwraak, leviraatshuwelijk en *lossing* niet met evenzoveel woorden genoemd, maar de profeten waken naar het Woord des HEREN voor het leven van de mens, door het onschuldig bloed vergieten ernstig af te keuren; zij verheffen hun stem tegen het degraderen van het leven van de vrouw en tegen het verdrukken van de weduwen in Israël; zij komen in de Naam des HEREN op voor de armen en de verdrukten onder het volk.

Daarom veroordelen zij het onschuldig bloedvergieten door de willekeur van de macht van de sterksten, die zich vergrijpen aan het leven der mensen, Jes. 1 : 15; 59 : 3 en 7; Jer. 2 : 34; 7 : 6; 19 : 4; 22 : 3; Ezech. 3 : 20; 5 : 17; 38 : 22; Hosea 1 : 4; Joël 3 : 19; Micha 3 : 10; 7 : 2; enz.

Zij staan met hun profetisch getuigenis op de bres voor de rechten van de weduwen, die alleen in het leven staan en geen helper hebben, Jes. 1 : 17; 9 : 16; 10 : 2; Jer. 49 : 11; Ezech. 22 : 7; Zach. 7 : 10; enz. Zij verzetten zich in de naam des HEREN tegen allen, die armoede verwekken, door hun begeerte zelf rijk te zijn en akkers en huizen aan zich te trekken, Spr. 23 : 10; 15 : 25; Jes. 5 : 8; Amos 1 : 13; Hos. 5 : 10; Micha 2 : 2.

De profeten hebben in de naam des HEREN gewaakt voor de liefde van God voor Zijn volk en voor de liefde van Gods kinderen onderling, ook in het samenleven in de levensverbanden van alle dag, zij hebben hun licht laten schijnen in de naam des HEREN op het welzijn van de mens wat betreft zijn *levensbewaring*, zijn *levensontwikkeling* en zijn *levensonderhoud*.

BOEKBESPREKING

Dr. W. J. WIERINGA, *Ten dienste van bedrijf en gemeenschap. Vijftig jaar boekdrukkersorganisatie*. Uitgegeven door de federatie der werkgeversorganisatiën in het boekdrukkersbedrijf. Amsterdam, 1959.

Dit lijvig, fraai uitgegeven werk bevat de geschiedenis van een maatschappelijke organisatie, die ondanks haar feilen, in menig opzicht een voorbeeld mocht zijn in ons land.

De schrijver heeft zijn stof, die 330 bladzijden beslaat, verdeeld over vier hoofdstukken, waarin hij van periode tot periode het verloop van de ontwikkelingslijnen tekent, die de geschiedenis van de federatie markeren. In een vrij uitvoerige inhoudsopgave zijn „tussenkopjes” aangegeven, die echter als zodanig in de hoofdstukken ontbreken. Het geheel leest daardoor wat moeilijk. Men heeft te weinig de structuur van het werk als geheel voor ogen. Laat dit echter mijn enige kritische opmerking zijn.

Een tweede kritische opmerking, die mij bij lezing van het boek vrijwel steeds bijbleef, heeft de schrijver zelf reeds gerepareerd. Met tegenzin heeft hij, naar hij zelf getuigt, het noemen van namen, maar vooral de uitbeelding van de betekenis van met name genoemde figuren ten zeerste beperkt. Hij heeft gemeend het verhaal „zo onpersoonlijk mogelijk” te moeten houden en hij is zich terdege bewust daardoor een niet geheel volledig, wijl al te onpersoonlijk beeld te geven. De reden moge zijn te respecteren — de meeste bouwers van de federatie zijn nog in leven — het blijft te betreuren, dat het boek door een al te feitelijke behandeling de drukkerswereld niet voor ons doet *leven*. De schrijver voelt dit zelf overigens goed aan en maakt daarom in het slothoofdstuk enkele opmerkingen om het tekort te compenseren. Dr. Wieringa schrijft dan:

„Een van de gevaren, die men ducht van de nog steeds voortgaande verorganiserings van het maatschappelijk leven is de ondergang van het individu in de gemeenschap. Wanneer hiermee bedoeld wordt, dat de opvattingen en het gedrag der mensen alleen maar als collectiva zijn te onderkennen, dan is dit zeer beslist onjuist. Uit de historie der Federatie blijkt althans, dat het telkens weer individuele mensen zijn, die de gang van zaken beïnvloeden en de richting van het beleid bepalen. En tevens blijkt, dat het in iedere tijdsperiode een betrekkelijk gering aantal mensen is, dat de ontwikkeling stuur en richting geeft, alle democratie ten spijt.”

In de persoonlijke invloeden deden zich ook in deze — levensbeschouwelijk gemengde — organisatie dikwijls ideologische motieven gelden. Overtuiging en persoonlijkheid, zie hier de twee factoren die de schrijver aan geeft als de fundamenteën bij de bepaling van dit beleid.

Moge het onpersoonlijke dit geschiedwerk iets doen ontbereren, niettemin is het voor allen die zich rekenschap willen geven van de maatschappelijke ontwikkeling gedurende de laatste halve eeuw, een zeer waardevol en toch ook boeiend werk. Reeds in het eerste hoofdstuk maken wij kennis met de twee problemen die het leven van de organisatie tot op zo grote hoogte hebben bepaald: het vraagstuk van het bindend tarief en dat van

de vrije kostprijsberekening. Bij het eerste gaat het om de bescherming van het bedrijf door middel van een uniform vastgesteld en door middel van sancties gehandhaafd prijstarief, bij het tweede om de vaak moeizame opvoeding tot een commercieel en financieel exacter ingesteld ondernemerschap dat krachtens zijn wezen en werking — met name door exacte kostprijscalculatie — oneerlijke en oneconomische concurrentie zou kunnen tegengaan. Duidelijk beschrijft dr. Wieringa van periode tot periode de ontwikkeling van beide vraagstukken. Zij liepen gedurig parallel, hoewel de idee der educatie aanvankelijk op de achtergrond stond, en velen de „dienstverlening” van de federatie, die gericht is op een meer economisch bedrijfsbeheer, maar ballast vonden. Langzamerhand zien wij meer begrip doordringen. Er gaat iets groeien van een gemeenschap, van het besef der vakgenoten voor het peil van de gehele branche verantwoordelijk te zijn. Na vijftig jaar kon echter nog steeds de volle oogst niet worden binnengehaald. De schrijver wijst er op dat de juiste berekening van de kostprijs steeds een moeilijke zaak bleef. „Voorts bleef produktie op bestelling een der kenmerkendste trekken van het drukkersbedrijf en dit hield in, dat de drukkers steeds weer werden verleid tot differentiële calculatie teneinde daardoor orders te verkrijgen ter vulling van improductieve uren.” Inderdaad een bijzonder zwak punt in een op concurrentie aangelegd stelsel, dat ook in andere branches nog lang problemen zal meebrengen. Niet alleen de drukkersorganisaties vinden, waar het gaat om het aankweken van kostprijsbesef nog een rijk arbeidsterrein.

Dr. Wieringa geeft in de eerste plaats economische geschiedenis. Toch besteedt hij ook aandacht aan het sociale aspect waar dat voor een goed begrip noodzakelijk is. Hij verheelt niet hoe ondanks een goede samenwerking tussen werkgevers en werknemers, met name in de pensioen- en leerlingencommissie, vaak felle strijd losbrandde als het ging om de afsluiting van een nieuwe arbeidsovereenkomst. „Ook in het drukkersbedrijf vocht iedere ondernemer in de eerste plaats voor de eigen dagelijkse, licht belegde boterham.” Niettemin, de koude oorlog is te prefereren boven de warme. Tot een openlijk conflict met de gezamenlijke arbeidersbonden in de vorm van staking kwam het nooit. Vijftig jaren lang kon de produktie nagenoeg ongestoord voortgang vinden, en reeds dit is een hartelijke felicitatie waard.

Een korte bespreking als deze kan het boek van dr. Wieringa slechts onvoldoende recht doen. Wie geïnteresseerd is in de ontwikkeling van de privaat- en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie hier te lande, wie in de maatschappelijke ontwikkeling in het algemeen belang stelt bestudere dit boek. Het is een voorbeeld van sobere, nauwkeurige geschiedschrijving.

T. KNECHT

H. P. L. WIESSING, *Bewegend portret. Levensherinneringen*. Uitg. Moussault, Amsterdam, 1960. Prijs f 19.50.

Dit boek bevat de autobiografie, de levensbeschrijving die een merkwaardig Nederlander van zichzelf biedt. Ondanks gerechtvaardigde bedenkingen welke niet mogen worden verzwegen, moet men na lezing erkennen, met een markant geschrift te hebben kennis gemaakt. De auteur

is een man geweest met een afwisselende loopbaan, waarvan het hoogtepunt gevormd heeft het hoofdredacteurschap van Het groene Weekblad oftewel De groene Amsterdamer, gedurende de jaren 1907—1915. Zijn linkse sympathieën brachten hem naderhand op dood spoor. Een verblijf in Londen tijdens de tweede wereldoorlog schoof hem weer wat naar voren, althans in vergelijking met het isolement waarin hij voordien verkeerde. Veelbetekenend noemt hij de uiterst persoonlijke schildering van zijn leven, welke ons zelfs intimiteiten niet onthoudt, een schelmenroman. Het is voor een ruim tachtigjarige in elk geval een verrassende prestatie. Dit werk bezit bijzondere kwaliteiten. Het is amusant, verrast soms, getuigt van een scherp oordeel, maakt de indruk door een fel, ook nu nog in het bestaan van deze tijd wortelend mens, die uit overtuiging tot het leerstellig communisme overging, te zijn geschreven.

Tegelijk is het niet altijd aangename lectuur. Dat er reputaties gekraakt worden, dat niemand en niets voor de af en toe als het ware in gif gedoopte pen van de schrijver veilig is, vormt een kwestie van stijl, ofschoon de openhartigheid soms wansmaak dreigt te worden en de zucht om onafhankelijk te oordelen gewild begint aan te doen. Noch de tekening van Schaezman als de een gewaagde opmerking makend spreker noch die van Kuiper als mondain wandelaar langs de Brusselse boulevard, zijn fijn. De kwalificaties van regeringspersonen te Londen: het „vechthaantje” Gerbrandy, de „zijige” Van den Tempel — ze kunnen er desnoods mee door. Wat echter te zeggen van de volgende, wel venijnige, maar geen bewijs inhoudende of aan gebeurtenissen die het bewijs leveren, herinnerende passage: „De oud-minister van Koloniën en reactionaire scherpslijper, de bange Ch. J. I. M. Welter verscheen . . .”. Over Churchill te schrijven als over de „geestige gentleman gauwdief” is te onjuist om aardig te wezen. Zeker doet ongevoelig aan wat de auteur over eigen en anderer liefde-leven meedeelt. Van schroom en kiesheid heeft hij nooit gehoord. Hetgeen aan het papier werd toevertrouwd, wordt door het in druk verschijnen voor wijde kring bestemd. Niet ieder mag alles meedelen. De nasmaak die het geschrevene hier en daar wekt, is wrang.

Men moet deze hebbelijkheid voor lief nemen. Daarbij zij eerlijkheids-halve bedacht, dat tal van schijnbaar onbarmhartige oordeelvellingen samenhangen met de radicale opvattingen, welke Wiessing in stijgende mate toegedaan raakte. Bovendien, zijn anderen minder vlijmend geweest wanneer zij over hun tegenstanders handelden? De Gladstones waren vaak niet in staat een billijk oordeel over Disraëli te vellen¹⁾. De laatste noemde op zijn beurt Gladstone een „sophistische redenaar, bedweld door de overvloedigheid van zijn eigen woordenrijkdom en begiftigd met een egoïstische verbeelding welke ten allen tijde een oneindige onsamenhangende reeks van argumenten kan oproepen om een opponent in een kwaad daglicht te plaatsen en zichzelf te verheerlijken.” De vrouw van Asquith, de onstuimige Margot Tennant schreef eens, overduidelijk Lloyd George bedoelend, aan wie haar echtgenoot het premierschap moest afstaan: „Ik heb een man gekend wiens genie lag in zijn snel en gevoelig begrijpen, zijn werkelijke geestigheid, zijn verbijsterende charme en

¹⁾ Georgina Battiscombe: Mrs. Gladstone, London 1957, blz. 118.

schijnbare oprechtheid, maar wiens gemeenheid, ondankbaarheid en onstandvastigheid ieder ding dat hij aanraakte, ook schond."

Bij politieke verschillen dient dus dikwijls de felheid van de toon verklaard te worden uit de heftigheid der gevoelens. In het boek van Wiessing blijft er dan nog een veelvuldig bitter veroordelen. Van Treub wordt smalend gesproken als van „de radicale held, de belangeloze opperdemocraat van Amsterdam". Hij is, zo heet het over deze bekende Amsterdamse vrijzinnige politicus, „een HBSer gebleven met de mentaliteit van een spoorstudent, nuchter, fantasieloos en . . . ook nog zelfzuchtig". Het is waar, het is een oordeel uit de tweede hand, afkomstig van de litterator Frans Coenen, doch Wiessing beaamt het in feite. Niettemin is Wiessings meedogenloosheid enigmate verklaarbaar. Hem, de verwerper van het compromis, ergerde de al dan niet vermeende burgerlijkheid van Treub.

Ook andere karakteristieken moeten op deze wijze worden verklaard. Over Henri Polak schrijft Wiessing als over de „nuchtere zichzelf nooit vergetende diplomaat", „de koele tacticus", de man die in een „Engels gericht snobisme . . . de geboren adel zoekt". De rede is van de zich „socialist noemende" Pieter Jelles Troelstra. Het gehele boek geeft telkens opnieuw te verstaan dat het socialisme is afgefallen van zijn marxistische voetstuk, dat het in de strikte zin van het woord parlementair is geworden, terwille van het ogenblikkelijk bereikbare. Echter, ook bij de grootst mogelijk wil tot vergoelijken, handhaaf ik de stelling, dat de auteur soms te ver gaat. Een aanhaling diene tot staving van deze uitspraak: „Wie in staat is psychologisch te kijken, ziet de hele politieke val, die het socialisme in Nederland maakte, alleen al in het verschil van de oude sociaal-democratische koppen en de P.v.d.A.-gezichten: heeft u de krentenoogjes van die, je zou zeggen opgewonden kruideniersbediende Vermeer goed bekeken? . . . Trillende krentjes, die van achter kogelronde brillenglazen naar u kijken, een verschrikt Vermeers hoofdje ook in kogelvorm, een om Homerus, die Tersites tekende te doen lachen. Maar wij lachen niet, omdat immers in deze Vermeer de klein burgerlijke ondergang gesymboliseerd is van mensheidsidealen, waarvoor een Domela, Vliegen, Gerhard en een Gorter hebben geleefd . . ."

Toch werkt dit boek op bepaalde punten verhelderend. Ik ga voorbij aan de beslist oorspronkelijke kijk die de schrijver op bepaalde zijden van het Nederlandse culturele leven heeft. Hij maakte dit op een bijzondere manier mee. Sommige figuren, een Adama van Scheltema en een Henriëtte Roland Holst, stond hij na. Anderen, een Berlage en een Bouwmeester, heeft hij begrepen. Met een wiskundige van wereldformaat als Brouwer ging hij om. Bolland is door hem bewonderd en tegelijk in diens buiten-nissigheid doorzien.

Ik vestig op een ander punt de aandacht. Wij in Nederland hebben soms moeite de zwakheid der Franse republiek te verstaan. Waarschijnlijk wordt deze iets duidelijker wanneer men op zich laat inwerken de wijze, waarop Wiessing een Briand ten tonele voert. Deze, als vuurrood politicus begonnen, verklaarde in 1906, toen hij als doorgewinterd burgerlijk minister van financiën in de Volksvertegenwoordiging — met Wiessing op de publieke tribune — optrad: „Men valt mij aan en zegt: hij is een „socialist". Maar valt men mij dan werkelijk aan? Mijne Heren,

nog nooit in mijn leven ben ik voor één woord opzij gegaan!" Pakkend is dan de beschrijving van een aanval op deze verburgerlijkte Briand door een simpele, sjofele arbeidsafgevaardigde. Wiessing neemt Briand, aldus bestookt, eens goed op. „Daar zat inderdaad de verrader der armen in de voorste ministersbank: zowaar bleek. En van minuut tot minuut werd hij bleker. Judas moet ook bleek geworden zijn, toen hij zijn eigen werk zag en begreep. Maar die hing zich daarna tenminste op." Al even ontdekkend is wat over Clémenceau, die genade kan vinden in de ogen van de schrijver — hij was van oorsprong „één bonk karakter", volgens Wiessing — wordt meegedeeld. Clémenceau zit tijdens een onderhoud met journalisten, wanneer hem naar een penibele kwestie wordt gevraagd, te draaien als een verkiezingsagent. Wiessing is er bij en kijkt stomverbaasd. Clémenceau begrijpt wat er in de Hollander omgaat. „Zijn edel hoofd wierp hij met een ruk opzij en zijn wenkbrauwen waren gefronst. Dadelijk daarna keek hij vermoeid voor zich uit. Ik moest nog leren, dat er geen heiligen zijn."

Aan Wiessings geschrift is, juist in verband met het laatst meegedeelde, ook een moraal te verbinden. Hij is een figuur, die afkerig is van dubbelzinnigheid en onduidelijkheid. Ik tred niet in een waardering van zijn politieke opvattingen en nog minder in een waardering van zijn karakter. Maar ik stel vast; deze man die niet de eerste de beste was en uitnemende gaven bezat, heeft zich grondeloos geërgerd aan strategie, aan tactiek, aan aanpassing, aan slimheid, aan ambitie in de politiek. Deze dingen vervreemden de burger, ook de goed willende burger, van de staatkunde. Zulke tekortkomingen maken eerst — men neme Frankrijk — een land zwak. Zij verleiden vervolgens tot aanvaarding van de dictatuur: ook aan Wiessing werd dit bevestigd.

Desondanks is de staatkunde, hoezeer zij soms mag teleurstellen, waardering waard. Evenwel enkel, wanneer de fouten die Wiessing zo onbarmhartig heeft trachten bloot te leggen, ook werkelijk worden vermeden. Nooit kan de politiek genoeg aan de norm beantwoorden. Het ware een goed ding als dit voor de toekomst alom werd bedacht. Zo leidt de overweging van deze buiten het gewone kader vallende revolutionaire biografie tot een in dit verband althans verrassende conclusie: zelfonderzoek noodzakelijk!

MR. I. A. DIEPENHORST

DR. F. L. Bos, *De vergeten martelaar*. Uitgave van de Willem de Zwijgerstichting, Postbus 166, 's-Gravenhage, 1960. 76 bladz.

Deze kerkhistorische studie beschrijft de levenstragedie van Adriaan Corneliszoon van Haamstede, onverschrokken reformatorisch geloofsgetuige in de jaren tussen 1555 en 1562.

De tragiek van dit verhaal ligt niet bovenal in de omstandigheid, dat wereldse overheden zich in die dagen te buiten gingen aan geloofsvervolging, maar veeleer daarin, dat reformatorische christenen zich juist toen hebben gestort in een onderlinge kerkelijke twist, welke er o.a. toe heeft geleid, dat Van Haamstede „althans geestelijk gezien onder de slagen van zijn eigen gereformeerde geloofsgenoten op zevenendertig-jarige leeftijd

de marteldood sterft voor christelijke tolerantie in de kerkelijke samenleving.”

Dit alles lezende vraagt men zich af, of de waarschuwing, welke uit deze gang van zaken opklinkt, wel voldoende tot latere generaties is doorgedrongen.

Staan aldus op de achtergrond van dit geschrift in hoofdzaak vraagstukken welke verband houden met kerkelijke tolerantie, daarnaast komt de politieke tolerantie aan de orde. Van Haamstede blijkt zijn tijd ver vooruit te zijn, wanneer hij in 1559 in zijn geloofsbelijdenis het volgende zegt:

„De macht van de overheid is echter binnen zekere grenzen beperkt. Zij kan namelijk niet de vaste grenzen, die God haar tevoren gesteld heeft, te buiten gaan. Zij kan niemand tot geloof dwingen, noch iets tegen het geloof bevelen of verordenen. Want gelijk het geloof een gave Gods is, kan het ook niet door geweld of dreigingen van God afgerukt worden. Hij geeft het geloof aan wie het Hem behaagt, en Hij laat van het geloof verstoken blijven wie Hij wil. Ja, het geloof wordt alleen door het woord van God en de kracht van de heilige Geest in de harten van de mensen ingeprent” (blz. 17).

J. H. PRINS

MEER „OPEN” OPZET VAN A.R.S.

Anti-Revolutionaire Staatskunde mag zich in vergelijking met andere politieke maandbladen nog steeds over een in grootte niet onbelangrijke lezerskring verheugen.

Toch is de redactie van oordeel, dat de tot nu toe gevolgde opzet van dit orgaan niet meer geheel bevredigend is voor wat betreft de politieke opinievorming in de antirevolutionaire kring en dat het met name een vrije discussie dienaangaande niet voldoende animeert en stimuleert. Zij acht dit een tekortkoming.

Zij is van mening, dat in onze partij stellig allerlei krachten aanwezig zijn, die belangrijke, althans nuttige bijdragen kunnen leveren voor een oordeelvorming in antirevolutionaire zin, hetzij in het algemeen, hetzij ten aanzien van speciale onderwerpen, maar die tot nu toe in dit blad niet voldoende aan het woord zijn gekomen.

Er zal ruimte moeten worden geboden voor het uitbrengen van waardevolle kritiek en voor het voeren van onderlinge discussie. Voor het bieden van deze ruimte komt, naar zijn aard van studieorgaan, het meest A.R.S. in aanmerking.

Hoewel niet mag worden gesteld, dat het blad tot nu toe een „gesloten” karakter droeg, was het in de praktijk toch zo, dat de inhoud van het blad in hoofdzaak werd gevormd door artikelen van door de redactie aangezochte schrijvers en over speciaal opgegeven onderwerpen.

Zonder dat dit meer „redactionele” element in de toekomst zal worden verwaarloosd, wil de redactie toch doelbewust en in duidelijke zin het blad een meer „open” karakter geven en derhalve ruimschoots plaats bieden aan vrije bijdragen, aan discussie en aan kritiek. Wel meent zij aan zulke bijdragen onverminderd de maatstaf te moeten aanleggen, dat zij naar intentie en toon de strekking moeten hebben, de zaak van de georganiseerde christelijke politiek te dienen en voorts naar inhoud, vorm en stijl op een niveau moeten staan dat in overeenstemming is met het karakter van het blad als studieorgaan.

In het bijzonder zal de redactie het toejuichen indien met name ook antirevolutionaire jongeren in deze gewijzigde opzet aanleiding zullen vinden tot het insenden van bijdragen.

Deze nieuwe opzet hierbij presenterende wil de redactie op allen wie het aangaat een beroep doen, de versterking van de antirevolutionaire zaak mede door dit blad te dienen.

DE KERK, DE STAAT EN WIJ

DOOR

H. ALGRA

Het artikel *Overheid?* van prof. mr. W. F. de Gaay Fortman in *A.R. Staatskunde* van juni 1960, draagt vooral het karakter van een eerste oriëntering en biedt in meer dan een opzicht aanknopingspunten tot verdere discussie. De volgende bijdrage moge worden gezien als een eerste poging, deze gedachtenwisseling op gang te brengen.

Het verjaardagsgeschenk, dat de bisschop van Berlijn-Brandenburg, de oude en geharnaste strijder dr. Otto Dibelius, aan de 60-jarige Landesbischop dr. Hans Lilje van Hannover zond, heeft in Duitsland inderdaad grote deining veroorzaakt. Men kan daarover heel wat vinden in het boek *Dokumente zur Frage der Obrigkeit*, „Violett-Buch“ zur Obrigkeitsschrift von Bischof D. Dibelius, Stimme-Verlag Darmstadt, 1960. Deze bundel documenten biedt niet alleen de tekst van de brief van dr. Dibelius, maar ook de citaten uit zijn redevoeringen en andere publikaties, de tekst van een radio-discussie tussen de bisschoppen Dibelius en Lilje en prof. Scheuner uit Bonn, de teksten van kerkelijke verklaringen, adviezen van theologische hoogleraren, persstemmen, enz. Ik heb de indruk, en een vluchtige oriëntering in Duitsland heeft die indruk bevestigd, dat in officiële kerkelijke vergaderingen en in theologische publikaties veel verzet is gerezen tegen de brief van Dibelius, maar dat hij een sterke, stille instemming heeft van zeer velen, die blij zijn, dat het „nu maar eens gezegd is“, al laten zij de zaak verder officieel voor de persoonlijke verantwoordelijkheid van de oude bisschop.

De discussies in Duitsland hebben een achtergrond. Zij zijn belast met de geschiedenis der Evangelische kerk tijdens het bewind van Hitler. Toen heeft deze kerk gezwegen en gesproken. Zij heeft met grote nadruk gezegd, dat de staat niet mag streven naar een totale ordening van het menselijk leven, zodat hij ook „die Bestimmung der Kirche“ gaat „erfüllen“. De kerk heeft haar eigen roeping en ruimte, en als de totale staat dat vergeet, dan komt de kerk in verzet en is zij onverbiddelijk. In dat opzicht heeft de kerk gesproken. Maar zij heeft ook verklaard, dat zij geen politieke uitspraken wil of mag doen, en dat zij dus geen oordeel uitspreekt over het nationaal-socialistische regime of over allerlei politieke maatregelen. Daardoor heeft het verzet der kerk in die dagen op velen de indruk gemaakt van een strijd voor het behoud van eigen recht en positie meer dan van een verzet tegen de terreur, die het volk teisterde.

Hetzelfde zien we nu in Oost-Duitsland. Op 21 juli 1958 verklaarden de vertegenwoordigers der Evangelische kerken in de „Deutsche Demo-

kratische Republik" tegenover Otto Grotewohl: „... Ihren Glauben entsprechend erfüllen die Christen ihre Staatsbürgerlichen Pflichten auf der Grundlage der Gesetzlichkeit. Sie respektieren die Entwicklung zum Sozialismus und tragen zum friedlichen Aufbau des Volkslebens bei". Onder socialisme moet hier worden verstaan communisme, zoals in Oost-Duitsland en Tsjecho-Slowakije gebruikelijk is. In laatstgenoemd land gaat de Evangelische kerk onder leiding van mannen als prof. Hromadka — die van de Russische regering de Stalinprijs voor de vrede ontving — veel verder. De Oecumenische Raad van de kerken in Tsjecho-Slowakije heeft de brief van Dibelius zeer scherp veroordeeld. En in die veroordeling verwijt hij hem zijn afkeer van de „sozialistische politische und soziale Verfassung", welke afkeer duidelijk daarmee zou samenhangen, dat „diese Verfassung mit der Stände- und Klassenhierarchie bewusst und radikal Schluss machen und die Gesellschaft grundsätzlich von unten, auf den Bedürfnissen und auf dem Willen der arbeitenden Mehrheit aufbauen will."

Prof. Otto Heinrich von der Gablentz heeft krasse dingen over deze „aanpassing" gezegd. Toen de Jugendweihe in Oost-Duitsland tegenover de Konfirmation werd geplaatst, toen kwam de kerk in verzet. Want de Konfirmation was háár zaak. Maar allerlei terreur, politieke zwendel, onrecht, waaronder het volk te lijden had, daarover zweeg zij, want het lag buiten haar terrein. Wanneer er verkiezingen werden gehouden, die niets anders waren dan een grote zwendel, dan had de kerk zich tegen dit bedrog moeten verzetten en in elk geval van de predikanten moeten verlangen, dat zij niet aan die komedie zouden meedoen en dus van de stembus zouden wegblijven. Gablentz geeft meer zulke voorbeelden. Hij zinspeelt op de onmogelijke positie van de onderwijzers in de oostduitse republiek, die natuurlijk moeten beloven, dat zij zullen „eintreten" voor de zaak van het socialisme (lees: communisme) en die als officiële waarheid moeten leren datgene, waarvan zij weten, dat het leugen is.

Maar de kerk komt, evenals tijdens het Derde Rijk, in verzet, als zij zelf wordt aangevallen, niet als „de naaste" in strijd met Gods geboden wordt behandeld.

Inderdaad is hier een merkwaardige tweeslachtigheid in de houding der kerk. Zij begint telkens weer met te vertellen, *dat zij niet kiest tussen „de ideologie van het Westen en die van het Oosten"*, dat zij geen voorkeur heeft voor dit of voor dat politiek systeem, maar dat zij van uit het Evangelie kritisch staat tegenover elke staat en elk regime. Zij verwijt aan Dibelius, dat hij „politisch und weltanschaulich" oordeelt, dat hij denkt van uit westerse gezichtspunten in plaats van uit het Evangelie, en zij betoogt, dat de kerk tot taak heeft, tot roeping, om heel het staatkundige en sociale leven met haar Evangelische vermaning en troost te begeleiden. Maar zij heeft blijkbaar bovenal één zorg: niet met de westerlijke democratie vereenzelvigd te worden; voor alles één taak: te waken voor het behoud van haar eigen recht en positie. Daarbij blijft het onverkort mogelijk, diepgaande beschouwingen te houden over de staat als „eine göttliche Anordnung" en tegelijk „ein menschliches Werk" en over de dialektische spanning tussen beide gedachten.

Verscheidene Duitse theologen, diep afkerig van de C.D.U., geporteerd voor de politiek van „de derde weg", zijn daar zeer bedreven in, en weten de dialektiek zo te hanteren, dat er vele compromissen mogelijk zijn met

de totale, antichristelijke, communistische staat. Compromissen, die alleen bestaan, doordat de kerk zwijgt over vele *concrete* punten, waarover zij niet zwijgen mag. Maar zij spreekt wel, theoretisch en principieel, maar dikwijls niet concreet, en dit te kort vindt zij plichtmatig en juist, omdat zij geen politieke uitspraken doet. Zij vindt in deze houding veel steun uit de Wereldraad van Kerken, waar ook de vrees, zich met „het Westen” te vereenzelvigen, vele dingen taboe maakt.

Maar verschillende kerken in het Westen en ook de Wereldraad zelf zijn wel vaak concreet en zelfs detaillistisch, als het gaat over vraagstukken van politieke aard, waarover westerse regeringen kunnen worden aangesproken.

Nog pas, in augustus 1960, heeft de Wereldraad zich uitgesproken over een uitermate concreet en zeer politiek vraagstuk. Hij heeft nl. te kennen gegeven, dat communistisch China moet worden toegelaten tot de Verenigde Naties en heeft zijn Raad voor Internationale Zaken opgedragen, die toelating te bevorderen. En de theologische rapporteur heeft ter toelichting gezegd, dat dit géén politieke, maar een principiële uitspraak was, welke verklaring volgens de persverslagen diepe indruk maakte. In elk geval is het op die manier gemakkelijk, de stelling vol te houden, dat de kerk niet aan politiek mag doen.

Al deze feiten geven een totaalindruk: de kerk spreekt over alle mogelijke zaken, over de rassendiscriminatie, over christelijke politieke partijen, over sport en over de toto, over geboortebeperving, over het vraagstuk Nieuw-Guinea en over het radio- en televisiebestel; nationaal en internationaal is dat precies hetzelfde, even wijd en even gevarieerd, maar als het gaat over de verhouding communisme en vrije wereld, dan springen er twee dingen naar voren: wij, als kerken, spreken geen oordeel uit over het communistische politieke en sociale systeem, want dan zouden wij „politisch und weltanschaulich reden”, èn wij zijn solidair met die kerken achter het ijzeren gordijn, die in sterke mate een aanpassingsbeleid voeren.

Ik laat nu rusten, dat dit spreken van „de kerk” in feite vaak het spreken is van enkele theologen, die lid zijn van een commissie of een moderamen, of een raad, en die boven hun verklaringen schrijven: aldus zegt de kerk . . .

Maar deze situatie verklaart, waarom tegen het optreden van bisschop Dibelius zoveel en zo felle reacties zijn gekomen. Heel de zgn. oecumene is er door in beweging geraakt en dat te meer, omdat het woord van Dibelius in Duitsland veel instemming heeft gevonden, niet van kerkelijke instanties, maar van een volk, dat meent, dat hier de spijker op de kop is geslagen.

Grotewohl en Ulbricht en dergelijke kleine dictatoren bij de gratie van Chroestjew — overheden, waarvan Paulus spreekt in Romeinen 13, er zijn lange artikelen geschreven om dat te betogen, maar „de gewone man denkt er het zijne van” en geeft Dibelius wel gelijk, zonder zich in de zich al maar uitdijende theologische discussie te verdiepen.

Toen de Anti-Revolutionaire Partij in 1878 werd opgericht, schreef zij in haar beginselprogramma, dat het staatsgezag noch rechtstreeks, *noch door uitspraak van enige kerk*, maar alleen in de consciëntie der overheidspersonen, aan de ordinantiën Gods gebonden is.

De Christelijk-Historische Unie schrijft in haar uitvoerige beginsel-

program van 1951, dat richtsnoer en toetssteen van het staatsgezag behoort te zijn „hetgeen in de Heilige Schrift is geopenbaard”. Maar als de overheid vraagt, wat nu dit richtsnoer en die toetssteen zijn, dan moeten zij letten, „niet alleen op de stellige uitspraken der Heilige Schrift, maar ook op het oordeel der Christelijke Kerk en op de leiding Gods in de geschiedenis der volkeren”.

De antirevolutionairen hebben terstond naar twee kanten front gemaakt. Zij wilden geen geseculariseerde, maar een christelijke partij zijn, en zij wilden tegelijk zich hoeden voor alle clericalisme. Kuyper heeft herhaaldelijk betoogd, dat de overheid volstrekt onbevoegd is, te oordelen over de confessie, terwijl de kerk noch in staat, noch bevoegd is, staatkundige richtlijnen op te stellen.

Bij de Katholieke Volkspartij ligt de zaak eenvoudig. Zij zegt in artikel 1 van haar Algemeen Staatkundig Program: „Zij staat op de grondslag van de beginselen van de natuurlijke zedewet en de Goddelijke Openbaring, waarbij zij de uitspraken van het Kerkelijk Leergezag aanvaardt”.

De Partij van de Arbeid volstaat met te zeggen: „erkend wordt, dat de kerken het tot hun taak kunnen rekenen, ter wille van het geestelijk en zedelijk heil van het volk, hun woord te spreken met betrekking tot het staatkundig en maatschappelijk leven”. Voor de Katholieke Volkspartij is het woord van de (r.-k.) kerk bindend; de Partij van de Arbeid beperkt zich tot de „erkenning”, dat de kerken het als haar plicht kunnen beschouwen, wat over de politiek te zeggen; een erkenning, die evenzo kan worden toegepast op de Maatschappij tot Nut van het algemeen of het Humanistisch Verbond of het Comité Vrouwenbelangen. Protestantse christenen zoeken vaak een standpunt tussen deze beide „uitersten”: als de kerk over de politieke vraagstukken spreekt, is het niet bindend, maar men moet er wel extra naar luisteren en het wel in zijn politieke activiteit zien te verdisconteren, omdat het de kerk is, die spreekt.

Prof. De Gaay Fortman zegt in zijn artikel in A.R. Staatkunde van juni 1960, dat het voorheen in sterke mate ging om de houding van *de kerk* tegenover de staat. Er zou een verschuiving aan de gang zijn, zodat nu meer de directe probleemstelling naar voren komt, die van de christen tegenover de staat. Ik geloof, dat een andere verschuiving ten minste evenzeer de aandacht verdient, nl. die van het gewijzigde optreden van de kerk zelf en van een merkwaardige differentiëring in dat optreden. Een differentiëring, waardoor het mogelijk is, in de ene situatie, b.v. in Oost-Duitsland, zich van concrete politieke uitspraken op grond van theologische redeneringen en constructies te onthouden, en in andere situaties, b.v. in Nederland, onvermoeid lessen uit te delen over alle mogelijke politieke en sociale vraagstukken, over ons politiek gedrag jegens Indonesië en Nieuw-Guinea, over het bestaansrecht van de Republiek der Zuid-Molukken, over het bestaansrecht van het C.N.V., over het televisiebeleid en over de stichting van een christelijke school te Hardegarijp, over de toto en over de geboorteregeling. En de reeks van „oekumenische Stellingen” die volgden op de brief van Dibelius, vormen eveneens een aanwijzing, dat de protestantse kerken gevaarlijk dicht komen, om het zacht te zeggen, bij het systeem van „mandementen”. Terwijl Rome haar mandementen en vastenbrieven als regel geeft na lang beraad en alleen in uiterste belangrijke gevallen, betonen sommige protestantse

kerkelijke instanties een overmaat van ijver om zo mogelijk de periodiciteit in de uitspraken te handhaven en de actualiteit te vergroten.

Is het nu werkelijk van de overheid te vorderen, dat zij al die „boodschappen” beschouwt als formuleringen van „het oordeel der Christelijke Kerk” waaraan volgens christelijk-historische opvatting, naast de stellige uitspraken der Heilige Schrift, toetssteen en richtsnoer worden ontleend voor het handelen der overheid? Ik ontken dat met nadruk. En ik ben in mijn overtuiging gesterkt doordat ik heb nagegaan, wat er allemaal aan kerkelijke uitspraken is gekomen rondom het geschrift van bisschop Dibelius. Als deze bisschop bijna nuchter, maar in elk geval héél duidelijk zegt, dat de zetbazen van Rusland niet als overheid in de zin van Romeinen 13 kunnen worden gezien, en enkele duidelijke dingen zegt over staat en recht, dan leidt dat tot grote schrik, verontwaardiging en tegenspraak in die kerkelijke kringen, die de vragen, waar een christen elke dag mee zit in Oost Duitsland, tot nu wisten te ontwijken in de weg van abstracte beschouwingen, in stichtelijke en theologische vaktermen verpakt en met een bijbeltekst bekroond. Maar niet minder dringt tot dezelfde conclusie, wat de ervaring in het Westen ons heeft geleerd.

Zal een boodschap van de christelijke kerk werkelijk het christelijk geweten raken, dan zijn twee elementen onontbeerlijk. Het moet in de eerste plaats duidelijk zijn, dat de kerk heeft gesproken en niet een of andere club van topfiguren. Dat is de formele of organisatorische kant. Maar dan komt de materiële. Als de kerk spreekt, is dat alleen een werkelijk spreken uit haar opdracht, als zij het Woord laat spreken en er niets van haarzelve bijvoegt. Haar spreken heeft normaal plaats in de bediening des Woords aan de gemeente, waarin dat Woord op het gehele leven betrekking blijkt te hebben. Deze bediening des Woords is zó volledig en afdoende, dat zij principieel geen completering door kerkelijke boodschappen toelaat. Zulk een toevoeging heeft altijd een exceptioneel karakter in een noodsituatie, zoals die met name zich voordoet in de totalitaire staat. De kerken der reformatie richtten zich rechtstreeks tot de overheid als de overheid die de kerk vervolgde, de ketterij begunstigde of naliet roepende zonden te bestrijden. De stijgende behoefte van hedendaagse kerkverbanden en daarin functionerende centrale raden, om geregeld theologische, ethische, politieke en sociale uitspraken als boodschappen der kerk wereldkundig te maken is een kras symptoom van het groeiend clericalisme in die kerken der reformatie en een veel bedenkelijker symptoom dan de gewaden waarin blijkens televisiejournals al meer in optocht geschreden wordt bij elke samenkomst van kerkelijke topfiguren. Misschien in tegenstelling met prof. De Gaay Fortman, ben ik dan ook van mening, dat de verhouding staat en kerk, politiek en kerk, christelijke organisatie en kerk op een nieuwe en verontrustende wijze aan de orde komt¹⁾.

Er is nog een ander vraagstuk, door prof. De Gaay Fortman aan de orde gesteld, dat mij noopt tot een kanttekening.

¹⁾ In verband hiermede is het duidelijk, hoe verwarrend en zelfs gevaarlijk het kan zijn, wanneer men stelt dat de overheid, om toetssteen en richtsnoer voor haar beleid te leren kennen, *niet alleen* moet letten op de stellige uitspraken der Heilige Schrift, maar ook op het oordeel der christelijke kerk en op de leiding Gods in de geschiedenis der volkeren. Het plaatsen van deze drie „bronnen” in een *aaneenschakelend zinsverband* dient principieel te worden afgewezen. Veel beter acht ik de redactie, welke

Vroeger ging het meer over de verhouding tussen staat en kerk, nu meer over de houding van de christenen in en tegenover de staat. En nu wordt het voor de christen moeilijk, om daarbij de juiste aansluiting te vinden aan Romeinen XIII; in het oosten, doordat de staat totalitair is en anti-christelijk; in het westen doordat de staatsbemoeiing al intensiever wordt en de christen de overheid ontmoet in de gestalte van de zich met alles bemoeiende ambtenaar. Dat is, wat verkort, naar ik meen, de rede-ning van prof. De Gaay Fortman.

Ik zou niet graag willen tegenspreken, dat de bemoeiingen van de staat steeds intensiever worden. Wijlen prof. Gerretson herinnerde in de Eerste Kamer eens aan de tijd, waarin de gewone man de overheid slechts zeldzaam ontmoette en dan „in de gedaante van een kommies of een koddebeier”.

Dat is wel radicaal veranderd. De ambachtsman houdt er een hele boekhouding op na, omdat hij zelf kommies is geworden tot invordering van de loonbelasting en gecontroleerd wordt en ingeschakeld bij de berekening en doorberekening van de omzetbelasting. In Den Haag is een maandenlange strijd gevoerd met gemeentelijke instanties, of bepaalde dakpannen voor bepaalde woningen toelaatbaar waren of niet. De Koninklijke Besluiten, die regelen, wat in bepaalde detailzaken wel of niet mag worden verkocht, treden in lachwekkende details. Het is mij gebleken, dat in deze Koninklijke Besluiten met hun plechtige aanhef wordt bepaald in welke zaken poppen met haar mogen worden verkocht en waar poppen alleen zonder haar verkocht mogen worden; hoe groot de dikte moet zijn van de uurwerken in wekkers, die in een zaak voor huishoudelijke artikelen worden verkocht²⁾.

Heel het maatschappelijk werk is onderworpen aan een groeiend aantal maatregelen, onderscheidingen en subsidievoorwaarden. Overkoepelende organen treden op als intermediair op velerlei gebied. Op schoolgebied is het reeds zo, dat de uitgaven van een school voor v.h.m.o. in feite geregeld worden door het departement, dat beoordeelt, of het bestuur der school tegen een hoger bedrag tegen brandschade mag verzekeren en of een bepaald boek in de leerlingenbibliotheek mag worden aangeschaft. En wanneer wij een overzicht van aard en omvang der overheidsbemoeiingen hebben opgesomd, dan kunnen wij het trachten aan te vullen met al de regelingen en ordeningen, waarom nog is gevraagd, door parlement of belanghebbenden. Niemand kan tegenspreken, dat van uit de georganiseerde landbouw om méér steun en méér regelingen is gevraagd dan zelfs de meest socialistische minister nog wenselijk vond. En wat de handeldrijvende en ambachtelijke middenstand betreft, kan men de situatie aldus formuleren, dat velen, ter bescherming van de eigen branche, méér regelingen wenselijk achten, dat de meesten niettemin klagen over de ver-gaande en vaak onzinnige regelingen en allen, als het zo pas geeft, mede-

wordt voorgesteld in het ontwerp Beginsel- en Algemeen Staatkundig Program der A.R. Partij: „Terwijl zij de roeping der Kerk erkent om het gebod Gods voor heel het leven te verkondigen, is zij de overtuiging toegedaan, dat overheid en volk bij het licht der Heilige Schrift zelfstandig hebben te verstaan, wat dit gebod voor het staatkundig leven van elke tijd heeft te zeggen.”

²⁾ Ik begeef mij hier niet in discussie over het voor en tegen van een scherpe begrenzing van branches, maar wijs op de moeilijkheid, om in Koninklijke Besluiten, die op bovenaangehaalde wijze zich bezighouden met wekkers, kinderspeelgoed e.d. de stem van *de overheid* te horen.

klagen over het verlies van zelfstandigheid van de kleine ondernemer. De grote concerns hebben een outillage en vinden mogelijkheden, om mede door middel van deze vèrstrekkende regelingen een marktordening te bereiken, waar zij wel bij varen.

En zo ontmoet de burger nu zijn overheid, meestal in de gestalte van de zich met alles bemoeiende ambtenaar... En hij krijgt het moeilijk met Romeinen XIII en dus komt de verhouding staat en christen als het probleem van deze tijd aan de orde. Ik ben mij bewust, dat ik nu de beschouwingen van prof. De Gaay Fortman een weinig heb overtrokken. Maar ik heb de situatie niet mistekend en ook in de kringen der overheid weet men wel, dat het zo is. Mr. Haveman, commissaris voor de emigratie, schreef in een rede op 15 september 1955, gehouden voor het Verbond van Nederlandse Werkgevers, de drang tot emigratie voornamelijk toe aan de geringe kansen, die een jonge, ondernemende man in Nederland heeft om zelfstandig te worden:

„De vestigingsvoorschriften en -afspraken zijn waarschijnlijk talrijker dan het aantal bordjes „verboden toegang” in ons land. Voor velen betekenen zij in ieder geval hetzelfde. En binnen de beroepen wordt de druk ondervonden van het grote aantal (de vestigingsvoorschriften zijn geen theoretische bedenksels, zomin als de eerstgenoemde bordjes; zij vormen de „zelfbescherming” van de zelfstandigen tegen invasie van hun beroepsgroepen). De melkslijters worden „gesaneerd”, anderen ondervinden op hun wijze, dat de spoeling dun wordt. De jongeren, die iets willen worden en menen, dat zij zelf iets kunnen bouwen, zij staan aan de verkeerde kant van de bordjes. Men moet in ons land bepaald tot de kleine groep van bovenmiddelmatigen behoren om zich als zelfstandige te vestigen en te handhaven. En toch, de drang naar zelfstandigheid zit ons Nederlanders in het bloed. Met verbazing heb ik steeds weer gezien, welk een hoeveelheid opgekropte energie loskomt, zodra de Nederlander de mogelijkheid tot zelfstandige vestiging voor zich ziet, laat staan, als hij het moment bereikt heeft.”

Natuurlijk is het een belangrijke — en soms ook een pijnlijke — vraag hoe de houding is van de christen jegens deze heel andere staat, waarmee hij dagelijks te maken heeft.

Maar de *politieke partij* heeft een antwoord te geven op deze vragen: zie ik deze ontwikkeling als noodzakelijk?; moet deze staat worden aanvaard als het resultaat van een historisch proces? Sommigen menen, dat de speelruimte voor een doelbewuste, principieel bepaalde politiek omtrent de toekomstige gestalte van de staat slechts zéér beperkt is. De mens en ook de politieke partij kan dan ten hoogste proberen een weinig „bij te sturen”. Het determinisme heeft voor 90 % gelijk. Ik meen, dat zulk een opvatting tekort doet aan onze verantwoordelijkheid en een ontwijken is van de vraag, wat wij van de staat hebben te maken.

Verder dienen wij ons te wachten voor de gedachte, dat een staat denkbaar is, waar de administratie het gehele economische en sociale leven naar zijn materiële zijde vrijwel volledig regelt, en tegelijk de geestelijke vrijheid en de culturele ontwikkeling ongemoeid laat.

Wij houden ons reeds lang met deze problematiek bezig. Om de alles regelende staat te vermijden, dachten wij, dat de p.b.o. een gezonde en principieel verantwoorde oplossing voor vele van de hier rijzende moeilijk-

heden zou bieden. Niet de staat, maar de organen van de maatschappij treffen dan noodzakelijke voorzieningen. Reeds is het gewoonte geworden, hen die geen enthousiasme voor de p.b.o. meer opbrengen, als liberalistisch te kenschetsen. Maar het wordt duidelijk, dat sommige organen van de p.b.o. op een bedenkelijke wijze gaan fungeren, een soort „zelfbescherming” gaan nastreven, die leidt tot conservatisme en bureaucratie en soms tot machtsmisbruik van belanghebbenden³⁾.

En daarom zie ik, als ik probeer verder te denken in aansluiting aan het betoog van prof. De Gaay Fortman, twee vragen als ernstig en actueel en voor de antirevolutionaire groepering van een bijna uitdagend karakter.

De eerste vraag luidt: hoe dient onze houding te zijn tegenover het „spreken der Christelijke kerk”?

De tweede vraag heeft betrekking op de roeping der overheid, en speciaal op haar verplichting, „de grenzen te eerbiedigen, welke haar zowel door het karakter van haar ambt, als in de eigen roeping en verantwoordelijkheid van personen en samenlevingsverbanden gesteld zijn” (ontwerp Beginsel- en Algemeen Staatkundig Program, art. 4). Daarbij komt de discussie over de soevereiniteit in eigen kring opnieuw naar voren en in verband daarmee de vraag naar de aard en de grenzen van bevoegdheden van samenlevingsverbanden. Dit laatste met het oog op de noodzaak, de positie van de overheid zuiver te houden. Wij hebben niet als dr. Dibelius moeite met het onderkennen en erkennen van de overheid in de parlementaire democratie, maar wij moeten wel veel aandacht schenken aan gevaren van het pluralisme, dat het geheel eigen karakter van het overheidsgezag in de schemering brengt.

Het zou mij verheugen als dit artikel er toe mag bijdragen, dat in *Anti-Revolutionaire Staatkunde* de discussie rondom deze beide vragen zou worden bevorderd.

OVERHEID EN ZONDAG

DOOR

Ds. P. VISSER

In het herboren kaderblad van het C.N.V. in Nederland, *Evangelie en Maatschappij*, van januari 1960 (13e jg., no. 1) is een rapport gepubliceerd van de sociaal-ethische commissie van het C.N.V. over *Zondag en zondagsarbeid*. Dit rapport „mag niet gelezen worden als een weergave van het standpunt der christelijke vakbeweging”, het C.N.V., over het

³⁾ Ik denk hierbij aan twee punten. Vooreerst is er soms een verzet gebleken tegen nieuwe ontwikkelingen; zo heeft het zuivelschap moeilijkheden gemaakt, niet met het oog op het algemene belang, maar terwille van groepsbelangen, in verband met de verkoop van melk door middel van automaten. Bij de vraag, of er „vierkante kaas” mocht worden geproduceerd, zagen wij een dergelijk verschijnsel. Het tweede punt heeft betrekking op het feit, dat soms in de besturen der produktschappen een blokvorming van belanghebbenden plaats heeft, die gecorrigeerd moet worden terwille van het algemeen belang.

aanhangige vraagstuk. „De bedoeling van deze publikatie is: een handvat te geven voor de bezinning en de meningsvorming over de problemen, die met het onderwerp „Zondag en zondagsarbeid” samenhangen.” Aldus wordt dit rapport door de redactie ingeleid.

De redactie van *Anti-Revolutionaire Staatskunde* vroeg mij een artikel te schrijven over *Overheid en zondag* en daarin zijdelings ook te betrekken de publikatie in *Evangelie en Maatschappij*. Hoezeer ook de onderwerpen *Zondag en zondagsarbeid* en *Overheid en zondag* van elkaar onderscheiden zijn, ze hebben in het woord „zondag” van hun titels toch ook veel gemeenschappelijks. Bovendien heeft de redactie van *Evangelie en Maatschappij* door het rapport te noemen: een handvat tot de meningsvorming, als het ware uitgenodigd tot een gesprek, waartoe bijgaand artikel dan ook een bijdrage wil zijn. Uiteraard zal dit artikel minder en meer zijn dan een bespreking van het rapport der sociaal-ethische commissie. Minder, omdat de sociaal-economische aspecten van het rapport in dit artikel niet zullen worden besproken, ten hoogste gememoreerd. Want het opschrift en de bedoeling van dit artikel is een andere dan van het rapport. Dit artikel biedt meer dan het rapport in zoverre het ook zal ingaan op de vraag, welke de taak der overheid is ten aanzien van de zondag en de zondagsviering, en dan niet de overheid in algemene zin, maar concreet in Nederland. Ik volg dus de methode, dat ik niet eerst een bespreking geef van het onderhavige rapport om daarna nog een uiteenzetting te geven over de overheidstaak, maar ik geef liever een thetische uiteenzetting van het in het opschrift gestelde, waarbij ik dan waar nodig en mogelijk inga op of mij aansluit bij het rapport van de C.N.V.-commissie.

Hoezeer het ook in het algemeen nodig is, wanneer men in een opschrift bepaalde grootheden noemt, zoals bv. overheid en zondag, eerst het karakter van de eerste, nl. de overheid, daarna het karakter van de andere, nl. de zondag, te bepalen, om dan in te gaan op hun onderlinge verhouding, ik meen me er van ontslagen te mogen achten, voor de lezerskring van *A.R. Staatskunde* een omschrijving te geven van wat de overheid is, en wat in het algemeen haar taak is. De lezers van dit artikel acht ik daarmee voldoende bekend. Ik ga dus onmiddellijk over tot de behandeling van het tweede lid van het opschrift: de zondag, om dan daarna over de verhouding van overheid en zondag (c.q. zondagsviering) te handelen.

De eerste vraag, die ons moet bezig houden is: wat is de zondag, wat is zijn karakter? Dat de zondag een dag is van christelijke oorsprong, staat voor ons allen wel vast. En het ligt dus voor de hand, dat we ons afvragen, wat Schrift en historie ons van die oorsprong vertellen, opdat we daardoor te beter het karakter van die dag kunnen verstaan.

Wat de Schrift ons van de zondag vertelt, is gauw beschreven. Formeel genomen moet het antwoord luiden: niets. Behalve dat het woord zondag in het Nieuwe Testament niet voorkomt, zijn ook de andere aanwijzingen van een bepaalde dag, die als rustdag, als bijzondere dag zou worden gekend en gevierd, zo gering, dat het uiterst moeilijk valt er vaststaande conclusies aan te verbinden.

Uit de eerste hoofdstukken van het boek de Handelingen der apostelen

blijkt, dat de jonge christelijke kerk, die aanvankelijk sterk eschatologisch leefde en dus de wederkomst van Jezus Christus spoedig verwachtte, iedere dag bijeenkwam tot de bediening des Woords en de viering van het Heilig Avondmaal. Of er gewerkt werd voor het dagelijks brood is niet bekend, maar men krijgt de indruk uit het verkopen van land en goed en het geven van de opbrengst daarvan aan de apostelen ten dienste van de gemeente, dat men niet meer werkte, maar voortdurend samenleefde. Hoe dan ook, één bepaalde dag der week om samen te komen was er zeer beslist niet.

Langzamerhand is dat veranderd. Om tweeërlei reden. Allereerst, omdat het gewone leven zijn rechten hernam en er weer voor het dagelijks brood gewerkt moest worden. Dat de gemeente van Jeruzalem, aanvankelijk welgesteld maar later door het verkopen van grond en goederen tot armoede vervallen, door de dochterkerken gesteund kon worden met giften en collecten, was een gelukkige omstandigheid, maar kon uiteraard voor de andere kerken geen regel zijn. En voorts: bestond de jonge christelijke kerk aanvankelijk uit joodse christenen, allengs bepaalden voornamelijk de heiden-christenen het karakter der kerk. En voor hen was het uiteraard onmogelijk om niets meer te doen; hun dagelijks werk moest gewoon doorgang vinden. Zelfs heeft, zoals Kenneth Scott Latourette ons heeft duidelijk gemaakt, dit voortgaan in het dagelijks werk groter betekenis gehad voor de uitbreiding van de kerk dan de opzettelijke prediking.

Omdat het dagelijks werk voor de christenen in de tweede helft der eerste eeuw weer zijn rechten hernam en zij niet in de gelegenheid waren, iedere dag het Woord des Heren te horen en het Avondmaal te vieren, kwam de behoefte op om één dag der week af te zonderen tot de prediking en de avondmaalsbediening. En het lag voor de hand, dat men tot die afzonderlijke dag de eerste dag der week bestemde, omdat deze was de opstandingsdag des Heren, waaraan de kerk haar bestaan dankte. Men noemde die dag dan ook: dag des Heren, maar dat is dan ook zowat het enige, wat de Bijbel ons er van vertelt. Op die dag heeft Paulus te Troas gepreekt en heeft men het Avondmaal gevierd (Hand. 20 : 7v.), maar men kan daaruit niet concluderen, dat dit alleen op die dag geschiedde. En het verzoek van Paulus in 1 Cor. 16 : 2 om op de eerste dag der week thuis iets weg te leggen voor de gemeente te Jeruzalem, zou zelfs doen vermoeden, dat toen de samenkomsten op die dag nog niet in zwang waren, omdat men dan in die samenkomsten had kunnen collecteren. In ieder geval is het duidelijk, dat de jonge christelijke kerk niet als principiële, maar als praktische noodzaak een dag heeft moeten afzonderen voor de dienst des Heren.

Uit de gegevens der historie blijkt, dat pas na de eerste eeuw het samenkomen der gelovigen op de eerste dag der week vrij algemeen is. Tegenover de sabbat der joden stelde men de (opstandings-)dag des Heren. Maar in geen enkel opzicht legde men verband tussen sabbat en zondag. Integendeel, de kerkvaders verzetten zich scherp tegen het houden van de sabbat en verklaren, dat de sabbat alleen voor de joden gold en met de komst van Christus geheel is afgeschaft. De zondagsviering was dan ook in geen enkel opzicht gebonden aan het vierde gebod van de decaloog.

Zelfs was dat nog niet zo, toen de overheid de zondagsviering dwingend voorschreef. Dat geschiedde nl. na het Edict van Milaan van keizer Constantijn de Grote, waarin deze de christelijke religie tot geoorloofde religie verklaarde, en later zelfs tot staatsgodsdienst. Door velerlei wetten werd toen wel de zondagsviering dwingend voorgeschreven en werd daartoe de zondagsarbeid beperkt, maar nooit vindt men in die wetten ook maar één beroep op het sabbatsgebod van de decalooq. De grond voor het verbod of de beperking van werken op zondag lag alleen in de vreugde om de opstanding van Christus en had ten doel de bijwoning van de samenkomsten der gemeente mogelijk te maken. Pas in de 9e eeuw treffen we voor het eerst in de zondagswetten een beroep aan op het vierde gebod van de decalooq. Dit alles is toch wel een duidelijk bewijs, dat de oorsprong van de christelijke zondag zeer beslist niet in de joodse sabbat is te zoeken.

Vraagt men zich dus af, wat deze oorsprong te zeggen heeft over het karakter van de zondag, dan kan men dat m. i. aldus omschrijven: de zondag is onder het voorzienig bestel des Heren in de christelijke kerk opgekomen en aanvaard, opdat de gelovigen hun geloof in en hun blijdschap om de verlossing van het leven door Jezus Christus niet zouden verliezen door de dagelijkse arbeid en de vaak moeilijke omstandigheden des levens, maar tenminste één dag per week gezamenlijk het evangelie der verlossing konden horen en zich aan de tafel der gemeenschap met hun Heer versterken in hun geloof. Dat daarvoor de dagelijkse arbeid moet blijven rusten is eigenlijk een vanzelfsprekende voorwaarde: men kan nu eenmaal onmogelijk tegelijk werken en kerken!

Het zal na het bovenstaande wel duidelijk zijn, dat ik — hoeveel waardering ik overigens ook heb voor het rapport *Zondag en zondagsarbeid* — me niet geheel vinden kan in het onderdeel, dat daarin onder de titel „De betekenis en het karakter van de zondag”, voorkomt (blz. 12 v). Wel ben ik het goed eens met de opmerking, dat Rom. 14 : 5 moeilijk in geding kan worden gebracht in deze kwestie, omdat deze tekst waarschijnlijk niet handelt over de sabbat, maar over vastendagen. Maar ik acht het niet juist, dat het rapport zonder nadere bewijsvoering toch een verband legt tussen sabbat en zondag. Het doet dat met deze woorden: „Vraagt men dus naar de betekenis en het karakter van de zondag, dan zal men naar het karakter van het sabbatsgebod in zijn betekenis als levenswet voor de mens moeten vragen. Heeft het sabbatsgebod inderdaad een functie als levenswet? Heeft het sabbatsgebod nog betekenis voor de hedendaagse gemeente?”

Hier gaat men dus al uit van een verband, dat men naar mijn stellige overtuiging noch in de Schrift, noch in de eerste historie der christelijke kerk kan vinden. En we zullen ons dat terdege moeten realiseren, omdat we anders, vanuit een onjuiste premisse redenerende, tot onjuiste conclusies komen. Is dat op zichzelf al niet aanbevelenswaardig, het wordt dubbel gevaarlijk, als we daaruit dan ook nog consequenties trekken voor de taak van de overheid en daarmede dus met onze particuliere en niet te funderen mening eisen gaan stellen in het publieke leven.

Ik meen, dat we zeer nadrukkelijk moeten stellen, dat de christelijke

zondag geen rechtstreeks verband houdt met de joodse sabbat, en dat het dus onjuist is, een christelijke zondagsviering op een of andere wijze af te leiden uit of te verbinden aan de joodse sabbatsviering. Sabbat en zondag zijn principieel verschillend.

Een andere vraag is, of het vierde gebod van de decaloog niet zelf berust op een algemene levenswet, waarvan de decaloog een verbijzondering is voor het volk Israël. Indien dit juist is, kan het één op de zeven dagen rusten dus wel een blijvende betekenis hebben, zonder dat daarmee de sabbat als zodanig een blijvende betekenis heeft. Dat de sabbat als zodanig geen blijvende betekenis heeft is duidelijk uit Col. 2 : 17, waar de sabbat als *schaduw* gesteld wordt tegenover de werkelijkheid in Christus.

Ik acht het een leemte in het rapport *Zondag en zondagsarbeid*, dat de leden der commissie aan deze tekst geen aandacht hebben gegeven, althans daarvan geen blijk geven. Ik meen dat ze dan wat voorzichtiger zouden zijn geworden in het leggen van een rechtstreeks verband tussen sabbat en zondag.

Op de vraag, of het vierde gebod van de decaloog blijvende betekenis heeft voor de christelijke kerk in die zin, dat wat voor de sabbat geldt mutatis mutandis ook geldt voor de christelijke zondag, zijn twee verschillende antwoorden mogelijk, wanneer men dat althans in bevestigende zin wil geven. Er zijn er, die willen spreken over een altijd blijvende betekenis van de decaloog als zodanig en dus ook van het vierde gebod. Het geschreven-zijn van de tekst der tien geboden op twee stenen tabletten is, zo zegt men, bewijs van zijn altijd blijvende geldigheid.

Anderen willen de blijvende betekenis van het vierde gebod en van de sabbat voor de christelijke kerk niet afleiden uit de onveranderlijkheid van de decaloog, maar uit het feit, dat de Here God de sabbat in het paradijs heeft ingesteld. Daarmede is de sabbat een scheppingsordinantie geworden en heeft dus als zodanig een blijvende betekenis. Het zal tot recht verstand van een en ander goed zijn, op deze beide meningen wat nader in te gaan.

Dat de decaloog een altijd-geldigheid zou bezitten, omdat hij geschreven is op twee stenen tafelen, is moeilijk vol te houden wanneer men bedenkt, dat deze stenen tafelen met de ark des verbonds, waarin ze een plaats hadden, zijn verloren geraakt bij de Babylonische ballingschap, na de inneming van Jeruzalem in 586 vóór Chr. Wij kennen de decaloog niet van de stenen tafelen, maar uit de Heilige Schrift, en de decaloog is daardoor mede onderworpen aan datgene wat voor de Heilige Schrift in haar geheel en voor het Oude Testament als een der onderdelen geldt. Als voor het gehele Oude Testament geldt, dat dit pas volledig tot vervulling komt in het Nieuwe Testament, dan geldt dat ook voor de decaloog.

Het is bovendien onjuist te menen, dat Israël zijn kennis van de decaloog zou hebben van de twee stenen tabletten. Deze tabletten immers waren neergelegd in de ark, welke ark niet mocht geopend worden op straffe des doods, zodat niemand der Israëlieten ooit meer de tekst van de decaloog van de stenen tafelen heeft kunnen lezen. Het heeft die tekst ontvangen in en verstaan uit het boek des verbonds, dat Mozes schreef en

waarin hij ook de tien woorden heeft opgenomen. Eerder dan te concluderen tot de onveranderlijkheid van de decaloog uit het feit, dat hij op stenen tafelen stond geschreven, zou men geneigd zijn te zeggen, dat de decaloog in zijn oudtestamentische vorm en betekenis heeft afgedaan, omdat hij een inherent deel uitmaakt van het oude verbond, waarvan de Schrift zegt, dat het verouderd en verjaard is en dus haast verdwenen.

Van meer betekenis is de andere mening, dat de sabbat reeds in het paradijs is ingesteld en dat hij daarom altijd-durende betekenis heeft, zodat ook het sabbatsgebod, als daarmee verbonden, blijvende betekenis heeft voor de christelijke kerk en haar zondagsviering. Nog niet zolang geleden heeft een schrijver in het *Friesch Dagblad* — en zijn artikel is overgenomen in *Trouw* — verklaard, dat het hem trof, dat in bijkans alle hedendaagse beschouwingen over de zondag en de zondagsviering ontbrak een verwijzing naar de oorsprong van de sabbat, zoals die in Gen. 2 : 2, 3 getekend is. En waar die verwijzing ontbreekt, zo concludeerde hij, kan het niet anders, of heel het betoog wordt scheefgetrokken. Want Gen. 2 : 2, 3, is fundamenteel voor het verstaan van de sabbat en dus ook van de zondag.

Ik ga nu maar voorbij aan het feit, dat zónder nadere argumentatie wordt uitgegaan van de gedachte, dat sabbat en zondag ten minste in elkaars verlengde liggen. Het is de aanhangers van deze gedachte blijkbaar niet stringent genoeg, dat acht eeuwen christelijke kerkgeschiedenis dit verband, dat ook in de Schrift niet wordt gelegd — integendeel! —, niet hebben laten zien, maar dat de kerk pas als zij aan het verroomsen is — wat tegelijk betekent: terugkeert naar het Oude Testament — deze verbinding van zondag en sabbat legt. Dat moest ons toch wel voorzichtig doen zijn. Maar ik wil gaarne ingaan op de gedachte, dat reeds in Gen. 2 : 2, 3 de menselijke sabbat wordt ingesteld en dat deze dus een scheppingsordinantie is, welke geldig blijft voor alle mensen van alle tijden.

Duidelijkheidshalve schrijf ik de genoemde teksten hier af. Ze luiden: Toen God op de zevende dag het werk voltooid had, dat Hij gemaakt had, rustte Hij op de zevende dag van al het werk, dat Hij gemaakt had. En God zegende de zevende dag en heiligde die, omdat Hij daarop gerust heeft van al het werk, dat God scheidende tot stand had gebracht.

Ieder, die deze woorden zonder vooringenomenheid leest, zal toch moeten toegeven, dat er in de woorden zelf geen enkele aanleiding is om bij de genoemde zevende dag te denken aan de *menselijke* sabbat. Behalve dat het woord sabbat niet wordt genoemd, wordt er in dit verband ook in het geheel niet van de mens gesproken, laat staan hem een gebod opgelegd. Integendeel, het gaat hier over de zevende dag van Gods scheppingsweek, op welke zevende dag de Here God rustte van het werk der schepping. Dit rusten betekent dan: een Zich verlustigen in Zijn arbeid en het onderhouden daarvan. Die zevende dag van Gods scheppingsweek is de aanvang en het voortbestaan van het mensleven. Die zevende dag is nog steeds niet geëindigd: het werk der schepping is niet weer opnieuw begonnen en de Here verlustigt Zich nog steeds in deze arbeid en onderhoudt Zijn werk. Deze zevende dag van Gods scheppingsweek is dan ook de gehele periode, waarin deze schepping mag bestaan en zich mag ontwikkelen. Daartoe zegende de Here deze zevende dag en heiligde hem.

Dat betekent: dat de Here in dit leven de macht heeft ingedragen, waaruit het volle leven opbloeit (Noordtzij) en dat het leven verhoudingsgewijs deel mag hebben aan de heiligheid Gods (Procksch in: Kittel, *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*). Wat betekenen dus deze woorden? Dat het gehele leven der schepping van het begin af aan, mag delen in het welbehagen Gods en rusten mag in Zijn onderhouding. Ik denk aan wat H. Bavinck schreef van deze zevende dag: „Zijne (Gods) rust is een gevolg van zijn bevrediging en welgevallen in zijne werken, maar is tevens positief een zegenen en heiligen van den zevenden dag, opdat de schepping, in dien zevenden dag voortbestaande, door God gezegend met allerlei krachten, door God geheiligd tot zijn dienst en eere, nu voortaan selve zich ontwikkelde onder de voorzienigheid des Heeren en aan hare bestemming beantwoorde” (Geref. Dogmatiek, Dl. II, 511) (cursering van mij). Dat Aalders (Korte Verklaring) deze gedachte afwijst met het argument, dat zegenen en heiligen niet gebruikt worden in de Schrift voor iets van God, maar alleen voor iets van de mens, wordt genoegzaam weerlegd met een verwijzing naar de eerste bede van het Onze Vader. Ook zijn meer Schriftgegevens aan te halen, om de onjuistheid van dit argument aan te tonen. Voorts moge ik nog opmerken, dat wanneer in Gen. 2 : 2, 3 werkelijk de zevende dag van de menselijke week wordt bedoeld, niemand het recht heeft, zonder uitdrukkelijk gebod Gods, deze zevende dag door de eerste dag der week te vervangen.

Ik acht het dus zeer beslist onjuist, uit Gen. 2 : 2, 3 zonder meer te concluderen tot de instelling Gods van een menselijke rustdag, laat staan van de menselijke sabbat. Iets geheel anders is, of het houden van een rustdag niet behoort tot de levenswet van de mens. Ik meen van ja, maar dan niet op grond van Gen. 2 : 2, 3, waar niet van de menselijke, maar van de Goddelijke zevende dag gesproken wordt, maar op grond van het feit, dat de mens geschapen is als beeld van God en in zijn leven dat beeld tonen mag en moet. Zoals de Here God op Goddelijke wijze rust van Zijn Goddelijk scheppingswerk, zo mag de mens op menselijke wijze rusten van zijn menselijke arbeid. Maar hij zal dan ook rusten op gelijke wijze als zijn Schepper, d. i. in de verlustiging van zijn werk en in het onderhouden daarvan. Maar dat rusten is van geheel ander karakter dan het niet-werken op de joodse sabbat. Het niet-werken op de joodse sabbat betekende werkelijk een niets-doen. Want ook de arbeid was om der zonde wil vervloekt en wachtte op de verlossing door Christus. Als teken van die komende verlossing ontving de Israëliet het gebod van de sabbat, het tijdelijk ophouden met werken, opdat hij zou weten dat de verlossing door Christus ook zou zijn een verlossing van het „in het zweet uws aanschijns zult ge brood eten”. Niet het rusten van de mens als geschapen naar Gods beeld, maar wèl het instellen en het onderhouden van de sabbat, was om der zonde wil. Ik acht het een ernstig gebrek in het rapport *Zondag en zondagsarbeid*, dat de opstellers voor dit onderscheid geen oog hebben gehad. Zij hebben rustdag en sabbat praktisch gelijk gesteld en kwamen dus voor de consequentie, op een of andere manier het tijdelijke van de sabbat met het blijvende van het rusten te verbinden. Ze zochten en vonden dat in het teken-karakter van de sabbat, maar hoe juist op zichzelf deze gedachte is, dat de sabbat een teken is, daarmede

is het blijvende van de sabbat niet gewonnen. Integendeel. Ook besnijdenis en pascha waren tekenen; maar als oudtestamentische tekenen zijn ze juist *verdwenen*, omdat Christus onze besnijdenis en ons pascha is. Zo is ook de sabbat als teken verdwenen, omdat Christus onze Sabbat is geworden. Daarom kan ik ook werkelijk niet meegaan met de gedachte, dat het teken-karakter van de sabbat blijvend is en ook voor de zondag geldt. De sabbat is teken van het verbond met Israël, het oude verbond, welk verbond verouderd is en verjaard en verdwijnen moest om plaats te maken voor een nieuw en beter verbond, dat op betere beloften rust.

Ik word voor deze verbinding van sabbat naar zondag via het teken dubbel bang, wanneer het rapport dit teken-karakter van de zondag „in zekere zin” gaat „vergelijken met het water in de doop en het brood en de wijn bij het avondmaal”. Dan wordt dus een sacrament als een letterlijk voorschrift van Christus, zowel in viering als in benodigdheden, vergeleken met iets, waarvan het rapport even voordien zegt: „Er is echter één dag, de zondag — dit had bij wijze van spreken net zo goed een andere dag kunnen zijn —, die onder de leiding van de Heilige Geest *door de kerk* als rustdag is aangewezen als een teken van Gods liefde voor de wereld” (cursivering van mij). Ik meen, dat het nodig is, scherp te onderscheiden tussen *a.* het rusten Gods van Zijn scheppingswerk, in welke rust de mens mag delen krachtens zijn geschapen zijn als Gods beeld en *b.* de sabbat, de tijdelijke adempauze, die de mens ondanks de zonde genieten mag als teken van de komende verlossing in Christus, en *c.* de rust, die door Christus als herstel van de oorspronkelijke gemeenschap tussen God en mens weer is geschonken, en *d.* de zondag als de dag, die de kerk heeft gesteld ter wille van de zondige levensomstandigheden om de gelovigen te doen komen tot de bediening van het evangelie van Christus en het Avondmaal.

Er zijn dus twee grootheden met elkaar te vergelijken. De rust, welke de mens genieten mocht vóór de zondeval krachtens zijn geschapen zijn naar Gods beeld, welke rust verloren ging door de zondeval, omdat toen de mens verloren heeft al zijn uitnemende gaven, die hij van God ontvangen had, en de rust, die de Here Jezus door Zijn offer heeft verdiend en waarmede Hij die oorspronkelijke rust heeft hersteld.

Als teken van die komende herstelling door Jezus Christus heeft de Here aan Zijn volk Israël de sabbat gegeven, maar dit teken heeft zijn waarde verloren — is verouderd en verjaard en bijkans verdwenen — toen de betekende zaak in Christus was gekomen.

Maar omdat die rust in Christus wel in wezen volmaakt is, maar nog niet in uitwerking, heeft de christelijke kerk de zondag aanvaard als een van de zeven dagen der week om bijzonder met de Here en Zijn dienst te kunnen bezig zijn en daardoor ook te beter te kunnen leven en werken in de overige dagen der week. Daarmede is de zondag niet tot een teken geworden van een komende of gekomen verlossing, zo ongeveer als de sabbat dus, maar een dag van bijzondere beleving van de in Christus geschonken rust. De zondag is dan ook niet door God ingesteld, omdat alles wat God de mens te geven had hem reeds in Christus geschonken was. Maar in deze door de zonde gebroken wereld heeft de gelovige de zondag nodig om te kunnen vasthouden aan de werkelijkheid der verlossing door Christus, totdat Hij komt.

Ik wil dus gaarne mijn instemming betuigen met het rapport *Zondag en zondagsarbeid*, wanneer het aan de zondag drieërlei functie toekent: een religieuze, een sociale en een recreatieve functie. Maar de fundering daarvan ligt voor mijn besef even anders. Ik zoek die niet in het feit, dat de zondag in zekere zin ter vervanging van de sabbat is gekomen en dus evenals de sabbat deze drieërlei functie heeft. Ik zoek de fundering in het feit, dat het werk der verlossing van Jezus Christus, waardoor aan de schepping de rust herschonken is, wel in wezen volmaakt is, maar niet in uitwerking. Er is nog zonde in de wereld, zwakheid, strijd, moeite en zorg, alle even zovele machten die de mens van de rust, die Christus herschonken heeft, dreigen los te maken en ook werkelijk hem belemmeren om die rust volkomen te genieten. De zondag heb ik nodig om mijn relatie tot God te herstellen, omdat ik Hem in de zorgen des levens vaak vergeet. De zondag heb ik nodig om de relatie met mijn medemensen, allereerst de huisgenoten des geloofs, te herstellen, omdat de macht der zonde, die mij tot individualist maakt, nog steeds niet overwonnen is. De zondag heb ik ook nodig, omdat mijn lichaam en geest verzwakt zijn door de arbeid, die ik te verrichten heb, zodat ze zich ontspannen moeten om tot nieuwe krachtsinspanning te kunnen komen.

Kort samengevat: de zondag is in deze gebroken wereld de dag die nodig is om mij te versterken in het geloof, dat de verlossing van mijn leven in Christus gekomen is, dat deze verlossing de ganse schepping betreft, en dat ze is een verlossing voor lichaam en geest, voor geheel mijn leven. En het geloof in die verlossing van mijn leven is het enige waardoor mijn leven zin heeft. Zonder die verlossing immers is het leven ijdel, een najagen van wind. De zondag is dan ook een bij uitstek christelijke instelling en hangt onverbrekkelijk samen met het verlossingswerk van Jezus Christus. Het een op de zeven dagen rusten moge men een levenswet noemen. Het rusten op de zevende dag als sabbat was een joodse wet. Maar het rusten op de eerste dag der week als de dag der opstanding van Jezus Christus, dat is een typisch christelijk beleven. Ik ga dan ook gaarne akkoord met wat Hans Huber in zijn boek over de zondag schreef: *Met het vieren van de Dag des Heren staat en valt het Christendom van een volk* (blz. 237).

Het zal duidelijk zijn dat bovenstaande uiteenzettingen van betekenis zijn voor het antwoord op de vraag, welke de taak van de overheid is in verband met de zondag en de zondagsviering van het volk. Het is mijn stellige overtuiging, dat we nimmer tot de overheid zeggen kunnen: de Here gebiedt in Zijn Woord, dat wij de zondag vieren zullen, laat staan, dat we zouden kunnen zeggen, op welke wijze we die te vieren hebben. Want Gods Woord zwijgt praktisch over de zondag en dus zeker over de viering daarvan. En het is onmogelijk uit de Schrift aan te tonen, dat de zondag in het verlengde van de oudtestamentische sabbat ligt, zodat de eisen voor het vieren van de sabbat mutatis mutandis ook gelden zouden voor de viering van de zondag.

Ik meen, dat we moeten uitgaan van het feit, dat in christelijk Nederland de zondag een feitelijk gegeven is. En dat we van een christelijke overheid mogen en moeten eisen, dat zij met die feitelijkheid rekening

houdt en geroepen is, deze feitelijkheid zo nodig te verdedigen en in stand te houden. Want de overheid regeert bij de gratie Gods en zij heeft „het koninkrijk van Jezus Christus te doen vorderen”. En dan onderscheid ik in de taak der overheid — de landelijke, provinciale en stedelijke overheid zijn hierin m. i. gelijk — een positieve en een negatieve taak. Positief ten aanzien van die burgers, die bij haar in dienst zijn en van wie zij als werkgeefster optreedt. Negatief ten aanzien van alle andere burgers, voor welker algemeen belang de overheid te waken heeft.

De overheid is werkgeefster van haar duizenden ambtenaren, die zij in haar dienst heeft. En ten aanzien van die ambtenaren geldt voor haar wat voor iedere werkgever geldt: zij dient haar werknemers zo enigszins mogelijk een vrije zondag te garanderen. Deze eis staat zowel met de religieuze, met de sociale als met de recreatieve functies van de zondag in verband. Want heel het leven is betrokken bij de verlossing van Christus. Daarom hebben ook alle werknemers in overheidsdienst recht op een vrije zondag. Want deze overheid is er bij de gratie Gods en zij is Zijn dienaar. Zij heeft zich te stellen in Zijn dienst en hun, over wie zij daartoe de zeggenschap bezit, een vrije zondag te garanderen zoveel dit mogelijk is, „opdat God van een iegelijk geëerd en gediend worde, gelijk Hij in Zijn Woord gebiedt”. Deze mogelijkheid wordt voor de overheid niet bepaald door het economisch welzijn of door de welvaart. Dat argument — en ik wijs gaarne op de prachtige opmerkingen die het rapport *Zondag en zondagsarbeid* daarover maakt — geldt op bepaalde wijze wel voor het bedrijfsleven, maar niet voor de overheid als werkgeefster. Als werkgeefster is zij in staat haar ambtenaren onbepaald een vrije zondag te garanderen. Maar zij is tevens staatkundig orgaan en als zodanig bezorgster van het algemeen belang. Dat eist voorzieningen in de openbare diensten, ook op zondag. En zij zal dus deze dubbele verplichting tegen elkaar moeten afwegen. Als christelijke overheid zal ze zich bewust moeten zijn, dat op haar de ernstige plicht rust om werkelijk in deze dingen met het algemeen belang en niet met enig groepsbelang bezig te zijn. En waar wij menen, dat niet het algemene maar het groepsbelang wordt gediend, zullen we moeten waarschuwen.

Overigens is het moeilijk, in concreto aan te geven, waar voor ieder geval de grens van wat kan en niet kan moet worden getrokken. Onze mensen in vertegenwoordigende lichamen hebben daarbij een grote en grootse taak. Want al zal het Nederlandse volk het niet beseffen, het blijft ook voor dat volk waar: met het vieren van de Dag des Heren staat en valt het Christendom van het Nederlandse volk.

Maar wel moet voor ons vast staan, dat de oplossing nimmer gelegen is in de vraag, of we wellicht de macht hebben, om onze particuliere mening door te drijven. Het algemeen belang wordt nimmer gediend door het uitoefenen van een (desnoods grote) groepsmacht. Positief heeft de overheid alleen tot taak te zorgen voor haar eigen werknemers, en deze zorg in praktijk te brengen overeenkomstig haar roeping, voor alle onderdanen gelijkelijk zorg te dragen.

Tegenover de andere onderdanen, de niet-werknemers in dienst van de overheid, heeft de overheid slechts een negatieve taak. Let wel, ik zeg niet dat zij negatief tegenover de zondag heeft te staan, maar wel deze

zondag en de zondagsviering alleen maar mogelijk heeft te maken, zonder daarbij zelf regelend op te treden. Zij heeft er dus voor te zorgen, dat voor hen, die dat begeren, de zondag zo gevierd kan worden als dezen dat willen.

Daartoe heeft ze er op toe te zien, dat de kerkdiensten ongestoord kunnen gehouden worden en dat de ontspanning, die op zondag gezocht wordt, zoveel mogelijk in overeenstemming is met de aard van deze dag. Het karakter van rustdag moge ook blijken uit het feit, dat het een rustige dag is. In het voorgestelde Program van Beginselen wordt het in art. V aldus omschreven: Als dienaresse Gods, bij Wiens gratie zij regeert, heeft de Overheid . . . . .f. de zondag in haar eigen diensten als rustdag te eerbiedigen en zodanige eerbiediging alom binnen de grenzen van haar bevoegdheid te bevorderen.

Het laatste gedeelte van deze zin is ter vervanging van wat oorspronkelijk in art. V stond: en zo bijzonderlijk in haar arbeidswetgeving als in haar concessieën gehele of gedeeltelijke stilstand van zaken voor die dag heeft te bedingen.

Of het gelukkig is deze in 1934 nauwkeuriger omschreven taak te vervangen door een vager omschrijving, meen ik te moeten betwijfelen. Juist omdat het al zo moeilijk is in concreto aan te geven op welke wijze in bepaalde gevallen gehandeld moet worden, zou het jammer zijn als zelfs in de algemene richtlijnen iedere nadere aanwijzing zou gaan ontbreken. Maar hoe dan ook: meer dan het bevorderen der zondagr^ust kan de overheid niet doen. Positief, voor haar werknemers, door hun zoveel mogelijk de vrije zondag te geven. Negatief, voor haar overige onderdanen, door zoveel mogelijk deze zondagsrust ongestoord te doen zijn. Maar de gelovigen zelf dienen deze rust te gebruiken tot de heiliging van hun leven. Deze heiliging bestaat niet alleen in de relatie tot God. Ze wordt ook gevonden in de relatie tot de medemens. En ze wordt ook bewerkt door de recreatie van lichaam en geest. Zo mag de zondag dienstig zijn om de mens weer iets te doen ervaren van de gemeenschap met God door Jezus Christus, welke gemeenschap thans nog wel gebroken, maar eenmaal in volle heerlijkheid genoten mag worden.

Enige lectuur

Voor hen, die nog wat nader over het bovenstaande willen worden geïnformeerd noem ik hier een paar publikaties. Voor een overzicht van de verschillende wetten en overheidsvoorschriften vanaf het begin der christelijke jaartelling tot het einde der 19e eeuw, blijft belangrijk de dissertatie van *T. de Vries, Overheid en Zondagsviering* (Leiden, 1899). Voorts wijs ik op twee publikaties die meer praktisch zijn gericht: *H. H. Kuyper, De taak der gemeentebesturen inzake Zondagsrust* (Utrecht, 1914) en een artikel van *W. A. van Es, Overheid en sabbat in den Mozaïschen en Christelijken Staat*, A. R. Staatskunde, 6e jg., blz. 193, (mei 1930).

Van de laatste jaren zijn: *J. Schoneveld, Sabbat en Zondag* (Den Haag, Boekencentrum N.V., z.j.); *P. Visser, Zondagsrust en zondagsheiliging* (Kampen, 1959) met opgave van veel literatuur in de aantekeningen; *De Zin van de Zondag*, publikatie no. 18 van het Ned. Gesprekcentrum (1959) en *Hans Huber, Geist und Buchstabe der Sonntags-*

ruhe (Salzburg, 1958), een boek met zeer uitgebreide literatuur-opgave van vooral Duitse r.k. publikaties. Voorts verscheen een dezer dagen van mijn hand *Decaloog en zondag*, rapport aan de Classis 's-Hertogenbosch van de Geref. Kerken, ten vervolge van het eerder verschenen *Zondagsrust en zondagsheiliging*. Ook dit tweede rapport zal eerlang wel in druk verschijnen, maar is momenteel nog in klein aantal in gestencilde vorm bij de schrijver verkrijgbaar. In beide rapporten worden bepaalde gedachten van bovenstaand artikel nader geadstrueerd en met bewijsmateriaal gestaafd.

*

ZONDAG EN VIERDE GEBOD

DOOR

MR. C. J. VERPLANKE

Het artikel van ds. Visser over *Overheid en zondag* stuit bij mij op enkele bezwaren, waarvan ik in het onderstaande gaarne rekenschap wil afleggen.

Laat ik beginnen met te stellen, dat ik met de conclusies van ds. Visser ten aanzien van de positieve en de negatieve overheidstaak met betrekking tot de zondag wel kan instemmen. Ik ga eveneens akkoord met zijn bezwaar tegen het benadrukken van het teken-karakter van de sabbat door de sociaal-ethische commissie van het C.N.V. in haar rapport *Zondag en zondagsarbeid*.

Veel verder gaat echter mijn instemming niet. Met name verwerp ik de gedachte, dat de taak der overheid met betrekking tot de zondag is gefundeerd in de feitelijke aanwezigheid van deze dag, waarmee zij heeft rekening te houden en die zij geroepen is te verdedigen en in stand te houden. Want waarop zou de taak der overheid dan moeten worden gebaseerd, zodra deze feitelijkeheid zou hebben afgedaan (b.v. tengevolge van een grote immigratie van op zaterdag rustende mensen)? Zou de overheid dan wellicht geen taak meer hebben met betrekking tot de zondag?

Liever sluit ik mij aan bij de door ds. Visser afgewezen opvatting, dat de overheidstaak ten deze is gefundeerd in het vierde gebod. Met de door ds. Visser geciteerde hoofdredacteur van *Friesch Dagblad*¹⁾ ben ik van oordeel, dat het vierde gebod blijvende betekenis heeft; dat de sabbat bij de schepping is ingesteld; en dat men over de zondag niet mag handelen zonder zijn uitgangspunt te nemen in Genesis 2. Vandaar dan ook, dat ik het onjuist, althans onvoldoende acht, het teken-karakter van de sabbat te benadrukken en zodoende de sabbat een bij uitstek Joods-religieuze functie (Ez. 20 : 12 en 20) toe te kennen. De oorsprong van mijn bezwaar tegen het rapport der C.N.V.-commissie is derhalve van gans andere aard

¹⁾ Men zie met name diens artikelen in de nummers van *Friesch Dagblad* van 13 februari 1960 (overgenomen in *Documentatiedienst* 1960, blz. 115), van 24 februari 1960 (overgenomen in *Documentatiedienst* 1960, blz. 144), van 12 maart 1960 en van 26 maart 1960.

dan bij ds. Visser het geval is. Vanuit het teken-karakter komt de C.N.V.-commissie immers tot allerlei beschouwingen over de zondag, waarin ten slotte de sociale functie de overhand krijgt als zondagsarbeid en werkgelegenheid tegen elkaar worden afgewogen en het welzijn van de mens (met de welvaart op de achtergrond) de doorslag gaat geven, terwijl over de gehoorzaamheid aan het vierde gebod niet meer wordt gerept²⁾.

Nu sta ik echter voor de moeilijkheid, dat ds. Visser niet alleen theoloog, maar ook een bij uitstek deskundig „sabbatoloog” is, die een van enorme belezenheid getuigende publikatie over *Zondagsrust en zondagsheiliging* op zijn naam heeft staan en ons een met spanning verbeide studie over *Decalooq en zondag* in het uitzicht heeft gesteld. Wat zal een nietig jurist tegen hem in het veld brengen?

Met een beroep op clementie zou ik thans het volgende in overweging willen geven.

Ds. Visser wijst de mening, dat de menselijke rustdag een goddelijke scheppingsinstelling zou zijn, af op grond zowel van de Schrift als van de historie.

Zijn beroep op de historie is gegrond op de kerkgeschiedenis der eerste eeuwen van onze jaartelling. In die tijd heeft men — en ik durf het niet te betwisten — geen verband gelegd tussen sabbat en zondag, integendeel: de viering van de zondag geheel losgemaakt van de decalooq, welker voorschriften met de komst van Christus zouden zijn afgeschaft.

De vraag is echter, of de oude christelijke kerk hier juist heeft gehandeld. Geesink³⁾ verklaart de houding der christenen uit hun strijd tegen de Joden, bij wie de onderhouding van de sabbat doordrongen was door de geest van het farizeïsme, en hij spreekt „onverholen” uit, dat de oude kerk „hiermede in een dwaling verkeerde — een dwaling van dezelfde soort, als die in den strijd der geesten zich zoo menigmaal vertoont, dat men van het eene uiterste in het andere vervalt, en dan overdrijft.” Men kan met hem stellen, „dat de Kerk, onder de leiding des Geestes, ook van deze dwaling op het stuk van den rustdag is teruggebracht.”

Sterker spreekt aan zijn exegese van Genesis 2 : 2 en 3. Men kan — aldus ds. Visser — uit deze teksten niet concluderen, dat de menselijke sabbat een scheppingsordinantie is en dus geldig voor alle mensen van alle tijden. Het woord sabbat wordt in Gen. 2 niet genoemd, laat staan dat de mens hier een gebod wordt opgelegd. Integendeel, het gaat hier over Gods zevende dag, die nog voortduurt in het onderhouden van Zijn werk. Het zegenen en heiligen van deze zevende, wel begonnen, maar niet geëindigde dag betekent, dat de gehele historie der mensheid, die met deze zevende dag samenvalt, wordt gezegend en geheiligd.

Wat ds. Visser in Genesis 2 *wel* leest, is inderdaad onder de gereformeerde theologen gemeengoed. Ds. Visser citeert zelf Bavinck, maar op dit punt staan ook o.m. Aalders⁴⁾ en Sikkel⁵⁾ aan zijn zijde.

²⁾ Mijn bezwaren tegen het rapport der C.N.V.-commissie heb ik breder uiteengezet in de nummers van *Zeeuwisch Dagblad* van 2, 9 en 16 april 1960.

³⁾ *Van 's Heeren ordinantiën*, deel II, boek 1, blz. 517.

⁴⁾ Dr. G. Ch. Aalders, *Korte Verklaring van Genesis*, deel I, blz. 100.

⁵⁾ J. C. Sikkel, *Het boek der geboorten*,² blz. 121.

Toch vraag ik mij met de bescheidenheid van de leek af, of men met deze exegese niet het gevaar loopt, te zeer uit het oog te verliezen, dat het rusten Gods als een zelfstandig gebeuren, als de inhoud van de laatste scheppingsdag in de rij van de zes andere is beschreven. Het gaat hier om een tijdperk, dat van gelijke aard is als de voorafgaande zes tijdperken en dat daarom ook als scheppingsdag wordt aangeduid. Het is de dag, waarop God de rust schiep — niet de rust, waarin Hij van eeuwigheid tot eeuwigheid verkeert, maar de aan tijd gebonden rust, die een wezenlijk onderdeel van het scheppingswerk vormt. Deze rust maakt deel uit van het scheppingsritme en is betrokken in het geheel van de zeven dagen durende scheppingsgeschiedenis. Zij is daarmede geworden tot een onderdeel van de scheppings-, „ordering”. Karl Barth ⁶⁾ wijst er naar mijn gevoelen terecht op, dat de betreffende Schriftplaats een sterk antropomorph karakter draagt, doordat het rusten Gods wordt ingebouwd in het geheel der scheppingsgeschiedenis en daarmee ook in het geheel der schepping. Ik vrees, dat een exegese als die van ds. Visser aan de sabbat te zeer een tijdloos karakter geeft, terwijl toch de instelling van de rust geschiedt vóór de afsluiting van het scheppingswerk. God voltooide de schepping niet op de zesde, maar eerst op de zevende dag door op die dag rust te oefenen ⁷⁾. De zevende dag werd het laatste motief van het scheppings-thema en zonder dit motief zou het thema niet af zijn. Dit thema vormt als het ware de inzet van de fuga der menselijke geschiedenis en keert — met het zevende motief! — regelmatig terug totdat de wederkomst van Christus de coda aan de ontwikkeling zal geven.

Belangrijker en met meer gevolgen voor de verhouding tussen sabbat en zondag dunkt mij wat ds. Visser in Genesis 2 *niet* leest. Hoogstens blijkt uit de betrokken Schriftplaats — aldus schrijft hij elders ⁸⁾ — dat de schrijver, i.c. Mozes of een latere redactor, uitgaat van een in zijn dagen bekende instelling, waarvan hij nu de oorsprong in de schepping aanwijst.

Twee dingen vallen mij bij deze exegese op.

Het eerste is, dat ds. Visser ontkent, dat het woord sabbat in Gen. 2 wordt genoemd. Het tegendeel is het geval: voor het rusten Gods gebruikt de schrijver van de Pentateuch wel degelijk het woord sabbat. Men kan hieruit concluderen, dat de geïnspireerde schrijver — die de sabbat als menselijke rustdag kende — de bedoeling had het rusten Gods op de zevende scheppingsdag te verbinden aan de menselijke rustdag.

Het tweede is, dat iedere verwijzing naar Exodus 20 : 11 — zonder welke tekst men Genesis 2 : 3 m.i. niet kan lezen — in het artikel van ds. Visser ontbreekt. Ik acht Exodus 20 essentieel voor de sabbatsopvatting, omdat daar niet Mozes of een andere redactor, maar God Zelf aan het woord is en Hij het sabbatsgebod motiveert met een beroep op Zijn scheppingsritme. Hij verlangt daar van de mens, dat deze de sabbatdag heiligt, niet op grond van een speciale (tijdelijke) verhouding met Israël, maar op grond van Zijn permanente scheppingsordering. Niet Mozes, maar God wijst de oorsprong van de sabbatdag aan in de scep-

⁶⁾ In *Kirchliche Dogmatik* III/1. blzz. 240—258, en III/4, blzz. 56—58, vindt men hierover prachtige uitspraken.

⁷⁾ Cf. W. Bienert, *Die Arbeit nach der Lehre der Bibel*, blz. 25.

⁸⁾ *Zondagsrust en zondagsheiliging*, blz. 14.

ping, dus lang voordat er sprake was van een volk Israël met een naar Christus heenwijzende schaduwendienst.

Nu zal niemand ontkennen, dat de sabbat van Israël nog een speciale betekenis had, waardoor de herinnering aan de slavernij in Egypte levendig werd gehouden (Deut. 5 : 15). En allerlei sabbatswetten⁹⁾ benadrukten het ceremoniële karakter van de sabbat voor Israël. Maar dat schaduwachtige element heeft in het Nieuwe Verbond afgedaan: in Col. 2 : 16 wordt duidelijk gesteld, dat het door de komst van Christus in het vlees is vervuld.

Ik kan echter onmogelijk inzien, dat Col. 2 : 16 ook een streep zet door Gen. 2 j^o Ex. 20. Genesis 2 heeft — ik herhaal het — geen ceremoniële betekenis, omdat het hier gaat over de toestand voor de zondeval en ver voor het verbond met Abraham, dat leidde tot de afzondering van het volk Israël met zijn schaduwachtige bedeling.

Uitgaande van het feit, dat de sabbat „dateert” van de schepping, kan men de verbinding tussen sabbat en zondag niet verbreken. Er is trouwens geen enkele reden om de geldigheid van de decaloog te laten eindigen bij de komst van Christus. Christus herhaalde de oudtestamentische geboden (zo b.v. tegenover de rijke jongeling) en nam zelfs het schema van de twee tafelen over door beide samen te vatten in twee geboden, die we eveneens in het Oude Testament terugvinden (Deut. 6). Ook Paulus, hoezeer in verzet tegen het judaïsme, blijft de vervulling van de wet eisen en denkt daarbij toch zeer speciaal aan de decaloog (b.v. Rom. 13 : 9). Het dubbele gebod van de liefde is dan ook niet *in de plaats* van de decaloog gekomen, maar ons wordt geleerd, dat de liefde het geheim en de voorwaarde van de vervulling der wet is. De decaloog is ook voor het Nieuwe Verbond de grondwet gebleven. In heel het nieuwtestamentische verkeer tussen de Here en Zijn volk wordt telkens weer naar de decaloog teruggewezen. De tien geboden, mits gelezen in het licht van het Nieuwe Testament, bezitten dan ook naar mijn overtuiging dóórgaande geldigheid, ook na de komst van Christus¹⁰⁾.

Zo heeft Christus wel het joodse wetticisme, dat zich meer toelagde op het nalaten van arbeid dan op de ontmoeting met God veroordeeld (Marc. 2 : 27), maar anderzijds heeft Hij de betekenis van de rustdag als voor God en Zijn dienst te bestemmen dag nader beklemtoond¹¹⁾. Op tenminste acht plaatsen in de Evangeliën¹²⁾ blijkt, dat Jezus op de sabbat naar de synagoge ging om te bidden, te danken en Zijn boodschap te verkondigen.

Het was dan ook geheel in overeenstemming met de scheppingsorde-ning, dat de nieuwtestamentische christenheid de rustdag verplaatste naar de eerste dag der week. Zij begreep geleidelijk, dat de eerste dag als dag van opstanding van haar Heiland de dag des Heren was. Was men in het Oude Verbond op weg naar de rust van de te heiligen zevende dag en ging men dus van de arbeid over in de rust, in het Nieuwe Verbond krijgt de rustdag een vervulde zin: men ging van de reeds geheiligde eerste dag uit en dus van de rust uit naar de arbeid. De zevende

⁹⁾ B.v. Ex. 31 : 12—17, 35 : 1—3, Num. 15 : 32—36.

¹⁰⁾ Cf. Herman Ridderbos in *Gereformeerd Weekblad* van 18 april 1952.

¹¹⁾ Cf. Bienert, a.w. blz. 235.

¹²⁾ Matth. 12 : 9; Marc. 1 : 21; 3 : 1; 6 : 2; Luc. 4 : 16; 4 : 31; 6 : 6; 13 : 10.

scheppingsdag was voor de mens de eerste dag. Nadat de mens was geschapen, bestond zijn eerste levensdag uit rust. De zondeval bracht de omkering van de begrippen rust en arbeid, maar door de komst van Christus werd het scheppingsleven verhoogd en werd de arbeid geëld, omdat hij werd verricht van de rust uit.

De sabbat moge dus van karakter zijn veranderd door zijn overgang in de zondag, maar de verbinding tussen sabbat en zondag kan men m.i. niet ontkennen. Het viere van de rustdag als dag des Heren steunt op het gebod en dit gebod is gefundeerd in de geschiedenis van Gods rusten na de schepping. Daarom is voor mij een beschouwing over de betekenis van de zondag niet aanvaardbaar, wanneer zij — zoals zowel bij ds. Visser als bij de sociaal-ethische commissie van het C.N.V. het geval is — niet begint met het gebod, zoals ons dat wekelijks wordt voorgehouden.

Intussen wil het voorgaande niet zeggen, dat ik de conclusies ten aanzien van de overheidstaak met betrekking tot de zondag — waartoe ds. Visser langs andere weg komt — niet deel. Zijn conclusies zijn trouwens zo voorzichtig geformuleerd, dat er moeilijk bezwaren tegen te maken zijn. Ik wil overigens niet verhelen, dat ik met het vraagstuk nog niet klaar ben. Evenals b.v. bij de toto, de crematie en het subsidiebeleid blijf ik zitten met de vraag, of aan het tolereren van ander opvatting niet ergens een grens moet worden gesteld. Er is m.i. ook zoiets als een christelijke onverdraagzaamheid, die nog niet tot imperialisme behoeft te leiden, maar toch iets te maken heeft met het bijbels absolutisme.

Wanneer men het gedrag van de christelijke overheid te zeer laat bepalen door de feitelijke gegevens en door de volkszede, dan bevordert men zelf de ondergraving van de grondslagen der christelijke rechtsstaatsidee. Hier ligt een problematiek, waaraan ds. Visser in zijn artikel niet is toegekomen en die ik thans ook graag zou laten rusten. Het ging er mij slechts om, mijn bezwaren kenbaar te maken tegen het toeleidend betoog van ds. Visser, en het verheugt mij, dat de redactie van dit tijdschrift de gelegenheid heeft geschapen tot het voeren van een discussie over een zaak, waarover men binnen het kader van het antirevolutionaire denken — zoals de lezer thans is gebleken — van mening kan verschillen.

*

BUITENLANDS OVERZICHT

DOOR

PROF. DR. L. W. G. SCHOLTEN

Het wordt er niet eenvoudiger op in het wereldgebeuren lijn te ontdekken, zodat in de feiten richting en geleide kan worden gevonden voor de westerse staatkunde.

Een ding staat wel vast, dat de verdeling der staten in een blok om

Moskou en een blok om Washington zeker geen werkelijkheid meer is.

Onmiddellijk na de tweede wereldoorlog, toen zich het eerst de tegenstelling tussen het communisme en de andere staten ging vormen, meenden velen, vooral in de Verenigde Staten, dat alles zich om die tegenstelling zou gaan concentreren. Dat was voor de grote en kleine politici erg gemakkelijk, omdat men dan alleen maar behoefde te denken in het schema Washington-Moskou.

En wanneer dan bijvoorbeeld wat later India eigen wegen koos, kon men dat niet begrijpen, omdat de weigering aan de zijde van het westen te staan, naar men in Washington meende, partijkiezen voor Rusland zou betekenen. Het conflict in het Midden Oosten trachtte men alleen maar te begrijpen in diezelfde tegenstelling. Ook dit was fout, omdat men zowel in India als in Egypte een eigen weg wilde gaan, die niet bepaald werd door de belangen van de communistische wereld of haar tegenstanders.

Heel sterk speelde deze tegenstelling een rol in de beoordeling van de strijd om Korea. Begonnen als aanval van Rusland op de geallieerde stellingen op het vasteland van Azië, was het aanvankelijk alleen Mac Arthur, die inzag, dat het tweede gedeelte van de oorlog een geheel ander karakter droeg als het eerste. Dit tweede gedeelte werd bepaald door zuiver Chinese belangen.

Wij zouden zo verder kunnen gaan. Overal onttrok zich de internationale ontwikkeling aan dat of-of-schema. Het bleek, wat men overigens altijd had kunnen weten, dat het wereldgebeuren voorlopig nog niet te herleiden was tot één tegenstelling. Er is organische verscheidenheid tussen allerlei kernen, die elk hun eigen levensbeginsel trachtten uit te leven.

Gedurende de laatste weken is nu het proces van het zich onttrekken aan één enkel schema, met grote snelheid voortgeschreden. Wij willen dat aantonen aan enkele van de belangrijkste punten.

In de eerste plaats wijzen wij op de positie van Berlijn.

Telkens horen wij mededelingen over een straffer optreden van de landen achter het ijzeren gordijn, vooral verscherpte maatregelen tegen het verkeer van bewoners van West-Berlijn naar het Oosten. Het is duidelijk, dat dit geschiedt misschien op initiatief van Chroestjow, in elk geval met zijn medeweten en goedkeuring, met de bedoeling de koude oorlog tussen oost en west te verheven.

Immers de verhouding tussen Oost- en West-Berlijn is een onderdeel van hetgeen indertijd tussen de vier grote overwinnaars in een tractaat is neergelegd. Berlijn werd daarbij uitdrukkelijk geëximeerd uit het overwonnen Duitsland en in het bijzonder uit de oostelijke zône. Het kreeg een eigen status, omdat het het symbool was van het verslagen Derde Rijk en verder van het éne Duitsland van Bismarck. Vandaar dat het eigenlijk nog altijd leefde onder het oorspronkelijke bezettingsstatuut. En eerst na de feitelijke vorming van de Duitse Bondsrepubliek in het Westen en de Duitse Volksrepubliek in het Oosten kreeg men in Berlijn ook een scheiding tussen oost en west. Maar niettemin bleven er nog enkele rudimenten van het ene bezettingsregiem bestaan. Daarbij behoorde ook het toelaten van vrij verkeer onderling.

Van dit standpunt uit bezien zijn deze plagerijen dus in laatste instantie

tegen te gaan door de machtsmiddelen van de westerse drie tegen Rusland.

Evenwel kan men het vraagstuk Berlijn ook van andere zijde bezien. Berlijn is ook een intern Duits vraagstuk. De oostelijke Duitse republiek wil erkend worden als voor haar deel opvolgster van het Derde Rijk. Daarbij behoort de opening van regelmatige diplomatieke betrekkingen. Onderhandelingen over de opheffing van de kwellende maatregelen zouden die erkenning insluiten, dat is ook wat men in Moskou wil.

Want de eenheid van Duitsland zou verkregen kunnen worden, indien men wilde uitgaan van de gelijkwaardigheid van de oostelijke en de westelijke republiek en uitgaande van die gelijkwaardigheid tot vereniging komen.

Maar die erkenning wil men in Bonn zeker niet. Vandaar dat men het vraagstuk Berlijn daar ook anders beschouwt. De Duitse Bondsrepubliek van Bonn is de enige wettige in vrijheid geboren voortzetting van het ene Duitse rijk. Daarbij behoort Berlijn als hoofdstad. Elk verzet tegen de aanmatigheden van het bewind van Pankow is dus tegelijkertijd een pleidooi voor herstel van de Duitse eenheid. Dat is het ideaal van Adenauer. Tegelijkertijd houdt dit in de eerste stap naar het herstel van de oude grenzen met Polen en misschien ook met Tsjecho-Slowakije.

Maar onder de grote westelijke drie is men het zeker niet eens over het herstel van de Duitse eenheid. Vooral in Frankrijk leven grote bezwaren, wat zeer goed te begrijpen is. Frankrijk is bereid tot samenwerking in Europees verband, maar onder leiding van Frankrijk. In deze gedachtengang past geen verenigd sterk Duitsland. Vandaar dat men in Parijs over het vraagstuk Berlijn een eigen mening heeft, die men niet zonder meer gelijk wil stellen met die van de westerse partij tegenover Moskou.

Wij nemen een tweede geval, de verhouding van Cuba en de Verenigde Staten.

Ook dit probleem schijnt op het eerste gezicht een onderdeel van de strijd van Moskou tegen Washington. Ongetwijfeld speelt deze tegenstelling een rol, maar in de eerste plaats gaat het hier om een intern Amerikaans vraagstuk.

Immers Cuba leeft nog altijd in de herinnering van eeuwenlange Spaanse overheersing. Eerst in 1898 werd het door de Amerikaanse wapenen van die heerschappij bevrijd.

Cuba werd in naam zelfstandig, maar zowel economisch als politiek en militair stond het sindsdien onder Amerikaanse invloed. Dat betekende dus dat Washington een van de rijkste onderdelen van het Latijnse Amerika onder zijn invloed kreeg. De zelf aangewezen regeringen vielen telkens onder revolutionair geweld, waardoor de Verenigde Staten krachtens verdrag de geweldige rijkdommen der suikerplantages mochten beschermen. Ondertussen groeide onder de uitgebuite arbeiders het communisme. Slechts een enkele president kwam gedurende enkele jaren met een meer progressieve politiek. Zodoende bleef het eiland, dat bijna vier maal zo groot is als Nederland en nog vijf miljoen inwoners telt een voorpost van wat men wel eens onvriendelijk noemt het Amerikaanse imperialisme. Men vergeet dan vaak, wat er van Cuba geworden zou zijn, indien

de Amerikanen eens niet periodiek de orde en rust hadden hersteld en kapitaal voor landbouw en industrie hadden verschaft.

Dat Cuba weer een revolutie heeft beleefd is niets nieuws. Dat daarbij de sociale verhoudingen een woord hebben meegesproken ook niet. Dat de Verenigde Staten hun invloed weer trachten aan te wenden sluit aan bij een zestigjarige praktijk. Slechts nieuw is het feit dat uitdrukkelijk de steun van Moskou werd ingeroepen.

Als zodanig komt de wereldtegenstelling Moskou-Washington aan de orde. Maar tevens is het gebeuren een schakel in de penetratie van een deel van Latijns Amerika met kapitaal en macht van de Verenigde Staten.

En tenslotte komt de Monroeleer van 1823 in het geding. Het gehele westelijke halfrond verzet zich tegen interventie van een niet-Amerikaanse staat in zijn aangelegenheden. Vandaar de conferentie in Costa Rica, waarbij al de Amerikaanse staten hun houding bepaalden tegen vreemde interventie. Dat was dus een regionaal besluit, dat ook genomen had kunnen zijn tegen eventuele Britse invloed. Maar in de huidige verhoudingen komt dit de strijd van Washington tegen Moskou ten goede.

Een derde geval, het Kongovraagstuk. Door alle gebeurtenissen van de laatste weken zijn wij bijna vergeten, dat het hier in de eerste plaats nog gaat over de verhouding van België tot de nieuwe staat. Het waren grotendeels Belgen, die hier de vrucht van hun arbeid in de steek moesten laten en het waren Belgen, die het grootste belang er bij hadden, dat het rijke gebied van Katanga niet overgegeven wordt aan de chaos. Vandaar dat België heel anders staat ten opzichte van de militaire ontruiming dan welke andere mogendheid.

Tsjombe en zijn voorstellen tot toepassing van het zelfbeschikkingsrecht ten opzichte van Katanga wordt daarbij natuurlijk geleid door economische banden met België.

Maar het Kongogebied kan tevens gezien worden als deel van Afrika. Dit werelddeel is na de oorlog in een stormachtig tempo tot ontwakning en daarna tot onafhankelijkheid gekomen. Al deze nieuwe staten hebben er een Afrikaans belang bij, dat de vorming van de Kongo tot een nieuwe staat zo rustig mogelijk verloopt. Elke revolutionaire toestand in dit gedeelte van Centraal Afrika zal haar terugslag doen gevoelen in de andere Afrikaanse staten tot Tunis toe. Vandaar dat in het optreden van de Veiligheidsraad in de eerste plaats dit Afrikaanse aspect in acht werd genomen. Het waren voornamelijk Afrikaanse troepen, die de rust moesten herstellen. Eerst later kwam het accent meer te liggen bij andere eenheden. Maar in elk geval waren troepen uitgesloten, die enig koloniaal belang zouden kunnen hebben bij herstel van de oude verhoudingen in Afrika. Men heeft op de televisie kunnen zien, welke strijdmethodes deze Afrikaanse eenheden hebben gebruikt.

In de derde plaats kan men de ongeregelheden in betrekking brengen met de tegenstelling van Moskou tot de niet-communistische wereld. Vandaar dat de troepen van de Verenigde Naties zich verzet hebben tegen Russische en Tsjecho-Slowaakse interventie. De vliegvelden werden daarvoor gesloten. De ambassades van deze landen werden door de huidige Kongolese machthebbers gesloten en het personeel uitgewezen. Alles onder welwillend toezien van de troepen van de Verenigde Naties, dat wil zeggen

van die Afrikaanse landen, welke hun militairen beschikbaar hebben gesteld.

In de wilde gebieden van Kongo wordt dus thans een strijd gevoerd over de toekomst van geheel Afrika. Zal het al of niet komen onder communistische invloed? Op het ogenblik zijn de winstpunten niet aan de Russische zijde. Het kan dan ook geen verbazing wekken dat de Russen over het optreden van Hammerskjöld zeer ontsticht zijn.

In de vierde plaats zijn de moeilijkheden in Kongo van het hoogste belang voor de organisatie van de volkeren der gehele wereld. In de eerste plaats, doordat er rijkdommen worden gevonden, die van het hoogste strategisch gewicht zijn voor de gehele wereldhuishouding die men niet meer kan missen. Reeds op die grond is het verklaarbaar, dat de Verenigde Naties zich zo veel moeite geven een geordend bestuur in het leven te roepen.

Maar daarnaast is het gebeuren een toetssteen voor de mogelijkheid van een universele volkerenorganisatie. Indien men Kongo met zijn tegenwoordige gruwelijke verhoudingen gelijke rechten wil geven als de vele rustige staten, maakt men de organisatie van de Verenigde Naties tot een aanfluiting. Zijn er inderdaad rechtsbeginselen, die gemeenschappelijk zijn aan de Afrikaanse staten en ook aan vele andere in Azië met die van het westen? Kan men overgaan tot het toekennen van westers gegroeide rechten als het recht van zelfbeschikking aan gebieden als Katanga?

Is het wenselijk beginselen van democratie, die zo nauw verbonden zijn aan de organisatie van de Verenigde Naties, terstond van toepassing te verklaren op zulke jonge staten met hun gemis aan een intellectuele bovenlaag, of moet men genoeg nemen met enige vorm van dictatuur?

Kan het lichaam van de Verenigde Naties wel werkeloos toezien, indien een groot gebied ten prooi valt aan verwarring?

Op dezelfde wijze zouden wij kunnen behandelen de verhoudingen in het Verre Oosten, dat wil zeggen China en Japan; de vraagstukken in het Midden Oosten, o. a. de actuele moeilijkheden tussen de Verenigde Arabische Republiek ten opzichte van Iran en van Jordanië. Uit alles blijkt, dat diplomatie op het ogenblik een zeer moeilijke bezigheid is.

17-9-'60.

*

RECHTSBESCHERMING TEGEN DE OVERHEID

DOOR

PROF. MR. H. D. VAN WIJK

„Het eerst nodige is, dat er een algemene regeling komt.”
Rapport College van Advies inzake rechtsbescherming tegen de overheid, blz. 18.

Het is een gelegen tijd om in dit tijdschrift enkele opmerkingen te maken over het probleem van de rechtsbescherming tegen de overheid. Wij leven in verwachting van het voorlopige verslag van de Tweede Kamer over het door de ministers van Justitie en van Binnenlandse Zaken uit het vorige kabinet op 8 november 1958 ingediende ontwerp van wet Beroep Administratieve Beschikkingen. Dit verslag zal van het grootste, wellicht van beslissend belang zijn voor de vraag of het bij ons reeds zo lang slepende vraagstuk van de administratieve rechtspraak nu eerlang het begin van zijn definitieve oplossing zal verkrijgen. Niet ondenkbaar is dat de ministers Beerman en Toxopeus, die tegenover het ontwerp iets vrijer staan dan de indieners daarvan (de ministers Samkalden en Struycken) tot aanvaarding van ingrijpende suggesties uit de Tweede Kamer bereid zullen worden gevonden. Naar mijn mening is voor enkele belangrijke suggesties inderdaad plaats, of de conclusie zal wederom moeten zijn dat de berg een muis gebaard heeft, waarbij met „berg” dunkt mij niet zonder grond bedoeld wordt op de hoeveelheid werk die is verricht door de staatscommissie-De Monchy, de derde die zich met dit vraagstuk heeft bezig gehouden, na de commissies-Kappeyne van de Coppello van 1891 en -Koolen van 1931, waartussen nog valt de indiening van de regeringsontwerpen-Loeff in 1905. De lezer constateert stellig reeds uit deze aanloop, dat ik over het aanhangige ontwerp niet ten volle enthousiast ben; meteen wil ik echter voorop stellen dat het tegendeel geldt voor de grondgedachten van het ontwerp, het beroep op de Kroon, waarbij de afdeling voor de geschillen van bestuur van de Raad van State weliswaar niet een formeel beslissende, maar toch wel een hoogst belangrijke rol speelt, en — tweede belangrijk punt — de gronden waarop beroep zal kunnen worden ingesteld. Juist vanwege deze waardevolle elementen, die de belofte inhouden voor een belangrijker succes dan aan vorige ontwerpen beschoren is geweest, verdient de ontworpen wet een breder arbeidsveld dan in het ingediende ontwerp daaraan is toegedacht. Alvorens dit ontwerp — alleen op de hoofdpunten — nader te bezien, wil ik enkele inleidende opmerkingen maken over het probleem der rechtsbescherming tegen de overheid, zoals zich dat in ons land heeft ontwikkeld.

Het probleem is in de staats- en administratiefrechtelijke literatuur aan de orde sinds het laatste kwart van de vorige eeuw, het bood in al die jaren stof voor staatscommissies, en voor wetenschappelijke en praktische publikaties, voor colleges en voor examens in staats- en administratief recht, en het bleek althans bij de laatstbedoelde gelegenheid nog tot in onze tijd telkens weer belangrijke moeilijkheden in zich te hebben. Het vraagstuk verdient ook de belangstelling van iedere politiek meelevende burger, al zal niet van ieder verwacht mogen worden dat hij zich ook in alle technische details van het probleem verdiept. Het onderwerp is bestudeerd door een commissie uit het College van Advies van de Anti-Revolutionaire Partij, bestaande uit de heren mr. J. Verdam, voorzitter, mr. J. van Aartsen, prof. mr. A. M. Donner, mr. A. J. Hagen en mr. S. Wierda, wier rapport in april 1956 werd gepubliceerd; de commissie heeft het probleem in kort bestek, en op een ook voor de niet-jurist klare wijze behandeld, en zij heeft de belangstellenden aan zich verplicht door aan haar rapport toe te voegen een duidelijk „historisch overzicht van het vraagstuk van de administratieve rechtspraak”. Ik zal niet trachten het goede werk van deze commissie over te doen, maar wil volstaan met belangstellenden naar rapport en overzicht te verwijzen.

In het rapport worden ook opmerkingen gemaakt over de vraag hoe het komt dat het vraagstuk nog steeds geen definitieve oplossing heeft gevonden; gewezen wordt op de toegenomen ingewikkeldheid van het openbare bestuur, die een simpele oplossing in de weg staat; gewezen wordt op het eigen recht, de eigen taak van de overheid, die meebrengt dat het nu eenmaal iets anders is of een burger meent dat hem door de overheid onrecht wordt aangedaan, dat de overheid hem tekort doet, of dat hij meent dat zijn rechtmatige belangen door een andere particulier worden aangetast. Ook wordt erop gewezen — en dit is bijzonder belangrijk — dat de bevoegdheden van de overheid meer en meer worden toegekend in vage, ruim omschreven normen, zodat het voor de burger in vele gevallen niet mogelijk is met de wet in de hand te betogen dat hij jegens de overheid aanspraak heeft op een behandeling in deze of in gene zin; inderdaad, wanneer het maar mogelijk was de bevoegdheden van de overheid steeds in concrete normen te vatten, dan zou het probleem van de rechtspraak in geschillen tussen overheid en burger niet moeilijker zijn — hoewel het zijn eigen aard zou behouden — dan dat van de rechtspraak tussen burger en burger; de rechtspraak ware dan een kwestie van eenvoudige toepassing van normen, of mogelijk van niet-eenvoudige, van heel ingewikkelde normtoepassing, maar de moeilijkheid was dan van juridische aard, zij was gelegen in de interpretatie van de normen, en die kan evenzeer zwarigheden opleveren bij de gewone burgerlijke rechtspraak. Waar de overheid, en wel in het bijzonder bij toepassing van vage normen, jegens de burger optreedt, past zij niet maar klare normen toe, maar bepaalt zij tegelijkertijd al handelende de inhoud van de vage normen; welke de „eisen van doelmatige verdeling van woongelegenheden” zijn wordt eerst duidelijk wanneer men de vorderingen van woonruimte overziet, die de gemeentebesturen zo successievelijk doen met toepassing van artikel 7 van de Woonruimtetwet 1947, waarin dat vage criterium is vervat; wanneer woningen „ongeschikt zijn voor bewoning en niet door het aanbrengen van verbeteringen in bewoon-

bare staat te brengen" wordt eerst duidelijk wanneer men nagaat hoe de gemeentebesturen in de praktijk artikel 25 van de Woningwet (onbewoonbaarverklaring) hanteren, en het is meteen duidelijk dat die hantering in tijden van ruime bouwmogelijkheden, van hoog-conjunctuur ook, anders zal zijn dan in tijden van woningnood, van depressie. Deze enkele voorbeelden zijn voldoende om duidelijk te maken dat het overheidsbeleid mede de inhoud van de (vage) rechtsnormen bepaalt. Dat wil niet zeggen dat de toepassing van die vage normen geen zaak van recht is, het wil wel zeggen dat de al of niet juistheid, de al of niet rechtvaardigheid, van de toepassing van die normen niet geheel kan worden nagerekend door een instantie die buiten de administratie staat, die niet in beginsel die overheid zelve is, en deel heeft aan haar verantwoordelijkheid.

In de beschouwingen over de administratieve rechtspraak pleegt men hetgeen in de vorige alinea beknopt werd beschreven wel aldus aan te duiden, dat het bij het overheidshandelen niet alleen gaat om vragen van rechtmatigheid, maar ook om vragen van doelmatigheid; de vragen van zuivere rechtmatigheid lenen zich voor beantwoording door een van de administratie onafhankelijke instantie, door bv. de gewone burgerlijke rechter of door een echte administratieve rechter, de vragen van doelmatigheid kunnen echter niet (controleerder-wijs) door zulke onafhankelijke instanties worden beantwoord, omdat zij daarmede, zonder verantwoordelijk te zijn jegens de vertegenwoordigende lichamen, op de stoel zouden komen te zitten van de overheidsorganen die politiek verantwoordelijk zijn voor hun beleid. De rechter kan niet ter verantwoording worden geroepen, de overheidsorganen zouden zich terecht verschuilen achter de rechter, het is duidelijk dat rechterlijke controle op de doelmatigheid van het overheidshandelen in de structuur van ons staatsbestel niet past. Dat wil niet zeggen dat administratieve rechtspraak in de volle zin des woords in geen enkele sector van de bestuursactiviteit aanvaardbaar is, integendeel, die mogelijkheid bestaat en is op meer dan één gebied gerealiseerd: de belastingrechtspraak, de rechtspraak van de raden van beroep en de Centrale Raad van Beroep inzake sociale verzekering, de rechtspraak van de ambtenarenrechter, de rechtspraak van het College van Beroep voor het bedrijfsleven ingevolge de Wet administratieve rechtspraak bedrijfsorganisatie van 1954 enz. Het wil wel zeggen dat administratieve rechtspraak in optima forma niet een volledige oplossing kan bieden voor het probleem van de rechtsbescherming tegen de overheid. Aldus ziet men meteen de zin van het gebruik van deze laatste term, rechtsbescherming tegen de overheid, in latere tijd in plaats van het vroeger alleen gebruikte begrip „administratieve rechtspraak". Het nieuwere begrip is ruimer, het omvat naast het beroep op een buiten de administratie staande rechterlijke instantie ook het beroep op een hoger orgaan van de administratie zelf, die de uitspraak van de lagere instantie kan corrigeren: beroep op Gedeputeerde Staten van gemeenteraadsbesluiten tot onbewoonbaarverklaring, van besluiten van burgemeester en wethouders tot vordering van woonruimte (slechts in beperkte mate mogelijk), beroep op de Kroon terzake van verlening of weigering van een hinderwetvergunning, terzake van de goedkeuring of niet-goedkeuring van een uitbreidingsplan enz. enz. Inderdaad kan men zeggen

dat in de latere jaren de gedachten over de rechtsbescherming tegen de overheid te onzent meer zijn gegaan in de richting van het administratieve beroep, al wil dit niet zeggen dat de echte administratieve rechtspraak geheel in het vergeetboek is geraakt; de voorbeelden die ik zojuist aanhaalde, van welke er enkele uit de latere tijd dateren, wijzen het tegendeel uit.

Wij zien dus tweeërlei ontwikkeling; in de eerste plaats deze, dat er partiële regelingen tot stand komen op onderscheiden gebied, waarbij rechtspraak of beroep wordt opgedragen aan een groot aantal verschillende instanties, hetzij van de administratie onafhankelijk, hetzij tot de administratie behorende; daarmee gaat gepaard dit andere verschil, dat de bevoegdheid van de beroepsinstantie soms beperkt is (met name tot rechtmatigheidsvragen), soms ruimer (zich ook uitstreckende tot doelmatigheidsvragen). De regeling van de administratieve rechtspraak, van de rechtsbescherming tegen de overheid, is een verbrokkeld geheel, en eigenlijk is zij meer „verbrokkeld” dan „een geheel”; niet ten onrechte is het beeld van de lappendeken wel gebruikt, maar het is dan een deken die ontoereikend is, die de burger niet afdoende beschermt maar die hem zo nu en dan nog in de kou laat staan (liggen). Over al die partiële regelingen kan men tamelijk voldaan zijn, het probleem dat nog om oplossing roept is dat van de aanvulling van de leemten die nog steeds bestaan, het gaat om het scheppen van een aanvullende regeling, een regeling die de burger zoveel mogelijk bescherming zal bieden waar onze huidige wetgeving hem nog onbeschermd laat. De laatste twee staatscommissies, de commissie-Koolen en de commissie-De Monchy, droegen dan ook zulk een aanvullende regeling voor, zij waren van mening dat het bestaande moest worden behouden, en terecht, want dat bestaande bood in vele gevallen meer bescherming dan de voorgestelde aanvullende regeling; in het bijzonder de regeling die de commissie-De Monchy voorstelde was aanvullend, voor het gebied waar nog generlei rechtsbescherming bestond ook vrijwel algemeen, maar, en dat valt wel te onderstrepen, voorts *van beperkte strekking*.

En de tweede lijn van ontwikkeling die kan worden aangewezen is deze, dat meer en meer gezocht wordt naar een oplossing die niet als administratieve rechtspraak in volle zin, maar als administratief beroep moet worden gekwalificeerd. In deze richting tendeert zeer sterk het rapport van de commissie-De Monchy, en haar belangrijkste wetsvoorstel (het ontwerp Beroep Administratieve Beslikkingen, afgekort B.A.B.) schijnt wel in dat spoor te gaan, daar het de beslissing in beroep tegen de beschikkingen van de overheid wil leggen in handen van de Kroon, die haar beslissing zal geven gehoord de afdeling geschillen van bestuur van de Raad van State, welk advies echter — zoals ook overigens gebruikelijk — niet bindend zal zijn.

Bij deze laatst aangeduide ontwikkeling past een opmerking in kritische zin, gericht tegen de commissie uit het College van Advies, maar niet alleen tegen haar. De commissie geeft nl. op blz. 15 en 16 van haar rapport, sub a, een beschouwing die men meer aantreft, en die als volgt wordt ingeleid: „Indertijd is de stelling, dat de rechtsstaatsgedachte een bescherming ook tegen de overheid vorderde, verworpen met een

beroep op de opkomst der democratie. Daardoor, zo werd beweerd, is eigenlijk de hele tegenstelling tussen overheid en onderdaan achterhaald. De burgerij is thans niet alleen geregeerde, maar tevens regent. De invloed van de vertegenwoordigende lichamen is zo doorslaggevend geworden, dat die lichamen zelf er voldoende op toe kunnen zien, dat het (aan hun controle onderworpen) bestuur geen onrecht doet." Uit het vervolg blijkt, gelijk de ingewijde reeds verondersteld moet hebben, dat deze gedachten-gang wordt toegedicht aan Struycken, niet aan de minister die het aanhangige ontwerp-B.A.B. mee heeft ingediend, maar aan zijn grote naamgenoot, die aan de Amsterdamse Universiteit het Nederlandse staatsrecht heeft gedoceerd; voorts stelt de commissie dat dezelfde mening thans nog wel op gedeeltelijk andere gronden met hardnekkigheid wordt verdedigd vooral in socialistische kring, bv. door prof. Van den Bergh, die na Struycken diens leerstoel heeft bezet; de commissie meent dat deze mening de elementaire spanning miskent, welke, zolang er staten zijn, steeds zal blijven bestaan tussen de openbare belangen van het geheel en de particuliere belangen van de burger (blz. 16). Ik acht het geheel onbegrijpelijk, dat deze volkomen onzinnige gedachte zo dikwijls Struycken in de schoenen wordt geschoven; zij past niet in diens schoenen en evenmin in die van Van den Bergh, die n.b. als ondervoorzitter van de commissie-De Monchy een belangrijk aandeel heeft gehad in de opstelling van het ontwerp-B.A.B., waarmede de commissie uit het College van Advies zich in grote lijnen volkomen akkoord verklaart. Wanneer nog in het begin van hetgeen ik zojuist uit het rapport citeerde gesteld was dat de stelling dat de rechtsstaatsgedachte *administratieve rechtspraak* vorderde verworpen is met een beroep op de opkomst der democratie, en wanneer men dan administratieve rechtspraak zou verstaan in de enge zin, in die van rechtspraak door een van de administratie onafhankelijke instantie, dan had men zeker de mening van Struycken weergegeven, die door Van den Bergh wordt gedeeld, en door het overgrote deel der deskundigen op dit gebied in onze tijd. De commissie legt echter o.m. aan Struycken iets geheel anders in de mond: dat sinds de opkomst der moderne democratie het geen desideratum van de rechtsstaatsgedachte meer zou zijn, dat de individuele burger bescherming van zijn rechten, of wil men van zijn belangen, moet kunnen zoeken ook waar deze door de overheid dreigen te worden aangetast. Deze laatste gedachte is nooit die van Struycken geweest, noch van Van den Bergh, en ik ken geen auteur die haar aanhangt. Ik meen dan ook dat de commissie uit het College van Advies in de lucht slaat wanneer zij juist op dit punt haar meest principiële geluid laat horen, betogende (blz. 15) dat deze hele beschouwing van antirevolutionair standpunt verdient principieel te worden afgewezen.

Struycken heeft de gedachte die de commissie hier op het oog moet hebben, maar die zij onjuist weergeeft, in het bijzonder ontwikkeld in zijn befaamde brochure *Administratie of Rechter* van 1910, waarin hij zijn felle kritiek richtte op de ontwerpen tot regeling der administratieve rechtspraak die in 1905 door minister Loeff waren ingediend. Hij bestreed echter in die brochure niet de gedachte van de rechtsbescherming tegen de overheid, maar uitdrukkelijk en nadrukkelijk het doctrinaire uitgangspunt van de ontwerpen, dat het principe van de rechtsstaat zou vorderen

dat de burger zich bij beweerde aantasting zijner rechtmatige belangen door de overheid steeds zou moeten kunnen beroepen op een instantie buiten de overheid, en van haar derhalve onafhankelijk; deze gedachte had Loeff geleid tot het voorstel voor de administratieve rechtspraak bijzondere kamers in te stellen bij de arrondissementsrechtbanken, zodat hij beoogde de administratieve rechtspraak te incorporeren in de gewone rechterlijke macht. Hiertegenover nu betoogde Struycken met kracht, dat de gedachte dat de burger bescherming tegen de overheid *alleen* maar zou kunnen vinden bij een instantie die van de overheid onafhankelijk is, sedert de opkomst van de moderne democratie verwerpelijk is; de administratie is immers opgekomen uit het volk, en bedoelt niet anders dan dienstbaar te zijn aan het volk; dit sluit niet uit dat een bepaald overheidsorgaan in de uitvoering van deze opdracht wel eens kan falen en dus een bepaalde burger onrecht doen, maar het is heel goed *mogelijk* herstel van dat onrecht te doen bewerkstelligen door een hoger orgaan van de administratie zelf; anderzijds is Struycken op zijn beurt niet eveneens doctrinair, in deze zin dat hij alleen maar voor administratief beroep, binnen de administratie dus, plaats zou zien; integendeel, hij ziet bepaalde sectoren van het overheidshandelen waar voor een beroep op een onafhankelijke instantie terdege plaats is (bv. waar de overheid in de bekende gedaante van „fiscus” tegenover de burger staat), maar, aldus nog steeds Struycken, de burger is er bij gebaat dat in vele gevallen een weg van administratief beroep wordt opengesteld, waarop verdergaande controle op het aangevochten overheidshandelen mogelijk is dan op die van zuivere administratieve rechtspraak; Struycken vraagt dus alle aandacht *terwille van de rechtsbescherming van de burger tegen de overheid* voor een verbetering van de administratie zelf, waarbij te overwegen is voor de administratie meer judiciële vormen in te voeren, en voorts voor de mogelijkheid van administratief beroep.

Na deze kritische kanttekening bij een onderdeel van het rapport van de commissie uit het College van Advies keer ik terug naar het ontwerp B.A.B. van de commissie-De Monchy, waarvan ik eerder opmerkte dat het schijnt te gaan in het spoor van het administratieve beroep. Evenwel moet nog op een belangrijk element uit dat ontwerp worden gewezen, nl. op de beroepsgronden. De commissie-De Monchy stelde voor te bepalen dat een beschikking van hogere of lagere overheid in beroep op de Kroon zou kunnen worden aangevochten op grond dat zij was in strijd met enig algemeen verbindend voorschrift of wel dat zij was genomen in strijd met enig algemeen beginsel van behoorlijk bestuur. De eerste beroepsgrond, strijd met enig algemeen verbindend voorschrift, was niets bijzonders maar wel iets nieuws was de tweede beroepsgrond: de strijd met beginselen van behoorlijk bestuur. Dit begrip „algemene beginselen van behoorlijk bestuur” is sinds het rapport van de commissie-De Monchy in 1950 verscheen geleidelijk aan een belangrijke plaats gaan innemen in de wetgeving, in de jurisprudentie en in de administratief-rechtelijke literatuur. De betekenis van de opneming van deze beide beroepsgronden in het ontwerp was deze, dat de mogelijkheid om in beroep bij de Kroon succes te hebben bij het aanvechten van een overheidsbeschikking daardoor wordt beperkt; men kan maar niet alles tegen

de beschikking aanvoeren wat men zo al denkt daar tegen in te kunnen brengen, neen men moet bepaald strijd met de wet (enig algemeen verbindend voorschrift) of strijd met enig algemeen beginsel van behoorlijk bestuur kunnen aantonen wil men hoop mogen koesteren de aangevallen beschikking vernietigd te krijgen. Wanneer wij van hieruit even weer letten op de bekende gememoreerde tegenstelling: toetsing op rechtmatigheid en toetsing op doelmatigheid, dan is duidelijk dat een volledige toetsing van de doelmatigheid der beschikkingen op grond van de wet B.A.B. niet mogelijk zou zijn. Naar mijn overtuiging is het veeleer zo, dat een wet B.A.B. met deze beroepsgronden slechts toetsing op rechtmatigheid mogelijk zou maken, al zal het zo zijn dat tot onrechtmatigheid niet slechts geconcludeerd kan worden wegens strijd met een duidelijke geschreven bepaling van wet of verordening, maar ook wegens strijd van de beschikking met ongeschreven rechtsregelen, nader getypeerd als algemene beginselen van behoorlijk bestuur. Deze toetsing aan algemene beginselen van behoorlijk bestuur zal in het bijzonder van belang zijn waar de overheid haar bevoegdheden ontleent aan vage normen, bij de toepassing waarvan niet gemakkelijk gezegd zal kunnen worden dat zij in strijd met de wet handelt; deze normen bedoelen juist de overheid een vrij beleid te laten, maar deze vrijheid zal nooit zover mogen gaan dat als het ware met geobjectiveerde, algemene beleidsnormen in strijd zal worden gehandeld. Dat bij de algemene beginselen van behoorlijk bestuur sprake moet zijn van *rechts*beginselen betoogde ik uitvoeriger in mijn inaugurele oratie *Voortgaande terugtred* van 1959. Ik betoogde daar eveneens, dat bij aanvaarding van deze beperkende beroepsgronden eigenlijk één van de voordelen die administratief beroep gezegd wordt te hebben boven administratieve rechtspraak verdwijnt, nl. dat bij de eerste vorm van rechtsbescherming ook toetsing op doelmatigheid mogelijk is. Men heeft in het ontwerp B.A.B. dus wel het orgaan gekozen dat geëigend is om in administratief beroep in hoogste instantie te beslissen, nl. de Kroon, maar men heeft dit orgaan niet de onbeperkte toetsingsmogelijkheid geboden die het elders heeft, maar men heeft zijn bevoegdheid beperkt tot toetsing op rechtmatigheid, zij het rechtmatigheid in ruimere zin.

Er zit aldus in het ontwerp B.A.B. van de commissie-De Monchy iets tweeslachtigs, en dat zit evenzeer in het bij de Tweede Kamer thans aanhangige ontwerp B.A.B.; dit laatste ontwerp wijkt van het eerste in enkele belangrijke opzichten af, maar wat de beroepsgronden betreft is er geen principiële afwijking; wel is het aantal beroepsgronden in het regeringsontwerp uitgebreid tot vier, te weten behalve de beide gronden die de commissie-De Monchy had voorgesteld nog twee andere gronden, namelijk ten eerste dat de overheid van haar bevoegdheid gebruik heeft gemaakt tot een ander doel dan waarvoor die bevoegdheid is gegeven (het zg. *détournement de pouvoir*) en ten tweede dat een beschikking is genomen die de overheid in redelijkheid, bij afweging van de wederzijdse belangen, niet had kunnen nemen. Deze toevoeging van twee beroepsgronden betekent zoals ik zei geen principiële verandering, maar veeleer slechts een nadere specificatie van de beide door de commissie-De Monchy voorgedragen beroepsgronden, en met name van de grond „strijd met algemene beginselen van behoorlijk bestuur”. Dezelfde vier

gronden waarop volgens het regeringsontwerp B.A.B. bij de Kroon in beroep zou kunnen worden gegaan, komen ook voor in de Wet administratieve rechtspraak bedrijfsorganisatie van 1954, en beperken daar de mogelijkheid van beroep op het College van Beroep voor het bedrijfsleven. Voorts beheersen dezelfde beginselen het beroep volgens de Wet Economische Mededinging en volgens de Landbouwwet.

Men ziet derhalve dat in de allerlaatste tijd in verschillende wetten een beroep is opengesteld op het College van Beroep voor het bedrijfsleven, dat is een van de administratie onafhankelijke instantie, een echte administratieve rechter, op dezelfde gronden waarop volgens het ontwerp B.A.B. beroep zal kunnen worden ingesteld bij de Kroon. Ik ben niet de enige geweest die betoogd heeft dat bij deze, beperkende, beroepsgronden in een ontwerp B.A.B. evenzeer beroep zou kunnen worden voorgesteld op een onafhankelijke administratieve rechter, bv. op de afdeling Contentieux van de Raad van State, zoals is gesuggereerd in het rapport van het College van Advies. Professor Samkalden (één der indieners dus van het ontwerp) heeft nog zeer onlangs, nl. op 30 september 1960 in de vergadering van de Vereniging voor Administratief Recht, waar hij een preadvies verdedigde, tegenover professor Van Wijnbergen het tegendeel volgehouden, met als belangrijkste argument dat het ontwerp B.A.B. strekt tot invoering van een algemene regeling, terwijl de andere wetten administratieve rechtspraak invoerden voor telkens een beperkt gebied. Het argument mist voor mij iedere overtuigingskracht. In de breedte moge het ontwerp een zeer algemene werking verkrijgen (die in het regeringsontwerp overigens nog lang niet is voorzien), in de diepte is de werking beperkt: toetsing op de gronden van het ontwerp moet zeer algemeen door de administratie aanvaard kunnen worden, en met toetsing op deze gronden treedt de controlerende instantie in geen enkel opzicht in het beleid van de overheid, zodat er dus ook geen enkele noodzaak is om deze toetsing slechts toe te vertrouwen aan een orgaan van de administratie zelf, dat politiek verantwoordelijk is.

Ik wil hiermede echter niet zeggen dat een groot bezwaar tegen het ontwerp B.A.B. is dat daarin de Kroon tot beslissen wordt geroepen, met advies van de afdeling Contentieux van de Raad van State; bekend is dat ook waar verschillende wetten een volledig (niet aan bepaalde gronden gebonden) beroep op de Kroon openstellen deze vrijwel steeds beslist conform het advies van de afdeling Contentieux; naar mijn mening is er onder vigeur van een eventueel tot stand komende wet B.A.B. een nog geringer percentage z.g. contraire beslissingen te verwachten, niet alleen omdat volgens het ontwerp zulk een beslissing in afwijking van het advies van de Raad van State slechts zal kunnen worden genomen nadat de minister die zulks aangaat overleg zal hebben gepleegd met de minister van Justitie (eventueel de minister-president), maar ook omdat er bij dit beperkte beroep juist vanwege die beperkende beroepsgronden minder kans op verschil van inzicht tussen de minister en de afdeling Contentieux zal zijn. Ik meen derhalve dat met het beroep op de Kroon gerust genoeg kan worden genomen, zeker wanneer een poging om de afdeling Contentieux van adviserende tot beslissende instantie te maken het ontwerp in gevaar zou brengen.

Er is evenwel een ander bezwaar tegen het ingediende ontwerp, nl.

dat het zo weinig algemeen is. De belangrijkste betekenis van een ontwerp in de geest van het thans ingediende zou naar mijn mening inderdaad kunnen schuilen in zijn algemeenheid; ik citeerde boven dit artikel een opmerking in dezelfde zin van de commissie uit het College van Advies. De mogelijkheden voor een wet van zulk een algemene strekking schenen zo langzamerhand aanwezig, na de reeds zo lang slepende discussies over het probleem van de administratieve rechtspraak. Er was, gelijk ik hiervoor aanduidde, geleidelijk wat meer lijn in de ontwikkeling der gedachten hieromtrent gekomen, en het is meen ik zo dat tegen de grondgedachten van het ingediende ontwerp (gelijk die van het ontwerp der commissie-De Monchy) vrijwel geen principieel verzet is aangetekend. Politiek gezien schijnen de kansen voor een afronding van de wetgeving inzake de rechtsbescherming tegen de overheid derhalve gunstiger dan ooit. Een „technisch” bezwaar is steeds geweest dat men bij invoering van een algemene regeling van administratieve rechtspraak, bij de grote en groeiende uitgebreidheid van de administratieve wetgeving, nauwelijks kon overzien wat daarvan de consequenties zouden kunnen zijn; ook dit bezwaar is in het ontwerp in belangrijke mate, ja naar mijn mening zeer wezenlijk, weggenomen door de opneming van de beperkende beroepsgronden; toetsing op deze gronden moet, gelijk ik zeide, zeer algemeen aanvaard kunnen worden. Mocht er behoefte bestaan aan het uitzonderen van enkele beschikkingen of enkele gebieden van overheidsactiviteit van de regeling, dan zal zulke uitzondering met zoveel woorden in de wet kunnen worden voorzien, gelijk ook in het ontwerp is geschied. Kort gezegd: een ontwerp conform de grondgedachten van de commissie-De Monchy biedt het minimum aan rechtsbescherming dat *allerwege* mogelijk is; zulk een wet zou derhalve een zeer uitgestrekt geldingsgebied kunnen hebben, zij zou een algemene aanvullende strekking kunnen hebben, maar men zou niet de gedachten moeten hebben dat met een wet B.A.B. de zaak van de rechtsbescherming nu definitief en geheel geregeld was, neen men zou (gelijk ook prof. Samkalden in de zojuist bedoelde vergadering met klem heeft betoogd) waakzaam moeten blijven ten aanzien van de vraag of op speciale gebieden, van bestaande of van nieuwe wetgeving, niet een verdergaande rechtsbescherming zou kunnen worden geboden, met name dus een administratief beroep zonder beperkende beroepsgronden.

Het teleurstellende is nu dat de regering haar ontwerp niet de mogelijke algemene strekking heeft gegeven, maar dat zij dit in vergelijking met de voorstellen van de commissie-De Monchy op enkele belangrijke punten zeer ingrijpend heeft gewijzigd. In de eerste plaats heeft de regering het ontwerp beperkt tot de beschikkingen van de centrale overheid; alle beschikkingen van de lagere overheden (met name provinciën, gemeenten en waterschappen) vallen er dus buiten. Een van de argumenten van de regering voor deze beperking was, dat de afdeling Contentieux van de Raad van State te zeer zou worden belast wanneer ook van de beschikkingen der lagere overheden beroep zou worden opengesteld; de regering meende dat de rechtsbescherming ter zake van deze lagere beschikkingen op lager niveau zou moeten worden gevonden, waarvoor zij enkele suggesties maar geen enkel voorstel deed. Inderdaad zou het wel nuttig kunnen zijn b.v. per provincie een voor-instantie te scheppen

waarop de burger zich zou kunnen beroepen terzake van beschikkingen van provinciale, gemeente- en waterschapsbesturen, terwijl dan van de beslissingen van deze provinciale instanties hoger beroep zou kunnen worden ingesteld op de Kroon volgens de wet B.A.B., maar gezien het grote belang dat nu eindelijk de eerste nodige algemene regeling tot stand komt had men mogen verwachten dat de regering, haar ontwerp aldus beperkende, toch ten minste concrete toezeggingen had toegevoegd omtrent de wijze waarop zij deze beperking dacht te compenseren.

Een tweede buitengewoon belangrijke beperking van het regeringsontwerp in vergelijking met het ontwerp van de commissie-De Monchy is hierin gelegen, dat ook ten aanzien van de beschikkingen van de centrale overheid de voorgestelde wet niet van algemene aard zal zijn; beroep volgens de wet B.A.B. zal slechts kunnen worden ingesteld tegen beschikkingen van de centrale overheid, genomen op grond van wetten van jongere datum dan de wet B.A.B. (tenzij in die latere wetten uitzonderingen zijn gemaakt) en bovendien terzake van de beschikkingen genomen op grond van bestaande wetten, welke met name zijn vermeld op een lijst welke bij de wet is gevoegd. Deze lijst is, in vergelijking met het geheel van onze wetgeving, van zeer beperkte omvang. Men ziet dat er aldus van een aanvullende regeling van algemene aard zeer stellig geen sprake zal zijn.

Ook voor deze laatste beperking wordt het argument van de overbelasting van de Raad van State, afdeling Contentieux aangevoerd; dit argument kan in het raam van het belangrijke probleem van de rechtsbescherming tegen de overheid nauwelijks indruk maken. Wanneer inderdaad behoefte aan zulke rechtsbescherming bestaat, dan zal het daarvoor nodige apparaat, indien niet aanwezig, moeten worden geschapen. Ook de gewone rechterlijke macht, en de bestaande colleges met administratieve rechtspraak belast, worden, gelijk trouwens het gehele overheidsapparaat, bemand naar gelang van de behoefte. Slechts een praktisch argument zou in dit verband aanvaardbaar kunnen zijn: wanneer een wet B.A.B. met algemene strekking op één moment voor haar gehele werkingsgebied zou worden ingevoerd, dan zal bij het begin een grotere stroom van beroepen denkbaar zijn dan door de afdeling Contentieux verwerkt zou kunnen worden; verdedigd zou derhalve kunnen worden een geleidelijke, stuksgewijze invoering van zulk een algemene wet: denkbaar is dat men voor zulk een geleidelijke invoering gebruik zou maken van een enumeratie-methode, in deze geest, dat men de bestaande wetgeving in rubrieken op een bij de wet te voegen lijst rubriceert met aanduiding van een volgorde van urgentie, en met bepaling dat de wet b.v. in het eerste jaar van haar gelding, behalve ten aanzien van beschikkingen volgens niet-genoemde wetten toepassing zal vinden ten aanzien van de beschikkingen volgens wetten van rubriek A, en dat deze werking telkens na b.v. een jaar zal worden uitgebreid tot telkens een volgende rubriek. Aldus zou de algemene werking wel niet meteen gerealiseerd zijn, maar wel zo veel mogelijk verzekerd.

Wanneer de Tweede Kamer zich niet krachtig verzet tegen de wijze waarop de regering het ontwerp van de commissie-De Monchy heeft gekortwiek, dan zal het resultaat zijn dat aan de lappendeken van de administratieve rechtspraak in Nederland een nieuw lapje van beperkte

omvang wordt toegevoegd, in een tijdsgewricht waarin eindelijk zoveel eenheid van gevoelen is ontstaan dat een aanvullende regeling van algemene strekking voor het grijpen schijnt te liggen.

MISDAAD EN STRAF

DOOR

PROF. MR. I. A. DIEPENHORST

Het strafrecht is een eigenaardig onderdeel van de juridische wetenschap. Duidelijker dan elders in het recht blijkt hier, dat er naast goede ook verkeerde handelingen zijn, die een juridische weerslag hebben. Het strafrecht heeft veel meer met het onrecht te maken dan bij andere takken van het recht het geval is. In het strafrecht wordt de hechtheid of de broosheid van de geldende orde openbaar. Het is direct bij het leven, bij de feiten en omstandigheden betrokken. Het ondergaat daarvan de inwerking. Vragen van strafrecht lenen zich voor diepgaande wetenschappelijke bezinning. Men heeft dan ook reeds in het Griekenland en Rome der oudheid nagedacht over beide leden van het onderwerp, over wat de misdaad tot misdaad maakt, over wezen en strekking der straf. Tegelijk echter staat het strafrecht bloot aan de schokken van de historie zelf. Maatschappelijke toestanden drukken het een stempel op. Nationale bevrijdingshelden, religiestichters, politieke avonturiers, merkwaardige buitenstaanders die uit hoofde van hun beroep of positie het strafrecht rustig konden laten voor wat het was, hebben het niettemin gekneeld.

De levendigheid van het strafrecht is op deze wijze naast zijn wetenschappelijke karakter volledig verklaard. Het heeft niet alleen veel te danken aan de gestage studie van geleerden, het is tevens gegroeid door het optreden van hen, die stonden in het gewoel van de dag. Velen vinden het daarom begrijpelijk, dat de geschiedenis van het strafrecht zelf veelzijdig en bewogen is. Revoluties, godsdienstige hervormingen, sociaal-economische veranderingen deden zich gelden. Natuurlijk verschilden het strafrecht van een religieuze en van een neutrale staat, verschilden ook het strafrecht van een primitief agrarisch en van een hoog ontwikkeld industrieel land. Meer verrast, dat er zo grote verscheidenheid van mening bleef, in weerwil van langdurige nauwgezette denkbaarheid terzake van de strafrechtelijke grondbegrippen, dus ook terzake van wat misdaad en straf nu eigenlijk zijn of behoren te wezen naar een juiste opvatting.

Het lijkt immers gemakkelijk de misdaad te bepalen. Ieder voelt dat bepaalde handelingen niet kunnen worden geduld: dat het leven op aarde, of beperkter, in een nationale samenleving, dragelijk moet worden gehouden. Wanneer mensen elkander naar willekeur zouden vermoorden of beroven of opsluiten, ware dit het begin van het einde. Men kon dan nog wel enkele moeilijkheden zien rijzen bij de nauwkeurige omschrijving van wat verboden is. De politieagent, die iemand neerschiet bij de uit-

oefening van zijn bediening, begaat geen moord. De chirurg mishandelt niet, al oordeelt een enkele patiënt anders; de waardering voor tandartsen door hun slachtoffers gekoesterd, worde piëteitshalve voorbijgegaan. De staat die in beslag neemt, verbeurd verklaart, onteigent, pleegt geen roof, ook al schildert inzonderheid de bond van vrijgezellen hem af als een aartsschurk. Het in hechtenis stellen is geen willekeurige vrijheidsbeneming, behoeft dit tenminste niet te zijn, al gaat het verhaal dat indertijd een door de Kalverstraat wandelend officier van Justitie tegen een medejurist opmerkte: „om zo te zien bevinden er zich nog heel wat mensen op vrije voeten”. Men voelt ook wel aan, dat bij sommige daden het hoogst onzeker is, of zij met moord, mishandeling en diefstal op één lijn kunnen worden geplaatst: godslastering, overspel, homoseksualiteit van volwassenen, ontucht met dieren, dronkenschap, vormen twijfelgevallen. Maar het treft velen toch als eigenaardig, dat het begrip misdaad een bron is van eindeloos verschil.

Bij de straf ligt het niet anders, al is hier de verwondering over de verscheidenheid van opvatting geringer. Een kwestie als de wenselijkheid dan wel de ongeoorloofdheid van de doodstraf, spreekt ieder toe. Evenzo trekt de levenslange gevangenschap terstond de aandacht. Zelfs zijn er nog mensen bereid voor de lijfstraf warm te lopen, en zij mogen dan de verminking afkeuren, het toedienen van een dracht slagen — misschien met behulp van een vernuftig geconstrueerd toestel dat de kracht der tuchtigingen regelt — lijkt hun nuttig. Overigens behoort dit alles tot de geschillen van klein formaat. Zodra het recht tot straffen in twijfel wordt getrokken — waarom de samenleving niet in de eerste plaats, misschien wel bij uitsluiting aansprakelijk verklaard voor de verkeerde handeling? — plaatsen de opinies zich onverzoenlijk tegenover elkaar. De bevreemding keert terug, dat enerzijds de mens nooit gedraald heeft met sancties tegenover gelaakte daden, dat hij anderzijds in twijfel verkeert over de keuze der middelen: hoe te denken over ontorende straffen, over een ingrijpen in het lichaam teneinde de voortplanting onmogelijk te maken, zo goed als over de bevoegdheid om die middelen te hanteren? Gezwegen wordt dan nog van wat de sanctie beoogt: handhaving van het recht, herstel van de orde, en dit uitsluitend of in verbinding met andere doeleinden, welke op hun beurt weer geheel zelfstandig kunnen worden.

Toch mag het warrelig beeld der opinies welke rondom misdaad en straf heersen, niet verbazen. Misdaad moet niet gemakshalve, bij een benning op haar wezen, worden genomen als laakbare of zeer laakbare, tegen de wet ingaande handeling, want daarmee is niets beslist. Men dient uit te maken, wat goed en wat kwaad is. Misdaad roept de vraag op van de norm en van de norm-overtredingen, welke door het recht dienen te worden achterhaald. Deze norm-overtredingen kan men nog wel zakelijk behandelen. Zij worden beperkt in dier voege, dat het religieus verwerpelijke, dat het zuiver ethisch afkeurenswaardige er buiten vallen, terwijl men zich in de kwestie wat het kwade kwaad doet zijn, niet verliest. Misdaad veronderstelt echter tegelijk de misdadiger, de norm-overtreder, de mens aan wie onder geen beding voorbij mag worden gegaan. Ook zij die met betrekking tot de misdaad van norm-overtreding niet willen horen en slechts aan ziekte denken, komen uit bij de mens. Deze mens is veelszins

een mysterie. Hoe men hem beschouwt, hoe men hem aansprakelijk en schuldig acht, hangt af van principiële inzichten.

Met betrekking tot de straf zij er op gewezen, dat hier eveneens een figuur opduikt, die, hoewel ons vertrouwd, veel raadselachtigs in zich bergt. Het is de staat die straft of, wanneer men de misdaad als ziekte ziet, die behandelt. Het kan in de toekomst uiteraard ook een internationaal orgaan, een boven-statelijk lichaam worden. Dus klemt de problematiek: wat drijft de staat er toe om te straffen of te behandelen? Welke autorisatie heeft hij daartoe en wat doet hij, wanneer hij straft? De vraag naar de strafmiddelen, nauw verbonden aan die naar de wijze der tenuitvoerlegging, is evenzeer belangrijk. Ver daarboven uit in betekenis rijzen de eerder genoemde punten; krachtens welk recht straft de staat en wat legt hij, straffend, in zijn sancties? Men kan stellen, dat de staat zijn orde tegenover hen, die deze aantasten, verdedigen moet. Gekozen wordt dan voor het zelfbehoud van de staat als bepalende drijfveer. In het midden blijft of de staat zichzelf fundeert; de nadere aanduiding van orde en recht wordt niet geboden: over het wezen van de straf gaat geen licht op. Ook met deze terughouding vallen er gewichtige beslissingen. Hoe zou dit anders kunnen? Want ofschoon de mens de staat in betekenis overtreft, de laatste noopt, zo goed als de mens, tot een principiële positie-keuze.

Werkelijk maakt het alles uit, of men de mens als veredeld dierlijk, als eigengeaard redelijk-zedelijk, als naar Gods beeld en gelijkenis geschapen, voor de eeuwigheid bestemd wezen ziet. Evenzo is van doorslaggevende betekenis, of men in de staat hetzij een puur menselijke, om zichzelf wil orde en recht handhavende instelling erkent, hetzij het gezag dat hij oefent tot hogere oorsprong herleidt. Het is duidelijk, welke gevolgen dit heeft voor de misdaad als handeling van de mens, en voor de straf als sanctie van de staat. Die gevolgen worden niet geringer als men bedenkt, hoe er tussen misdaad en straf een wisselwerking aanwezig is. De opvatting welke omtrent de mens gehuldigd wordt, oefent grote invloed op de beschouwing terzake van de straf aanvaard. De idee welke men koestert van de staat, laat hem tevens de misdaad op een zeer bijzondere wijze tegemoet treden.

Nu mag men bij alle vasthouden aan het voorhanden zijn van met geen mogelijkheid te overbruggen tegenstellingen niet veronachtzamen, dat heel wat in het strafrecht hen bij elkaar brengt, die eigenlijk de weg tot elkander niet zouden kunnen vinden. Ingegrepen wordt tegen de bedrijver van een uit enigerlei oogpunt laakbare of ontoelaatbare handeling. De bedrijver wordt daarvoor verantwoordelijk gesteld. Men rekent hem toe. Men verwijt hem. Men tornt niet aan het feit dat de misprezen daad van hem uitging. Dit verbindt, zij het dat zich verder de wegen weer van elkaar afbuigen. De een beschouwt de misdaad als vrij gewild, de ander als oorzakelijk bepaald in dier voege, dat de dader wel als tussenschakel niet is weg te denken, maar erfelijk meegekregen aanleg of zich opdringende omgeving of dat beide in vereniging de mogelijkheid om persoonlijk de doorslag te geven, uitsluiten. Nu eens klinkt de betuiging, dat in de praktijk ieder indeterminist, dan weer dat ieder determinist is. Ondertussen wil niemand de bedrijver van moord, mishandeling, diefstal, vrijheidsberoving, vrijuit laten gaan. Niemand wil ook voor deze misdaden

hen straffen, die ze niet begingen. Niemand wil tenslotte daar waar de dader weinig of niets verweten kan worden — hij verkeerde in geheel verschoonbare dwaling of was onmachtig de draagwijdte van zijn handelen te overzien, of handelde, wijl geestelijk defect, ontoerekenbaar — deze treffen met een straf.

Wat de straf aangaat, los van haar grondslag is er nog wel overeenstemming. Afgrijselijke, onmenselijke straffen zullen niet zo spoedig verdedigd worden, hoewel de grens tussen menselijkheid en bestialiteit gemakkelijk overschreden wordt. Aan evenredigheid tussen daad en sanctie hecht men doorgaans grote betekenis. Zij die op het standpunt van de vergelding staan, willen niet altijd straffen, en begrijpen dat er daden zijn, hoe verwerpelijk ook, welke de staat op hun beloop laat. Wie de samenleving wenst te beveiligen zal mede lettend op wat misdreven werd, zijn maatregelen nemen. Repressie kent eveneens haar grenzen en de voorstanders der verbeteringsgedachte zullen tussen jeugdige personen die wat zwak van wil zijn, en harde recidivisten, onderscheid aannemen. Zij die misdadigers enkel tot voorwerp van behandeling willen maken, onder verwerping van de naam misdadigers, moeten bij deze behandeling wel seksuele delinquenten en kleine gewoonte-dieven anders aanpakken.

Het is verkeerd, uitsluitend òf op wat scheidt òf op wat verbindt de nadruk te leggen. Nu eens zijn gelijke praktische uitkomsten aanwezig bij geheel tegengestelde overtuiging aangaande de fundamentele vragen, dan weer zal men ook in feitelijke gevallen ten principale verschillen. Er werkt een intuïtief besef omtrent wat strafrechtelijk juist is, in mensen die elkander levensbeschouwelijk ver staan, zodat in een land van bonte geestelijke samenstelling de eenheid van rechtsbestel niet al te moeilijk wordt. Tezelfder tijd zal het onmogelijk blijken, van uit een christelijk en een humanistisch denken, van uit een individualistisch en een collectivistisch strafrecht, tot een uiteindelijke harmonische oplossing van alle vragen te geraken. Hoezeer er zekere overeenkomstigheid is in de wijze waarop men zich door niet strikt wetenschappelijk bewijsbare denkbeelden leiden laat, de verzoening der tegenstellingen is uitgesloten.

Naar een christelijke, uiteraard ook slechts gedeeltelijk strikt bewijsbare overtuiging, welke, naar ik meen, wel vrij doorzichtig gemaakt kan worden, heeft het alleen zin van misdaad te spreken, als deze aan de misdadiger, aan de mens die de misdaad bedrijft, kan worden toegerekend, als deze mens aansprakelijk te stellen is voor zijn daad, als deze mens op strafrechtelijk schuldige wijze zich vermag te misgaan.

Daarbij houde men zich, om te beginnen, de geestelijk en lichamelijk normale mens voor ogen. Kinderen, dronkaards, krankzinnigen, dus geestelijk radicaal gestoorden, en minder ernstig geestelijk gestoorden moeten onze blik niet vertroebelen. De in dit raam nog al eens gehanteerde op het oog niet zo dwaze stelling, dat niemand normaal is, worde afgeschreven op haar werkelijke waarde voor de praktijk en deze is gelijk nul. Geboorte-, huwelijks- en sterftecijfers in Nederland of elders zijn niet de cijfers van abnormale geboren, abnormale huwenden, abnormale gestorvenen. De geestelijk en lichamelijk normale mens handelt, en wel zo, dat hij voor de handeling aansprakelijk geacht wordt. Waarschijnlijk klinkt het bezwaar op: „Du sprichst ein groszes Wort gelassen aus”, want hoe argeloos is het, van aansprakelijkheid te reppen

en er niets aan toe te voegen. Immers, van zeer dichtbij duikt op de ijsberg van het wilsprobleem, de vrijheid van de wil, welke al zo menig strafrechtelijk scheepje lek stootte. Men drijve evenwel ook op dit punt de verschillen niet te sterk. De determinist die een ingewilligd aanzoek doet, de indeterminist die de bons krijgt bij een dergelijke onderneming, zij vragen niet naar het waarom van het ja, de reden van het neen aldus, dat bij het ja wordt overwogen: dit is een gedetermineerd ja, en bij het neen: dit is een indeterministisch neen. Pas wanneer de ja en neen zeggende, de zus of zo handelende mens op de ontleedtafel van het wetenschappelijk denken wordt gebracht, wanneer men psychologisch, psychiatrisch, moreel en religieus gaat vragen, hoe de wil functioneert en wat haar beweegt, treden de verschillen op.

Opdat duidelijk blijke, hoe ik de mens, de handelende mens zie, en om het verwijt van verdoezeling van het wilsprobleem te ontlopen, vraag ik naar de menselijke vrijheid en bepaaldheid of gebondenheid, wat weer een iets andere nuancering kan aangeven, aan de hand van voorbeelden, die elkander bij eerste indruk in wat bonte rij opvolgen, terwijl de rangorde toch opzettelijk gekozen werd. Is de mens vrij of gebonden? Ik antwoord: beide is juist. De mens is vrij: hij kan in het geval van een verkiezing stemmen of niet stemmen, hij kan aan een maaltijd eten of niet eten. Hij is bepaald of gebonden: hij kan niet gemakkelijk bij het uitbrengen van zijn stem tegen zijn eigen motivering ingaan, hij zal zich door voortdurend niet te eten ongetwijfeld van het leven beroven. Hij is vrij: geen dwanggedachte behoeft hem in haar klem te houden als hij besluit om te gaan wandelen in plaats van te fietsen. Hij is opnieuw in zover bepaald, hij is gehouden tot het fietsen als het die handeling tot stand brengende wilsproces uit een aantal dat wilsproces formerende elementen werd opgebouwd. De mens is vrij: hij kan lachen en hij kan huilen. Hij is bepaald of gebonden: hij kan niet echt vrolijk lachen wanneer hij verdriet heeft, niet echt bedroefd huilen wanneer hij vreugdevol gestemd is. Vermag de mens het goede te willen? Tot op zekere — als calvinist zeg ik: tot op zeer beperkte — hoogte, ja. Is de mens in staat het kwaad te willen? Ongetwijfeld. Is de mens voor wat hij wil, voor de daden die hij bedrijft, verantwoordelijk? Het antwoord moet bevestigend luiden. De mens kan iets doen en nalaten. Hij kan dit of dat. Hij kan goed of verkeerd handelen. En daar hij een mens en geen dier is, stelt men hem verantwoordelijk, rekent men hem zijn daden toe.

De mens kan schuldig zijn. De misdaad maakt hem in de regel schuldig. Maar hoe die schuld vast te stellen? Schuld ziet op het innerlijk. Schuld is een van de mens die de schuld heeft, niet los te maken grootheid. Reeds bij de normale mens is de schuld moeilijk te schatten. Er zal verschil te maken zijn in de graad van de schuld wanneer een kalm en wanneer een opvliegend man en vader zijn echtgenote, de moeder zijner kinderen, vermoordt. Welk een rol speelt niet het karakter, de begaafdheid, de voor een deel geërfde fysieke en geestelijke structuur! Mogelijk zal nimmer het volle licht over de wisselwerking tussen lichaam en ziel bij de mens, opgaan. Daar is verder de opvoeding, de onmiddellijke omgeving, niet in de laatste plaats naast gezin en school de buurt, de kennissenkring, het karwei, de fabriek, de organisatie. Aanleg en milieu nemen de aansprakelijkheid niet weg, heffen de schuld bij misdraging niet op, doch

bepalen deze mede. Wij zijn vertrouwd geraakt met de gedachte, in de persoonlijke schuld die der gemeenschap te betrekken.

Zover over de normale mens. Er zijn ook normale mensjes, kinderen, die schuld kunnen hebben, welke, naarmate hun verstand rijpt, toeneemt. Moeilijkheid leveren de dronkaards op, die vaak voor hun dronkenschap en soms voor wat zij dronken doen, aansprakelijk mogen worden gesteld, hetzij geheel, hetzij gedeeltelijk. Bij de krankzinnigen zal in de regel wel niet van schuld of tenminste van volle schuld te spreken zijn. De verminderd toerekeningsvatbaren zal men nu eens geheel, dan weer — en veelvuldiger — gedeeltelijk voor schuldig houden. Het is verklaarbaar, dat hier dikwijls grote onzekerheid heerst. Hoe zou het anders, waar de normale mens al in vele gevallen voor de neteligste vragen plaatst! Het is duidelijk, dat de schuldvraag hachelijker dan hachelijk wordt bij morele debielen en imbecielen, bij hen die melancholisch crimineel zijn, wier wangedrag met epilepsie verband houdt, die stelen terwijl ze tegelijk pathologische leugenaars zijn.

De reden dat de staat straft, ligt naar mijn mening in zijn goddelijke opdracht, voor zijn deel het leven op aarde mogelijk te maken. Hij handhaaft de orde — een uitwendige orde — zo goed als dit mogelijk is voor een lichaam dat daartoe in hoofdzaak beschikt over uitwendige middelen. Het zijn machtsmiddelen, welke in het zwaard, in de bevoegdheid om het leven van de onderdanen te nemen, èn hun symbool èn hun meest harde realiteit vinden. Er was sprake van een goddelijke opdracht. Zij sluit willekeur niet in feite, wel gemeten aan de norm, te enen male uit. De staat wreekt het daarvoor in aanmerking komend kwaad, of zoals de Bijbel het letterlijk van de overheid zegt: „zij is een toornend wreekster van hem die kwaad bedrijft”¹⁾. Daaruit volgt dat de overheid vergeldt, dat zij straft naar de mate van de schuld.

Dit betekent niet, dat wie zich voor het woord der Openbaring buigt nu een starre vergeldingsleer huldigt, die, zodra de schuld is vastgesteld, enkel weet van toornend wreken. Naar mijn overtuiging behoort naar evangelische leer, de overheid te straffen, dit in evenredigheid aan de schuld, zodat zij die kwaad in de zin hebben of kwaad bedreven, moeten vrees²⁾. De straffende overheid handhaaft de orde door dit rechtsbestel ten goede van de onderdanen en haar arbeid ontvangt een hoger wijding. Maar de voor de straf gevraagde evenredigheid aan de schuld geeft alle ruimte om de normale en de abnormale mens zo te straffen, dat met hun eigengeaardheid wordt gerekend. Straf is een leed, behoort, al gelet op het menselijk schuld bewustzijn — dat men zich niet te overdreven moet voorstellen — een leed te wezen en dient dit zeker te zijn opdat de nodige vrees worde ingeboezemd. Tegelijk wordt die straf — een uitwendig middel, dat niet tot het innerlijk doordringt — geplaatst tegen de achtergrond van een overheid, welke er is ten goede van de onderdanen. Dit verleent vrijheid om de vergeldende straf mede in dienst der verbetering te plaatsen. Van starheid der vergeldingsopvatting is geen sprake meer op deze wijze. Er is vastheid zowel als lenigheid. Bij het wrekend, het vergeldend rechtsbestel — dat een beperkt rechtsbestel is, daar de overheid

1) Romeinen 13 : 4.

2) Romeinen 13 : 3.

niet alle kwaad straft, en dat ook uitzonderingen toelaat, daar de overheid als dienaar van Gods in haar souvereiniteitsuitoefening ten goede niet altijd waar zij bevoegd is te straffen, ook behoeft te straffen — bepaalt de schuld de vergelding. De straf mag tevens de verbetering bevorderen en aan de preventie aandacht wijden; ze behoeft ook de beveiliging niet te verwaarlozen. Wel zij men voorzichtig met het verbreden of verdiepen van de straf. Verkeerd ware het, de verbetering bijzonder kansrijk af te schilderen. Tenslotte zal in dit verband duidelijk zijn, dat de straf noodzakelijkerwijs — men neme de vrijheidsberoving — schaden zal, doch heel gemakkelijk hier aanwezige grenzen schendt; iets waarin terwille van het recht niet moet worden berust.

Los van de straf die, in wezen vergeldend, mede andere doeleinden kan bevorderen — genoemd werden verbetering, preventie, beveiliging — is er soms de noodzaak voor de staat, zich op gepaste wijze voor alles te beschermen of te beveiligen tegenover hen, die met de vergeldende straf niet te treffen zijn; het gaat om een niet nauw aan de vergelding gebonden beveiliging. Het leed dient hier zo gering mogelijk te wezen, de schade behoort tot het uiterste te worden beperkt. Ook te dezen moet het besef van eigen niet zelf gestelde grenzen en de eerbied voor hen tegen wie de staat zich en zijn onderdanen beveiligt, de weg wijzen, opdat niet willekeur toegepast op hoe weinigen ook, aan de behartiging van het recht zijn adel ontneme en de daarin berustende overheden en onderdanen zelf schuldig stelle aan misbruik van macht, welke slechts in dienst van het goede, als zegen Gods, óók in het bestraffen van het kwade, kan worden ervaren. Het is inmiddels mogelijk, dat men vanuit de vergelding toch de beveiliging raakt en dat men van uit de beveiliging ten leste weer de vergelding nadert. Het leven laat zich nu eenmaal niet in stukken snijden en iemand wordt meer dan hem lief is genoopt, een zekere tweeslachtigheid te aanvaarden.

Ik sluit dit korte betoog af. De mens is een mysterie, de staat een raadsel. Misdaad en straf dragen hun geheim met zich mee. Maar zij aan wie de last is opgelegd het recht te handhaven, moeten, hun afhankelijkheid van hoger leiding beseffend, ten bate van enkeling en gemeenschap de vierschaar spannen in gerechtigheid.

DE ISRAËLITISCHE WETGEVING EN WIJ (II)

DOOR

DR. K. DRONKERT

Het staatsverband

1. De stammenbond

Een volk, waarbinnen het familieleven zulk een grote plaats inneemt als in het juli/augustus-nr. is omschreven, is er heel moeilijk toe te brengen zich aaneen te sluiten in een machtig, allesomvattend staatsverband.

Mocht dit in een bepaalde periode al gelukken door een van boven af, met geweld doorgevoerde organisatie, dan wordt zulk een staatsverband toch vrij wankel omdat het niet in de volksziel geworteld is. Het blijft onnatuurlijk. Er ontstaat geen nationale eenheid door.

Ook in dit opzicht neemt Israël in het leven der volken geen bijzondere plaats in. Behalve in Egypte is er nergens in de Israël omringende wereld een natuurlijke drang naar een sterk staatsverband waar te nemen. Maar ook in Egypte ligt de begeerte naar zulk een verband op een ander vlak dan de zucht naar een sterke „staat”. Egypte heeft wel een bepaalde organisatie gekend, waardoor een hechte eenheid van het volk gewaarborgd was, maar deze organisatie was meer gegrond in een religieuze dan in een politieke overtuiging. De Egyptische taal kent zelfs geen woord voor ons begrip „staat”. Alles in het volksleven wordt beheerst door de persoon van de koning. Deze is geen absolutistisch vorst in de „moderne” zin van het woord, hij is ook geen theocratisch vorst, maar de goddelijkheid is aan zijn persoon immanent. Krachtens die goddelijke immanentie behoort hij zowel tot de goddelijke sfeer als tot de sfeer van het leven van alle dag. Zijn regeringsbeleid is daarom niet anders dan het uitvoeren van de goddelijke, dat is de koninklijke wil. Daarom regeert de farao niet door middel van gecodificeerde wetten. Egypte kent geen gecodificeerde wetten. De farao is zelf de bron van alle gerechtigheid en gezag. „De koning gaat met zijn hart te rade hoe hij het kwaad kan verbannen en de onwaarachtigheid kan onderdrukken.” De dienaren van de koning zijn dan ook geen handhavers van de wetten, maar uitvoerders van de wil des konings. Zo heeft het Egyptische volk het gezien en beleefd van binnen uit, uit hun religieuze overtuiging. Het regeringsbestel van de farao is een goddelijk bestel, waaraan zelfs de farao op zijn beurt onderworpen is.

Nu heeft Israël aan dat Egyptische bestel geen actief aandeel gehad. Het vertoefde immers als slaaf in Egypte. Het stond buiten de Egyptische samenleving. Wanneer Israël dan ook Kanaän binnentrekt, komt het met geheel andere verhoudingen in aanraking. Israël valt geen bepaalde volkseenheid, zeker geen „staat” Kanaän aan. Het voert oorlog met afzonderlijke kleine stadsgemeenschappen. Kanaän is bewoond door een samenraapsel van een groot aantal weinig samenhangende staatjes, waarvan er in Jozua 12 : 7—24 niet minder dan één en dertig worden genoemd. Deze staatjes worden gevormd door de inwoners van een bepaalde hoofdplaats, meestal een kleine ommuurde vesting in het centrum, met de daarbij behorende onderhorige plaatsen, wellicht niet meer dan gehuchten. Wij hebben de indruk dat, tijdens de invasie van Israël, Kanaän een zeer slappe eenheid was, ten hoogste door de dreiging van Israël noodgedwongen bijeengesmeed.

Een soortgelijke situatie, maar dan veel sterker, treffen wij ook aan in het land der Filistijnen. Ook daar stadsstaatjes, door een koning bestuurd, Jozua 13 : 3; Richt. 3 : 3. Deze waren vijf in getal, nl. Asdod, Askelon, Ekron, Gath en Gaza. Zij waren veel hechter met elkaar verbonden dan de overige Kanaänitische staatjes, waaraan hun vreemde oorsprong wel niet vreemd zal zijn geweest. Zij treden meer eensgezind naar buiten op. Van een grote staatsgemeenschap is dus geen sprake in de wereld, die Israël binnenvalt. Zelfs de grote wereldrijken als Sumer,

Akkad, Babel, Assur en ten dele ook Aram, zijn geen voorbeelden van echte „staten”, die door een absolutistisch vorst werden geregeerd. Sumer heeft bv. reeds een machtige volksvertegenwoordiging gekend, een soort van eerste en tweede kamer, die de macht van de koning zeer beperkten. Zij kunnen misschien vergeleken worden met de „oudsten” van het volk Israëel, die meeregeerden. Oorspronkelijk bestonden deze machtige wereldrijken ook uit kleine stadsgemeenschappen, die door een energiek koning van een bepaalde stadsstaat werden aaneengesmeed tot een groter geheel. Maar zij waren dan ook aaneengesmeed met militair geweld en waren niet aaneengegroeid door religieuze- of culturele banden. Nationaliteiten waren het niet en zij kenden ook geen nationaal leger. De koningen moesten zich bedienen van huurlegers, dikwijls van de veel genoemde Hebreëen, die te vergelijken zijn met de Zwitserse huursoldaten in de Europese samenleving.

Israëel vormde echter wel min of meer een eenheid, doch deze was noch staatkundig, noch nationaal van aard. Zij was in wezen religieus.

Het volk was reeds in de woestijn opgebouwd uit stammen, die erg op hun zelfstandigheid waren gesteld. In Egypte telde het volk dertien stammen, omdat Manasse en Efraïm, krachtens de zegen van Jacob, afzonderlijke stammen waren, Gen. 48 : 5. Later zijn er twaalf stammen omdat de stam van Levi door een bijzondere beschikking van Jahwe, Num. 2 : 33, 3 : 12, buiten het stamverband kwam te staan. Levi ontving bij de verdeling van het land geen erfdeel als de overige stammen, maar moest door deze onderhouden worden. Deze stammen hadden stamhoofden of (en) oudsten, die later in de woestijn met Mozes de volksgemeenschap moesten leiden en regeren. Zij vormden een raad van zeventig, die in gemeenschappelijke zaken moest optreden, Num. 11 : 24 en 25.

Deze stammenregering heeft lange tijd in Israëel gefungeerd. Zij is zelfs in de koningstijd nooit geheel op de achtergrond geraakt, zoals wij later zullen zien. Zij ontvangt in het volksleven de grootste plaats. Bij de misdaad van Achan, Jozua 7 : 14, treden de stammen naar voren met het oog op het zoeken van de schuldige. Het land wordt onder de stammen verdeeld, Jozua 11 : 23; 14 : 2 en 3; 18 : 2.

Belangrijk is, dat deze stammen onder leiding van Jozua te Sichem met elkaar een verdrag sluiten, Jozua 24, waarin zij zich één verklaren op de volgende belangrijke punten:

1. Zij zullen Jahwe dienen.
2. Zij zullen leven uit éénzelfde historische oorsprong, nl. de erkenning van de volksgeboorte in Egypte, de slavernij onder Egypte en de verlossing uit de slavernij door de macht van Jahwe.
3. Zij zullen erkennen, dat het land Kanaän hun door Jahwe geschonken is.
4. Zij zullen zich afkeren van de afgoderij.
5. Zij zullen zich houden aan de door Jahwe gegeven wetten.

Dit verdrag is zeer religieus bepaald. De punten 1, 3 en 4 zijn dit zelfs zeer direct. De punten 2 en 5 zijn dit zeker indirect. Punt 2 accentueert hetgeen in het verleden geschied is en punt 5 is duidelijk gericht op de onderlinge menselijke samenleving in het land Kanaän, waarin „inzetting en recht” naar het „wetboek Gods” worden vastgesteld. Onder dat „wet-

boek Gods" zullen wij wel te verstaan hebben hetzelfde wetboek als genoemd wordt in Deut. 31 : 24—26. Dit werd naast de ark bewaard om te dienen als getuige tegen het volk, wanneer het zou overtreden hetgeen daarin vervat was.

Zie ik het goed, dan valt de volle nadruk voor het samenleven der twaalf stammen op het dienen van Jahwe en het dienen van elkander naar Gods wet in de alledaagse omgangsverhoudingen. De kracht waaruit het volksverband wil leven is volgens het verdrag van Sichem: de liefde tot God en de liefde tot de naaste.

Van de handhaving van dit verdrag van Sichem is in het leven van de stammengemeenschap niet veel terecht gekomen, zoals ons zal blijken, wanneer wij de volksoontwikkeling van Israël in de tijd der richters nagaan.

2. De Richters

Heel het boek der Richteren is er één illustratie van, dat het verdrag van Sichem aan alle kanten door de stammen verwaarloosd is. Maar ondanks deze verwaarlozing is er steeds weer door Jahwe een beroep gedaan op de stammen om het te vernieuwen. Eerst rechtstreeks door de Engel des HEREN te Bochim en later door het verwekken van richters. In het eerste geval wordt duidelijk met name genoemd wat de oorzaken zijn van de ellende waarin Israël is gekomen: het verlaten van de band aan Jahwe; het dienen van de afgoden; het vergeten van de historische oorsprong; het zichzelf baas voelen van het land en al wat het opleverde; en als gevolg daarvan de desolate toestand van heel het volksbestaan zowel religieus als maatschappelijk. Later worden de richters door Jahwe geroepen met de opdracht het afgeweken volk terug te doen keren tot de HERE en Zijn wetten. Men vergelijk de punten van het verdrag van Sichem, Jozua 24, met hetgeen genoemd wordt in Richt. 2 : 1—5; 10—16; 5 : 1—11. Daaruit blijkt, dat de HERE uitgaat van het verdrag van Sichem.

Op de momenten van de volksbekering was het volk bereid zich weer in het volksbestaan te gedragen naar het eenmaal gesloten stammenverdrag. Zij pogen dit ook wel. Zijn steunen elkaar, onder leiding van een richter, dan ook meerdere malen in de strijd om terug te keren tot Jahwe en om de overwinning te behalen op hun vijanden. Anderzijds zijn er ook meerdere aanwijzingen dat men zich van het stammenverband weinig aantrekt door onderlinge naijver, Richt. 8 : 1—3; door luiheid en eigenbelang, Richt. 5 : 15—17.

Soms geldt de reddende arbeid van een richter slechts een deel van het volk, soms het gehele volk. Regeerders over het volk waren zij zeker niet. Het richterschap droeg een duidelijk charismatisch karakter, dat in de volgende punten uitkomt:

1. Zij werden door Jahwe zelf gekozen voor hun taak, Richt. 3 : 9, 15; 4 : 7; 6 : 14; 13 : 5.
2. Zij werden gedreven door de Geest van Jahwe, Richt. 3 : 10; 6 : 34; 11 : 29; 13 : 25; 14 : 6, 19.

De noodzakelijkheid van hun optreden toont duidelijk aan, dat het stammenverband onder leiding van de oudsten niet voldoende kracht

bezat. Wanneer de oudsten optreden is het vaak heel rigoreus. Zij weten enerzijds de gruweldaden van stamgenoten, aan andere stamgenoten aangedaan, drastisch te straffen, Richt. 19 en 20, terwijl zij anderzijds zich op middelen bezinnen om een bepaalde stam, die door hun eigen maatregelen met verdwijnen wordt bedreigd, te bewaren in het midden van het stammenverband, Richt. 21.

Geen wonder, dat door heel deze onrustige situatie de begeerte naar het koningschap steeds sterker wordt. Dit bewijst de geschiedenis van Gideon. Deze wijst het koningschap echter voor zich en zijn nageslacht af, Richt. 8 : 22 en 23. De handige usurpator Abimelech, een zoon van Gideon bij een hoer, weet het koningschap tijdelijk voor zich te verwerven, al is zijn gebied slechts beperkt tot Sichem en omgeving en moeten wij er rekening mee houden, dat hierin geen Israëlitische drang meespeelde. Sichem was in die tijd nog een echt Kanaänietische stad en slechts enkele Israëlieten hebben aan de verheffing van Abimelech meegedaan. Een beroep op Jotham, een wettige zoon van Gideon, op de verbondenheid van Israël met het huis van Jerubbaäl, deed spoedig het getij keren, Richt. 9.

De richters zelf voelden er weinig voor mee te werken aan een sterk staatsverband. Zij wilden uitsluitend staan onder een bijzondere roeping van Jahwe in tijden van nood.

Ook de oudsten voelden in die tijd nog niet veel voor een hechte eenheid onder een sterk vorst.

Het eerste streven naar een koningschap was echter ontstaan in het einde van de richterentijd. Dat zou verder doorwerken.

3. Het koningschap

Vooraf drie oorzaken hebben geleid tot de daadwerkelijke vervulling van de begeerte der stammengemeenschap naar het koningschap.

1e. De ontwikkeling van de macht der Filistijnen onder hun vijf vorsten, die het meestal goed met elkaar konden vinden als het er om ging hun naaste buur, Israël, aan te vallen en zijn land te bezetten.

2e. Het feit, dat de broedervolken Ammon, 1 Sam. 11 : 11, Moab, Richt. 3 : 3; en Edom, Gen. 36 : 31—39 reeds koningen hadden, die gedurende langere tijd regeerden en vooral in één hand de legers aanvoerden. Wij hebben wel de indruk, dat dit koningschap nog niet wettelijk geregeld en erfelijk was; dat het zich zelfs niet over het gehele land uitstrekte en dus in wezen niet veel verder ontwikkeld was dan een sterk stadskoningschap, omdat in Gen. 36 bij verschillende koningen verschillende steden worden genoemd als centrum van regeringsactiviteit. Maar het was in de ogen van Israël een instelling die te verkiezen was ver boven eigen situatie.

3e. De minder correcte houding van de zonen van Samuël, die om geschenken recht spraken, 1 Sam. 8 : 1—5. Dat Samuëls zonen oorspronkelijk geaccepteerd werden wijst reeds op de voorbereiding van de idee van de erfopvolging.

Het verzoek om een koning gaat uit van de oudsten der stammen, 1 Sam. 8 : 4 en wordt gericht tot Samuël. Zij houden dus terdege rekening met de richter-profeet.

Er is in deze begeerte naar een koning een merkwaardige ontwikkeling op te merken. Oorspronkelijk vragen de oudsten niet meer dan een *sjopheet*, een richter, met uitgebreide bevoegdheden. Bij aanwijzing door Samuël en niet door Gods roeping zal hij worden aangesteld, 1 Sam. 8 : 5. Hij zal vóór het volk uittrekken en hun oorlogen voeren, 1 Sam. 8 : 20. De stamoudsten denken er dus nog niet over hun invloed en macht op de leiding van het volk prijs te geven en zich te laten beheersen door een koning in absolutistische zin. Het zou ook wel al te strijdig zijn geweest met hun oersemitische opvattingen, zoals wij hierboven zagen.

Samuël waarschuwt hen ernstig voor hun begeerte en stelt hen in uitzicht, dat hun *sjopheet*, richter, zich niet tevreden zal stellen met zulk een beperkte positie. Hij zal een echte *mèlèk*, een koning, willen zijn, die diep zal ingrijpen in hun persoonlijke rechten en die zich ten koste van hen zal verrijken, 1 Sam. 8 : 11—18. Daarom stelt hij hun voor, dat hun *sjopheet*, richter, een *nagid* zal zijn, een vorst, een stadhouder, een primus inter pares, een eerste onder zijn gelijken, 1 Sam. 9 : 16; 10 : 1, vergelijk Deut. 17 : 20a.

De koning Saul, door Jahwe aangewezen, 1 Sam. 9 : 17 en door Samuël op bevel van Jahwe gezalfd 1 Sam. 10 : 1, wordt aan de volksvergadering, te Mizpa bijeen, voorgesteld, 1 Sam. 10 : 17—24. Hij is aan de volgende stipulatiën gebonden:

1e. Hij wordt door Jahwe aangewezen en die aanwijzing wordt door zalving bekrachtigd, 1 Sam. 9 : 17; 10 : 1.

2e. Hij ontvangt de Geest van Jahwe, 1 Sam. 10 : 10; 11 : 6.

3e. Hij zal het volk verlossen van de vijanden, 1 Sam. 9 : 16.

4e. Hij zal regeren volgens het koningsrecht, 1 Sam. 10 : 25.

Bij punt 4 zullen wij onder meer moeten denken aan de wet op het koningschap, in Deut. 17 : 14—20 gegeven, misschien nog aangevuld met meerdere bepalingen. Wij komen hier straks nog op terug.

Evenals het stammenverdrag van Sichem uit Jozua 24, wordt ook deze koningsoorkonde gelegd voor het aangezicht des Heren. Uit de aard der zaak natuurlijk met éénzelfde bedoeling. Wanneer de stammen de koningsoorkonde niet zouden honoreren, is Jahwe getuige met al de gevolgen van dien.

Bij de instelling van het koningschap in Israël dienen wij er op te letten, dat hier enkele moeilijkheden liggen. Enerzijds lezen wij, dat het niet naar de wil des HEREN is. Hij voelt zich door Zijn volk verworpen, 1 Sam. 8 : 7 en Zijn profeet ziet het ook zo, 1 Sam. 10 : 19. Anderzijds ontvangt de Israëlitische volksgemeenschap een koning, waarvoor de HERE zelf reeds bepalingen gegeven had, Deut. 17 : 14—20 en bij vernieuwing geeft, 1 Sam. 10 : 25.

Het koningschap van Saul houdt nog het midden tussen richter en koning: er is geen sprake van een regeling van de erfopvolging; hij blijft na zijn zalving wonen in Gibeon en werkt als gewoon landbouwer in het vaderlijk huis, 1 Sam. 11 : 5; hij komt eerst dan in beweging, wanneer er militaire noodzaak is omdat Nahas, de koning van Ammon, de inwoners van Jabes heeft bedreigd, 1 Sam. 11 : 1—3; hij voert oorlog tegen Nahas en later tegen de Filistijnen met de door hem opgeroepen stammen en niet met een huurleger, 1 Sam. 11 : 7, 13 : 3; 17 : 2; 28 : 4; hij is zeer matig in het nemen van vrouwen, waarvan

wij er slechts één bij name kennen, hoewel hij er meerdere heeft gehad, 2 Sam. 12 : 8.

Omtrent het verder uitoefenen van de koninklijke macht door Saul wordt ons weinig meegedeeld. Wij hebben de indruk, dat het bestaan heeft, voor het grootste deel in het bestrijden van de vijanden en verder in enkele maatregelen ten aanzien van het godsdienstige en nationale leven, met name in het uitroeien van de waarzeggers en het zuiveren van het volk door zijn poging tot uitroeiing van de Gibeonieten, 1 Sam. 28; 2 Sam. 21.

Saul is, op grond van het bovenstaande beeld, niet veel meer dan *nāgīd* geweest, vorst, met een koninklijke naam, een primus inter pares, hoewel de stammen hem bij de hernieuwing van zijn waardigheid tot *mèlèk*, koning, hadden uitgeroepen, 1 Sam. 11 : 14 en 15.

Hij wordt van het koningschap vervallen verklaard, wanneer hij zich niet houdt aan de hem door Jahwe opgelegde verplichtingen, ongehoorzaam is aan de opdrachten hem verstrekt, en vooral wanneer hij de grenzen van het koningschap overschrijdt door priesterlijke bevoegdheid aan zich te trekken, 1 Sam. 13 : 5—14; 15 : 27—31.

In het koningschap van Saul is de grondslag gelegd van een „staat” Israëel, maar het is zeer beperkt geweest door de binding aan de koningsoorkonde en wat ons hier bijzonder opvalt is, dat het regelmatig begeleid wordt door de persoon van Samuël, de profeet. Zijn bemoeiingen met Saul zijn een levend commentaar, in de naam van Jahwe gegeven op de naleving van de koningsoorkonde.

Het is niet de bedoeling van dit opstel om de geschiedenis van de koningen van Israëel en Juda uitvoerig te behandelen. Het gaat ons om twee dingen :

1e. dat het koningschap in het verenigde koninkrijk en later in Israëel en Juda bepaald is door de „wet des HEREN” en

2e. dat het koningschap begeleid wordt door het profetisch commentaar, dat steeds gegeven wordt om de koning bij de wet des HEREN te houden in de uitoefening van zijn, in wezen charismatisch, ambt.

Ten aanzien van beide punten dienen wij op het volgende te letten :

Van een speciale koningswet, waarin de rechten en plichten van de koning gedetailleerd worden geregeld hebben wij geen bewijzen in ons bezit. Het is zelfs de vraag of die er ooit is geweest. Wel weten wij, dat de koning gehouden was om dagelijks in de „Wet des HEREN” te lezen, Deut. 17 : 18 en 19, met de bedoeling, dat hij daaraan zichzelf en zijn volk zou houden en dat hij zich nooit boven zijn broeders verheffen zou. Er is dus voor koning en onderdaan éénzelfde wet, waaraan beiden zich hebben te houden. Zie ik het goed, dan meen ik uit deze situatie te mogen concluderen, dat de wettelijke regeling van de rechten en de plichten van de koning opzettelijk summier zijn gehouden, opdat zowel voor koning als voor onderdaan zou vaststaan, dat het koningschap niet een afzonderlijke instelling zou zijn naast het koningschap van Jahwe maar dat het in alles onderworpen is aan de wet van Jahwe.

Die gebondenheid aan „de wet des HEREN”, waarin heeft die nu bestaan?

Wij zagen hierboven, dat de koning als richtsnoer voor de uitoefening

van zijn ambt ontving, voorzover wij weten, de koningswet van Deut. 17 : 14—20 en de koningsoorkonden van Mizpa, 1 Sam. 11 : 18. Nu stelden wij bij 1 Sam. 10 : 25 de mogelijkheid dat „het recht van de koning” uitgebreider is geweest dan de inhoud van de beide genoemde gedeelten zou doen vermoeden. Ik bedoelde dat in dezer voege, dat deze beide gedeelten slechts heel summier weergeven welke de rechten en de plichten van de koning zijn. Deze beknoptheid van uitdrukking geeft geen beeld van de gebondenheid van de koning aan de wet des HEREN.

Nu wordt in Deut. 17 : 18 gezegd, dat de koning, wanneer hij op de koninklijke troon zal zijn gezeten, een afschrift voor zich zal laten maken van deze wet en vers 19 vervolgt: „dat zal hij bij zich hebben en daarin zal hij lezen gedurende heel zijn leven om te leren den HERE zijn God te vrezen door al de woorden van deze wet en al deze inzettingen naarstig te onderhouden”. Met „deze wet” kan niet de koningswet alleen bedoeld zijn, waarover het in Deut. 17 : 14—20 gaat. In deze wet neemt de decalooq de voornaamste plaats in en dat is de binding van de koning aan de wet des HEREN. De decalooq als grondwet en de overige wetten van Jahwe aan Israël gegeven, „al deze inzettingen”, vormen *de* koningswet.

Dit wordt nog nader bevestigd door de ceremoniële handeling, die plaats vond wanneer de koning gekroond werd. Immers met de diadeem, als teken van zijn koninklijke waardigheid, ontving hij ook de *‘ēdūt* of de getuigenis. Nu wordt door sommigen deze *‘ēdūt* gezien als bewijs van die koninklijke waardigheid, de oorkonde van de erfopvolging. Men meent dit zo te moeten opvatten omdat men in Egypte een dergelijke ceremoniële handeling aantrof. Wanneer de opvolger van de farao tot koning verheven werd, werd aan de koning een protocol overgereikt, waarin de namen zijner voorgangers stonden. Maar nog afgezien van het feit of deze ceremonie bij de Egyptenaren aldus moet worden uitgelegd, kan men deze gedachte toch niet zo maar overbrengen naar de Israëlitische kroning, aangezien het koningschap in Israël zeer veel van het Egyptische verschilde. Bepalen wij ons tot de gegevens van het Oude Testament, dan wijzen deze in een geheel andere richting. Het woord *‘ēdūt*, getuigenis, wordt vaak gebruikt van de decalooq, de wet der twee tafelen, Ex. 25 : 16 en 21; 31 : 7; 40 : 20. Deze tafels heten ook wel de „tafels der getuigenis”, Ex. 21 : 18; 32 : 15; 34 : 29. De ark wordt genoemd „de ark der getuigenis”, Ex. 25 : 22; 26 en 33. De tabernakel is de „tent der getuigenis”, Ex. 38 : 21. Deze getuigenis, deze wet der tien woorden, waarvan sprake is bij de kroning van Joas, 2 Kon. 11 : 12, werd in de vorm van een sjerp of armband de koning omgehangen. Op die sjerp of armband stond, waarschijnlijk geborduurd, een afschrift van de decalooq.

Wij hebben hier te doen met een ceremoniële handeling, die waarschijnlijk al zeer oud is. Sommigen menen wel, dat zij eerst gevonden wordt in de dagen van Joas, maar het is voor de hand liggend, dat wij haar reeds moeten aannemen in de tijd van Saul, dus vanaf het begin van het koningschap in Israël. Immers de tekenen van het koningschap van Saul, de diadeem als teken der waardigheid en de armband als teken van de gebondenheid aan de wet des HEREN, worden aan David na de dood van Saul ter hand gesteld, 2 Sam. 1 : 10.

Hoe het ook zij, aanwijzingen voldoende, dat de koning evenals zijn onderdanen moest leven uit de fundamentele getuigenis. Nu zijn er wel geen directe aanwijzingen, dat dit ceremonieel bij alle kroningsplechtigheden gebruikt werd, maar er zijn wel directe aanwijzingen, dat de koningen allen gebonden waren aan de gehele wet des HEREN. Zo heeft Samuël het aan Saul ingescherpt, zo heeft David het stervende aan zijn zoon Salomo bevolen, en zo hebben de profeten het steeds zowel aan de koningen van Juda als aan die van Israël voorgehouden.

Enige voorbeelden mogen dit nader illustreren :

David is de man naar Gods hart, 1 Sam. 13 : 14. Hij ziet zijn voorganger Saul en zichzelf altijd als de „gezalfdde” des HEREN, 1 Sam. 16 : 6; 24 : 7 en 11; 26 : 9, 11, 16, 23; 2 Sam. 22 : 51; 23 : 1. Hij wil zich beijveren voor de dienst des HEREN, 2 Sam. 6 en 7 : 1—13. Het doel van zijn leven is geweest te staan in de vreze des HEREN, 2 Sam. 23 : 5. Zijn leven vóór zijn troonsbestijging wordt vergezeld door de profeten Samuël en Gad. Samuël die hem zalfdde tot koning, 1 Sam. 16 : 1—13, die hem tot steun was, toen hij vluchtte voor Saul, 1 Sam. 19 : 18 v.v.; Gad, die hem op zijn omzwervingen vergezelde, 1 Sam. 22 : 5. Nathan adviseert hem bij de plannen voor de tempelbouw, eerst naar eigen mening toestemmend, later naar de opdracht des HEREN afwijzend, terwijl hij hem vertroost met Gods beloften over zijn huis, 2 Sam. 17 : 1—13; 1 Kon. 17 : 1—15; hij bestraft David over zijn zonde met Bathseba en belooft hem na gebleken berouw ook vergeving, 2 Sam. 12; hij geeft aan Salomo de naam Jedidja, „beminde des HEREN”, 2 Sam. 13 : 25; hij speelt een beslissende rol, op gezag des HEREN, bij de aanwijzing van Salomo als opvolger van David, 1 Kon. 1. De reeds genoemde profeet Gad vermaant David vanwege zijn hoogmoed om het volk te tellen en zegt hem Gods straf aan, 1 Sam. 24 : 11—19; 1 Kron. 21 : 9—19. Met Nathan samen heeft hij David geadviseerd bij de indelingen van de werkzaamheden van de Levieten en de maatregelen, die daarmee samenhangen, 2 Kron. 29 : 25.

Bij Salomo ligt de binding aan de wet des HEREN en de binding aan het profetisch commentaar formeel anders, maar in wezen gelijk. Salomo is gekroond te Gihon, 1 Kon. 1 : 33, een heuvel bij Jeruzalem waarheen David de ark had gebracht, 2 Sam. 6 : 17 en daar gezalfd door de priester Zadok, 1 Kon. 1 : 34, 39.

Op bevel van David, aan Salomo gegeven om te leven bij de wet des HEREN, willen wij hier even nader ingaan. In 1 Kon. 2 : 3 lezen wij : „en neem de plicht jegens den HERE uw God in acht; wandel op Zijn wegen en onderhoud Zijn inzettingen, geboden, verordeningen en getuigenissen, zoals geschreven staat in de wet van Mozes”. David spreekt hier op een bijzonder indringende manier en zeer duidelijk. Dichter bij de tekst vertaald kunnen wij hier met Van Gelderen lezen: *verordeningen, geboden, rechtsbepalingen* en *vermaningen*. Het gaat hier over normen waaraan de toekomstige koning zich te houden zal hebben. En dan vinden wij hier deze nuanceringen: *verordeningen* zijn de normen, die God bij zichzelf heeft voorgenumen; *geboden* zijn de normen, die God aan de mens door Zijn openbaring heeft megedeeld; *rechtsbepalingen* zijn normen, met rechtskracht voor de praktijk, waaraan koning en volk zich te houden hebben; *getuigenissen* zijn normen, die steeds bij koning en

volk moeten worden ingescherpt. Deze fijne onderscheidingen, die ik aan Van Gelderen ontleen, tonen ons aan dat het hier gaat — zoals ook nog eens nadrukkelijk wordt gezegd — om de wet van Mozes, waarin de koning volgens Deut. 17 : 18 en 19 dagelijks studeren moest ¹⁾.

Salomo is in zijn regering niet zo begeleid geweest door de profeten als David. Wel heeft hij tot tweemaal toe rechtstreekse verschijningen van Jahwe ontvangen, de eerste te Gibeon, 1 Kon. 3 : 5—15, waar hij de steun des HEREN bij zijn regeringstaak krijgt toegezegd en de tweede, ons meegedeeld in 1 Kon. 9 : 1—9, waar hij de rijke beloften Gods ontvangt van een zegenrijk koningschap indien hij regeert naar Gods wetten; dreigingen daarentegen, indien hij in zijn regeringstaak de wetten des HEREN veronachtzaamt. Wij lezen slechts tweemaal van een profeet, nl. in 1 Kon. 6 : 11—13, die aan de koning de belofte geeft van een blijvend koningschap en in 1 Kon. 11 : 11, waar de scheuring des rijks wordt voorzgd. Misschien is deze profeet Ahia, de Siloniet geweest, omdat deze eenzelfde hoodschap heeft gebracht aan Jerobeam I van Israël, 1 Kon. 11 : 26—39.

Meer voorbeelden zijn niet nodig om te bewijzen, dat de koning gebonden was aan de wet des HEREN, in het bijzonder de decaloog en dat de profeten de taak hadden de koning te vermanen zich aan die wet te houden.

Overbekend zijn de voorbeelden van profetisch optreden van Semaja bij Rehabeam; Ahia bij Jerobeam; Elia bij Achab; Elisa bij Joram, Jehu, Joahas en Joas; Jesaja bij Uzzia, Jotham, Achaz en Hiskia; Jeremia bij Josia en Jojakim; Hosea, de tijdgenoot van Jesaja onder dezelfde koningen als die van de profeet Jesaja; Amos onder Uzzia van Juda en Jerobeam II van Israël. Genoeg om te laten zien, dat de profeten Israëls koningen hebben gesteund om te houden de weg des HEREN en hen hebben vermaand, wanneer zij deze verlieten.

Na de ballingschap, wanneer Israël weer terugkeert naar Palestina, keert het koningschap niet terug, maar komt weer de oude vorm van het stammenverband in ere met de oude instelling van de *mišpachoot* ²⁾ met hun oudsten, Ezra 5 : 9; 6 : 7, die feitelijk gelijk gesteld kunnen worden met de vroegere stamoudsten, zij het dan ook, dat zij hun plaats innamen in een veel kleiner verband dan vroeger. Trouwens de stamoudsten hebben ook in de koningstijd een belangrijke rol gespeeld. Men denke hier aan het feit, dat David eerst door de oudsten van Juda tot koning uitgeroepen, 2 Sam. 2 : 4 en pas later door de stammen van Israël, door hun oudsten vertegenwoordigd, 2 Sam. 5 : 3. Het afzonderlijke optreden van de stammen, dat reeds in het lied van Debora naar voren komt, treedt ook hier duidelijk aan de dag. David heeft veel gedaan om dit verschillende optreden te nivelleren en van heel Israël een nationale eenheid te maken, mede ook door allerlei maatregelen op religieus gebied, maar het is hem niet gelukt. Hij gebruikt eerst nog wel stammencontingenten in de strijd tegen de Filistijnen en andere buitenlandse vijanden, maar hij gaat later over tot het gebruik van huursoldaten en kiest zich zelfs een lijfwacht uit de Filistijnen. Salomo heeft door zijn belastingpolitiek de

1) C. van Gelderen, Korte Verklaring der Heilige Schrift, Koningen I, t. a. p.

2) Zie mijn eerste artikel in het nummer van juli/augustus.

stammen van Israël geheel van zich vervreemd, door het uitzonderlijk zware lasten op te leggen. Daarover willen dan ook de oudsten van Israël met zijn zoon en opvolger Rehabeam eerst eens te Sichem spreken. Het resultaat van dit gesprek is, dat de oudsten van Israël zich van Juda afscheiden. De oudsten spelen ook een rol tijdens de regering van Achab. Hij beraadslaagt met hen of hij al dan niet oorlog zal gaan voeren om Ramoth in Gilead, 1 Kon. 20 : 8 v. Zijn gemalin Izebel schakelt de oudsten van de stad in met het oog op de gerechtelijke moord op Naboth, 1 Kon. 21 : 8 en 11. Elisa spreekt met de oudsten tijdens het beleg van Samaria, 2 Kon. 6 : 32. De oudsten van Israël stellen zich achter Jehu, de officier van het leger, wanneer deze koning is geworden, 2 Kon. 10 : 5. Het herhaalde malen optreden van het „volk des lands”, 2 Kon. 11 : 19 en 20; 21 : 24; 23 : 30, enz., wordt door velen gezien als het optreden van de stamoudsten, hoewel sommigen menen, dat wij er de landadel van Juda onder moeten verstaan. Het is natuurlijk heel goed mogelijk, dat de landadel ook behoorde tot de oudsten, of dat er oudsten tot de landadel behoorden.

Overzien wij nu in het kort, wat wij bij Israël kunnen constateren ten aanzien van de landsregering, dan komen de volgende feiten naar voren :

1. In wezen kent Israël geen staatsverband, zelfs geen nationale eenheid. Jahwe is Israëls koning, die Zijn volk regeert door Zijn wetten, die Hij aan heel het volk gegeven heeft.

2. De leiding van het volk berust oorspronkelijk bij de oudsten van de stammen, in de woestijn reeds aangewezen. Zij sluiten onder leiding van Jozua met elkaar een verdrag te Sichem, dat gebaseerd is op het dienen van Jahwe in religieus en maatschappelijk opzicht.

3. Doordat het stammenverband niet voldoende functioneert en het volk zich niet houdt aan het verdrag van Sichem, waardoor het religieus en daardoor maatschappelijk dreigt te gronde te gaan, verwekt Jahwe de richters, die door hun richtende arbeid het volk moeten terugvoeren tot de dienst van Jahwe en het verlossen van zijn vijanden. Hun arbeid is charismatisch bepaald : zij worden door Jahwe geroepen en door Zijn Geest voor hun taak toegerust.

4. Hoewel het koningschap een begeerte is van het volk, waarmee het zich losmaakt van de uitsluitende band aan Jahwe als koning, heeft Jahwe de wens van het volk ingelost en geeft Hij aan het koningschap een charismatisch karakter : de koning wordt door Jahwe aangewezen, door Zijn profeet of priester gezalfd en met de Geest van Jahwe vervuld. Hij moet regeren volgens het „koningsrecht”, waarin de decaloog de grondwettelijke plaats inneemt en de overige wetten, door Jahwe aan Israël gegeven, in acht dienen te worden genomen. Voor koning en onderdaan gelden dezelfde rechten en plichten.

5. Het koningschap wordt steeds begeleid door het profetische commentaar, dat in incidentele gevallen Gods wil bekend maakt en in het algemeen oproept tot het houden van de wetten des HEREN door de koning.

6. De koning mag nooit een absoluut vorst zijn. Hij is primus inter pares en hij moet zich beperken tot zijn koninklijke taak. Hij mag nooit koning-priester zijn.

7. Na het verval van het koningschap, mede door de Babylonische ballingschap, keert de Israëlitische gemeenschap terug tot het stammenverband, voorzover dit mogelijk was, waarin weer de decaloog en de overige wetten grondlegend worden voor het volksbestel.

8. Israël is zelfs in de grote bloeitijd van het koningschap tijdens David en Salomo nooit een nationale eenheid geworden. Het had een andere taak van God toegewezen, zoals wij reeds in onze inleiding hebben gezien. Het gaat bij het Israëlitische volk om de religieuze eenheid, met het oog op zijn missionaire roeping.

9. Ondanks het feit, dat Israël lange tijd een koning heeft gehad, was het koningschap nooit een instelling, die in de volksziel wortel heeft geschoten.

10. Het koningschap in Israël had een typologische bedoeling, nl. de afschaduwing van het koningschap van de Messias, hetgeen uit vele plaatsen blijkt, maar eerst in ons laatste artikel in zijn betekenis zal worden ontvouwd.

VIJFTIEN JAAR HOOGCONJUNCTUUR

DOOR

DR. W. ALBEDA

Het jaar 1945 was in meer dan één opzicht een keerpunt in de geschiedenis van ons volk. Dit geldt met name ook in economisch opzicht.

Zo ergens, dan kan men zeker in de economie nooit met een schone lei beginnen. Wij gingen de vrede in beladen met de erfenissen van de oorlog en van de jaren dertig.

Daar was in de eerste plaats de erfenis van de oorlog in de vorm van vernielde woningen en vernielde fabrieken. Niet minder dan 29% van ons nationale vermogen ging verloren. De waarde van de Nederlandse gebouwen voor handel en nijverheid werd bijna gehalveerd.

Daar was bovendien de morele erfenis van de oorlog. Vijf jaar lang was sabotage een uiting van vaderlandsliefde, om over traag werken nog maar te zwijgen,

Niet alleen de oorlog had zijn sporen nagelaten. Daarnaast was er het trauma¹⁾ der jaren dertig. De grote depressie van die jaren heeft op degenen, die haar meegemaakt hebben, een onuitwisbare indruk gemaakt. Dit geldt zowel voor degenen, die aan den lijve hebben ondervonden, wat het betekent om werkloos te zijn, als voor degenen, die weten wat het is te leven met het zwaard van Damocles, dat het ontslag was, aan een dun zijden draadje voortdurend boven het hoofd. Het geldt evenzeer voor hen, die zelf in deze jaren gedwongen zijn geweest om de maatregelen te nemen, die tot ontslag voerden, maatregelen, die onmisbaar waren om een totale ondergang van het bedrijf te voorkomen.

¹⁾ Zielsaandoening, die een blijvende indruk achterlaat.

De vrees voor een volgende depressie zat er nog diep in, in 1945. Vrijwel algemeen heerste de overtuiging, dat na kortere of langere tijd een nieuwe depressie moest worden verwacht. Deze morele hypotheek op ons volk was voor de grote groepen nog versterkt door het, voor de oorlog, maar ook daarna nog zorgvuldig aangewakkerde wantrouwen in de ernst waarmee de regering in de jaren dertig de massa-werkloosheid had bestreden.

Het overbevolkte Nederland?

Toen de oorlog afgelopen was, ontdekten wij, dat ons land „overbevolkt” was. Met overbevolkt werd bedoeld, dat onze bevolking zo snel groeide, dat het bijzonder moeilijk scheen om aan zoveel jaarlijks erbij komende extra handen werk te verschaffen.

Met name de dissertatie van dr. Kohnstamm ²⁾ maakte indruk. De industrialisatie van ons land bleek een harde noodzaak. Wellicht zouden de offers, die hiermede gepaard gingen, nog wat te verlichten zijn door een van overheidswege te bevorderen en te subsidiëren emigratie, maar ons land stond voor een enorme taak waarvan het de vraag was of die te vervullen zou zijn.

Terwijl ons land in 1939 ruim 8.8 miljoen inwoners telde was dit aantal in 1945 bij een geringere kapitaalrijkdom toegenomen met een half miljoen. En een nog veel grotere aanwas lag in het verschiet. Is het wonder dat men zich zorgen maakte?

In meer dan een opzicht onderschatte men de omvang van onze problemen in 1945 nog. De bevolkingsaanwas bleek groter dan men toen verwachtte. De ontwikkeling in Indonesië kostte ons grotere offers en bracht ons meer verliezen, dan men toen vermoedde.

Bovendien werd de groei der beroepsbevolking nog sterker dan men verwachtte geaccentueerd in de industrie, doordat de uitstoting van werkrachten uit de landbouw zich in een sneller tempo voltrok en nog voltrekt, dan men in 1945 meende. Het aantal mensen, werkzaam in de landbouw daalde in 15 jaar van 700.000 tot $\pm$ 400.000.

De industrialisatie

Om meer dan één reden was industrialisatie van ons land noodzakelijk. Reeds wees ik op de groei der beroepsbevolking, nog geaccentueerd door de ontwikkeling in de landbouw. Daarnaast kan gewezen worden op een structurele wijziging van onze verhouding tot het buitenland.

Vóór de oorlog bestond de ontvangstenzijde van onze betalingsbalans voor 18% uit kapitaalopbrengsten. Dit percentage werd gereduceerd tot 6%. Vooral het kapitaalverlies in het voormalig Nederlands-Indië, maar ook het afstoten van buitenlandse beleggingen, om in de eerste naoorlogse jaren de betalingsbalans sluitend te maken, waren hieraan debet. Slechts door vergrote export, door industrialisatie, zou de betalingsbalans sluitend gemaakt kunnen worden.

²⁾ G. A. Kohnstamm, *De toekomst van Nederlands industriële ontwikkeling*, 's-Gravenhage, 1947.

Drie mijlpalen markeren de weg naar vandaag:

1e. Het jaar 1947. In dit jaar bleek dat het tempo van het nationale herstel zonder hulp van buiten niet zou kunnen worden gehandhaafd. Alleen doordat de V.S. bijsprongen in de vorm der Marshallhulp kon worden voorkomen, dat ons verzorgingsniveau terugviel op dat van 1943.

2e. In 1953 kon de Nederlandse regering aan de V.S. meedelen, dat verdere financiële bijstand niet meer nodig was, dank zij de gunstige ontwikkeling van onze nationale economie.

3e. In 1954 werd gebroken met een der grondslagen van de tot dan toe gevoerde geleide loonpolitiek. Was immers voordien de opzet, door loonsverhoging de stijging van de kosten van levensonderhoud te compenseren, in 1954 werd het criterium voor de loonontwikkeling de groei van ons nationale inkomen. De „*welvaartsloonronden*” deden hun intrede.

De jaren dertig bleken ons niet alleen negatieve erfenissen te hebben nagelaten. In die jaren werd in ons land tevens een aanvang gemaakt met de moderne economische politiek. De gedachte, dat het prijsvormingsproces niet altijd en overal voldoende leiding kon geven aan de economische ontwikkeling, was na 1930 in brede kring aanvaard. Zodoende was er algemeen de bereidheid om in de naoorlogse periode die economische politiek te voeren, waarom de moeilijke situatie vroeg. Tot 1940 was dit een economische politiek van een rigoreuze distributie van produktie en consumptiegoederen. Na die tijd kon langzaam maar zeker een politiek van liberalisatie worden ingezet.

Reeds vrij spoedig kon de produktie per hoofd in de industrie weer het vooroorlogse peil van 1938 bereiken (in 1953). Thans ligt deze produktie daar zeker 45% boven.

De stijgende welvaart

De onverwacht gunstige ontwikkeling bracht ons sindsdien een periode van sterke stijging van de voor directe consumptie beschikbaar komende goederen.

Deze ontwikkeling was niet slechts een Nederlands verschijnsel. In geheel West-Europa betekenden de afgelopen jaren een periode van snel stijgende produktie en welvaart. Het is wel eens goed om tegenover degenen, die maar al te gemakkelijk spotten met die stijgende welvaart, enige concrete symptomen van die gestegen welvaart naar voren te brengen.

We zouden kunnen beginnen met de onvermijdelijke één miljoen bromfietsen en het halve miljoen motorrijtuigen, die thans in ons land rondrijden, en het leven niet alleen gerieflijker, maar ook onrustiger en onveiliger maken.

We kunnen ook cijfers geven, die wijzen op een onmiskenbare sociale en zelfs culturele verbetering.

In 1938 volgde 50% der jeugd die de lagere school verliet, geen verder onderwijs. Thans is dit percentage tot 15 gedaald.

De gemiddelde Nederlander moest in 1938 42% van van zijn inkomen spenderen aan levensmiddelen. In 1954 kon hij met 35% volstaan. Toch kreeg dezelfde gemiddelde Nederlander in 1938 per dag 2.727 calorieën binnen, terwijl hij thans 2.854 calorieën moet trachten te verteren.

In 1946 had 1 op de 5 gezinnen telefoon, en in 1960 zijn dit er 2 geworden.

Ook de spreiding van deze welvaart over de verschillende groeperingen is in deze periode verbeterd. Men denke aan de maatregelen, genomen om enkele achterblijvende groepen op te trekken:

De landarbeiders werden gebracht op een levenspeil, dat in redelijker verhouding staat tot dat van vergelijkbare arbeiders elders. Door de vermindering der gemeenteklasseafstanden, werd in het algemeen aan plattelanners meer recht gedaan.

Men kan verder wijzen op de Algemene Ouderdomswet, de Wachtgeld- en Werkloosheidsverzekering en de Weduwen- en wezenwet, waardoor aan de ergste nood van grote groepen uit ons volk een einde gemaakt werd.

Het is moeilijk te ontkennen dat Nederland met geheel West-Europa de eeuw der massawelvaart binnentreedt.

Het is echter wonderlijk te constateren dat men in brede kring enigszins wantrouwend staat tegenover deze ontwikkeling. Men weigert eenvoudig te geloven, dat zich zulk een belangrijke materiële vooruitgang voordoet. Percentages die de reële loonverbetering aangeven, worden te hoog geacht. En men wijst op de moeite die velen nog steeds hebben om de eindjes aan elkaar te knopen, om te bewijzen, dat de welvaart niet zo groot is als de cijfers wel aangeven.

Natuurlijk is dit een wel te verklaren reactie. Welvaart is een relatief begrip, en ieder kijkt naar de groep die het iets beter heeft dan hijzelf en constateert alleen maar, dat die anderen een voorsprong houden.

Toch zou een andere houding dan een van dankbaarheid ons, na onze terugblik op 15 jaar economische ontwikkeling, zeker niet passen.

Wellicht het meest verblijdende feit in de naoorlogse ontwikkeling was dat van de permanente volledige werkgelegenheid, slechts onderbroken door zeer geringe terugslagen.

Natuurlijk horen we ook van de schaduwen der volledige werkgelegenheid. Van gebrek aan arbeidsdiscipline. Van hoge verloopcijfers, wilde stakingen. Maar het zijn de schaduwzijden van een goede zaak.

De vraag is meermalen gerezen, of de voortdurende volledige werkgelegenheid een toeval is, het gevolg van een samenloop van omstandigheden (de koude oorlog, de snelle technisch-economische ontwikkeling, de woningnood), dan wel of er sprake is van een principiële overwinning der depressie.

Overwinning der depressie?

Wij menen, dat er reden is, om te veronderstellen, dat onze economie meer dan voor de oorlog onvatbaar geworden is voor cumulatieve neergaande bewegingen. Van meerdere zijden is er reeds op gewezen, dat met name de West-Europese economie depressies zeer gemakkelijk te boven komt en langdurige perioden van full- en zelfs van over-employment kent. In *The American Economic Review* van maart 1960 heeft de bekende Amerikaanse economist A. F. Burns een artikel geschreven, waarin hij als zijn oordeel naar voren brengt, dat er structurele veranderingen zijn in onze economie, die een nieuwe wereldwijde depressie als die van

de jaren dertig onwaarschijnlijk maken. Weliswaar is de conjunctuur-cyclus niet verdwenen, maar de gevolgen er van zijn minder belangrijk.

Burns ziet de oorzaak hiervan in de grotere stabiliteit van de persoonlijke (beschikbare) inkomens en, mede daarmee verband houdende, van de investeringen.

Hij wijst op de werkloosheidsverzekering, die thans in alle westelijke landen ertoe leidt, dat bij werkloosheid het besteedbaar inkomen niet zo sterk afneemt.

Voorts wijst Burns er op, dat de grote n.v. als een buffer werkt tussen de fluctuatie van de winst en der inkomens der individuën. Betrekkelijk weinig inkomens fluctueren sterk met de winst. Dividenden worden gestabiliseerd enz.

Voorzover de inkomens nog fluctueren leidt de overal sterk progressieve inkomstenbelasting ertoe, dat het besteedbaar inkomen veel minder sterk schommelt dan het belastbaar inkomen.

Doordat in de bedrijven het aantal beambten stijgt ten opzichte van de overige werknemers, komen er steeds grotere groepen die een stabielere werkgelegenheid hebben.

Doordat de persoonlijke inkomens vrij stabiel zijn, leidt een fluctuatie in de winst niet, zoals voorheen, tot fluctuatie in de zg. derde sector, die van de dienstverlenende bedrijven.

Tenslotte kan men wijzen op de landbouwsector. In vrijwel alle westelijke landen garandeert de overheid aan de landbouwende bevolking een redelijk minimum inkomen. Iedere inkomensvermindering in deze sector wordt terstond opgevangen door een grotere subsidie.

Bovendien maakt de overheidssector een steeds groter deel uit van de totale economie. Ook de hier uitbetaalde inkomens zijn onafhankelijk van de conjunctuur.

Deze grotere betekenis van de overheidssector speelt ook een belangrijke rol bij het stabiliseren der conjunctuur. Een steeds groter percentage der investeringen speelt zich immers af in de overheids sfeer en is daardoor ongevoeliger voor de fluctuatie in de winst. Bovendien kan de overheid door de anti-cyclische budget-politiek een stabiliserende invloed uitoefenen op de gehele economie.

In de jaren dertig heeft Keynes gewezen op het verminderen van de mogelijkheden voor nieuwe investeringen in een „volwassen” („mature”) economie. Hij ging er vanuit, dat op den duur een relatieve overvloed van kapitaalgoederen zou ontstaan. Er zou vrij snel een moment komen, waarop er geen nieuwe grote projecten meer op touw gezet worden, die zo'n grote vraag stellen aan arbeid en kapitaal, dat de werkgelegenheid op peil blijft. Het produktieapparaat zou zó produktief worden, dat het door zijn normale groei zou kunnen voorzien in elke behoefte van het publiek en ook de uitbreiding van de vraag zou kunnen bijhouden, zonder dat voortdurend zulke grote investeringen nodig zouden zijn, dat er voldoende em plooi zou zijn voor het kapitaal en de arbeid.

Van zulk een situatie zijn wij thans wel ver verwijderd. Het is zeker geen probleem welke mogelijkheden er nog zijn voor nieuwe investeringen. De technische ontwikkeling heeft een versnelling ondergaan, waardoor er voortdurend nieuwe mogelijkheden zijn voor nieuwe investeringen. Door de nieuwe mogelijkheden welke er zijn voor mechanisering en automati-

sering is een vernieuwing van grote delen van ons nationale productie-apparaat noodzakelijk. Voortdurend blijkt de economische levensduur van het produktieapparaat beduidend korter te zijn dan de technische. Een gehele reeks bedrijfstakken heeft hieraan de komende jaren werk te over.

Voorts speelt in de huidige wereldconstellatie de voortgaande bewapeningswedloop een belangrijke rol bij het voortduren van de volledige werkgelegenheid. Mocht de koude oorlog eindelijk door een periode van ontspanning gevolgd worden, dan behoeft de daardoor ontstane achteruitgang der bestedingen niet tot een depressie te leiden. Nog afgezien van de hiervoor vermelde stabiliserende factoren is er bij alle regeringen van de landen in het Westen een groeiend inzicht, dat achtergebleven gebieden niet aan zichzelf of aan het communisme mogen worden overgelaten. De enorme investeringen die hiervoor nodig zijn, logenstraffen iedere vrees voor een afnemning der investeringskansen.

Wij menen dat het verantwoord is er voor de eerstkomende jaren van uit te gaan, dat een depressie, welke dieper is dan de inzinkingen, die wij in de achter ons liggende vijftien jaar hebben doorgemaakt, onwaarschijnlijk is.

BINNENLANDS OVERZICHT

DOOR

H. ALGRA

Er is niet eens een ei onder gebroken . . .

Het volk houdt van beeldende taal. Wanneer er een groot karwei moet plaats hebben in huis — een massieve en topzware kast moet worden verplaatst — en alle zorgen en ongerustheid bleken zonder grond, dan zegt men: er is niet eens een ei onder gebroken.

Het kabinet-De Quay moest een vuurproef doorstaan. Het had verschillende zwakke punten en de leiding was niet sterk gebleken. Bovendien had de ministerpresident aan buitenlandse journalisten een vreemd verhaal gedaan over Nieuw-Guinea. En de toto kon aanleiding geven tot grote spanningen, waarbij de verwerping van het compromis-voorstel van minister Beerman op den duur politieke gevolgen zou hebben. Het wetsvoorstel tot regulering van de toto is door de Eerste Kamer verworpen, het grote debat over het regeringsbeleid in de Tweede Kamer is gehouden, en . . . er is niet eens een ei onder gebroken. Alles is gebleven, zoals het was.

Neen, toch niet, het kabinet is versterkt uit de strijd gekomen. Het is een merkwaardige en leerzame geschiedenis.

De Eerste Kamer heeft met een zeer kleine meerderheid de voorgestelde wijziging van de Loterijwet verworpen. Tegen de aanvankelijke verwachting in. Men meende te kunnen aannemen, dat de V.V.D. zich, althans wat een deel van de leden van deze fractie betreft, zou aansluiten bij het standpunt, dat in de Tweede Kamer door de liberalen was aan-

genomen. En het was bekend, dat bij de leden van de Eerste Kamer, die tot de P.v.d.A. behoren, een aantal was, dat de voorgestelde wijziging een aanvaardbaar compromis vond. Niemand had in dat opzicht zich duidelijker verklaard dan Mej. Tjeenk Willink. Maar zij kwam aan het slot van het debat verklaren, dat haar neen een ander neen was dan dat van vele andere leden van haar fractie, maar niettemin een neen. Zij stemde niet tegen, omdat zij tegen het wetsvoorstel was, maar omdat naar haar mening minister Beerman de Tweede Kamer te veel onder druk had gezet. In *Hervormd Nederland* heeft een lid van de Tweede Kamer van de P.v.d.A. ronduit geschreven, dat men als lid van de oppositie ook tegen een ontwerp kan stemmen, niet om de strekking van het ontwerp, maar om het aan het kabinet moeilijk te maken. Men mag dus oppositie voeren om de oppositie. Mej. Tjeenk Willink bleef met haar fractie in de pas, maar motiveerde het anders, zij laveerde iets meer... En de V.V.D. was helemaal tegen. Het betoog van mr. Van Riel was merkwaardig, met name om zijn algemene visie op de taak van de overheid ten opzichte van de volkszeden. De volkszeden veranderen snel en radicaal, en de overheid kan daar in wezen niets aan doen. Beginselvaste mensen en sterke karakters kunnen aan de zuigkracht weerstand bieden, maar overheidsmaatregelen hebben geen effect. Of zelfs een averechts effect, doordat zij de illusie kweken, dat het kwaad in betekenis afneemt. Wie de debatten over het Wetboek van Strafrecht, nu bijna tachtig jaar geleden, nog eens naleest, vindt daar liberale beschouwingen, geheel in dezelfde geest. Zij kwamen van mr. S. van Houten. De heer Van Riel is een late exponent van het negentiende eeuwse liberalisme en de parallel met Van Houten is overduidelijk.

Minister Beerman heeft zich bij de verdediging van het ontwerp tegenover mr. Van Riel beroepen o. a. op Prof. De Grooth, de Leidse hoogleraar, het „juridisch geweten van de V.V.D.”. Die zei over de toto op de jaarvergadering van de Nederlandse juristen: Minister Samkalden planted it, Minister Struycken watered it, and the devil gave the increase. Waarom deze zinspeling op een woord van de apostel door de Leidse hoogleraar in het Engels werd gegeven is niet duidelijk. Maar in elk geval, de duivel had de toto wasdom gegeven volgens deze liberale hoogleraar. En zou men dan de duivel zijn gang maar moeten laten gaan? ¹⁾ Het baatte niet, de liberalen stemden en bloc tegen. Het baatte niet, dat de christelijk-historischen eveneens en bloc voorstemden en dat twee antirevolutionairen hun stem, zij het node, aan het ontwerp gaven, omdat zij bij verwerping grote gevaren duchtten. Het wetsontwerp sneuvelde. En... er is geen ei onder gebroken. Want de toto gaat voort, de deelnemers zijn niet van de wijs gebracht en de omzet groeit nog steeds. En niemand verwacht meer ongunstige gevolgen voor het kabinet.

En dan de algemene beschouwingen over het regeringsbeleid in de Tweede Kamer. De heer Burger heeft, zoals te verwachten was, als leider van de oppositie zijn kritiek geleverd, fors en over de gehele lijn. Het kabinet deugde niet, het was zwak, het handelde onwaardig. Het moest

1) Minister Beerman wees ook op de ontaarding van de sport, blijkende uit de mensenhandel. De voetbalsport verhandelde in het laatste jaar voor bijna twee miljoen gulden aan amateurs en semi-profs!

beter regeren. De parallel met wat de heer Oud zei toen hij nog de oppositie leidde, was soms opmerkelijk duidelijk. Ook met die algemene veroordeling door prof. Oud, waarbij op hoffelijke wijze mej. Klompé van de kritiek werd uitgezonderd, en de onaangenaamste vorm werd gekozen, als het over prof. Zijlstra ging. Ook de algemene conclusie van de heer Burger was volkomen negatief. Maar hij had zijn kritiek beslist overtrokken, juist doordat hij zo generaliseerde. Echte kritiek brengt altijd een scheiding, een voorzichtige, verantwoorde scheiding tussen wat goed is en niet goed.

Dr. Colijn heeft eens op een a.r. partijconferentie, in duidelijke aansluiting aan wat hij in Engeland had gezien, gesproken over de noodzaak van een sterke oppositie. En nog onlangs heeft een Engelse politicus, die tot de conservatieve partij behoort, gezegd, dat de conservatieven niet blij kunnen zijn met de ernstige crisis bij Labour, omdat de oppositie haar gezag verliest en dus niet meer als zodanig kan fungeren. De Nederlandse situatie is anders dan de Engelse. In Engeland is de allesbeheersende tweeheid die tussen regeringspartij en oppositie. De partij, die de meerderheid heeft, is in feite, door middel van een commissie uit haar parlementsleden, „regering”. De oppositie heeft een fractiebestuur, dat tegelijk schaduwkabinet is.

In Nederland is een andere dualiteit, die principieel en als het goed is ook praktisch beslissend is, die van regering en volksvertegenwoordiging. Het kabinet heeft een eigen verantwoordelijkheid, ook tegenover het parlement, en het algemene debat en de discussie over een concreet voorstel betekent beraadslaging tussen regering en parlement, niet allereerst een gevecht tussen regeringspartij en oppositie. Formeel hebben wij momenteel zelfs geen „regeringspartijen”. En toch is ditmaal het algemene debat vooral een debat geweest tussen de fracties. Niet de rede van de minister-president, maar de redevoeringen van de heren Romme en Oud waren de grote tegenzetten tegen de aanvallen van de heer Burger. Vooral de heer Oud was zeer gouvernementeel en nam de minister-president in bescherming. En niemand twijfelde er aan, dat dit medegebeurde, om de heer Van Riel indirect een terechtwijzing te geven. Het betoog over de plaats en de taak van de Eerste Kamer, dat in de rede van de heer Oud een belangrijk bestanddeel vormde, was dan ook duidelijk bedoeld als speciale onderwijzing van de heer Van Riel en diens fractie. En in Rotterdam heeft de heer Oud een nadere toelichting gegeven. De V.V.D.-fractie in de Eerste Kamer telde geen enkel lid, dat ervaring had opgedaan in de Tweede Kamer²⁾.

De heer Bruins Slot heeft namens de a.r.-fractie het minder tot zijn taak gerekend, het kabinet te verdedigen. Hij is meer opgetreden als woordvoerder van zijn fractie, die wat tot het kabinet heeft te zeggen. En hetzelfde kan worden gezegd van de heer Tilanus, met dien verstande, dat de c.h.-fractievoorzitter als gewoonlijk milder oordeelt over het regeringsbeleid, van welk kabinet ook, dan de gemiddelde parlementariër.

---

²⁾ De heer Louwes was vier jaar lid van de Tweede Kamer, maar heeft wegens ziekte aan de behandeling van „de toto” niet kunnen deelnemen, een ziekte, waarvan hij helaas niet weer is hersteld.

Het kabinet staat sterker dan vóór het debat. Maar niet, doordat het bij monde van zijn voorzitter zulk een sterke, imponerende, overtuigende verdediging heeft gegeven. Veeleer, doordat duidelijk is gebleken, dat de meerderheid van de Tweede Kamer geen ander kabinet wil. Misschien kan men ook zeggen: omdat er geen alternatief is. Dat drie leden van de a.r.-fractie, die zich trouwens als functionarissen van het C.N.V. uit anderen hoofde reeds vóór het debat min of meer hadden vastgelegd, voor de motie-Burger stemden, doet al wederom denken aan de volkswijsheid van het ei, dat niet gebroken is.

Men kan dan ook niet zonder reserve zeggen, dat door deze debatten de positie van het kabinet fundamenteel sterker is geworden. De stellingen zijn tactisch verbeterd. Maar de sociaal-economische politiek komt veel meer centraal aan de orde bij de algemene financiële beschouwingen, bij de debatten over de begrotingen van Economische en van Sociale Zaken. Dan komt het debat over het beleid van het kabinet aan de orde en dan kunnen de socialisten niet volstaan met slagzinnen en algemene veroordelingen. En dan zal er meer dan ditmaal een discussie zijn tussen de regering enerzijds en de volksvertegenwoordiging anderzijds. Dan zal de regering op sterke wijze, naar wij verwachten, partij weten te geven en zal dus het debat minder een debat zijn tussen volksvertegenwoordigers onderling.

Intussen is in elk geval de positie van minister Cals niet onbelangrijk versterkt. De „mammoetwet” komt eerst het volgende jaar in de Tweede Kamer in openbare behandeling. Maar de wet op het wetenschappelijk onderwijs, die in de plaats komt van de wet op het Hoger Onderwijs van wijlen minister A. Heemskerk, heeft voorrang gekregen. Dit wetsontwerp gaat er met vlag en wimpel door. En het heeft in wezen grote gelijkens met het ontwerp tot regeling van het voortgezet onderwijs. Beide wetsontwerpen hebben dit gemeen, dat zij het onderwijs willen regelen, zodat het algemeen welzijn er door wordt gediend, en *binnen* dat kader, *dat de overheid maakt*, is er dan ook een plaats voor het bijzonder onderwijs, waarvan de vrijheid van richting wordt gewaarborgd. Professor Versteeg heeft dat duidelijk gezien en gezegd en daarom elke prejudiciëring van de hand gewezen en zich namens zijn fractie alle vrijheid voorbehouden. Dat neemt niet weg, dat de heer Cals sterker staat met zijn stelsel, als het voor het wetenschappelijk onderwijs wordt aanvaard.

En ten slotte: begin september 1960 schreef mr. H. van Riel in het orgaan van zijn partij, *Vrijheid en Democratie*, een politiek commentaar onder het motto: „Wij gaan interessante maanden tegemoet, waarin van alles kan, maar niets behoeft te gebeuren.” Deze politieke wijsheid van de achterdeur is beproefde wijsheid gebleken. Er kon van alles gebeuren, zo schéén het. Maar er is niets gebeurd.

TELEVISIE *)

DOOR

PROF. MR. I. A. DIEPENHORST

Als buitenstaander over televisie enkele opmerkingen te maken heeft voor mij in tweeërlei opzicht iets aantrekkelijks. Vooreerst heb ik als leeropdracht het strafrecht, en geen tak der rechtswetenschap, met uitzondering misschien van het staatsrecht, heeft zozeer de invloed van niet-vaklieden ondergaan. Niet alleen gevangeniswezen en reclassering, ook de leer van de straf en zelfs de wetgeving hebben meer aan vreemdelingen dan aan de bewoners van het penale Jeruzalem te danken gehad. In de tweede plaats ben ik, uit hoofde van mijn staatkundige werkzaamheid, goed bekend met het regeren door „amateurs”, een term — dit ter voorkoming van misverstand — niet door mij, maar door een bekend Engels schrijver geijkt ¹⁾). En mag ik dan al enige vrees koesteren in een gezelschap deskundigen toch uit de toon te vallen, zo zijn er nog andere redenen om enige moed te grijpen: de meest bedenkelijke figuren beschikken volgens kenners, over een natuurlijk televisie-talent: bijvoorbeeld in Frankrijk Poujade ²⁾). Verder zijn sommige raadgevingen van bij uitstek deskundigen dermate voor de hand liggend, dat ook leken zich weer wat op hun gemak beginnen te voelen. Wat te zeggen, wanneer in een vakpublicatie als gewichtige leidraad wordt ontwikkeld voor televisie-sprekers: wees interessant vanaf het begin ³⁾? Nog verbluffender is wat over de goede stem wordt gezegd: ze is luid genoeg om hoorbaar te zijn ⁴⁾).

Toch is het gevaar groot, tegenover het onderwerp tekort te schieten. De televisie is door sommigen een uitvinding genoemd, even belangrijk als de boekdrukkunst ⁵⁾). Ik geloof dat dit overdreven is. De 15e eeuw is die van de pers en van de grote ontdekkingen. De 20e eeuw is die van de televisie, maar eerder van de radio, is ook de eeuw van het atoom, is ook de eeuw van het vliegtuig eerst en van de ruimtevaart nadien. De vinding van de boekdrukkunst was uitzonderlijk, die van de televisie was dit niet. Maar daarom heeft het beeldvenster, sinds in Londen in 1925, in New York in 1939 de eerste publieke uitzendingen plaats vonden, nog wel grote veranderingen bewerkt en het gelaat van het leven ingrijpend gewijzigd.

Men vergelijkte eens het bestaan in een land waar de televisie nagenoeg

---

*) Een beschouwing voorgedragen bij de uitreiking van de derde televisieprijs vanwege het Prins Bernhard Fonds.

1) Sidney Low, *The Governance of England. Fifth Impression*, London, 1914, 199.

2) Zie *Connaissance de la télévision*, Paris, 1958, 159.

3) Aldus Clayton T. Griswold and Charles H. Schmitz, *Broadcasting Religion*, 48.

4) *Broadcasting Religion*, 65.

5) F. L. Polak, *Televisie en vrije tijd*, in *De Gids*, 1951, 311.

binnen ieders bereik ligt — de Verenigde Staten — met en zonder televisie voor bejaarden, voor zieken, voor jonge echt)paren, voor bewoners van afgelegen boerderijen, voor kinderen. Iemand werpt misschien tegen, dat de plaats van de courant, dat de rol van de radio thans door de beelduitzending wordt ingenomen, en dat nog niet geheel, want de televisiekijkers blijven nog voor bepaalde uitzendingen de radio trouw en zij staakten het lezen van een dagblad beslist niet. Deze bedenking lijkt mij niet juist. De cijfers wijzen uit, dat de uren voor televisie uitgetrokken die zijn welke vroeger aan de radio en de lectuur van couranten en tijdschriften werden besteed ⁶⁾. Belangrijker is nog, dat om de betekenis van de televisie vast te stellen rekening moet worden gehouden met een geheel nieuwe omstandigheid: de toeneming van de vrije tijd, die gelegenheid biedt uitzendingen van de televisie te volgen. Zonder de geringste overdrijving kan worden vastgesteld, dat de arbeider van heden meer dan tweemaal zoveel vrije uren heeft als de arbeider van vorige generaties.

Wanneer wij in de nabije toekomst minder dan 250 werkdagen in een jaar, minder dan 6 werkuren op een dag voor vele takken van arbeid zullen kennen — de veehouders of nauwkeuriger de koeien en geiten zijn hier met de melkgift wat weerbarstig —, openen zich voor de televisie nog geheel nieuwe kansen. Ook zijn er de vervroegde pensionering in de hogere functies en de langere levensduur onder alle bevolkingsgroepen als factoren van betekenis.

Gelegenheid om als toeschouwer de uitzendingen te volgen is er dus te over. Ook voor de tijd dat de televisie de radio nog niet tot een zeer bescheiden plaats heeft teruggedrongen, oefent zij grote invloed. Anders dan de radio richt zij zich niet tot het oor maar tot het oog, daarbij echter dat oor in de verste verte niet verwaarlozend. Te zeggen dat ook van de televisie het woord de ruggegraat is, gaat te ver ⁷⁾, maar dat zij gezicht en gehoor ieder het zijne geeft, is zeker waar. Noch de analfabeet noch de dove heeft aan het van gesproken en geschreven toelichting voorziene beeld wat de zintuiglijk volledig toegeruste mens er aan heeft, maar zij ontvangen meer uit het beeldvenster dan uit de luidspreker. Sterke beïnvloeding is mogelijk niet enkel bij zendtijd van vroeg in de ochtend tot ver in de nacht; ook schaarser uitzendingen kunnen een diepe inwerking hebben. De televisie legt zich op, dwingt tot het neerleggen van nevenbezigheden; ze is wat imperialistisch, daar ze geen achtergrond-vulling wezen kan.

Zoals bij ieder nieuw technisch verschijnsel hebben de cultuurprofeten zich opgesteld met hun onheilvoorspellingen. Wie gematigd wilde zijn, herhaalde Da Costa's uitspraak over de boekdrukkunst: een stap ten hemel en een stap ter helle. Anderen vreesden voor de eenvormigheid ener opgelegde beschaving, voor de door de televisie naar haar gemillimeterd beeld geschapen geestelijke lilliputter ⁸⁾. Een vader vermeldt vol afgrijzen hoe hij, een kamer binnenkomend, zijn achtjarige zoon Catbird vond, hangend in een stoel met het verslapt gezicht van een idioot en

⁶⁾ Gerhard Maletzke, *Fernsehen im Leben der Jugend*. Hamburg, 1959, 48.

⁷⁾ Gerhard Eckert, „Das Wort ist das Rückgrat, an das sich das Fleisch der Bilder ansetzt“, geciteerd door P. Gros, *Televisie, Parlement, pers en publiek*. Assen, 1960, 35.

⁸⁾ F. L. Polak, t.a.p., 325.

de glazige ogen van een opiumschuiver⁹⁾. Men zou ook kunnen herinneren aan de vraag van een vijfjarig ventje, aan wie door zijn ouders heel voorzichtig de dood van zijn grootvader werd meedeeld: „Wie schoot hem dood?“¹⁰⁾. Geducht werd luiheid van de geest en van de verbeelding¹¹⁾. Desondanks heeft de televisie alle te zwartgallige voorzeggingen beschaamd en al waren er dan die ach en wee klaagden, de noodzakelijk geachte ontbinding der cultuur is tot dusver niet gevolgd. Wat bleef er trouwens over van het verzet tegen de speelplaat als „musique de conserve“?¹²⁾.

Met opzet sprak ik van *te* zwartgallige voorzeggingen, omdat het niet alles goud gebleken is wat er heden in de televisie schittert en bepaalde gevreesde nadelen inderdaad zijn opgetreden. Wie de televisie probeert te waarderen, kan haar niet uitsluitend onder lof bedelven. Hier mag nog blijven rusten de kwestie van de commerciële televisie. Evenmin is het nodig over een sporadisch optredende verslaving veel te zeggen. Waar deze bij kinderen optreedt, betreft het meestal reeds uit andere oorzaak van hun stuk geraakte jongelui¹³⁾. Belangrijker is de tijd die met het kijken naar de televisie wordt zoek gebracht. Men kan betwijfelen of het toejuiching verdient, dat de Amerikaan gemiddeld 5,1 uur per dag het toestel heeft ingeschakeld¹⁴⁾, dat bejaarden wat willoos en ingezonken toeschouwers zijn van het voorgeschotelde program¹⁵⁾, dat de jeugd in Amerika soms ook op 30 kijkuren per week komt¹⁶⁾. Geklaagd wordt over de verstoorde gezelligheid in gezinnen, waar de televisie het onderlinge gesprek onmogelijk maakt. Weliswaar treedt de wereld de huiskamer binnen, maar is het een juist beeld dat wordt voorgetoverd? Veelbetekenend is van „l'irruption du féérique dans la vie quotidienne“ — het binnendringen van het feeëriek in het dagelijks leven — te spreken¹⁷⁾. Het onderricht van ongeletterden is niet, het verschaffen van vermaak is daarentegen zeer beslist wel de hoofdzaak. Dat men zich daarbij bedient van „le truquage“, de misleiding — die voor een enkele het voornaamste punt van aantrekking vormt¹⁸⁾ — is tot daaraantoe. Speculeert het vermaak niet vaak op de in elke mens schuilende voyeur? De televisie zoekt verder het uitbundige en uitzonderlijke. In een kindertuurtje lieten over een periode van een jaar meer dan 16.982 mensen en dieren het leven¹⁹⁾. Gedurende één week werden in een andere reeks voor kinderen bestemde uitzendingen 20 mensen gedood of gewond,

9) H. Schaafsma, *Televisie*. Amsterdam, 1959, 182.

10) Tom Driberg, *The Best of Both Worlds*. London, 1953, 59.

11) *Connaissance*, 281.

12) George Barnes, *Television Broadcasting*, 1952, vermeldt dit door een Frans auteur geuit bezwaar.

13) Gerhard Maletzke, t.a.p., 67.

14) H. Schaafsma, t.a.p., 72.

15) Everett C. Parker, David W. Barry, Dallas W. Smythe, *The Television-Radio Audience and Religion*. New York, 1955, 357; hier wordt een kijker van 72 jaar getekend: „He comes to the end of life, sitting it out before a television set, not particularly dissatisfied, not even much puzzled about what comes next.“ (Hij komt aan zijn levenseind, zittend voor een televisietoestel, niet bijzonder onvoldaan, zelfs niet erg benieuwd naar wat er vervolgens zal komen.)

16) F. L. Polak, t.a.p., 321.

17) Ferdinand Greggh in *Connaissance*, 277; het geschiedt hier overigens in prijzende zin.

18) Gilles Margarites in *Connaissance*, 181.

19) Charles A. Siepman, *Television and Education*. Unesco Paris, 1952, 105.

24 bewusteloos geslagen; er traden 27 deelnemers aan overvallen op; het jeugdige publiek hoorde 110 schoten lossen; de door pijn en boog aanggerichte bloedbaden werden in deze cijfers niet verwerkt²⁰⁾.

Deze en dergelijke bezwaren lenen zich nog voor uitwerking. Maar men zij voorzichtig, want ook uitgewerkt zijn ze dikwijls goed weerlegbaar. Het is beter naar de televisie te kijken dan met een wat eigenaardige term te „niksen”. Als een slecht courantenlezer door het geregeld volgen van het journaal beter met het wereldgebeuren vertrouwd raakt, is dit winst. Als een weinig ontwikkeld meisje plotseling dank zij de televisie in staat is alle ongehuwde prinsessen van Europa op te sommen of zelfs nog iets van de te verwachten bruidsschatten weet, levert dit niet een enkel voor ongehuwden aantrekkelijk staaltje op van algemene ontwikkeling in iemand, die voordien een beperkter horizon kende. Wie iets weet van de verveling welke intellectueel verdorde bejaarden bekruijen kan, zal zwijgen over te lijdelijke verstrooiing.

Kijken kinderen werkelijk te veel? Kleuters laten zich niet dwingen. De groep van de vijftienjarigen en ouder borrelt zo van leven, energie en drang om zelf wat te doen, dat hier het meest kritisch gekeken wordt²¹⁾. Tot dusver werd niet bewezen, dat het huiswerk schade leed²²⁾. Evenmin is tot op heden een verkeerde invloed op het gezin vastgesteld. Wij kunnen nog niet uitmaken of de aanvankelijk zich voordoende grotere binding aan de huiskamer beklijven zal, ofschoon de bioscoop beslist schade heeft opgelopen. De televisie thuis is niet het evenement van een avondje uit. Maar niet zonder enige reden is er geklaagd over een enkel de nadelen van het huiselijk leven uitmetende Eerste Kamer²³⁾ — een lichaam dat bijna altijd gelijk heeft. Losse mededelingen leren, hoe ouders en kinderen gemeenschappelijk voorstellingen bespreken, ruzie soms een einde neemt, groter belangstelling bij een wat onverschillig echtgenoot wordt gewekt²⁴⁾ en door school-televisie een nieuwe band tussen onderwijs en moeders gelegd wordt²⁵⁾. Eenzijdig is het, aan klachten — „het is bij ons niet zo harmonisch meer”²⁶⁾ — voorbij te gaan. Niettemin beslissen niet enkele, maar alle gegevens die verkrijgbaar zijn. Daarbij kunnen bezwaren als „de kinderen maken de dienst uit”, rustig worden verwaarloosd. Het gaat in zulke gevallen niet om de televisie maar om verstoorde gezagsverhoudingen. Ook losgemaakt van de televisie is het niet geheel aanbevelenswaardig dat de gezinsleider zich in de kinderstoeel bevindt, of de eerste klas van het lyceum bezoekt.

De televisie is in staat om op het publiek sterke invloed te oefenen. Had Hitler aan de radio door zijn funest optreden, dat brede scharen met een ban sloeg, mede zijn succes te danken, de beeldbuis geeft nog andere kansen. Tegelijk echter is zij meer aan de werkelijkheid gebonden. Het oog wordt niet zo gemakkelijk misleid als het oor²⁷⁾. Men kan,

20) Aanhaling van een in de *Daily Express* door George Mikes geschreven artikel in *Die Zukunft des deutschen Fernsehens*. München, 1958, 80.

21) Gerhard Maletzke, t.a.p., 142.

22) Gerhard Maletzke, t.a.p., 165.

23) Vergelijk de klacht van P. Gros, t.a.p., 175.

24) Gerhard Maletzke, t.a.p., 170 citeert L. Bogart, *The age of television*. New York, 1956, 100.

25) H. Schaafsma, t.a.p., 192.

26) Gerhard Maletzke, t.a.p., 171—172.

27) Broadcasting Religion 9: The ear is credulous (het oor is lichtgelovig).

zich van enkele geprojecteerde plaatjes bedienend, Blue Bell Girls schijnbaar in een bos doen dansen²⁸). Het is uitgesloten, de Verenigde Staten als een verhongerend land, Nederlandse jongens en meisjes als ondervoede of aan drank verslaafde jeugd voor te stellen. Aan het bedrog zijn grenzen gesteld.

De televisie liegt niet om de feiten. Daarom is het nog wel moeilijk, de feiten met betrekking tot de televisie vast te stellen. Groot gewicht wordt gehecht aan statistisch materiaal. Langs verschillende wegen probeert men te bepalen hoe lang, waarom, met welk genoegen, door wat voor slag mensen er gekeken wordt. Het is jammer dat, ofschoon in het minst niet de bedoeling voorzit een eenzijdig beeld te geven, gelijk gerichte onderzoeken vaak grote verschillen in de toekomst te zien geven. De Nederlandse Stichting voor de Statistiek moge een rooskleurige voorstelling van de betrouwbaarheidsmarge bieden in haar weergave van opinies en kijkgewoonten van de Nederlandse televisie²⁹), elders heeft men werkelijk opvallende afwijkingen — soms van 93,7%³⁰) en zelfs van 200%³¹) — aangewezen. Totaal wordt soms verwaarloosd of de vragen het antwoord niet als het ware uitlokken en dus de eenzijdigheid zowel als de onbetrouwbaarheid van het resultaat in de hand werken, ook wanneer men zich wil hoeden voor de kunst „how to lie with statistics” (hoe te liegen met statistieken).

Telkens kan iemand de waarschuwing vernemen, dat hij de vaderlandse toestand op televisiegebied niet klakkeloos met de situatie elders vergelijken kan of omgekeerd, omdat de nationale eigeengeardheid zich nu eenmaal sterk gelden laat³²). Desondanks wordt om de haverklap vergeten, dat Nederland geen twee partijenstelsel kent, geestelijk scherp gedeeld is, zich steeds afkerig van overheidsingrijpen op geestelijk gebied toonde, wars is van monopolie-vorming, de sociale ongelijkheid niet wenst te vergroten, tamelijk uitgesproken opvattingen kent omtrent wat betaamt of niet betaamt, gaarne het elders aangetroffene prijst om het op eigen erf aanwezige scherp te kritiseren tegenover medeburgers. Slechts zo wordt het verklaarbaar, dat ook buiten onze grenzen levende televisie-vragen te onzent op een zelfstandige wijze gesteld worden en dat een enkele maal de problematiek bijzonder Nederlands — dat is iets anders dan laag bij de gronds — moet heten.

Dat openbaart zich reeds bij de eerste kwestie: die van de plaats der oproepverenigingen. Een oppervlakkig lezer van de hier nog al welige strijdlectuur zou geloven, dat de onderscheiden organisaties bezig waren slag te leveren om de laatste debiel of imbeciel op haar ledenlijsten op te nemen. Een deskundige gewaagt hiertegenover gelukkig van de ruime samenwerking op televisie-gebied³³). Merkwaardig genoeg is het ondoenlijk, lang oppervlakkig te blijven. Weldra wordt men gedompeld

²⁸) *Connaissance* . . . , 182—183.

²⁹) *Televisie in Nederland*. Nederlandse Stichting voor Statistiek in opdracht van Graetz. 1957, 89 e.v.

³⁰) *Televisie en reclame*. Documentair rapport van het Instituut voor Perswetenschap aan de Universiteit van Amsterdam. Z.p. en j., 37.

³¹) *Televisie en reclame*, 31.

³²) De Duitser Werner Hess erkent, dat het Engelse voorbeeld niet voetstoots kan worden gevolgd, in *Die Zukunft des deutschen Fernsehens*, 108.

³³) J. W. Renglink: *Commerciële televisie. Sprong in het duister*. Hilversum, 1959, 11.

in de vrij verwarrende terminologie van algemeen, gezamenlijk, gemeenschappelijk en nationaal programma³⁴), van zuilvorming en verzuiling³⁵) en wie hier het hoofd boven water weet te houden loopt gevaar in de kolk van kerkelijke uitzendingen en uitzendingen van kerkdiensten te verdrinken. Persoonlijk geloof ik, dat de Fransman die politieke invloed op het algemene of nationale radiobestel en onvermijdelijk achte én afkeurde, gelijk had³⁶). Men kan ook in Nederland, in een algemeen kader optredend, niet zeggen, wat men binnen de grenzen van het verantwoord voor juist houdt: de gevoeligheden zijn te groot en kleurloosheid uit vrees voor ergernis wordt voor te velen het ideaal. Of daarom zij, die vóór alles gewicht toekennen aan principiële verscheidenheid en zij die vóór alles aan een zekere eendracht geloven, elkaar gegeld in de haren moeten vliegen, waag ik te betwijfelen.

Daar is vervolgens de kwestie van de commerciële televisie, die in Nederland beslist kittelachtig maakt; die ook tot een opvallende positie-keuze leidt: bladen welke afkerig zijn van televisie-reclame, namen tevens aan een die reclame bepleitend lichaam deel, en willen zich met de uitvoering van het reclame-ideaal belasten³⁷). Het is wat goedkoop, hier uitvoerig het 64.000-dollar-vragenspel³⁸) — wij noemen dit graag: quiz — en het bijbehorend schandaal van ondervragers en ondervraagden op te halen. De tijd is ook waarschijnlijk voorbij, dat een firma door deze vondst haar lippenrood — als taalbedervers zeggen wij lipstick — in ongekende hoeveelheden kon omzetten³⁹) — misschien is „aanzetten” een nog gelukkiger woord — of dat men tegen een uitgave van 140 dollar aan televisie-reclame-kosten 97 huiskamer ameublementen kon slijten⁴⁰). In Nederland zal de onbeperkte commerciële televisie die vermaak biedt en ook cultuur verschaft om de winst te vergroten en zolang de winst dit toelaat, nooit een kans maken. Hoe het met de commercie in de televisie staat? Men zal haar optreden waarschijnlijk niet toejuichen, maar is er voor de staat een recht ze af te wijzen, al ontsiert zij de programma's en geeft ze kapitaalkrachtige ondernemingen grote voordelen tegenover hen die economisch tot de zwakkeren of zeer zwakke behoren? Invloed van televisie-adverteerders op de samenstelling van het program is, naar vanzelf spreekt, allerverwerpelijkt, hetzij dat men de organisatie van de televisie construeert als een instelling van openbaar nut⁴¹), hetzij dat men, de kwestie der organisatie van de televisie hier buiten latend, de televisie zelf ver van een puur winststreven wenst te houden. Gezegd is dat de geschiedenis der Amerikaanse televisie de geschiedenis van de commerciële televisie vormt⁴²). Welnu, die ganse geschiedenis levert een onomstotelijk getuigenis tegen afhankelijkheid van enkel op ver-

34) P. Gros, t.a.p., 53 e.v.

35) P. Gros, t.a.p., 59 e.v.

36) „Si vous déplaitez à un ministre, à un monsieur décoré de partout...” in *Connaissance...*, 193. (Indien ge niet bevalt aan een minister, aan een overal met onderscheidingstekens behangen heerschapp...).

37) *Televisie en reclame*; P. Gros, t.a.p., 255.

38) H. Schaafsma, t.a.p., 160.

39) *Televisie en reclame*, 24.

40) *Televisie en reclame*, 76.

41) Vergelijk Conclusie A van het V.A.R.A.-rapport *Commerciële televisie in Nederland — ja of neen*. Hilversum, 1957, 137.

42) *Televisie en reclame*, 17.

groting van haar debiet bedachte maatschappijen, die soms op 24,3% van de beschikbare tijd voor haar doel beslag leggen⁴³).

Over de invloed van de televisie op de politiek is niet zoveel bekend. Goede televisiesprekers zijn bijna zeker van hun verkiezing als volksvertegenwoordigers in landen die het districtenstelsel kennen. De alziende camera openbaart zenuwachtigheid, een links optreden, of een overmatig zelfvertrouwen. Soms geeft zij — terecht of niet — de indruk, dat een politicus sympathiek, onsympathiek, bruisend van energie, of afgeleefd is. Nog zijn wij niet toe aan het bespelen der televisie als middel ter verwerving eerst van de populariteit en dan van de meerderheid. Wanneer Bolland reeds bij een voordracht aan twee bezitters van „ongeboren gezichten” verzoekt zich uit de zaal te verwijderen⁴⁴), mag het van enkele huidige geleerden niet bevreemden, dat zij iemand stemmen louter op uitwendige grond. In de toekomst zal Jan Publiek zeker vrouwelijke bekoorlijkheid en manlijk schoon met staatkundige aanvaardbaarheid in nauwer verband brengen dan tot op heden gebruikelijk was. De kandidaat van morgen bij uitnemendheid is misschien het gelukkige, goed gefrisceerde gezinshoofd, die voor het beeldvenster met drie tweelingen en een bloeiende vrouw rondtelt. Wat moet het worden wanneer Kamerredevoering televisieprestaties worden? Gelukkig voert ook hier „de Konsequenz zum Teufel”.

Gewezen zij — dit als laatste punt — op de kritiek en de televisie. Sacha Guitry heeft verklaard, de bitterheid van een recensent eerst door toedoen van de televisie te hebben begrepen: „Ik kende hem, doordat ik hem gelezen had en ik verwenste hem vanwege zijn slechte humeur, zijn kwaadgelovigheid, zijn absoluut gebrek aan geest en talent. Maar ik heb hem nu gezien: Hij is verschrikkelijk om te zien, de ongelukkige jongen. Een paar kleine regels zijn in mijn herinnering opgedoken en ze hebben op critici betrekking:

Il ne suffit pas qu'on les lise
Et faut il encore qu'on ait vu
Les gueules dont ils sont pourvus
Ça renseigne et ça tranquillise”⁴⁵).

Het is kras, te kras gezegd. Maar verdienen de critici der Nederlandse televisie, soms zonder enige genade te werk gaande, op hun beurt niet een kleine berisping? Een examiner zal, als het goed is, iedere kandidaat onderzoeken zowel op wat hij weet als op wat hij niet weet. Er zijn televisie-beoordelingen, die er op uit lijken om enkel wat de desbetreffende omroepvereniging *niet* kan, onder veronachtzaming van wat zij wél vermag, over stad en land te verkondigen, urbi et orbi, liefst met een afkeurend oordeel over onze vaderlandse en een ferme loftuiting voor de buitenlandse televisie. Men zal van mij als protestant niet vernemen

⁴³) Everett C. Parker e.s., t.a.p., 176.

⁴⁴) H. P. L. Wiessing, *Beveegend portret*. Amsterdam, 1960, 241.

⁴⁵) *Connaissance . . .*, 160. Letterlijk vertaald luiden deze regels:

Het is niet voldoende dat men ze leest,
Men moet ook noodzakelijk gezien hebben
De smoeien waarvan zij voorzien zijn,
Dat verduidelijkt en maakt rustig.

dat hier van onfeilbaarheid sprake is. Veeleer ben ik van oordeel, dat zij die afbreken, nooit de opbouw mogen vergeten.

Wat de televisie betreft, zij is een voorzichtige, een liefdevolle benadering waard. Zij moge geen bijzondere kunstvorm wezen, zij is een instrument dat ongemene levensverrijking schenken kan. Zij brengt afleiding in het bestaan van tallozen. Zij kan dienstbaar gemaakt aan de ontwikkeling van achtergebleven volken⁴⁶⁾. Zij leent zich op een bijzondere manier tot de verkondiging van het Evangelie: zij voert met oog en oor tot in de kerk. Zij voedt op. Zij reikt over grenzen heen. Zij kan scheidsmuren die wij mensen hebben opgericht, doordringen; zij kan die muren waardeloos maken.

Wij zijn verantwoordelijk — hoe wij deze verantwoordelijkheid ook vatten — voor het ons toevertrouwde leven op aarde. De televisie, mits goed gebruikt, heeft dit leven wat te bieden. Zij verschaft ontspanning en kent dus de lach. Zij draagt kennis over en staat dus in betrekking tot de waarheid. Zij brengt artistieke verrichtingen en heeft derhalve een band aan de schoonheid. Zij is er ten gemenen nutte en daarom is de goedheid haar niet vreemd. Zij raakt aan de hoogste waarden; zij voert ongedacht tot de grenzen van het menselijke. Daar waar het Evangelie eindigt, begint de andere wereld. Ook die andere wereld is de televisie in haar godsdienstige uitzendingen niet geheel onbekend. Uit dien hoofde, als opdracht verder ontwikkeld, als gave gaarne aanvaard, laat de televisie voor het christelijk bewustzijn op een markante wijze zien, hoe God voor de mensheid mild wil zijn. Aldus kunnen christenen en niet-christenen zich verenigen in de leuze: Bewaart de visie en de televisie⁴⁷⁾.

DE ISRAËLITISCHE WETGEVING EN WIJ (III)

DOOR

DR. K. DRONKERT

De arbeidsverhoudingen

Het Oude Testament kent de arbeid als een waardevolle kracht in het leven der mensen. Het legt zowel de nadruk op de smart, die aan de arbeid verbonden is, Gen. 3 : 17—19; 5 : 29; Ex. 2 : 23—25; 1 Kon. 12 : 4; enz., als ook op de vreugde, die daar is, niet zozeer in de arbeid zelf, als wel in het bereiken van goede levensmogelijkheden door die arbeid, Gen. 31 : 42; Ex. 23 : 16; Ps. 128 : 2; Pred. 2 : 10, 24. Maar de toon van het leed, dat de arbeid met zich brengt, overstemt die van de vreugde over het resultaat van de arbeid, omdat

⁴⁶⁾ *Visual Aids in Fundamental Education and Community Development*. Reports and Papers on Mass Communication No. 27, Unesco, 1958. *Developing Mass Media in Asia*. Reports and Papers on Mass Communication, No. 30. Unesco, 1960.

⁴⁷⁾ *Broadcasting Religion*, 42.

de zonde in alle arbeidsverhoudingen zeer verwoestend heeft gewerkt. Er is vermenging van vreugde en smart.

Vóór de zondeval moet de arbeid in alles vreugdevol zijn geweest. Immers hij is geen gevolg van de zonde, maar hij is in de schepping als opdracht aan de mens gegeven, de mensheid als geheel, Gen. 2 : 15, en het kan niet anders of het moet een vreugdevolle taak zijn geweest te mogen arbeiden in „Gods zuivere lusthof”, Gen. 2 : 15. Iets van die heerlijkheid is er van de arbeid overgebleven. Want al is hij door de zonde verschrikkelijk verzaamd en kost hij veel zweetdruppels, Gen. 3 : 17—19, er blijft vreugde in het werken voor levensonderhoud en voor het blijven bestaan als beeld Gods in een zondige wereld.

De arbeid draagt in de scheppingsinstelling reeds een tweeledig karakter. Hij is lichamenlijk en geestelijk van aard.

Dit tweeledig karakter hangt ten nauwste samen met de bestaanswijze van de mens, die immers ook een lichamenlijke en geestelijke zijde heeft. In verband daarmee is van meet aan in de schepping het waardevolle ritme gelegd van de zesdaagse arbeidsweek en de rustdag, de zevende dag, Gen. 2 en 3, vergelijk Ex. 20 : 8—11.

Aangezien het in dit opstel niet in de eerste plaats gaat om de ontwikkeling van de arbeidsverhoudingen in die periode der Godsopenbaring, die de tijd omvat van de schepping tot aan het bijzondere Verbond Gods met Israël bij de Sinaï, maar om de wettelijke bepalingen, die Israël ten aanzien van de arbeidsverhoudingen van Jahwe heeft ontvangen, zullen wij bij de bespreking van die verhoudingen van die wettelijke bepalingen opzettelijk uitgaan.

Hierbij komt natuurlijk het eerst in aanmerking een bespreking van het vierde gebod van de Decaloog, Ex. 20 : 8—11; Deut. 5 : 12—15. Zo ergens dan blijkt hier, dat de wetgeving aan Israël haar oorsprong heeft in de schepping en dat zij opzettelijk het leven binnen Israël naar die scheppingsverhoudingen wil terugleiden.

Het vierde gebod vangt aan met de woorden: *gedenk de sabbatdag*. Dit *gedenken* wijst erop, dat voor Israël de sabbat reeds bestond voordat het uitdrukkelijk gebod daartoe aan Israël gegeven werd. Dat stemt overeen met Ex. 16 : 4, 5, 22—30.

Maar niet alleen onder Israël, ook onder de omringende volken was de sabbat reeds bekend, zij het ook, dat hij daar een geheel ander karakter droeg ¹⁾.

Waar het mij hier om gaat is, dat de sabbat onder Israël wel een heel bijzonder karakter heeft gehad, maar dat hij als zodanig niet een specifiek Israëlitische instelling is geweest. Hij was naar Gods bedoeling een instelling voor heel de mensheid omdat het vierde gebod ook terugrijpt op het scheppingsritme, Ex. 20 : 8—11.

Het doel van de sabbat is, dat hij *geheiligd* wordt. Naast het algemene *gedenken*, wordt als eerste doel genoemd de *heiliging*. Deze heiliging staat voorop en moet dus op de sabbat het grootste accent ontvangen.

De vraag is echter: waarin moet nu het wezen dier heiliging worden gezocht?

¹⁾ Voor de nadere beschrijving van dit karakter verwijs ik graag naar mijn artikel „sabbat” en „sabbatsviering” in de *Christelijke Encyclopedie*, 2e dr. Deel VI. Uitg. Kok, Kampen.

Misschien kunnen wij dit het best benaderen, wanneer wij de heiliging zien in verband met de inhoud van het gehele gebod. Er komt immers in het vierde gebod meer ter sprake dan alleen het nalaten van de dagelijkse arbeid. *Sabbat* is een woord, dat samenhangt met een werkwoord, dat „rusten” betekent. Deze rust slaat m. i. niet alleen op het *heiligen*, maar evenzeer op de zin *zes dagen zult gij arbeiden en al uw werk doen*. Het vierde gebod is niet alleen een rustdag-gebod, maar het is niet minder een *arbeidsdagen-gebod*. Het dient betrokken te worden op de tweeledige arbeid, die staat onder het teken van de rust. De rust heeft betrekking op het *heiligen in positieve zin*, het bezig zijn met de geestelijke arbeid, die op de zevende dag het volle accent moet ontvangen en de rust heeft evenzeer betrekking op het *arbeiden in positieve zin*, nl. het bezig zijn met de dagelijkse slaafse arbeid, die in de werkdagen het volle accent moet ontvangen. Bij het vierde gebod gaat het dus om tweeërlei werk: arbeid tot onderhouding van het geestelijke, eeuwige leven en arbeid tot onderhouding van het lichamelijke, tijdelijke leven. Beide dienen dan te staan onder de rust, die God heeft voorgeleefd, in de schepping, Ex. 20 : 8—11, of die God heeft geschonken in de verlossing uit Egypte, Deut. 5 : 12—15.

Het is zeer begrijpelijk, dat de praktijk onder Israël en ook in de christelijke kerk, het volle accent heeft gelegd op het nalaten van de zesdaagse arbeid en daarin de voorwaarde der rust heeft gezien. De mens is immers van nature een slaaf van de zonde en altijd geneigd om zich slaafs te gedragen, Rom. 6 : 17—20. Zowel in zijn geestelijke als in zijn lichamelijke activiteit overtreedt hij gemakkelijk Gods bevel en trekt hij zich natuurlijkerwijze terug in onthouding. Maar het vierde gebod geeft ons in wezen een levende verhouding, een door God geboden verhouding, tussen geestelijke en lichamelijke arbeid, arbeid tot onderhouding van het geestelijke leven en arbeid tot onderhouding van het stoffelijke leven. Ook hierbij staat het geestelijke voorop en volgt daarna het stoffelijke.

Nu is er tussen de motivering van het sabbatsgebod een verschil, waaraan wij niet mogen voorbijgaan. In Ex. 20 : 11 wordt in die motivering teruggegrepen op Gods scheppingsdaden, dus op de wordingsgeschiedenis van de wereld, Gen. 2 : 2 en 3. In Deut. 5 : 15 daarentegen wordt teruggegrepen op de slavernij in Egypte en de verlossing daaruit door Gods hand, dus op de wordingsgeschiedenis van Gods volk Israël. Dit verschil dienen wij m. i. zo te verklaren, dat het vierde gebod tweeërlei wortel van de rust noemt: de arbeid, geestelijk en stoffelijk van aard, moet gezien worden in het licht van Gods daden in de schepping, Ex. 20 : 11; maar die geestelijke en stoffelijke arbeid moeten niet minder gezien worden in het licht van Gods daden in de verlossing, Deut. 5 : 15. *De mens*, zoals hij geschapen is, al dan niet verlost, zal niet vergeten, dat God zijn Schepper is en dat hij zich naar het voorbeeld van die Schepper heeft te gedragen in geestelijk en stoffelijk werk en *de verlost mens* zal dit eerste evenmin vergeten, maar hij zal bovendien bedenken, dat hij een verlost is, en dat hij zelf niet onder de slavernij van de arbeid zal gebukt gaan en dat hij zijn naaste, zelfs zijn slaaf, in de rust zal laten delen, zowel in geestelijk als in stoffelijk opzicht.

Kort samengevat kunnen wij dus op grond van deze summiere be-

spreking zeggen: God vraagt van de mens liefde tot Hem en liefde tot de naaste in het leven van de arbeid. Deze arbeid draagt een tweeledig karakter: geestelijke arbeid tot onderhouding van het geestelijke en eeuwige leven en lichamelijke arbeid tot onderhouding van het stoffelijke en tijdelijke leven. De geestelijke arbeid zal het volle accent ontvangen op de zevende dag, door deze dag in het bijzonder voor God af te zonderen en in heilige werken tot Gods eer en tot voeding van het geestelijke en eeuwige leven door te brengen. De lichamelijke arbeid, in de meest uitgebreide zin van het woord, ontvangt het accent op de zes dagen der week om daarin voor de onderhouding van het tijdelijke leven van zichzelf en zijn naaste bezig te zijn, ook tot Gods eer. Zowel in de geestelijke als in de lichamelijke arbeid zal de mens navolger van God zijn, Ex. 20 : 11, en hij zal zijn naaste niet vergeten, omdat hij door Gods hand verlost is, Deut. 5 : 15.

Het vierde gebod nu is het uitgangspunt geworden van de meer gedetailleerde wetgeving, waarnaar de arbeidsverhoudingen onder Israël zijn opgebouwd. Het ritme, de harmonie van geestelijke en lichamelijke arbeid komen in de afzonderlijke wetten onder Israël tot zijn recht. Hij heeft de regeling daarvan niet aan Israël zelf overgelaten, maar Hij heeft voor het werk op de sabbat en voor het werk op de zes dagen der week Zijn bevelen gegeven. Daarbij dienen wij goed in het oog te houden, dat het leven onder Israël niet is gesplitst in een geestelijk en stoffelijk leven, maar dat de afzonderlijke regelingen voor de geestelijke en stoffelijke arbeid vielen onder het ene gebod: „navolgers Gods” te zijn zowel voor het geestelijke als het stoffelijke aspect van het menselijke leven. God ziet in Zijn wetgeving altijd de gehele mens in een levende verhouding tot Hem en de naaste en Zijn wetten dienen om het welzijn van die mens te bevorderen. Wij zullen nu achtereenvolgens iets zeggen over Gods wetten, die de verhoudingen regelen voor de geestelijke arbeid en Gods wetten, die de verhoudingen regelen voor de lichamelijke arbeid.

A. *De wetten voor de geestelijke arbeid*

Wanneer wij spreken over de geestelijke arbeid, dan bedoelen wij daar in de eerste plaats niet mee datgene wat wij onder „geestelijke” arbeid verstaan, dus geen „hoofdarbeid”, en wij bedoelen er ook niet mee het werk van die mensen, die in een afzonderlijke „geestelijke stand” met arbeid in het godsdienstige leven bezig zijn.

De eerste groep, nl. de „hoofdarbeiders” zijn er zeker onder Israël geweest, als dichters, musici, wijsheidsleraars, bouwkundigen, schrijvers en later vooral ook de schriftgeleerden. Maar zij kunnen gerekend worden tot hen, die daarvan hun dagelijks beroep maakten.

De tweede groep heeft bestaan uit de leden van de stam van Levi, die in zekere zin als de „geestelijke stand” kan worden aangemerkt. Deze stam moest immers leiding geven aan het geestelijke leven van het volk; zij was daartoe door een bijzondere beschikking van Jahwe uitverkoren, Ex. 32 : 25—29. Met name het geslacht van Aäron trad in deze stam als priestergeslacht op de voorgrond. Hoewel wij ons met die geestelijke stand niet in het bijzonder zullen bezighouden, willen wij wel even in het voorbijgaan opmerken, dat het onderhouden van het geestelijke leven onder Zijn volk Jahwe wel zó ter harte ging, dat hij 1/12 deel van

Zijn volk bestemde om zich daarmee opzettelijk te bemoeien en dat dit 1/12 deel door het overige deel van het volk moest onderhouden worden. De stam van Levi was dus een stam van „vrijgestelden”, die moesten waken voor de geestelijke opvoeding van het volk. Dit is een belangrijke situatie om de verhouding in de waardering van geestelijke en stoffelijke belangen van het volk te tekenen.

Wij willen echter in dit opstel letten op de verordeningen voor die instellingen, die voor heel het volk golden om het geestelijke leven te bevorderen.

Zulke instellingen zijn:

1. *De sabbatsverordeningen*, die golden voor mens en dier. Ze alle afzonderlijk te bespreken is niet doenlijk in een artikel als het onze. Ik noem slechts: rust voor slaven, vreemdelingen en dieren, Ex. 23 : 12; de sabbat wordt een teken des Verbonds genoemd en op straffe des doods moet hij daarom onderhouden worden, Ex. 31 : 12—17; zelfs in de ploeg- en oogsttijd moet worden gerust, Ex. 34 : 21; geen vuur mag in de woning ontstoken worden op een sabbat, Ex. 33 : 3; een man die de sabbatsrust geschonden heeft wordt in gevangenschap gezet en moet op bevel des HEREN ter dood worden gebracht, Num. 15 : 32—36; op de sabbat moet een dubbel brandoffer worden gebracht in het heiligdom, Num. 28 : 8 en 9.

2. *De verordeningen voor de feesten*. Behalve de wekelijkse sabbat heeft Jahwe ook feesten ingesteld ter bevordering van het geestelijke leven van Zijn volk, die als uitbreiding van het kerngebod voor de sabbat kunnen worden beschouwd.

Deze feesten zijn:

a. *Het feest van de nieuwe maan*, Lev. 23 : 23—33; Num. 28 : 9—15; Num. 29. Op dit feest werd bijzonder geofferd. Het was niet zo streng als de wekelijkse sabbat; alleen de zevende nieuwe maan moest als een sabbat worden gevierd, Lev. 23 : 24.

b. *Het sabbatjaar*, Ex. 23 : 10—13; Lev. 23 : 1—7; Deut. 15 : 1—11; 31 : 10—15. Na een periode van zes normale arbeidsjaren moest ook het land één jaar rusten. Er mocht niet gezaaid en geoogst worden. Wat „vanzelf” groeide was bestemd voor alle inwoners des lands; behalve voor de eigenaar, ook voor de armen, de slaven en de vreemdelingen. Een schuldenaar mocht niet worden gemaand tot betaling. Aan de volks-genoot moest de schuld worden kwijtgescholden. Op het loofhuttenfeest van het sabbatjaar moest de gehele wet worden voorgelezen.

c. *Het jubeljaar*, Lev. 25 : 8—22. Het land moest rusten. Iedere voor slaaf verkochte Israëliet kon zijn vrijheid terugontvangen. Het bezit, dat in vreemde handen was overgegaan, moest worden gelost en aan de oorspronkelijke eigenaar of diens familie teruggegeven.

d. *Het paasfeest*, Ex. 12; Lev. 23 : 1—14; 28 : 16—31. Dit feest duurde maar één dag. Het was bestemd voor de herdenking van de uittocht uit Egypte. Nauw aan dit ééndaagse feest was verbonden het feest van de ongezuurde broden, dat een vrolijk karakter droeg. Dit duurde tot zeven dagen na het paasfeest en werd dus met een sabbat besloten.

e. *Het pinksterfeest*, Ex. 34 : 22; Num. 28 : 26—31; Deut. 16 : 9—12. Op dit feest werd het einde van de tarweoogst gevierd en wel op de

vijftigste dag vanaf het moment dat de sikkel in het koren werd geslagen. Het duurde één dag. Het wordt ook wel genoemd het „feest van de eerste vruchten van uw arbeid”. Het droeg een vreugdevol karakter en de viering ging gepaard met vele offers voor de genoten zegeningen. Daarbij mochten de armen en de vreemdelingen niet worden vergeten.

f. *Het loofhuttenfeest*, ook wel *het feest* genoemd, Ex. 23 : 16; 34 : 22; Lev. 23 : 34—36; 39—43; Deut. 16 : 13—15. Ook dit feest was een oogstfeest en wel van de inzameling der veldvruchten. Het duurde zeven dagen. Behalve oogstfeest was het ook een feest waarop het verblijf in de woestijn werd herdacht, toen het volk woonde in tenten. Het droeg een zeer vrolijk karakter, „vrolijk voor het aangezicht des HEREN”. Op de eerste en de achtste dag moest er een heilige samenkomst worden gehouden en mocht er geen slaafse arbeid worden verricht.

g. *De grote verzoendag*, Lev. 16; 23 : 26—32.

Dit feest werd gevierd vijf dagen vóór het loofhuttenfeest en droeg een bijna uitsluitend religieus karakter. De offerdienst bereikte dan een hoogtepunt in het heiligdom, omdat de verzoening van zonden de hoogste weldaad was, die Jahwe aan Zijn volk schonk.

3. *De verordeningen voor de offerdienst en voor de dienst in het heiligdom*. Men leze hiervoor de verschillende voorschriften voor de zgn. ceremoniële wetten, gegeven in Ex., Num. en Deut.

Bovengenoemde drie soorten van verordeningen waren er alle op gericht om het volk ervan te doordringen, dat het geestelijk-religieus in alles aan de weldaden des HEREN gebonden was en in verband daarmee werden ook de andere levensverhoudingen bepaald. Zij vormen de wetten voor de arbeid, die het geestelijk leven moesten voeden en de Israëliet moesten doordringen van het heil dat Jahwe hem geschonken had.

Maar behalve door deze algemeen geldende voorschriften waren er in Israël ook vele particuliere omstandigheden waarin het geestelijke leven moest onderhouden worden als daar zijn: de verzoening voor bepaalde zonden; het brengen van gelofteoffers; het persoonlijke inbrengen van de eerstelingen onder de mensen, het vee en het veldgewas; het gaan naar het heiligdom in geval van ziekte en van beterschap; het reinigungs-offer; kortom heel het leven van de vrome Israëliet was van voorschriften voor het onderhoud van zijn geestelijk leven doortrokken.

Met name de koningen David en Salomo, maar ook de latere Judese koningen Josia en Hiskia hebben veel gedaan om deze voorschriften in het dagelijkse leven tot gelding te brengen. Men zag in het Oude Testament de waarde van de voeding van het geestelijke leven duidelijk in en men arbeidde daarvoor met inspanning van alle krachten. In ieder geval zo vroeg de wetgeving het.

B. *De wetten voor de stoffelijke arbeid*

1. *Voorschriften aangaande het bezit*

De wetgeving onder Israël gaat er van uit, dat iedere Israëliet oorspronkelijk een bron van inkomen bezit, die hem onder de zegen van Jahwe in staat stelt om het stoffelijke, tijdelijke leven te voeden. Inimmers toen Israël in Kanaän kwam werd het land gelijkelijk verdeeld onder de stammen en families, Num. 32; Joz. 13 : 8; 14—19. Het land was in

Israël niet het eigendom van de koning, zoals in Egypte; het werd ook niet door de koning als „leen” geschonken aan zijn gunstelingen, zoals in Babel, maar Jahwe was en bleef de bezitter van het land, en Hij deelde het aan Zijn volk uit, Ex. 32 : 13; Num. 2 : 4; Deut. 1 : 35, 36; Joz. 22 : 19; 23 : 3 en 10; 24 : 11—13. Jahwe had het immers ten bate van Zijn volk veroverd, Deut. 1 : 8; Joz. 23 : 3; enz. Het toewijzen door het lot, waarin de hand des HEREN dus besliste, moest door hen, die het ontvingen, als toegewezen erfdeel erkend worden, Num. 36 : 55, 56; Joz. 13 : 16; 15 : 1; etc. De Israëlieten hebben dus het land van Hem in bruikleen ontvangen. Zij zijn in wezen ten opzichte van Jahwe nooit eigenaars, maar alleen gebruikers. Zij mogen zich op hun bezit nooit verheffen als zouden zij het zichzelf verworven hebben.

Zij zullen altijd de HERE hun God prijzen om het goede land, dat zij ontvingen, Deut. 8 : 10. In die afhankelijkheid van Jahwe, zal Hij de arbeid hunner handen zegenen en zullen zij ook het vermogen tot die arbeid en de vrucht van die arbeid van Jahwe in rijke mate ontvangen, Deut. 8 : 18.

Het absolute eigendomsrecht van Jahwe in acht nemende, spreekt het O.T. van het familiebezit, dat zoveel als mogelijk was „als familiebezit” intact moest worden gelaten. Het werd door het lot vastgesteld, uitgemeten en van grensstenen voorzien, die niet verplaatst mochten worden, Deut. 19 : 14; 27 : 17. In dit familiebezit bevond zich meestal het familiegraf, een erfbegraafplaats, die Abraham voor zich en zijn naaste familieleden kocht en die Jacob kocht ten behoeve van zijn zoon Jozef, Gen. 23; 33 : 19; Joz. 24 : 32; die Simson en Samuël krachtens erfrecht bezaten, Richt. 16 : 31; 1 Sam. 25 : 1.

Wanneer iemand stierf en hij liet geen zonen achter, maar wel dochters, dan moesten de dochters het familiebezit erven, Num. 27 : 7, 8; maar wanneer zij huwden, waren zij verplicht dit binnen het stamverband te doen, Num. 36 : 6—9. Waren er ook geen dochters, dan ging het familiebezit over in handen van de naaste bloedverwanten, Num. 27 : 9—11. Ook het leviraatshuwelijk²⁾ had de bedoeling o.m. het familiebezit te handhaven. Het land mocht nooit voor altijd verkocht worden, „want het land is van Mij, en gij zijt vreemdelingen en bijwoners bij Mij”, Lev. 25 : 25. Wanneer dus onverhoopt iemand door verarming zijn land moest verkopen, dan was dat nooit een definitieve verkoop, maar moest lossing worden toegestaan of terugkoop, wanneer de verarmde er weer wat bovenop gekomen was, of algehele teruggave, wanneer het jubeljaar aanbrak, Lev. 25 : 25—28.

Bestond het bezit uit huizen en moesten deze verkocht worden, dan was na de verkoop van een huis in de stad dit slechts gedurende één jaar losbaar.

Was het binnen een jaar niet gelost, dan verviel het recht daartoe en werd de verkoop definitief. Maar op het platteland, waar huis en land een eenheid vormden, mocht een huis niet voor altijd verkocht worden. Het viel dan onder dezelfde bepalingen als die welke golden voor de landerijen, Lev. 25 : 29—34. De huizen der leviëten en hun landerijen waren altijd losbaar.

2) Zie het artikel in het nummer van juli/augustus.

2. Voorschriften voor hen, die het bezit bearbeidden

Op een enkele uitzondering na, zoals Nabal, die zeer rijk was, 1 Sam. 25 : 2, stonden de Israëlieten bij doorvoering van de hierboven genoemde bezitsbepalingen in de eerste eeuwen van hun vestiging in Kanaän, ongeveer op een gelijk maatschappelijk niveau. Iedere familie moest door bearbeiding van het bezit in haar onderhoud voorzien. Zelfs de eerste koningen van Israël, die toch niet uit onbemiddelde families kwamen, hebben in hun jeugd dagelijkse arbeid verricht, 1 Sam. 9 : 1 e.v.; 11 : 5; 16 : 11; 17 : 17. In het algemeen werd het bezit geëxploiteerd door de leden van de familie, zowel de vrouwelijke als de mannelijke.

Maar bij nadere ontwikkeling van het maatschappelijke leven veranderde dit en treffen wij in Israël arbeiders en slaven aan, die het werk moesten verrichten in dienst van anderen. Merkwaardig moet worden geacht, dat de wetgeving bijna uitsluitend spreekt van dienstpersoneel, dat paste in de agrarische maatschappij. Hoewel wij later ook ambachtslieden aantreffen, meestal vrije burgers, zo vinden wij omtrent die ambachtslieden geen enkele bepaling in de wetgeving. Zie ik het goed, dan spreekt de wetgeving juist expres over de afhankelijke arbeiders, omdat zij niet voor hun eigen recht konden zorgen. De maatschappelijk afhankelijken moesten door de HERE geholpen worden.

Van zulke maatschappelijk afhankelijken noemt de wet de volgende groeperingen:

a. *de dagloners*. Zij worden genoemd in Lev. 19 : 13; 22 : 10; Deut. 24 : 14. Deze mensen verhuurden zich in het algemeen voor één dag en waren vrije burgers, die toch niet helemaal van eigen opbrengst van hun bezit konden leven. Wat de oorzaak daarvan was, wordt niet nader vermeld. Maar zij waren min of meer afhankelijk van anderen. Hun loon moest iedere avond worden uitbetaald. Daardoor waren zij in staat om in hun meest noodzakelijke onderhoud dagelijks te voorzien en behielden zij een zekere mate van vrijheid. Wanneer zulk een dagloner in dienst was van een priester mocht hij van het heilige niet eten. Hun positie zal wel niet erg rooskleurig zijn geweest. Job vergelijkt zijn ellendige positie met het leven van een dagloner, Job 7 : 1 en 2; de profeten moeten hen verdedigen tegen de uitbuiting, Jer. 22 : 13; Mal. 3 : 5.

b. *arbeiders in vaste dienst*. Hierover spreekt Lev. 25 : 39—43, nl. van een broeder, die verarmd is en Lev. 25 : 47—55 van een broeder, die bij een vreemdeling in dienst is getreden. Zij mochten niet als slaven worden behandeld, doch hadden gelijke rechten als een dagloner. Zij waren op ieder moment losbaar en konden ook zichzelf vrijkopen, wanneer zij door omstandigheden daartoe in staat waren. Dan moesten zij na zorgvuldige berekening worden vrijgelaten. Indien geen loskoping door hemzelf of door een ander mogelijk was, dan moest hij in het jubeljaar worden vrijgelaten.

c. *buitenlandse slaven*. Deze waren afkomstig van oorlogsbuit, Num. 31 : 26—47; Deut. 20 : 10—18 of van de slavenmarkten, Ex. 12 : 44; Lev. 22 : 11; 25 : 44—46. Maar de oorlogsbuit was onderscheiden. Werd een stad veroverd, die lag in het gebied, dat reeds door Israël veroverd had moeten zijn bij de intrede in Kanaän, dan moest de gehele bevolking met de banvloek worden getroffen, Deut. 20 : 16—18. De slavinnen

mochten ten nutte van het volk worden aangewend, Deut. 20 : 14. Buitenlandse slaven mochten het teken van de besnijdenis ontvangen en deelnemen aan de viering van het paasfeest. Een voor geld gekochte slaaf, wanneer hij in dienst was van een priester, mocht ook van het heilige mee-eten. De in de oorlog buitgemaakte en de voor geld gekochte slaven, werden gezien als een erfdeel en konden niet vrij komen, tenzij zij door een ongeval ernstig verminkt waren, Ex. 21 : 26 en 27.

d. *slaven uit het volk Israël*. Hoewel men wel eens heeft gemeend, dat er geen Israëlitische slaven waren, meen ik dat daarvan toch wel sprake is. Het is mogelijk, dat zij wel eens op één lijn dienen gesteld met de arbeiders in vaste dienst, maar Ex. 22 : 3 spreekt toch duidelijk van slavernij van een volksgenoot, die door armoede niet in staat was om b.v. een gestolen buit te vergoeden. Bovendien meen ik, dat andere plaatsen het bestaan van Israëlitische slaven beslist onderstellen. Zij mochten echter nooit voortdurend slaaf blijven. Zij moesten in het sabbatjaar worden vrijgelaten, tenzij zij bij hun heer wilden blijven voor hun leven omdat zij het er zo goed hadden. Dan vond de ceremonie plaats van het doorboren van het oor, Ex. 21 : 4—6; Deut. 15 : 16—18. Er zijn dus Israëlitische slaven geweest bij Israëlitische heren. Hun leven was echter goed beschermd. Langer dan zes jaar mochten zij niet als slaaf worden vastgehouden, Ex. 21 : 2; Deut. 15 : 12; zij mochten niet hard behandeld worden; bij verminking worden vrijgelaten.

Het ontvoeren van een volksgenoot, met het doel hem als slaaf te verkopen, werd ten strengste verboden, Ex. 21 : 16; Deut. 24 : 7.

Hoewel Israël dus de slavernij kende, was deze in vergelijking met de slavernij bij de latere Grieken en Romeinen, zeer gematigd. Zij moesten immers zowel aan het geestelijke als aan het stoffelijke onderhoud van de volksgenoten aandeel hebben en werden beschermd door de goddelijke wetten.

Zij mochten niet gedood worden; zij moesten rusten op de sabbat, Ex. 20 : 10; 23 : 12; namen deel aan de offermaaltijden, Deut. 12 : 12, 18; aan de feesten, Deut. 16 : 11, 14; vierden paasfeest, Ex. 12 : 44; kortom zij waren in het volksleven ingeschakeld als mensen en Israël moest bij de behandeling van zijn slaven rekening houden met hun vroegere slavernij in Egypte. Er was een tendens, zij het dan ook een zwakke tendens, om Israëls slaven naar de vrijheid te voeren en gedurende de slavernij moest zoveel mogelijk de knellende band der slavernij worden verzacht.

De slavinnen hebben volgens onze begrippen niet zulk een goede positie gehad. Maar ook voor haar golden verzachtende wetten: Ex. 21 : 4 zij konden worden uitgehuwelijkt, evenals de dochter van haar heer; Ex. 21 : 7—11 zij mochten niet zo maar willekeurig versjacherd worden, maar zij konden losgekocht worden en zelfs de plaats van schoondochter ontvangen. Ook konden zij in bepaalde omstandigheden de vrijheid verwerven, Deut. 15 : 12 en 17.

Het profetische commentaar op de gegeven wetten

A. Het profetische commentaar op de geestelijke arbeid

Onder de feestdagen, die in Israël moesten onderhouden worden, nam de sabbat de eerste plaats in en het gebod daarvoor werd, zoals wij hier-

boven zagen, aan Israël nadrukkelijk ingescherpt. Maar reeds tijdens de woestijnreis moest overtreding van dat gebod worden geconstateerd, in verband met het inzamelen van het manna, Ex. 16 : 27—29 en werd de sabbatschender in Num. 15 : 32—36 gedood. Maar al hield men de sabbat uitwendig, dan was er vaak een niet geestelijk vieren van die dag en wordt dit huichelachtige onderhouden door de profeten gegispst, Jes. 1 : 13. Er was niet de nodige geestelijke rust en er was misdaad in het leven, die niet beleden en verzoend was. Soms gaat het volk ook uitwendig tegen het sabbatsgebod in, door bv. lasten op de sabbat binnen de poorten van Jeruzalem te brengen, Jer. 17 : 21, 22. Ezechiël verwijt het volk, dat het de sabbat van Jahwe ontheiligt, Ex. 20 : 10—21 en hij zegt er het oordeel over aan, maar hij tekent ook de grote waarde van het oprechte vieren van de sabbat in de herstelde tempel en de herstelde volksgemeenschap, Ez. 46. Amos protesteert tegen hen, die hunkerden naar het voorbijgaan van de sabbat opdat zij dan weer koren kunnen verkopen en de armen en de weerlozen kunnen afpersen, Amos 8 : 5. Hosea noemt als een straf voor de ontrouwe Gomer, dat haar de sabbat zal ontnomen worden, Hosea 3 : 10. Nehemia heeft met soortgelijke toestanden te doen als waarvan sprake is bij Jeremia, nl. de poging om op de sabbat lasten te brengen binnen de poorten van Jeruzalem, opdat zij onmiddellijk na de sabbat konden gaan verkopen, Neh. 1 : 15—22.

Ook het feest van de nieuwe maan, ja alle feesten en hoogtijdagen zijn door Israël min of meer verwaarloosd en in hun zinvolle betekenis uitgehold. Daarom zijn zij voor de HERE een gruwel geworden en is Hij moe om ze aan te zien, Jes. 1 : 13. Zij hebben inplaats van een voedend karakter voor het geestelijke leven een verterend karakter, omdat zij niet worden onderhouden naar de door Jahwe gegeven voorschriften, Hos. 5 : 7. Daartegenover staan dan weer de bemoedigende woorden van Ez. 46, wanneer het volk innerlijk hersteld in de verhouding tot Jahwe ook Zijn bevelen voor de feesten zal opvolgen.

De HERE wil, dat Zijn volk vrolijk zal zijn op de feesten, Deut. 16 : 10, maar Israël heeft het niet in acht genomen en het heeft de feesten dikwijls misbruikt en ze vies gemaakt, Mal 2 : 3. De voeding van het geestelijke leven bleef ver beneden de maat en als gevolg daarvan het geestelijk leven zelf niet minder, Amos 5 : 21; 8 : 10. Zij werken het tegendeel uit van hetgeen de HERE bedoeld heeft.

Nauw verband houdend met de ontheiliging van sabbatten en feesten, die dienden tot onderhouding en voeding van het geestelijke leven, tekent ons het profetisch commentaar de daling van het peil van het stoffelijke leven. Wanneer de geestelijke arbeid verwaarloosd wordt, het heiligen wordt veranderd in ontheiligen, dan zal ook de arbeid ten aanzien van het stoffelijke leven en het resultaat daarvan dalen tot ver beneden het peil, dat door Jahwe was beloofd.

B. *Het profetisch commentaar op de stoffelijke arbeid*

1. *Ten aanzien van de vaste goederen*

Aan het houden van de geboden Gods verbindt de wet heel duidelijk de waarborg voor een goed onderhoud van het stoffelijke leven, Deut. 8. Zoals wij hierboven zagen, was het bezit oorspronkelijk tamelijk evenredig

verdeeld. Om het met een modern woord te zeggen kende Israël een ver- gaande „bezitsspreiding”. Deze bezitsspreiding, door de wet gewaarborgd, o.a. door de bepalingen van het sabbatjaar en het jubeljaar, is in de praktijk van Israëls volksbestaan meer en meer overgegaan in een bezitsconcentra- tie. Zulk een bezitsconcentratie, wanneer zij niet een gevolg was van een bijzondere zegen des HEREN, die arm en rijk maakt, 1 Sam. 2 : 7, en meer betrekking had op de vaste goederen dan op de roerende goederen, was onder Israël verboden.

Samuël waarschuwt het volk er tegen, dat de koning de akkers van de gewone landslieden zal afnemen en ze geven aan de dienaren, 1 Sam. 8 : 14; dit was ook werkelijk gebeurd, doordat Saul meerdere landerijen aan zich had getrokken, 2 Sam. 9 : 7. De geschiedenis van Achab en Naboth leert ons, eerst hoe Achab het bezitsrecht van Naboth erkent en dat hij de akker voor geld wil kopen of anders voor een andere wil ruilen. Maar de maatregelen van Izebel waar Achab tenslotte mee instemt, door het resultaat van de moord op Naboth te aanvaarden, dat er ten aanzien van deze akkerdiefstal door de koning tenslotte geweld wordt gebruikt, 1 Kon. 21. Toch heeft ook een koning zich in bepaalde omstandigheden als beschermer opgeworpen om het recht op akker en huis te laten gelden, 2 Kon. 8 : 3 en 5. Spreuken 23 : 10 laat ons zien, dat de akkers der weduwen en wezen nogal eens bedreigd werden, vgl. ook Spr. 15 : 25. Het huis aan huis en akker aan akker trekken, wordt veroordeeld, Jes. 5 : 8; de zonde van het volk maakt dat de HERE de akker zal weggeven aan de vijanden, Jer. 8 : 10; het land zal treuren vanwege de zonden van het volk, Jes. 33 : 9; Hos. 4 : 3; Joël 1 : 10. De ongerechtigheid ten aanzien van het bezit van de medemens is zo groot, dat de rijken 's nachts het kwaad bedenken en het in de morgen uitvoeren. Begeren zij akkers, zij roven die, en huizen, zij nemen die. Zo verdrukken zij de man en zijn huis, de mens en zijn erfdeel, Micha 2 : 2.

2. *Ten aanzien van de mensen*

Hoewel uitdrukkelijk bevolen was om het loon dezelfde dag uit te be- talen, komen er gevallen voor, waar dit niet heeft plaats gevonden. Jer. 22 : 13 noemt een geval, dat men zijn naaste geheel voor niets laat werken zelfs aan zijn huis. „Wee hem”, wordt over deze man uitgeroepen. Ook werd het loon wel gedrukt, dus werd het verminderd, hoewel het recht- matige loon billijk was, Mal. 3 : 5. Daartegen zal de HERE een „kort geding” voeren! De slavenmarkten worden veroordeeld, Ez. 27 : 13; Amos 1 : 6, 9; Joël 3 : 6—8; ook onder Israël mag zulk een verkoop van mensen niet voorkomen, Neh. 5 : 1—5. De HERE verkoopt Zijn volk toch ook niet, wanneer het Hem dient, Jes. 50 : 1.

Ook tendert de Israëlitische behandeling van de slaven naar hun be- vrijding en het profetisch commentaar laat ons zien, dat de „vrijgelatenen” in volle rechten weer hun plaats in het volksleven zullen innemen, Jes. 58 : 6; Jer. 34.

3. *Ten aanzien van de roerende goederen*

Wat de roerende goederen aangaat, zoals koren, kleding, olie, kortom de eerste levensbehoeften, daarover heeft de wetgeving zich niet uitge- sproken omdat in de tijd, waarin deze gegeven werd, in deze goederen

zo goed als geen handel werd gedreven. Maar het profetisch commentaar spreekt er des te meer van, omdat ook daarin grote misbruiken waren binnengeslopen. De handel begint eerst ten tijde van Salomo enige betekenis te krijgen in Israël. Voordien was zij bijna uitsluitend in de handen van de vreemdelingen, de Ke-na-an-ni, de Kanaänieten, de oorspronkelijke bewoners van het land en de vreemdelingen. Zowel voor goede waar als voor munt en gewicht moest worden gezorgd. Volgens de wet van Lev. 19 : 35 en 36 moesten de Israëlieten recht doen bij lengtemaat, gewicht en inhoudsmaat. Een zuivere efa en hin, weegschaal en gewicht moesten worden gebruikt. Dit wordt nog eens zeer uitdrukkelijk herhaald in Deut. 25 : 13—16.

Maar juist op dit gebied zijn er grote ongerechtigheden te constateren. Er is een „verkleinen” van de efa, een toepassen van tweeërlei gewicht, die een gruwel zijn voor de HERE, Spr. 20 : 10; Amos 8 : 5; Spr. 11 : 1; 20 : 23; 16 : 11; Hosea 12 : 8; Amos 8 : 5; Mich. 6 : 11. Het ondeugdelijke graan werd nog verkocht, Amos 8 : 6 en de sikkel werd verkleind, Amos 8 : 5. Ook hierin eist de HERE gerechtigheid. Men zal zich houden in de verdeling der goederen aan de regel van de wetten der liefde en der eerlijkheid en men zal geen misbruik maken van de omstandigheden van de arme en de geringe. Men zal zich niet laten leiden door de kansen, die men krijgt om rijk te worden.

4. *Ten aanzien van rijk en arm*

Wanneer de wetten in acht genomen zouden worden, dan zou in het algemeen geen grote armoede en grote rijkdom in Israël gevonden worden. Het ideaal is dan, dat een ieder onder zijn wijnstok en een ieder onder zijn vijgeboom zal zitten, Micha 4 : 4. Aan de andere kant zullen er nooit armen in het land ontbreken, Deut. 15 : 11. De rijkdom wordt een zegen des HEREN genoemd, een beloning van de godsvrucht Ps. 1 : 3; Ps. 112 : 1—3; 144 : 12—15 enz. Maar de rijken zullen de armen onderhouden, zij zullen hun broeders gedenken met een wijdgeopende hand, Deut. 15 : 11; zij zullen hem met mildheid lenen, en hem vooral in het sabbatjaar de schuld kwijtschelden, Deut. 15 : 8—11. Maar wat hebben de rijken gedaan? Zij hebben langs onrechtmatige wegen zich rijkdom verworven en dat door afgoderij te plegen, Jes. 2 : 6—9; Hosea 12 : 9. Zij hebben een weelderig leven geleid, Jes. 5 : 11 en 12; Hosea 8 : 14; Amos 3 : 11; 5 : 11; 6 : 4. Daardoor zijn de armen in de narigheid gekomen en moet de profeet het voor hen opnemen, Jes. 3 : 14 en 15; 10 : 2; 11 : 4; Amos 4 : 1; 5 : 12; 8 : 6.

In het voorafgaande hebben wij drie aspecten van de Israëlitische samenleving besproken: het *familieverband*, het *staatsverband* en de *arbeidsverhoudingen*. Wij hebben dit beslist niet volledig gedaan, maar wij hebben het wel zo centraal mogelijk gedaan. Daardoor kregen wij een beeld van de verhoudingen, zoals zij door God onder Israël zijn gewild.

Nu zouden wij ons ontslagen kunnen achten van verdere bespreking van de toepassing van deze verhoudingen in onze hedendaagse wereld. Het ligt immers niet op mijn terrein — de dooddoener voor veel onverschilligheid. Maar ik wil er toch iets van zeggen, omdat ik mij mede verantwoordelijk gevoel voor onze samenleving.

En wij

In mijn eerste artikel in het juli-augustusnummer heb ik, in verband met de door mij aangehaalde stelling gezegd, dat wij ons de vraag moeten stellen: wat betekent het gevondene nu voor ons? Daaruit zal dan als vanzelf de tweede vraag resulteren: hoe kunnen wij het gevondene in de praktijk toepassen en gebruiken voor hedendaagse verhoudingen in — en ter bevordering van — de toekomstige ontwikkeling van het sociale leven?

Het stellen van die vraag mag misschien enige verwondering wekken.

Is het niet vanzelfsprekend, dat wij als antirevolutionairen, die in artikel III van het Program van Beginselen zeggen, dat door ons ook op staatkundig terrein de eeuwige beginselen in het Woord Gods geopenbaard moeten worden beleden, dit belijden dan niet opvatten in die zin, dat wij daarvan een praktische toepassing eisen op staatkundig terrein?

Ik meen, dat dit inderdaad niet vanzelfsprekend is, maar dat door ons steeds opnieuw naar die grondbeginselen een onderzoek zal moeten worden ingesteld, zal moeten worden getracht die grondbeginselen duidelijk te formuleren voor onze tijd en dat er gestreefd zal moeten worden naar een reële toepassing van die grondbeginselen in de praktijk.

Een steeds hernieuwde bezinning is noodzakelijk.

Doet men dat niet, dan dreigt gevaar voor verstarring. Men meent voor eens en voor altijd het beginsel waaruit men leeft te hebben ontdekt en men leidt daar secundaire beginselen uit af, en zo maakt men zijn staatkundige werkzaamheden tot een systeem, waardoor de levende verhoudingen dreigen verloren te gaan. Veel verlies van aanhang der anti-revolutionaire beginselen, meen ik, kan geschoven worden op de zucht naar systematisering van hetgeen men eenmaal als juist meende te hebben gevonden, zonder de volle nadruk te leggen op de eis der levende verhoudingen. In hoeverre dit alles verband houdt met een bepaalde wijsgerige instelling in het verleden, onder de drang van de verheffing van het logisch denken en de algemene zucht in onze tijd naar een niet meer achten van het logische denken, maar een verheffing van het irrationele denken, laat ik graag aan de wijsgeren over.

Een feit is, dat er in het aanvatten der dingen ook op staatkundig terrein een grondige verandering heeft plaats gevonden in de laatste decennia. Dat veel van hetgeen, in welke systematisering ook, vast stond, tegenwoordig allemaal onder invloed van het dialectische denken onder een zee van vraagtekens bedolven wordt.

Het is mij hier echter alleen te doen om een eenvoudig vragen naar de woorden van de Heilige Schrift, zonder een systematisering en zonder een uitvoerige beschrijving van de toestanden van het hedendaagse maatschappelijke leven.

Ik weet, dat het zonder dit alles op de duur niet zal gaan; dat men het gevondene toch weer in het één of ander systeem zal wringen en dat men steeds weer opnieuw gedwongen zal zijn zich te bezinnen op hetgeen Gods Woord ons voor die problemen zegt.

Dit is geen verlies, wanneer men dit inziet, maar dat is m.i. alleen maar winst.

Zie ik het goed, dan heeft men dat in de eerste tijden van ons anti-revolutionaire partijleven beter verstaan dan in de tegenwoordige tijd.

Het is met name Kuiper geweest, die het „beginsel” der Heilige Schrift ons heeft bewust gemaakt. Ik zeg niet, dat hij daarin overal raak heeft gegrepen, zeker niet voor ons besef nu wij van een zich opnieuw bezinnen op de schriftuurlijkheid onzer gedachten niet zo sterk zijn overtuigd, maar ik zeg wel, dat zijn grijpen naar de Schrift de kracht is geweest van zijn concepties en dat wij al te veel dit grijpen naar de Schrift hebben vergeten. Om van erger dan maar niet te spreken.

Misschien is dit wel de winst van het veranderde denken in onze tijd, dat wij genoodzaakt zijn opnieuw ons te bezinnen op hetgeen de Schrift ons zegt.

Het is dan ook mijn bedoeling, daartoe op te roepen en dan laat ik de uitwerking daarvan graag over aan de mannen die zich met het sociale leven in het bijzonder bemoeien. Het grondlegend beginnel voor alle tijden en voor alle omstandigheden, zo leert ons de Heilige Schrift, is de hoofdsom der wet: Gij zult liefhebben de HERE uw God met geheel uw hart en met geheel uw ziel en met geheel uw verstand en met geheel uw kracht en gij zult uw naaste liefhebben als uzelf.

Dit is niet alleen de grondslag voor het leven van het volk Israël, maar het is ook de grondslag voor de gemeente van het N.T. en voor het leven van alle volken. Alle verhoudingen dienen beheerst te worden door de verhouding der liefde tot God en de naaste. Dit is de grondslag voor het wereldleven. Dat belijden wij als antirevolutionairen en dat willen wij toch toegepast zien in het praktische leven.

Wij kunnen niet volstaan met een belijden op papier, maar wij zullen dit kerngebod moeten verstaan naar de zin van het Woord Gods, nl. dat dit een levende verhouding moet scheppen en dat alle verhoudingen, die daardoor beheerst worden levende verhoudingen moeten zijn. Het mogen beslist geen beginselen worden, die als diepvriesprodukten jaren in de ijskast staan.

Wie dit niet onderschrijft is van het christelijk geloof vervallen.

Uit dit kerngebod zullen wij zelf moeten leven en wij zullen er anderen toe moeten opwekken.

Het is niet voldoende, wanneer wij dit alleen maar zeggen. Wij moeten er zelf ook uit leven. Het gaat om die levende verhouding. De liefde tot God moet ons allen persoonlijk en als partijleden beheersen evenals de liefde tot de naaste.

Afgezien van het feit, dat wij leven in een wereld, die dit kerngebod niet erkent als een door God gegeven basis voor het leven, zullen wij nooit gesecculariseerd mogen gaan denken en leven. Dit is Gods gebod en daar houden wij ons aan, zo mogelijk in samenwerking met allen, die deze basis erkennen.

Maar die liefde vraagt concrete toepassing voor concrete verhoudingen. Zulke concrete verhoudingen heb ik besproken in mijn artikelen, nl. het familieverband, het staatsverband en het arbeidsverband onder Israël. Daarom zal ik proberen naar elk dier verbanden te verwijzen in „beginsel” en naar de praktische beleving van die verbanden in concreto.

1. *Het familieverband*

Het Oude Testament leert ons, dat de familie de kern van de samenleving is. Het gaat dus niet alleen om het gezinsverband maar om het

familieverband. Broeders en zusters, ouders en kleinkinderen behoren tot de familie, maar niet minder ooms en tantes, neven en nichten, oud-ooms en oud-tantes, kortom leden in verre graad kunnen op de familienaam aanspraak blijven maken.

Binnen deze familiekring gelden bepaalde wetten, die de familieband sterk bevorderen. Drie daarvan hebben wij genoemd, nl. de wet op de bloedwraak, het leviraatshuwelijk en het lossingsrecht. Deze drie instellingen hebben dus op het oog *levensbewaring, levensbevordering en levensonderhoud*.

Zie ik het goed, dan hebben wij hier dus te doen met een gegeven, dat voor Israël en voor ons heel duidelijk een schriftuurlijk gebod in het licht stelt en dat door ons moet worden beleden: de kern van de maatschappij is de familie in de meest uitgebreide zin van het woord en men zal er op bedacht moeten zijn deze kern te bewaren, te bevorderen en te onderhouden.

De huwelijkswetgeving zal erop gericht moeten zijn, dat het leven *beschermd* wordt vooral vanwege het familieverband. De levensbescherming van het kind en van de volwassen leden van de familie zal daarbij in het oog moeten worden gevat. Wetten voor kinderbescherming, wetten voor levensveiligheid en wetten voor de ouderen moeten worden gegeven opdat het leven zich ongestoord kan ontplooiën. God wil dat de leden van een familieverband zullen worden verzorgd van de wieg tot het graf. Het gaat daarbij natuurlijk ook wel om het leven van de individu, maar het gaat daarbij bovenal om die bewaring van het verband. Er mogen geen factoren binnensluipen, die het familieverband vernietigen; het moet rechtens beschermd zijn. Nauw hiermee hangt samen de bevordering van het familieleven. Israël heeft hier een bepaalde instelling gekend, die wij niet meer kennen, nl. het leviraatshuwelijk, dat de rechten van de gehuwde vrouw op het kind waarborgde. Er is zelfs sprake van het recht van de slavin op echtelijke gemeenschap, Ex. 21 : 10. Nu is het natuurlijk onjuist om zulke instellingen te herstellen. In Israël heeft het zelfs geen dwingende kracht gehad. Het zou in strijd zijn met de oudtestamentische Godsopenbaring en zeker met die in het Nieuwe Testament. Maar waar gaat het hier om? Dat de vrouw in haar vrouw zijn niet als een onvruchtbare door het leven zal gaan, niet zonder bevrediging van haar natuurlijke hartstochten zal blijven, niet kinderloos zal zijn. Dit nu is een probleem, dat door de oude wereld, ook door het Oude Testament is aangevat. Het is zó geschied, dat er een geleidelijke ombuiging plaats vond naar de scheppingsinstelling. Iedere vrouw, dat pretendeert het Oude Testament, heeft recht op geslachtelijke gemeenschap, op kindermogelijkheden, op haar specifiek natuurlijke rechten. Dit probleem eist een oplossing in welke maatschappelijke situatie ook. Het is onjuist er langs heen te leven; het is ook niet bijbels. In verband met de toestand in Java heeft Abraham Kuyper daar ook reeds op geattendeerd bij de bespreking van de begroting van het dienstjaar 1875, voor Nederlandsch-Indië³⁾. Daar verklaart hij de wanverhouding tussen het getal van de mannelijke en vrouwelijke leden van de bevolking uit een wegzinken van de zedelijke toestand van de vrouw in een heidense maatschappij. Ik laat

3) Dr. A. Kuyper, *Eenige Kameradviezen*, blz. 41.

deze verklaring voor wat zij is, maar ik zeg wel, dat het meer dan tijd is, dat in onze christelijk-sociale kringen een onderzoek wordt ingesteld naar de mogelijke oorzaken van het grote aantal vrouwen, dat gedwongen ongehuwd moet blijven omdat er te weinig mannen zijn, die haar ten huwelijk vragen. Het is een probleem, dat niet met een grap is op te lossen, maar dat door liefde tot God en de naaste, ook de vrouwelijke naaste, dient te worden aangepakt. In hoeverre de emancipatie van de vrouw — hoe goed ook bedoeld — hier mede een oorzaak van is, het worde door mij overgelaten aan een in te stellen commissie van studie. Evenzo of het zwaarder belasten van de „vrijgezel”, wat voor een groot deel neerkomt op het zwaarder belasten van de vrijgezelle vrouw, hier niet moet worden weersproken.

Tenslotte geeft het Oude Testament ook bepalingen, die verband houden met het erfrecht, als middel tot onderhouding van het familieverband. Dit wordt zo geregeld, dat de families in staat zijn elkaar te helpen, doordat in een meer uitgebreide kring het familiebezit werd bewaard. Men heeft in christelijke kringen wel steeds het devies gehandhaafd, dat de familiehulp gaat boven de hulp van vreemde instanties als diaconie en overheid, maar dan moet men tegelijk ook maatregelen voorstaan, die de familie daartoe in staat stellen en geen maatregelen laten bestaan, die de familie onmachtig maken om te helpen. Het erfrecht dient erop gericht te zijn, dat de familieverbanden in stand kunnen blijven op een familie-niveau, dat verworven was. Door het verloren gaan van familiebezit en het overgeven daarvan in de handen van de staat, is men steeds minder in staat om de familie met elkaar in stand te houden en wordt de verzorging van de wieg tot het graf uit de handen van de onderlinge gemeenschap weggenomen en in overheidshanden gelegd. Dit is mede een oorzaak tot verregaande verslapping van het familieverband en daardoor ook van de totale volksgemeenschap.

2. *Het staatsverband*

Zoals wij in ons tweede artikel zagen, in het oktobernummer, heeft het koningschap in Israël nooit zulk een grote plaats ingenomen als het koningschap bij niet-Israëlitische volken. Dit alleen te verklaren uit het theocratische karakter van dit koningschap komt mij onjuist voor. Veel-er wil ik het verklaard zien naar de gegevens van het O.T., nl. dat de koning aan dezelfde wetten gebonden was als de bevolking, waarover hij regeerde. Een koning, die „ex lex” was, dus buiten de wet om zijn eigen rechten had, kende Israël niet. Dat is een latere heidense gedachte. Evenmin kent Israël een koning, die vanwege dat „ex lex” zijn, een goddelijke of vergoddelijkte majesteit is. Wij zagen, dat ondanks de misvattingen, die ook in Israël binnenslopen, de mederegering van de oudsten zeer belangrijk bleef. De koning mag zich niet boven zijn broeders verheffen en zal dagelijks lezen in de wet Gods. Het koningschap in Israël draagt een charismatisch karakter. Hij regeerde bij de gratie Gods. Dat regeren bij de gratie Gods houdt voor hem in, dat hij in de eerste plaats dienaar van God is ten behoeve van het volk. Hij komt dan ook uit de broederen op en het erfelijkheidskarakter van Israëls koningen kan maar heel moeilijk tot zijn recht komen.

Van erfopvolging is in de ware zin van het woord alleen maar sprake

bij de koningen van Juda, uit het huis van David en dan draagt dit een zeer speciaal messiaans karakter. Dat koningschap wordt steeds begeleid door een profetisch commentaar. Daardoor wordt het absolutistische karakter van het koningschap, dat in de volkenwereld zo gemakkelijk opkomt, bestreden. De koning zal zich steeds houden in allerlei nieuwe situaties, niet aan eens verworven rechten voor de koning, maar aan het Woord des HEREN, dat hij door de mond van de profeet ontvangt. Het gaat in Israël dus beslist niet om de persoon van de koning en zijn huis, het gaat steeds om zijn typologische betekenis. Hij moet heenwijzen naar de Koning, de Messias-koning, die regeren zal niet over Israël, maar over alle volken der aarde, 2 Sam. 23 : 1—5. De koning wordt dikwijls herder genoemd. Hij heeft te waken voor het welzijn van de kudde en zo is hij een heenwijzing naar de Heer, die de Herder van de koning is, Ps. 23. M. i. is het niet toevallig, dat de Here Jezus ook zo duidelijk zich als de Herder openbaart, Joh. 10.

Zie ik het goed, dan gaat het bij het koningschap in Israël vooral hierom, dat de koning zijn volk als dienaar van de HERE zal regeren en leiden naar de wet des HEREN. Die wet is de decaloog en het uitgangspunt van al zijn koninklijke werkzaamheid zal dagelijks zijn de liefde tot God en de naaste toe te passen in het leven van zijn volk.

Ik meen dat hierin ook het grondlegend beginsel ligt van de regering van welk volk ook. Deze berust bij ons in handen van Hare Majesteit, maar in andere landen in handen van de regering, in welke vorm deze zich ook presenteert. Het gaat bij welke regering ook, altijd om het heil van het volk en daarom moet die regering mede bepaald worden door de oudsten, die zo dicht mogelijk gebonden moeten zijn aan bepaalde familie-kringen, of andere gemeenschapskringen, men noeme ze desnoods „zuilen”, die met hun persoon de belangen van familie of gemeenschap dienen. Zij zijn daarin gebonden aan de wet des HEREN. De volksvertegenwoordiger moet een echte volksvertegenwoordiger zijn en hij moet dagelijks zich verdiepen in de openbaring Gods voor het leven der mensen. Hij zal de wetten des lands, de toestanden in het volksleven, de mogelijkheden van een rechtzetten van hetgeen scheef gegroeid is en het naar voren brengen van verordeningen die vergeten zijn, door een voortdurende toetsing aan het Woord Gods bezien. Hij zal één zijn met zijn medechristenen in het luisteren naar het Woord Gods en hij zal dit woord Gods laten horen in zijn politieke of sociale activiteiten, opdat het volkshart geraakt worde en het volk moge zien, dat het gaat om Gods wil, die wijs en goed is. Men bezige hiertegenover niet het argument, dat dit alleen mogelijk is in een land, waarvan de bevolking en ook de regering bereid is eveneens naar dat Woord Gods te luisteren. Zij die niet willen luisteren moeten daartoe worden opgeroepen. Anders gaat het volk steeds meer van die wetten des HEREN vervreemden en komen zij die getrouw zijn voor hun persoonlijke leven tekort tegenover hen, die de HERE versmaden en naar Zijn woord niet horen. Ook in het belijden van Gods Woord in de sociale kwesties hebben wij een missionaire taak. Het Woord Gods zal moeten gesproken worden ook in regeringszaken en dat niet alleen voor Nederlandse verhoudingen, maar voor Europese, ja zelfs wereld-verhoudingen. Wij hebben evenals Jesaja op te roepen tot de wet en de getuigenis. Anders is er immers geen dageraad. En dit mag niet alleen

een vrome leuze zijn, maar er moet ernstig naar gestreefd worden om dit ook praktisch waar te maken.

3. *De arbeidsverhoudingen*

Zoals uit dit artikel blijkt, gaat het bij de arbeid om tweeërlei arbeid in de samenleving: arbeid tot onderhouding van het geestelijke, eeuwige leven en arbeid tot onderhouding van het stoffelijke, tijdelijke leven. Dat is maar niet een onderscheiding, die in de praktijk moet worden gemaakt, dat is heel duidelijk een gebod Gods. Het vierde wetswoord van de decaloog gebiedt ons dit en Jezus zegt het als antwoord op de satanische éézijdige broodverzoeking heel scherp, dat de mens bij brood alleen niet leven zal, maar bij alle woord, dat uit de mond Gods uitgaat.

Nu moet het mij van het hart, dat die geestelijke arbeid in onze christelijk-sociale actie naar de achtergrond dreigt te gaan.

Mijn belangstelling gaat naar deze dingen al jaren uit en het is mij een voortdurende teleurstelling, dat in *De Gids*, het blad van het C.N.V., op deze geestelijke zijde van het geheel van het arbeidsproces zo weinig wordt gewezen. Ik zeg niet, dat er zo af en toe niet eens een „vroom” artikel in voorkomt, maar ik mis teveel het verband tussen geloof en geestelijke arbeid. Het gaat mij veel teveel over de looneisen en de arbeidsvoorwaarden en veel te weinig over de arbeidsopdracht, die God aan de mens geeft opdat hij én geestelijk én stoffelijk zich aan Gods wet gebonden wete.

En bij het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond vind ik het al niet anders. Het gaat bijna uitsluitend over de economische situatie en het gaat mij veel te weinig over de geestelijke situaties. Er is een teveel aanleunen tegen de wereld- of de landseconomie en een te weinig vertrouwen stellen in het Woord Gods. Ik zeg niet, dat het soms niet eens voor de dag komt, maar ik zeg wel, dat het niet in het centrum staat. Ik heb het genoegen gehad wel eens een conferentie mee te maken, die met gebed en met Schriftlezing geopend en gesloten werd, maar het ging verder bijna uitsluitend over materialistische dingen en die gehuld in het kleed van de wereld. Wij zijn sinds het eerste christelijk-sociale congres in de christelijk-sociale problematiek blijven steken. De tweede sociale conferentie in 1952 heeft wel zeer interessante discussies opgeleverd, maar er is geen stoot van uit gegaan als van het eerste congres, en wat op het eerste congres in 1891 als een nieuw leven scheen gewekt, is in de knop gebroken.

De oorzaak hiervan moet m. i. gezocht worden in het feit, dat men eerst veel te veel naar de wereld geluisterd heeft en te weinig naar het Woord Gods. Er is m. i. een zekere vrees, dat men met de wereld geen gelijke tred kan houden en dat men teveel roet in het wereldeten gooit en daarbij achter dreigt te komen, terwijl er een christelijk élan moest uitgaan van een goed zich eigengemaakt schriftuurlijk standpunt over de arbeid in tweeërlei opzicht. Voorwaar geen kleine satanische verzoeking om ons er toe te brengen, dat wij alleen van brood moeten leven.

1. *Wat moeten wij doen met de strijd voor de geestelijke arbeid?*

Er zal veel meer moeten worden gestreden voor een mogelijkheid, dat de arbeiders hun geestelijke arbeid kunnen verrichten. Dat bestaat in de

eerste plaats hierin, dat aan de arbeiders meer aandacht zal moeten worden besteed voor de onderhouding van hun geestelijk leven. In het verleden was het bijna niet mogelijk, dat de arbeiders hun zondagse rustdag ten volle genoten. De slapende arbeiders in de kerkdiensten waren geen zeldzaam verschijnsel. Hun dagelijkse arbeid was vaak zo slopend. De zondag was voor velen een uitslaapdag in plaats van een dag tot het verrichten van geestelijke arbeid. Zij kwamen er door hun zesdaagse arbeid niet aan toe. Dit is tegenwoordig wel beter, maar dat wil nog niet zeggen, dat daarmee de geestelijke behoeften van de arbeiders wel bevredigd zijn. Hieraan zal zeer veel aandacht moeten worden besteed, met name door de christelijke arbeidersbeweging en niet te vergeten door de kerk.

En wat geldt voor de arbeiders, dat geldt in niet mindere mate voor de werkgevers. Zij zullen ook hun geestelijke onderhouding meer moeten aanvatten. Het is niet voldoende, dat men op een zondag in staat is om te luisteren naar de prediking van het Woord Gods. Er zal nauwlettend moeten worden gestreefd naar een geestelijk verstaan van taak en roeping in de huidige maatschappelijke ontwikkeling. Men zal vooral het Woord Gods tot zich moeten laten doordringen en vanuit dat Woord zijn werkgeversroeping moeten leren verstaan. Het gaat in de ondernemerswereld niet in de allereerste plaats om het groot maken van zaken en het bereiken van de maximale winst. Het gaat er om, in welke weg men de winsten verkrijgt en wat men er mee doet. De welvaart, die verkregen wordt door het medewerken van de arbeiders, zal mede door die arbeiders moeten worden genoten. Het resultaat van de arbeid moet ten goede komen aan heel het maatschappelijke leven, niet door maatregelen van de overheid, die het individuele verantwoordelijkheidsbesef doden, maar door het doordringen zijn van de geest der liefde, die het Woord Gods ons voorhoudt. De arbeidsverhoudingen mogen niet worden beheerst door de wet van vraag en aanbod, maar door de wet van de liefde tot God en de naaste.

Er moet gearbeid worden, zes dagen lang, maar er moet ook op de roeping van de HERE gelet worden tot groei van het geestelijke leven en daarvoor zullen de nodige stappen moeten worden gedaan. Men doordringe elkaar in christelijke arbeiders- en werkgeverskringen van de gemeenschappelijke taak om de HERE het leven te heiligen in plaats van de wereldse strijd van de machtsverhoudingen op het terrein van de arbeid na te bootsen. Dat heeft men in de eerste tijden van herleving in de vorige eeuw beter verstaan dan in onze dagen. Veel vooruitgang op stoffelijk gebied heeft de gemeenschappelijke christelijke roeping doen vergeten. Maar er is nog een weg tot terugkeer in volle vrijheid. Het resultaat van de arbeid zal in offers voor de geestelijke opbouw van het volk moeten worden aangewend.

2. *Wat moeten wij doen met de strijd voor de stoffelijke arbeid?*

Wij merken op, dat het bij de wetten voor de regeling van de stoffelijke arbeid in Israël in de eerste plaats gaat om de verdrukten en de ellendigen, de afhankelijken. Dat vloeit hieruit voort, dat zulk een ellendige toestand vaak ontstaan was omdat men de wetten des HEREN niet in acht had genomen. Ook in sociaal opzicht voert de Israëlitische wetgeving het pleit voor vrije mensen, die allen een bepaald stoffelijk bezit hadden.

Een bron van inkomen was oorspronkelijk aan iedere familie toebedeeld. De Israëlitische maatschappij is gebouwd op een basis van bezitsspreiding. Zo heeft God het gewild, door aan een ieder bij lot een stuk grond toe te wijzen. Verder waren de bepalingen omtrent het sabbatjaar en het jubeljaar en het behandelen van arbeiders en slaven erop gericht, dit zoveel mogelijk te handhaven en de tegenstelling tussen rijk en arm, die er altijd zou zijn, te verzachten en niet langer dan ten hoogste zes jaar te laten duren.

In die tegenstelling tussen rijken en armen heeft ook Jezus in Zijn onderwijs meerdere malen Zijn woord gesproken en ook de apostelen hebben hun aanwijzingen gegeven voor de leden der christelijke gemeenten.

Het is bevreemdend, dat wij in christelijke kringen hieraan zo weinig aandacht hebben geschonken. Het is weer Kuyper geweest, die het onder zijn leiding staande eerste christelijke sociale congres liet uitspreken, „dat het geheel in overeenstemming was met de Heilige Schrift om opeenhoping van kapitaal en grondbezit tegen te gaan”. Dat het tot een zekere mate van bezitsspreiding in de laatste jaren gekomen is, is helaas niet te danken aan dit schriftuurlijke inzicht, maar is te danken geweest aan de sociaal-economische ontwikkeling, die er ondanks onze laksheid, ons toe gebracht heeft, zij het ook aarzelend, ook de bezitsspreiding te aanvaarden.

Wat de behandeling van de personen betreft, die in het arbeidsproces zijn ingeschakeld, meen ik dat de Schrift ons duidelijk leert, dat zij afgezien van „de wet van vraag en aanbod” in staat moeten worden gesteld een menselijk bestaan te leiden. Vooral de ellendigen van het volk moeten met zorg worden bejegend.

Het zijn slechts enkele opmerkingen, die ik gemaakt heb over de verhouding van de Israëlitische wetgeving en wij. Ik heb getracht zo dicht mogelijk bij de Schrift te blijven en mij niet te laten leiden door allerlei ontwikkelingen van het maatschappelijke leven, die buiten die Schrift om hebben plaats gevonden. Ik ben geen voorstander van tabula rasa, van omverwerping der dingen in de geest der revolutie, maar wanneer wij als christenen niet aanvatten de strijd voor een door God gewilde ordening, door het tot gelding brengen van het grote gebod: God liefhebben boven alles en onze naaste als onszelf, dan zullen wij het terrein van de maatschappij zien wegglijden in handen, die niet biddend bezig zijn om de wil van God te volbrengen. De samenleving zal dan, in welke vorm zij zich ook ontwikkelt, wegzinken in goddeloze revolutionaire armoede.

Wie bezig wil zijn op het publieke terrein van het sociale leven, die zal, evenals de koning van Israël, dagelijks in de wet Gods moeten lezen.

Geen arbeider en geen werkgever, geen politicus en geen econoom zal zonder dat iets ten bate van de maatschappelijke ontwikkeling kunnen doen.

BUITENLANDS OVERZICHT

DOOR

PROF. DR. L. W. G. SCHOLTEN

Juist bij de huidige crisis in de internationale ontwikkeling is het nodig alles te zien in breder verband, onder hoger licht. Zien wij het goed, dan is vooral in het laatste jaar te onderscheiden het streven naar evenwicht tussen de nationale ontwikkeling en de internationale samenwerking. Vooral na de tweede wereldoorlog stond het begrip nationalisme in kwade reuk. Alle uitdrukkingen, waarin het woord nationaal voorkwam, waren besmeurd door de herinnering aan het nationaal socialisme, de nationale jeugdstorm e.d. Deze geringe waardering werd terstond aangegrepen door hen, die uit beginsel van mening waren, dat het met het egoïstisch drijven der nationale staten gedaan was en dat door de internationale samenwerking op den duur een toestand van recht en gerechtigheid zou ontstaan, waarin naar het oude bijbelwoord de wolf met het lam zou verkeren en de luipaard met de geitebok zou nederliggen.

Op zichzelf is het zoeken van de vrede op aarde een verheven streven, dat de steun verdient van allen. Vreemd werd het echter, toen men wilde aantonen, dat ook de internationale ontwikkeling de juistheid van dit streven scheen te bevestigen. Men kan wijzen op allerlei vormen van samenwerking. In onze eigen omgeving de Benelux, de West-Europese unie, de Europese economische samenwerking, het Noord-Atlantische verdrag en tenslotte als alles overkoepelend orgaan de Verenigde Naties.

Wilde men in andere streken van de wereld zien, dan trof men daar aan de Zuid-Oost-Aziatische verdragsorganisatie, de zogenaamde Colombo-staten, de Afro-Aziatische samenwerking. Op het westelijk halfrond de Pan-Amerikaanse Unie, in het Midden-Oosten de overblijfselen van de organisatie van het verdrag van Bagdad en de Pan-Arabische Unie. In de communistische wereld ontmoeten wij de samenwerking van de staten overeenkomstig het verdrag van Warschau.

Er is allerlei samenwerking op economisch gebied, waardoor de volken naar elkaar toegroeien. Technische samenwerking vindt men overal bijvoorbeeld bij het luchtverkeer; sociale coöperatie bij allerlei noodzakelijke ziektenbestrijding. Radio en televisieuitzendingen zijn alleen maar mogelijk, indien dwingende internationale bepalingen worden nagekomen.

Dit zijn allemaal harde feiten. De wereld is klein geworden. De volken hebben elkaar zo nodig, dat nog nimmer de waarheid zo werd ingezien van het bekende: als één lid lijdt, lijden alle leden mede. Was het dan niet noodzakelijk en door de feiten geboden, dat men in staatkundige schema's de wijze van samenwerking ging codificeren?

Het merkwaardige nu is, dat naast deze reeks van harde feiten ook nog een andere lijn, die evengoed harde feiten verenigt, zich steeds duidelijker gaat manifesteren. Wij bedoelen de lijn van de toenemende nationale bewustwording.

Beginnen wij in het oosten, dan zien wij daar, hoe het oudste en

grootste en volkrijkste gebied zich in een tiental jaren tot een krachtige staat heeft getransformeerd. Wij bedoelen China. Hoe kort geleden is het nog, dat de Japanse troepen deze staat uit elkaar hadden geslagen en dat slechts in de binnenlanden van Azië een betrekkelijk beperkt gebied in het leven kon blijven, zij het ook door steun van de Verenigde Staten. Mao Tsje Toeng heeft dit bewerkt door zich te wenden tot de gewone Chinese boer, die steeds had geleden en nimmer vernietigd was, die nationaal bewust werd gemaakt. In Japan ziet men na de nederlaag in snel tempo een krachtig nationaal herstel. Ambon in het bijzonder strijdt in Indonesië een strijd om zijn nationaal bestaan.

In het Midden-Oosten ontmoet men overal een nationale wedergeboorte, men denke aan Egypte. Het drama van Algerije is niet te verklaren zonder in acht te nemen, dat hier nationaal verzet tegen de vreemdeling zich openbaart. Marokko en Tunis hebben die weg al reeds verder afgelegd. En in tal van jonge staten van Midden-Afrika is nationale bewustwording waar te nemen. Niet overal, omdat de oude stamverbanden vaak door de westerse overheersing zijn verbroken.

Mocht men van mening zijn, dat dit nationalisme alleen ontstaan is als reactie tegen vreemd kolonialisme en wel voornamelijk onder in ontwikkeling achtergebleven jonge staten, dan zou men moeten overgaan tot de bestudering van de ontwikkeling in het oude Europa. Ook daar staat het groeiend nationalisme klaar en duidelijk voor onze ogen. Men denke aan Spanje, waar de wonden van Gibraltar sterk begint te schrijven. Aan Portugal, waar men in heftig verzet kwam, toen men van uit India de kleine resten van het machtige Portugese wereldrijk wilde annexeren. Aan Duitsland, waar men geen scheiding wil en waar het heimwee van de eenheid zo sterk spreekt, dat men in Berlijn Duitsland en in Bonn met opzet de gebrokenheid heeft willen zien.

In Engeland is men de inzinking van het nationale besef, zoals deze onmiddellijk na de tweede wereldoorlog was waar te nemen, reeds te boven. Overal eist het Britse rijk zijn eigen plaats op. En dan in Frankrijk. Nog is de strijd niet geëindigd tussen het partijegoïsme en het staatsgezag, waardoor de derde en de vierde republiek te gronde zijn gegaan. Maar telkens wanneer van de ene of de andere zijde een beroep wordt gedaan op het „eeuwige Frankrijk”, blijken er in het Franse volk toch nog sterke impulsen te leven, waardoor het tot veel in staat is.

Ook in ons eigen land kan men hetzelfde verschijnsel waarnemen. Ondanks de grote krachtsontplooiing tijdens de bezetting hoorde men onmiddellijk na de bevrijding schier niets anders dan het mismooidege: wij kunnen niets, tenzij dan dat wij geholpen worden; wij zijn overal achterop geraakt, op wetenschappelijk gebied, op technisch terrein . . . Wat ziet men op het ogenblik? Overal blijkt, dat Nederland weer opgesloten is in de vaart der volken. De Nederlandse koopman, industrieel, arts, landbouwer, komt men in alle werelddelen tegen. Bewust is men zich weer van het Nederlandse kunnen. En onze buitenlandse diplomatie bewijst telkens, dat zij weer steun ontvangt van het gegroeide nationaal besef. En liggen de regionale ontwikkelingen in het noorden, oosten en zuiden van het land niet in hetzelfde vlak? Was de Friese beweging ooit sterker dan nu? Wanneer drong men zo aan op regionale radio- en televisieuitzendingen. Overal de bewustwording van het eigene, de over-

tuiging, dat men in kleiner en groter groep, iets als gave heeft gekregen, waarvoor men verantwoordelijk is, waarover men rentmeester is, iets dat door eigen ontwikkeling de samenleving van volken kan verrijken.

Wil men dus aanvaarden, dat er een toenemende drang is waar te nemen naar internationale samenwerking, dan moet men ook toegeven, dat zich met tenminste evengrote duidelijkheid de lijn der nationale bewustwording manifesteert.

De eigen ontwikkeling leidt tot verrijking van allen, mits men bedenke, dat men het zijne gewillig en met vreugde heeft aan te wenden tot nut van de ander. Juist in die tweezijdige ontwikkeling van internationale samenwerking en nationale bewustwording, komt de plicht tot naastenliefde, ook ten opzichte van de andere volken het beste tot openbaring.

Dit alles is overigens niets nieuws, al wordt het door velen vergeten. Reeds Anema heeft een en andermaal gewezen op deze lijnen in de internationale ontwikkeling. Dit lag ook geheel in de lijn van de doorgaande openbaring in de Heilige Schrift. De lijn der samenwerking tussen de volken wordt er duidelijk in geleerd. Maar even duidelijk wordt er melding gemaakt van de blijvende betekenis van de afzonderlijke naties. Men leze maar uit het laatste bijbelboek bijvoorbeeld het zevende hoofdstuk, waar gesproken wordt over „geslacht en volk en taal en natie”. Deze nauwkeurige onderscheiding staat er niet voor niets, evenmin als in de gelijklopende plaats in de Openbaring van Johannes.

De Reformatie heeft steeds met kracht gepleit, ook voor de betekenis van de afzonderlijke natie, al waren in het bijzonder de Calvinisten in staat tot het voeren van wereldpolitiek, ook door middel van de samenwerking der naties. De wegcijfering van het nationaal eigene komt oorspronkelijk niet van de zijde der kinderen van de hervorming. Men hore, hoe Kuyper in *Ons Program* de kracht van het nationaal besef in beeldende taal tekent: „Vandaar dat ook aan die Landshistorie het wondere mysterie kleeft, dat van elk bezield en worstelend leven onafscheidelijk is. Een mysterie dat niet ontleed wordt in jaarcijfers, noch uitgeput wordt in namen en actestukken, noch ook zich ontsluiert laat door de meest exacte en preutsche beschrijving van wat de enkele dacht en deed en doorworstelen moest; maar dat áchter die jaarcijfers en namen en individueele exploiten zich schuil houdt in hetgeen de natie, als geheel genomen, in dagen van angst uitgestaan, in jaren van weelde gezondigd en in de ure van redding gedankt heeft voor haar God. Het levensmysterie der natie, och, het is dat ongezienne en onuitsprekelijke, dat op het veld van eer den moed van den vaandrig vertienvoudigt, als hij voelt hoe aan de driekleur die zijn hand omklemt, de eer van gansch een volk hangt. Het is dat ongrijpbare en onbeschrijflijke, dat in oogenblikken van spanning als met electrieke vonk heel een volk in toorne uit zijn ruste doet opvlammen. Ja dat mysterie, het is dat geheimzinnige drijven, dat, zelfs in geen Oranjenaam opgaande, toch de macht bezat om de onvergetelijke Prinsen van dat huis in helden om te scheppen, en aan dat volk een hart schonk, om met onvergankelijke trouw die helden en hun nakroost te minnen.”

Wij willen niet geloven, dat Kuypers prachtige omschrijving van het

nationaal gevoel heden haar betekenis heeft verloren. Dat betekent, dat nooit de samenwerking tussen de naties zo mag worden nagestreefd, dat het eigene van een afzonderlijk volk vermoord wordt. Economische samenwerking mag niet het al zijn, vooral niet als daardoor de volken terwille van stijgende produktie uit elkaar worden gescheurd. Constitutionele vereniging is ongeoorloofd, indien daardoor bepalingen van de eigen staatsregeling, die het wezenlijke van een volk betreffen, worden vernietigd.

Wij prijzen het Hongaarse volk, dat vooral door zijn arbeiders met de blote vuist nu vier jaar geleden, heeft gestreden voor zijn vrijheid. Nationalisme is op zich zelf niet zondig, al kan het ontaarden in egoïsme, in onrechtvaardig najagen van eigen eer en roem en rijkdom.

Maar streven naar internationale samenwerking is op zich zelf niet aanbevelenswaardig. Dat kan licht ontaarden in tyrannie van de één over de andere of dwingelandij van het geheel over elk der onderdelen. De naoorlogse geschiedenis ligt nog te dicht achter ons, om niet te weten, hoe Nederland op die wijze in zijn recht is gekrenkt.

Dit tweezijdig beginsel voor de beoordeling der huidige geschiedenis vereist grote voorzichtigheid in de waardering van wat door andere volken wordt verricht. Dit tweezijdig principe als richtsnoer voor het diplomatieke beleid kan alleen worden toegepast, indien de leiders der volken de harmonie nastreven van geheel en delen, beide in eigen betekenis en waarde.

Dit beginsel verbiedt het achteloos wegwerpen van het eigene, als men hetzelfde doel kan bereiken in voorzichtige samenwerking van zelfstandige onderdelen.

Maar aan de andere zijde drijft ditzelfde principe tot hulp aan minderbedeelden, mits men deze volken door die hulp niet in hun verantwoordelijkheidsgevoel verzwakt, maar ze dwingt tot ontwikkeling van eigen kracht door noeste ijver en inspanning.

Rusland heeft recht op zulk een beoordeling. Maar Frankrijk zeker. Hongarije ontvangt zijn stralenkrans wegens zijn strijd voor zich zelf en voor Europa. Het volk van Ambon moet zo worden beoordeeld. En Engeland zal zich de kritiek moeten laten welgevalen, die op zijn wereldstaatkunde kan worden uitgeoefend.

Het is alles even moeilijk. Maar dit moet ons niet er van afhouden alleen langs deze weg eigen staatkundig doel na te streven en anderer buitenlandse politiek te beoordelen.

BOEKBESPREKING

Pioniers van het Nieuwe Azië (Ghandi, Nehru, Jinnah, Mau Tze-Toeng, Hatta), onder redactie van DR. H. BERGEMA. Uitg. Wever, Franeker. 492 blz. Prijs geb. f 17.50, voor leden van de C.N.B. f 12.—.

De overheersende indruk van dit boek is, dat het zeker nuttig is, omdat het in een kort bestek een goede schets geeft van enkele leiders, die grote

betekenis hebben gehad voor de volken waaruit zij zijn voortgekomen en die zij hebben gevoerd naar de nationale zelfstandigheid. De bijdragen tot de bundel staan niet alle op hetzelfde peil en men kan zich afvragen of de behandelde figuren ook alle van hetzelfde niveau zijn. Maar de lezerskring, waarvoor het boek bestemd is en die in de eerste plaats zal vragen om een eerste kennismaking met de aangeroerde problemen, wordt met deze opstellen gediend.

Tot het beste wat wordt geboden, behoort de inleiding van prof. Bergema, die een samenvatting geeft van wat verstaan wordt onder het Nieuwe Azië, waarbij hij nader ingaat op de figuur van de pionier van Burma Oe Noe, op de moderne opleving die het Boeddhisme te zien geeft en op enkele aspecten van de Islam in het Midden Oosten. De inleiding geeft een fraai en breed perspectief, dat als introductie zeer op zijn plaats is, juist omdat prof. Bergema niet nalaat te wijzen op de ingrijpende verandering die heeft plaats gegrepen in de geesten, in zo korte tijd en van zo ingrijpende aard, dat wij dikwijls moeite hebben om het ons te realiseren.

Ds. A. Pos heeft voor zijn rekening genomen de beschrijving van leven en werken van Ghandi en van Nehru. Gandhi's optreden is inderdaad hoogst indrukwekkend en een kwalificatie als „morele heros” is niet onjuist. Ook in Nehru zijn merkwaardige morele energieën werkzaam, die zijn levensloop bijzonder boeiend maken. De historische plaats van beide figuren als leiders van één van de grootste, armste en meest verscheurde volken der aarde, stelt hun fragiele mensengestalte tegen de achtergrond van een immense taak, die zij met grote moed hebben aangevat. Maar zij putten hun kracht uit een door en door apostatische bron, waarvan hun werk en woord getuigt. Hun filosofie is een uitzichtloze. En recht en gerechtigheid, wanneer zij in Zuid-Azië tot gelding zullen komen, zullen dat doen in afwijking van het gedachtengoed van deze beide grote leiders. Men had een scherpere tekening van deze stand van zaken in deze artikelen kunnen verwachten. Hoe ver bijv. de moderne Islam staat van het Evangelie wordt ons duidelijk uit de geschriften van de vooral in Pakistan vereerde Iqbal.

De leider van dit land is het onderwerp van dr. Attema's studie: Jinnah. Opvallend ook hier de westerse opleiding, die er toe leidt dat Jinnah wordt voorbereid tot de leidende positie in zijn eigen land, maar toch een werking die als het ware van katalytische aard is, doordat het proces zich afspeelt, zonder dat de westerse gedachten ingang vinden. Wel vinden ingang elementen van concrete politieke aard (in de zin van het angelsaksische: political), belangenafweging, decentralisatie, militaire organisatie, planeconomie.

Veel minder zijn de westerse contacten geweest in de nationale ont-plooiing van China onder Mau Tze Toeng, die het onderwerp is van de bijdrage van J. D. Thijs. Maar groot is de invloed van de westerse communistische theorieën, op de leider Mau, die enorme krachtsontwikkeling laat zien in de „uitleiding” van zijn volk van onder het corrupte regiem van de Kuo Min Tang. Als bij geen der besproken figuren is hier de scherpe reactie op het nationale verleden in de afwijzing van het confucianisme. Het artikel zou aan waarde hebben gewonnen wanneer de beschrijving van het moderne China verder was voortgezet (de literatuur

loopt tot 1952, terwijl prof. Bergema zijn inleiding dateert in 1959) en aandacht was geschonken aan de merkwaardige economische gebeurtenissen van de laatste jaren, waarop overigens alweer een reactie is gevolgd. De zaken ontwikkelen zich in deze wereld bijzonder snel, zodat men het beste doet in zijn studie de actualiteit dicht te benaderen.

II. G. Schulte Nordholt verlegt een uitvoerige bijdrage over Mohammed Hatta, waarbij bijna de volledige geschiedenis van de nationalistische beweging in Indonesië ter sprake komt. Dit zeer goed gedocumenteerde en uitvoerige artikel verraaft grote kennis van het land en zijn literatuur. Van de twee-eenheid Soekarno-Hatta hebben schrijver en redactie blijkbaar de eerste en invloedrijkste figuur laten vallen voor de tweede, die aanspraak maakt op grotere sympathie en van wie men verwacht had, dat hij de eerste viool zou kunnen spelen. Gezondheid en aanleg maken het niet waarschijnlijk dat deze verwachting zich zal realiseren. De figuur van Hatta behoort dan ook in feite in de reeks, die in dit boek aan de orde wordt gesteld, niet thuis. Grotere kennis, bredere blik en vastere moraliteit doen hem uitsteken boven zijn tijdgenoot en leider, de laatste bezit die kwaliteiten van welsprekendheid en durf en uithoudingsvermogen die hem in staat stellen de veroverde positie vast te houden en te verstevigen. Indonesië bezit boven andere landen van Zuid-Oost-Azië veel, waardoor de ontwikkelingsproblemen minder groot zijn. De religieuze tegenstellingen en tabu's van India kent het niet, evenmin als het kastensysteem, de transportmoeilijkheden van het Aziatische continent bestaan er niet, grote gedeelten van het land zijn cultiveerbaar, een dragelijke autonome voorziening is te organiseren, niettemin blijft het in de organisatie van het eigen nationale bestaan achter bij de andere jonge landen in dit gebied van de wereld. Figuren als Nehru zijn er niet, maar mannen als Hatta, bekwaam, verstandig maar ook aarzelend, zijn er veel. De heer Schulte Nordholt, die het land uit eigen aanschouwing kent, schrijft er over met een enigszins zorgelijke sympathie: de weg van de jonge staat Indonesië wordt door hem als zeer moeilijk beoordeeld.

C. M. E. v. S.

K. L. ROSKAM, *Inter-racial Relationships in the Union of South Africa and the International Community*. 176 blz. Uitg. A. W. Sijthoff's Uitg. Mij. N.V. Leiden, 1960.

Dit, als dissertatie aan de Vrije Universiteit verdedigde boek — het kwam onder een gewijzigde titel in de handel — bezit onmiskenbaar verdiensten. Niet slechts het onderwerp is belangwekkend, het kreeg ook een verhelderende behandeling. Interessant materiaal werd bijeengebracht. Nergens anders was tot dusver zulk een lijst te vinden van discriminerende voorschriften in Zuid-Afrika geldend, zoals thans de auteur er een biedt. Evenzo voorziet in een behoefte de opsomming en verduidelijking der in de Zuidafrikaanse rassenstrijd het vaakst gehanteerde begrippen van segregatie en apartheid. Al is de desbetreffende tekening wel te zeer een schets gebleven, ook de beknopte weergave der betrekkingen tussen

„blank” en „gekleurd” in Afrika kan als eerste oriëntatie voortreffelijk dienst doen. Van het gehele werk moet men zeggen dat het logisch is ingedeeld en tot op zekere hoogte biedt wat het belooft.

Deze beperking — „tot op zekere hoogte” — mag niet worden wegge laten. Dat dr. Roskam een historisch-juridische, ook een ethische, maar geen religieuze benadering van het Zuidafrikaanse rassenprobleem gaf, is zijn goed recht. Echter, het is dan billijk te verlangen, dat hij op het door hem gekozen historisch-juridische vlak ook werkelijk bevredigt, dat hij ethisch bespiegelend niet teleurstelt. Hier mag niet uitsluitend de lof een plaats hebben. De verhouding tussen Boeren en Britten, voor de „naturellenkwesie” toch zo gewichtig, blijft wat in het ijle. Een figuur als Smuts, niet enkel politicus, doch tevens een denker van formaat, komt weinig uit de verf.

In het algemeen is het onderhavige geschrift soms wat simpel. Het getuigt van een zekere durf om een dergelijke materie te nemen als promotie-stof. De schrijver moet — en men voelt dit ook wel — bewogen zijn met het door hem onderzochte gebeuren en de daarmee verband houdende problemen. Dat hij zijn sentiment bedwingt, is loffelijk. Maar iets meer dramatiek, wat sterker relief, zouden zijn betoog hebben versterkt. De zich ook in Zuid-Afrika gewerd hebbende grote Indische leider Gandhi had gevoegelijk de spanning van het relaas kunnen verhogen. Het ware interessant geweest een paar oordeelvellingen van Zuid-Afrikaners te vernemen over de persoon, die door de nuchtere, beperkte Lord Winter-ton als een onbewuste hypocriet ¹⁾, door de schrandere Lord Halifax als een groot man werd beschouwd ²⁾. Enig gebrek aan dramatiek, ziedaar mijn eerste grotere bezwaar naast de geringere bedenking van te sterke vereenvoudiging.

Als beslist ernstige tekortkoming beschouw ik, dat op twee punten ongenoegzaam wordt onderscheiden, of weinig scherp blijkt wat de kern van de zaak is. De bewering op pag. 136: „There is much in national-socialism which appeals to the Afrikaner concept of nation”, is niet onwaar, maar niettemin onvolledig en vaag; men kan zelfs zeggen dat wat hier gezegd is, ten diepste geen waarheid bevat. Het demonische streven om het joodse ras te vernietigen zat vóór bij de Duitsers. Dit bedoelen is de Zuid-Afrikaners, die slechts de eigen overheersende positie willen handhaven, ten enen male vreemd.

Het andere door mij bedoelde punt is dat van de kritiek op de apartheid. De eerste der promotie-stellingen luidt: „De politiek van apartheid gericht op zogenaamde „eiesoortige ontwikkeling” is moreel niet aanvaardbaar en praktisch niet uitvoerbaar.” Ik begrijp dat dr. Roskam hier uitsluitend aan Zuid-Afrika en aan de daar gevolgde tenuitvoerlegging van dit beleid denkt. Maar gelet op de formulering en ook in werkelijkheid, is het aan de orde zijnde probleem breder en dieper. Gesteld dat de naturellen een eigen cultuur konden scheppen, een eigen ook geestelijk verantwoorde samenleving zouden kunnen opbouwen, zo was dit toch niet onaanvaardbaar. De apartheidspolitiek wordt door de drift der „blanken” tot zelfhandhaving bedorven, niet door de bevordering van het eigensoortige. In

1) *Orders of the Day*, Londen 1953, blz. 112.

2) *Fu!ness of Days*, London 1957, blz. 147.

het bijzondere kan zich het algemene, in het historisch en nationaal beperkte het universele uitdrukken.

Zij, die het beleid der Zuidafrikaanse regering voor hun rekening nemen, zullen wijzen op het metterdaad vele wat men in Zuid-Afrika voor de kaffers doet. Zij zullen de schrijver kwalijk nemen, dat hij zich inlaat met problemen bestaande in een land waar hij niet geboren en getogen is. Verwijten van eenzijdigheid, vooringenomenheid, ondeskundigheid, kan hij in overvloed verwachten.

Daarom is het jammer dat dr. Roskam de verdediging van zijn zienswijze nog niet versterkt heeft. Vooreerst had hij zijn bestrijders psychologisch tegemoet kunnen komen. Het moet voor Zuid-Afrikaners irriterend zijn door naties die geen rassenprobleem kennen of die te dezen ook niet brandschoon zijn, de les te worden gelezen. Zij kunnen het Westen bitter herinneren aan het feit, hoe het zedelijk ten aanzien van het gebruik van de atoomboom zelf niet moraliseren mag, en zich dus wel drie maal moet bedenken alvorens zich met zijn zedelessen tot Afrika te wenden. Overigens worde wel in aanmerking genomen dat de Unie van Zuid-Afrika ook op haar beurt voor de problematiek der kern-energie geen oplossing heeft, terwijl de Unie cultureel ook zelf tot het Westen behoort.

In de tweede plaats had iets zwaarder nadruk kunnen worden gelegd op de gangbare beschouwing door de „blanke” van de „gekleurde”. Deze is voor de aanhangers der regeringspolitiek: het „skepsel”, de „zwartkop”, de niet volwaardige. Zonder dat de religie de ethiek behoefde te verdiepen, ware van deze kwestie meer te maken geweest.

Deze geuite critiek moge inmiddels bewijzen, dat dr. Roskam een nuttige arbeid in veelszins gelukkige trant heeft verricht. Nergens kwetst hij. Steeds wil hij de feiten recht doen. Hij spreekt niet aanmatigend. Het door hem ontworpen beeld mist een enkele dimensie. Maar de schrijver schonk dan toch zoveel dat zij, aan wie het Zuidafrikaanse rassenvraagstuk ter harte gaat, slechts tot hun schade verzuimen van de beschouwingen in dit proefschrift vervat kennis te nemen.

MR. I. A. DIEPENHORST

T. KNECHT, *Rome en de Reformatie in Europa en Nederland*. Uitg. N.V. De Banier, Utrecht, 1959, 86 blz.

De gemengde samenstelling van de bevolking van ons land brengt met zich, dat een politiek overwicht van een volksdeel niet zo gemakkelijk ontstaat en kan blijven bestaan. Maar dit heeft ook tot gevolg, dat wij dikwijls moeite hebben ons de omstandigheden in te denken in landen, waar minder variatie bestaat en waar met name een rooms overwicht de samenleving beheerst. Daarom is de uitgave van enkele in dagbladen en tijdschriften verschenen artikelen van de heer Knecht zeker nuttig.

De landen die besproken worden zijn: Spanje, Portugal, Italië en Oostenrijk. Is in sommige landen wettelijke gelijkstelling verkregen, het blijkt dat de feitelijke behandeling van de protestantse minderheden alles te wensen overlaat. In bijna alle besproken landen wordt de kerkedienst bemoeilijkt en het blijkt, dat een verlichting van deze druk alleen valt

vast te stellen als een bepaalde politieke constellatie of een onwelkome indruk in het buitenland daartoe dwingen. Zo is het merkwaardig, dat in Italië de druk op de protestanten toeneemt, wanneer de regering wordt gesteund door een christen-democratische meerderheid, de partij dus waarmede de anti-revolutionairen in Europees verband samenwerken. De schr. wijst hierop ook uitvoerig in zijn concluderend hoofdstuk, nadat hij het standpunt van de roomsen ten opzichte van niet-roomsen, dat welbekend is, uitvoerig heeft uiteengezet. Het geschrift heeft zich vrij kunnen houden van antipapisme en het wijst op een duidelijke en bedachtzame manier op situaties die zeker tot hen behoren te spreken, die in Nederland leven uit de Reformatie.

C. M. E. v. S.

DE NATIONALE HEFBOOM IN HET EUROPESE KRACHTENVELD

DOOR

M. W. SCHAKEL

Het leven steekt vol merkwaardigheden. Reeds meer dan 100 jaar geleden — om precies te zijn in april 1856 — bedankte Da Costa voor het lidmaatschap van de antirevolutionaire kiesvereniging „Nederland en Oranje” in Amsterdam.

Niemand minder dan Groen van Prinsterer billijkt dit emeritaat, dat deze vurige zoon van het oude volk zichzelf verleend had ¹⁾.

Ieder vergaderseizoen opnieuw blijkt evenwel, dat hij in onze dagen nog altijd een trouw bezoeker van de vergaderingen der kiesverenigingen is. Hij duikt op in het Westland in de figuur van een breedgeschouderde tuinder, op de Veluwe „vermomd” als een geslaagd middenstander, in het IJmondgebied als een pezige metaalarbeider. Hij vraagt steevast het woord als de NATO en de Europese organen aan de orde gesteld worden. Hij spreekt zijn bezorgdheid uit over het verlies van onze nationale soevereiniteit, over de ondermijning van de troon van de regerende telg uit het aloude Oranjestad. Hij stelt de hem beklemmende vraag: hoe dat allemaal nog valt te rijmen met een christelijk-nationale politiek en hoe een partij die er aanspraak op maakt de grondtoon van ons volkskarakter te vertegenwoordigen, dit alles voor haar verantwoordelijkheid kan nemen. „Dichterlijker, heerlijker en Goddelijker historie, na die van het oude Israël” bestond er voor Da Costa niet ²⁾. Onze nationale historie was voor hem „eene allerbijzonderste voorzienigheid van God over Holland” ³⁾.

Met Bilderdijk verdedigde hij de term „de God van Nederland”, als uitdrukking van de aparte betrekking, die God tot Nederland had. Op deze wijze uiten de Da Costa's van onze eeuw zich niet. Opvattingen met betrekking tot staat en historie, gezag en vorstenhuis, overheid en natie, die vanuit sterke emotionele wortels gevoed worden, openbaren zich nu eenmaal in een stijl van spreken en gedragen, die wel in bijzondere mate tijdgebonden is.

De naoorlogse heroriëntatie op het inter- en boven-nationale moge dan de leidinggevende kringen in onze partij maar betrekkelijk weinig principiële kopzorg bereid hebben, dat neemt niet weg, dat een niet te vernachzamen smaldeel in onze gelederen het wezenlijke van het geschiedbeeld van de romanticus Bilderdijk, van de zanger Da Costa en van de scherp betogende Groen van Prinsterer nog altijd zonder gebruik te willen

1) Brief van Groen van Prinsterer aan Da Costa d.d. 6 mei 1856.

2) Brief van Da Costa aan Bilderdijk d.d. 17 september 1824.

3) Brief van Da Costa aan Bilderdijk d.d. 4 november 1822.

maken van het recht van boedelbeschrijving voor zijn rekening neemt. Velen hunner mogen dan om zuiver zakelijke redenen geneigd zijn de verruiming van enige nationale kaders stilzwijgend te accepteren, principieel en emotioneel weten zij er niet goed weg mee. Het mag daarom niet bij voorbaat overbodig genoemd worden, wanneer de hefboom van het nationale in het totaalbeeld van de moderne politieke situatie in dit kaderblad aan de orde gesteld wordt.

Objectief oordeel moeilijk

Prof. dr. H. Smitskamp heeft erop gewezen ⁴⁾, dat nationalisme een door de geschiedenis opgediend gerecht is, dat niet uit slechts één bestanddeel werd bereid: het uitgelezene van ideële gezindheden van hoog gehalte mengt zich met het meer substantiële van materiële motieven, dit alles gekruid door primaire gevoelsreacties van het beste tot en met het meest bedenkelijke allooï.

De wisselende wijze waarop en de gevarieerde mate waarin hoofd en gemoed en de geldbuidel aan het begrip nationalisme vorm en inhoud geven, zijn de oorzaken van de kameleontische gedaanteverwisselingen in de verschillende stadia der volkerenhistorie. Dat maakt het zo moeilijk om het wezenlijke van het bijkomstige in dit verschijnsel te onderscheiden. „Een geringe accentverschuiving van het wezenlijke naar het accidentele, of zelfs maar van één aspect naar een ander, is voldoende om een grondig verschil in waardering te bewerken” ⁴⁾.

Omdat het zulk een geladen begrip betreft, is het niet gemakkelijk om de gewenste afstand tot het nationalisme — onmisbare voorwaarde voor een objectief oordeel — te scheppen. De kracht van het simpele woordje „nationaal” is zo sterk, dat iedere partij het voor zichzelf poogt te annexeren. Geen enkele begripsbepaling van de woorden natie, nationaal en nationalisme wordt algemeen aanvaard.

Niet zelden was in de loop der tijden de definitie het trekpaard voor een bepaald politiek karretje: er wordt een politiek willen in neergelegd teneinde uit de begripsomschrijving de rechtvaardiging van een bepaald program af te leiden.

De natie

Aristoteles gaf aan het collectieve gedrags- en gevoelspatroon van een groep mensen, die op een bepaald grondgebied leven, de naam hexis. Uit de vorige zin blijkt reeds, dat de aardrijkskundige ligging, het omgrensde territoir één van de bouwende elementen is. Dit grondgebied behoeft niet persé met staatsgrenzen samen te vallen, maar de historie heeft wel be-
wezen, dat een natie zich maar moeilijk kan handhaven, wanneer zij niet beschikt over de bewerktuiging, die de eigen staatkundige organisatie biedt. Alleen reeds dit ene element van het omgrensde territoir bewijst reeds welk een springlading er in het begrip verscholen ligt en welk een machtige hefboom het nationalisme in het krachtenveld van de geschiedenis vertegenwoordigt.

Gewezen moet worden op het streven van een volk naar vereniging met de eigen nationale staat van onder vreemd gezag staande gebieden,

⁴⁾ Interfacultaire colleges aan de Vrije Universiteit 1948/1949.

die bewoond worden door delen van de eigen volksgemeenschap: het irredentisme ⁵⁾, de Heim-ins-Reich beweging ⁶⁾, de Zuidtiroolse kwestie ⁷⁾.

Naast het grondgebied moet gewezen worden op de verenigende functie van een eigen taal en letterkunde. De bijbelvertaling van Luther en onze Statenvertaling hebben langs de weg van de volkstaal de groei van een nationaal besef bevorderd. Een absoluut onmisbare voorwaarde is ze evenwel ook weer niet. De Zwitser heeft naast zijn kantonaal ook wel degelijk een nationaal besef, niettegenstaande het feit, dat dit in maar liefst vier talen onder woorden wordt gebracht.

Maar het is duidelijk, dat aangezien de natie gerekend mag worden tot onze cultuur- en beschavingsdraagsters, eenheid van taal een belangrijk element is.

Niet veronachtzaamd mogen worden de bijdragen uit wijsgerige en religieuze regionen. Kerkelijke saamhorigheid kan — alweer: het behoeft niet — een sterk nationaal bindend element zijn. Religieuze minderheden zijn soms niet alleen vanwege hun afwijkende godsdienstige instelling maar in niet mindere mate ook door de nationale bril bezien verdacht. Een en ander wordt ook in onze dagen nog wel eens zo ver doorgedreven, dat ze in hun burgerrechten beknot worden.

Tot de factoren, die in verschillende sterkte mede bepalend zijn voor de specifieke individualiteit van een natie, behoren verder de betrekkelijke gelijkheid van afstamming en een zekere mate van culturele gelijkgerichtheid. Met de ongetwijfeld saâmbindend werkende invloed van het regerende vorstenhuis zijn we op het terrein van de gezamenlijke doorleefde historie.

Wij droegen het samen,
En zo zijn wij één.

Zo vertolkte de verzetsdichter het voor ons jongste verleden en daarmee illustreerde hij de grote betekenis van de geschiedenis op het ganse vormingsproces van de natie.

Dr. M. C. Smit schreef in zijn opstel „Nationalisme en katholicisme” ⁸⁾ dit: „Het verloop van de ontwikkeling van het nationaal besef laat duidelijk zien dat hoe krachtig en wijs een vorst ook mocht zijn en hoe gunstig de geografische ligging voor de nationale éénwording mocht zijn uitgevallen, de jonge natie toch altijd iets kunstmatig behield, wanneer niet de vele elementen waaruit de natie was opgebouwd werden saamgesmolten door de bindende macht van de geschiedenis.”

De geschiedenis leert ons in dit verband nog iets opvallends en degenen, die het woord nationaal wat al te nadrukkelijk emotioneel omfloerst uitspreken, zullen er goed aan doen daar acht op te geven.

Iedere natie is wezenlijk het resultaat van de inwerking van vreemden. De Nederlandse natie zou zonder de nationaal bijéëndrijvende dwang

⁵⁾ Italia irredenta — het nog niet teruggewonnen Italië; gedoeld werd op een aantal Italiaans sprekende delen in de Donaumonarchie.

⁶⁾ Bv. de Sudeten-Duitsers in Tsjecho-Slowakije.

⁷⁾ Alhoewel Oostenrijk geen territoriale aanspraken wenst te doen gelden, voelde het zich toch geroept tot het opnemen in de regering van een staatssecretaris voor Zuid-Tirolse vraagstukken.

⁸⁾ Bijdrage tot *Christendom en Nationalisme*. Lustrumbundel van het Gezelschap van Christelijke Historici in Nederland (1955).

maken van het recht van boedelbeschrijving voor zijn rekening neemt. Velen hunner mogen dan om zuiver zakelijke redenen geneigd zijn de verruiming van enige nationale kaders stilzwijgend te accepteren, principieel en emotioneel weten zij er niet goed weg mee. Het mag daarom niet bij voorbaat overbodig genoemd worden, wanneer de hefboom van het nationale in het totaalbeeld van de moderne politieke situatie in dit kaderblad aan de orde gesteld wordt.

Objectief oordeel moeilijk

Prof. dr. H. Smitskamp heeft erop gewezen ⁴⁾, dat nationalisme een door de geschiedenis opgediend gerecht is, dat niet uit slechts één bestanddeel werd bereid: het uitgelezen van ideële gezindheden van hoog gehalte mengt zich met het meer substantiële van materiële motieven, dit alles gekruid door primaire gevoelsreacties van het beste tot en met het meest bedenkelijke allooi.

De wisselende wijze waarop en de gevarieerde mate waarin hoofd en gemoed en de geldbuidel aan het begrip nationalisme vorm en inhoud geven, zijn de oorzaken van de kameleontische gedaanteverwisselingen in de verschillende stadia der volkerenhistorie. Dat maakt het zo moeilijk om het wezenlijke van het bijkomstige in dit verschijnsel te onderscheiden. „Een geringe accentverschuiving van het wezenlijke naar het accidentele, of zelfs maar van één aspect naar een ander, is voldoende om een grondig verschil in waardering te bewerken” ⁴⁾.

Omdat het zulk een geladen begrip betreft, is het niet gemakkelijk om de gewenste afstand tot het nationalisme — onmisbare voorwaarde voor een objectief oordeel — te scheppen. De kracht van het simpele woordje „nationaal” is zo sterk, dat iedere partij het voor zichzelf poogt te annexeren. Geen enkele begripsbepaling van de woorden natie, nationaal en nationalisme wordt algemeen aanvaard.

Niet zelden was in de loop der tijden de definitie het trekpaard voor een bepaald politiek karretje: er wordt een politiek willen in neergelegd teneinde uit de begripsomschrijving de rechtvaardiging van een bepaald program af te leiden.

De natie

Aristoteles gaf aan het collectieve gedrags- en gevoelspatroon van een groep mensen, die op een bepaald grondgebied leven, de naam hexis. Uit de vorige zin blijkt reeds, dat de aardrijkskundige ligging, het omgrensde territoir één van de bouwende elementen is. Dit grondgebied behoeft niet persé met staatsgrenzen samen te vallen, maar de historie heeft wel bewezen, dat een natie zich maar moeilijk kan handhaven, wanneer zij niet beschikt over de bewerktuiging, die de eigen staatkundige organisatie biedt. Alleen reeds dit ene element van het omgrensde territoir bewijst reeds welk een springlading er in het begrip verscholen ligt en welk een machtige hefboom het nationalisme in het krachtenveld van de geschiedenis vertegenwoordigt.

Gewezen moet worden op het streven van een volk naar vereniging met de eigen nationale staat van onder vreemd gezag staande gebieden,

⁴⁾ Interfacultaire colleges aan de Vrije Universiteit 1948/1949.

die bewoond worden door delen van de eigen volksgemeenschap: het irredentisme ⁵⁾, de Heim-ins-Reich beweging ⁶⁾, de Zuidtiroolse kwestie ⁷⁾.

Naast het grondgebied moet gewezen worden op de verenigende functie van een eigen taal en letterkunde. De bijbelvertaling van Luther en onze Statenvertaling hebben langs de weg van de volkstaal de groei van een nationaal besef bevorderd. Een absoluut onmisbare voorwaarde is ze evenwel ook weer niet. De Zwitser heeft naast zijn kantonaal ook wel degelijk een nationaal besef, niettegenstaande het feit, dat dit in maar liefst vier talen onder woorden wordt gebracht.

Maar het is duidelijk, dat aangezien de natie gerekend mag worden tot onze cultuur- en beschavingsdraagsters, eenheid van taal een belangrijk element is.

Niet veronachtzaamd mogen worden de bijdragen uit wijsgerige en religieuze regionen. Kerkelijke saamhorigheid kan — alweer: het behoeft niet — een sterk nationaal bindend element zijn. Religieuze minderheden zijn soms niet alleen vanwege hun afwijkende godsdienstige instelling maar in niet mindere mate ook door de nationale bril gezien verdacht. Een en ander wordt ook in onze dagen nog wel eens zo ver doorgedreven, dat ze in hun burgerrechten beknot worden.

Tot de factoren, die in verschillende sterkte mede bepalend zijn voor de specifieke individualiteit van een natie, behoren verder de betrekkelijke gelijkheid van afstamming en een zekere mate van culturele gelijkgerichtheid. Met de ongetwijfeld saâmbindend werkende invloed van het regerende vorstenhuis zijn we op het terrein van de gezamenlijke doorleefde historie.

Wij droegen het samen,
En zo zijn wij één.

Zo vertolkte de verzetsdichter het voor ons jongste verleden en daarmee illustreerde hij de grote betekenis van de geschiedenis op het ganse vormingsproces van de natie.

Dr. M. C. Smit schreef in zijn opstel „Nationalisme en katholicisme” ⁸⁾ dit: „Het verloop van de ontwikkeling van het nationaal besef laat duidelijk zien dat hoe krachtig en wijs een vorst ook mocht zijn en hoe gunstig de geografische ligging voor de nationale éénwording mocht zijn uitgevallen, de jonge natie toch altijd iets kunstmatig behield, wanneer niet de vele elementen waaruit de natie was opgebouwd werden saamgesmolten door de bindende macht van de geschiedenis.”

De geschiedenis leert ons in dit verband nog iets opvallends en degenen, die het woord nationaal wat al te nadrukkelijk emotioneel omfloerst uitspreken, zullen er goed aan doen daar acht op te geven.

Iedere natie is wezenlijk het resultaat van de inwerking van vreemden. De Nederlandse natie zou zonder de nationaal bijéëndrijvende dwang

⁵⁾ Italia irredenta — het nog niet teruggewonnen Italië; gedoeld werd op een aantal Italiaans sprekende delen in de Donaumonarchie.

⁶⁾ Bv. de Sudeten-Duitsers in Tsjecho-Slowakije.

⁷⁾ Alhoewel Oostenrijk geen territoriale aanspraken wenst te doen gelden, voelde het zich toch genoopt tot het opnemen in de regering van een staatssecretaris voor Zuid-Tirolse vraagstukken.

⁸⁾ Bijdrage tot *Christendom en Nationalisme*. Lustrumbundel van het Gezelschap van Christelijke Historici in Nederland (1955).

van b.v. Filips II en Napoleon bepaald een ander voorkomen hebben. Is dit druk van buitenaf, ook aan de medewerking van figuren van „buiten” komt bij de interne opbouw van de natie de grootste betekenis toe. Hoe vaak zijn niet in der eeuwen loop vreemde vorsten bepaalde naties te hulp gekomen bij hun staatkundige opbouw. En als het waar is, dat het calvinisme de grondtoon van ons volkskarakter vertegenwoordigt, zodanig zelfs dat Nederlandse rooms-katholieken iets calvinistisch in hun optreden hebben, dan realisere men zich wel dat het woord calvinisme werd afgeleid van de naam van een in Frankrijk geboren en in hoofdzaak van uit Genève arbeidend theoloog. „So beruht auch die Idee und die besondere Gestaltung der Nation überall mindestens ebenso sehr auf Vorbild und Eingreifen fremder Kräfte als auf dem Erwachen und Erstarcken des nationalen Selbstbewusstseins”⁹⁾.

Tenslotte zij in dit verband nog gewezen op de subjectieve toetssteen, die Ernest Renan neerlegde in de navolgende zin: „L'existence d'une nation est un plébiscite de tous les jours”¹⁰⁾. Het is in ieder geval een criterium, dat houvast biedt. Voelt men zich een natie? Wenst men een natie te zijn? Bestaat er het „vouloir vivre collectif”¹¹⁾, dat zich naar binnen en naar buiten wil handhaven, kon het zijn als een gesloten staatkundig geheel: het „pouvoir vivre collectif”¹²⁾?

De samenstellende delen van het begrip natie zijn op voortreffelijke wijze samengevat door prof. Smitskamp¹³⁾ — voortreffelijk, omdat het een formele, neutrale omschrijving is — in deze definitie: een natie is een groep van personen, georganiseerd in een eigen staatsverband of zulk een verband begerend, die zich op de grondslag van een gezamenlijk doorleefd verleden en doorgaans ook van een zekere homogeniteit van taal, cultuur en afstamming, als een eenheid voelt en deze eenheid in stand wil houden.

Hoe het nationalisme groeide

Omtrent het tijdstip van opkomen van de nationale gedachte (het nationalisme: via nationaal van natie afgeleid), de wijze waarop en de mate waarin de verschillende geestesstromingen hiertoe bijgedragen hebben en de oorzaken van de telkens weer optredende verbasteringen van een gezond nationalisme, bestaat allerminst eenstemmigheid.

Men werkt met de botte bijl der ongenueanceerdheid, wanneer men gelijk de rooms-katholieke prof. mr. dr. Th. Keulemans¹⁴⁾ stelt: „De ontwikkeling der maatschappij in waarlijk universalistische geest is doorkruist door een gedachtenrichting, die, zoal niet uit het protestantisme opgekomen, er nauw mee parallel liep.”

Niet dat er niet een belangrijk element van waarheid in zou schuil gaan, maar de probleemstelling op deze wijze is te zeer schematiserend.

Het uitgangspunt van dr. M. C. Smit in zijn reeds eerder aangehaalde

⁹⁾ Friedrich Herz, *Wesen und Werden der Nation*. Bijdrage tot het verzamelwerk *Nation und Nationalität* (1927).

¹⁰⁾ Het bestaan van een natie is (in wezen) een dagelijks weerkerende volksstemming.

¹¹⁾ De wil om samen te leven.

¹²⁾ Het in gemeenschap kunnen leven.

¹³⁾ In de inleiding op *Christendom en Nationalisme*. Lustrumbundel van het Gezelschap van Christelijke Historici in Nederland.

¹⁴⁾ In *Nationalisme en internationalisme*. Artikel in het maandschrift *Economie* van oktober 1949.

bijdrage komt ons heel wat evenwichtiger voor: rooms-katholicisme, humanisme, reformatie, verlichting, romantiek en revolutie hebben alle — zij het niet in gelijke mate — de groei van het nationaal besef bevorderd; ieder heeft bijzondere elementen aan de nationale idee toegevoegd; alle hebben ze ook boven de nationale bijzonderheden uitgereikt naar een universele gemeenschap.

Het beeld, dat de middeleeuwen ons bieden, moge in de hoofdtrekken universalistisch van aard zijn, ook in deze dagen was er verborgen nationalisme.

In de aanhef van de Lex Salica leest men: Christus leve, die de Franken liefheeft.

De kruistochten waren „de daden Gods door middel van de Fransen.”

De middeleeuwse universiteiten, hoe zeer ook wortelend in de internationale sfeer en traditie, kenden hun studentennaties: de herkomst van studenten uit één streek en het spreken van dezelfde moedertaal werkte samenbindend. De studentennatie openbaarde zich niet alleen in het culturele vlak, ook bij stemmingen deed ze zich gelden, niet zelden kwam het tot wrijvingen, soms bloedige conflicten met de inheemsen. Soms namen zelfs de professoren er deel aan, wat kon leiden tot vertrek in groten getale en de stichting van nieuwe universiteiten (bv. het vertrek van de Duitse professoren en studenten uit Praag).

Tegen een te veelvuldig werken met zwartwit-kleuren pleit voorts de omstandigheid, dat de concilies der latere middeleeuwen naar de naties ingedeeld waren.

De strijd der Hussieten — religieuze en nationale strevingen zijn hier innig vervlochten — is wel het standaard-voorbeeld, dat geruime tijd vóór en alcer de reformatie voor het nationalisme nieuwe wegen opende, de nationale gedachte in allerhand oppositiebewegingen op mars was.

Aan prof. Keulemans moet evenwel toegegeven worden, dat — om een beeld van prof. Smitskamp te gebruiken — tussen de polen van universalisme en nationalisme de middeleeuwen aanzienlijk dichter bij de eerste dan bij de laatste liggen.

De kerk werkte in die richting. Pauselijke opperheerschappij en universalisme vóóronderstellen elkaar. Alle „Rom-freie” strevingen raakten beide. Al heeft de kerk ook in dit opzicht vele concessies moeten doen, „ook waar wij dus van een ontwakend nationaal gevoel stellig kunnen spreken in de latere eeuwen van de middeleeuwen, is er niettemin binnen de verschillende naties en staatkundige eenheden een sterke, ingewortelde neiging om de wezenlijke verbanden waaraan men loyaliteit heeft te bewijzen, ruimer te zien”¹⁵⁾.

Dr. Barents noemt de ontwikkeling naar het nationalisme toe nog slechts uiterst aarzelend; paus en keizer bleven de brandpunten van de universalistische ellips; het nationalisme kreeg eerst goed een kans, toen deze vaste richtpunten in de samenleving verschrompelden, verbleekten of in onderlinge strijd hun kracht verdeden.

Renaissance, humanisme en reformatie gaan hun aandeel in de ontwikkeling van de nationale gedachte leveren.

¹⁵⁾ Dr. J. Barents, *Het nationalisme in de Middeleeuwen*. Bijdrage tot de in noot 8 genoemde lustrumbundel.

De renaissance brengt de klasse van de humanistische intellectuelen voort. Wie het in het huidige Italië ziet optreden, ontwaart de betekenis die aan de eigen historie gehecht werd. Positieve waardering van de geschiedenis is van grote betekenis in het vormingsproces der naties. De staf van geleerden aan de kleine vorstenhoven leverde zijn aandeel tot de kristallisatie van de natie rondom die nieuwe kernen.

Maar deze humanisten rekenden zich anderzijds toch ook weer tot de internationale kaste van geleerden. Erasmus was een wereldburger. Boven dien ontketenen geleerden slechts uiterst zelden volksbewegingen. En van een waarlijk nationaal besef kan slechts sprake zijn als het in de brede geleerden van een volk een klankbodem heeft.

Even onjuist zou het zijn de latere verschijningsvormen van het nationalisme redenerenderwijze rechtstreeks op de hervorming terug te voeren. Verband is er zeer zeker, want het nationalisme — wij komen daar nog op — staat in nauw verband met religieuze overtuigingen. Het wordt er echter evenzeer door onder appèl gehouden. Zolang de reformatie haar centrale aandriften getrouw bleef, was het nationalisme ten hoogste een bijproduct.

Van vrijzinnige zijde verkondigt men tegenwoordig gaarne de theorie, dat de 80-jarige oorlog vóór alles een strijd was om burgerlijke vrijheid, door latere geslachten overgoten met een religieus sausje.

Dr. J. J. Poelhekke¹⁶⁾ heeft aan de hand van de Vaticaanse archieven bewezen, dat ook naar roomse visie, deze vrijheidsstrijd van het begin tot het einde gedragen werd door het godsdienstige conflict. In die godsdienstige motieven lagen nationale verstrengeld. In deze oorlog werd de natie geboren. De godsdiensttwisten tijdens het bestand zijn door staatkundige strevingen vertroebeld.

Het religieuze en het nationale vindt men in de Statenvertaling terug. Het ging er om, naar de woorden van Bogerman, God in de Nederlandse taal te kunnen horen spreken.

De synode van Dordrecht, die tot de Statenvertaling besloot, had echter een vrij stevige internationale inslag.

Bij een hervormer als Calvijn treden de nationale motieven geheel in de schaduw van de godsdienstige.

Het calvinistische nationalisme — in zijn engere vormen — kan zich kwalijk als getuige à décharge beroepen op de man, die ondanks al zijn beslommeringen in Genève uitgroeide tot de leider en de dienaar van een internationaal ingestelde christelijke broederschap.

Prof. dr. R. Schippers wijst er in zijn charmante werkje over Johannes Calvijn op, hoe zeer Calvijn Europees ging denken, hoe Genève het hoofdkwartier van gereformeerde Europese activiteit werd, hoe deze voor dit doel zo gunstig gelegen stad het exercitieterrein werd, waarop hij de scharen van betrouwbare strijders voor de zaak van God uit alle naties verzamelde en trainde.

Dit alles verandert niets aan het feit, dat de reformatie als zodanig de groei van de nationale gedachte bevordert heeft. De door haar ontstane godsdienstoorlogen boden een gunstige voedingsbodem. Het is aan beide zijden van de diepe scheidslijn het geval geweest, maar aan de protes-

¹⁶⁾ Dr. J. J. Poelhekke, *De vrede van Munster* (1948).

tantse kant het sterkst: hun strijd voor de religie was — door de omstandigheden — in veel sterkere mate tevens een worsteling om nationale onafhankelijkheid.

Ook van de verlichting moet getuigd worden, dat ze enerzijds een bijdrage in eigen stijl leverde tot de ontwikkeling van het nationalisme, maar anderzijds ook zeer nadrukkelijk boven de nationale kaders heeft uitgewezen. De Aufklärung had een duidelijk kosmopolitische inslag: de wereldburger, die zijn vaderland vindt, waar de rede heerst (typerend is de verhouding Voltaire/Frederik de Grote). Ze schijnt zo op het eerste gezicht het nationaal besef beslist niet te stimuleren (Lessing deed de vaderlandsliefde als „heldhaftige zwakheid” af).

Maar ook die verlichting is één van de motoren van de nationale beweging in Europa geworden: het aandeel, dat ze aan de Franse nationalistische ideologie geleverd heeft, kan niet spoedig overschat worden. Slaat de balans bij de verlichting zo op het eerste gezicht naar de kant van het boven-nationale door, de romantiek wijst bij oppervlakkige beschouwing wel zeer in de richting van het nationale. Haar grote belangstelling voor de nationale historie, de overtrokken betekenis die aan eigen taal, eigen bloed, eigen ras werd toegekend, de culturele saamhorigheid als toetssteen van nationaliteit, het heeft de hoofden en harten van zeer vele intellectuelen bezig gehouden en bewogen. Dat was met name het geval in Midden-Europa, waar door de territoriale versnippering, natie en staat elkander niet dekten. Aangezien de staatsgrenzen zeer reële belemmeringen waren, moesten de harten wel bijzonder vatbaar zijn voor zaken als de bovengenoemde.

Dat is dan de nationale zijde van de medaille der romantiek. Op de andere wees dr. Smit in zijn reeds eerder aangehaalde bijdrage: ook in de opbouw van boven-nationale gemeenschappen blijkt de romantiek ruimschoots haar aandeel te kunnen leveren aan het ideologisch fundament.

Het einde van de 18e eeuw staat algemeen als een tijdperk van kentering te boek. Het geldt ook voor het nationalisme.

Prof. Smitskamp¹⁷⁾ wil niet zo ver gaan, dat hij — in navolging van sommiger mening — in het vóór-revolutionaire nationalisme slechts voorstadiën van het eigenlijke nationalisme onderkent; daarvoor is de verwantschap te duidelijk. Maar ook naar zijn opvatting is dit nieuwe type zo verschillend van het vroegere, dat er aanleiding is tot een aparte aanduiding: het moderne nationalisme.

Revolutie en romantiek hebben het karakter van het moderne nationalisme bepaald.

Ook van de revolutie zou men dat in eerste aanleg niet verwachten, aangezien men haar wortels in de verlichting moet zoeken, die behalve individualistisch ook kosmopolitisch van aard was. Maar de revolutie bracht de emancipatie van de burgerij, dat was de sociaal-historische voorwaarde voor de snelle ontwikkeling van het moderne nationalisme. De spoedig publiekelijk aan de dag tredende secularisering van het leven werd de bovendrijvende kracht van de geesteshistorische kant. Het begon met internationale broederschap en rechten van de mens, maar in minder

¹⁷⁾ Dr. H. Smitskamp, *Ontstaan en ontwikkeling van het moderne nationalisme* (1955).

dan geen tijd eiste de Législative, dat er in iedere gemeente een altaar voor het vaderland zou worden opgericht. „La Patrie” heeft sedertdien hoofd en hart van hoog tot laag — zelfs tot in onze dagen toe — bewoond en bewogen.

Toen buiten Frankrijks grenzen de revolutionaire denkbelden allesbehalve algemene instemming vonden, werden de nieuwe „verworvenheden” zaken, die men met de wapens in de hand kwam importeren. Deze veroveringszucht riep op haar beurt de nationale krachten in de aangevallen volken wakker.

De moderne nationale bewegingen hebben uit de Franse revolutie hun sterkste krachten geput en de herindeling van Europa na de val van Napoleon schiep allerwegen nationale ziektehaarden.

Ontaarding

Het zwaartepunt van het gezag onder invloed van verlichte theorieën verlegd van de vorst naar het volk, het persoonlijke en het publieke leven steeds meer onttrokken aan de harmoniserende invloed van het christelijke normbesef, de atomisering van de traditionele bindingen welke lijnrecht indruist tegen het de mens ingeschapen sociaal besef, zij boden de duivel van het overtrokken nationalisme de witte velden, die de oogst beidden.

Het vaderland schonk een nieuw, gemeenschappelijk kader en het moderne nationalisme vulde dat kader ideologisch.

De verkrachting van alle gezonde nationalisme door het nationaal-socialisme was een droevig toppunt in deze met de revolutie ingezette ontwikkeling, die een elementaire aandrift in elk mensenkind en in iedere normaal reagerende natie deed ontaarden tot een pseudo-religie met eigen liturgische symbolen.

Ook de groei naar dit apocalyptische dieptepunt wordt in de 19e en 20e eeuw gekenschetst door een geleidelijkheid, die de voor-revolutionaire ontwikkeling kenmerkt.

In de combinatie van culturele en politieke elementen krijgen de eerste tot het midden van de 19e eeuw nog het sterkste accent. Maar daarna gaat de politieke factor overheersen. De grote ommekeer der waarden zet in en klemt de Europese samenleving in haar dodelijke omarming. Het middel, het instrument ter handhaving van recht en vrijheid — de nationale staat — wordt doel. Het kader, dat voor de enkeling een veilige schutsval voor zijn ontplooiing moet zijn, verbastert tot een wurgende greep. Het dogma van de onbeperkte, nationale soevereiniteit wordt geproclameerd en als norm bij het politieke handelen gehanteerd.

De natie (staat), die een doel in zichzelf wordt, waardoor de staatsburger tot middel degradeert. Van de verabsolutering der natie tot haar vergoddelijking is een kwestie van enkele schreden. Zeker toen de religie bij de grote opruiming voor een spotprijs van de hand gedaan werd.

Het hart van de mens is nu eenmaal een merkwaardig ding: het kan zonder ideële vulling niet leven. Maxim Gorki laat dat één van zijn hoofdfiguren uit *De moeder* treffend onder woorden brengen (hij dacht niet aan het nationalisme, maar aan de arbeidersinternationale): „Het heiligdom mag niet leeg blijven. Waar God leeft, is een zieke plek... en wanneer die uit de ziel verdwijnt, ontstaat er een wond.”

Men kan de cultuur te hulp roepen:

Het is de grootste gunst ooit aan een mens gegeven
Om voor en door de kunst met heel zijn ziel te leven.

Zo staat het te lezen in een verenigingsgebouw ergens in Nederland. Men kan de kunst doorslaan en er voor invullen: de natie. Dan wordt het nationalisme tot religie. Een religie, die als iedere andere onvoorwaardelijke loyaliteit eist. Dan wordt het relatieve verabsoluteerd. Dan wordt één van de normen bij ons politieke handelen verheven tot de hoogste, de laatste maatstaf. Dan schenkt de natie de opperste levensinhoud:

Du bist nichts, Dein Volk ist Alles.

In zulk een levensverband wordt de mens naar lichaam en naar ziel opgelost. Natuurlijk is zulk een super-natie geroepen tot het heersen over anderen. De keuze der middelen behoeft door kieskeurigheid niet belemmerd te worden:

Right or wrong, my country!

De man met de gebalde vuist en de ten hemel geslagen blik verschijnt op de aanplakzuilen; het meisje met het gelovige oog.

Onderwijs en opvoeding als pakezels ingespannen voor de overbelaste wagen van het nationalisme, dragen er op hun beurt zorg voor, dat de jeugd uit het volk zichzelf op die aanplakbiljetten herkent.

Het zelotisme¹⁸⁾ wordt een eerst door strikken en lusjes, later door medailles, sterren en klinkende erenamen te belonen deugd.

Wanneer de nationale gemeenschap overgave, absolute discipline, onvoorwaardelijke gehoorzaamheid eist, dan is er geen plaats voor Gods radicale claim op het leven. De geloofsgemeenschap is de vaderlandse, haar aardse idealen hebben voorrang boven Gods geboden.

De toekomst slokt bovendien het heden op: als je de toekomst liefhebt, moct je in het heden alles verloochenen... alles broeders, niets uitzonderd, zusters!

Uit de mond van de officiële redenaars klinkt doorlopend het lied van feestdagen. Toekomstige feestdagen, wel te verstaan! Voor alle overgegeven partijgangers der natie.

Christelijk-nationaal

Dit verabsolueren van het relatieve, dit heiligverklaren van een aards samenlevingsverband zijn de oorzaken van het vernietigende oordeel, dat men in brede lagen over het nationalisme velt. Daarmede slaat de weegschaal naar de andere kant door.

Een nieuwe eenzijdigheid, die ook gevoed wordt door een verkeerd begrepen federalisme of een wazig, in ieder geval: te weinig gefundeerd, internationalisme.

Men mag zich niet blind staren op het verkeerde om dat te bestrijden, zonder het goede te willen zien om het te erkennen.

Gezond nationalisme is een waardevol goed. Een krachtige, in het volksleven verankerde staat is van eminent belang voor het welzijn der onderdanen.

¹⁸⁾ Handelwijze van een overdreven geloofsijveraar.

Gezond nationalisme: het is naar onze overtuiging zonder God niet mogelijk. Dat brengt ons bij het christelijk-nationale.

Er zijn christenen, men vindt ze tegenwoordig ook in de eigen kring, die tegenover de verbinding van christendom en nationalisme uiterst kritisch, zo niet afwijzend, zijn ingesteld.

Voorzoveel zij daardoor afstand wensen te nemen van een aantal mislukte huwelijken tussen het christendom in diverse historische verschijningsvormen en het nationalisme, kan deze instelling gebillijkt worden.

Voorzoveel deze reserve of deze afwijzing ten principale de verbondenheid van het christelijke en het nationale voor onmogelijk of onwenselijk verklaart, moet verzet aangetekend worden.

Het christendom — en dat alleen! — kan het nationalisme adelen, voor verbastering behoeden.

Het christendom, dat op grond van eigen, heilige onverdraagzaamheid zich te weer zal moeten stellen tegen iedere andere verabsolutering, ook die van het nationale.

De historie van Europa van de voorbije twee eeuwen ligt daar als een tot deemoed opwekkend getuigenis, dat de christenen niet ontkomen zijn aan twee fouten: een te hoge waardering van de natuurlijke binding aan de eigen natie; het miskennen van de waarde van die binding.

Dat de eerste kortsluiting het veelvuldigst voorkwam zal ongetwijfeld samenhangen met de vertrouwdheid met de boodschap van het Oude Testament.

Het joodse — het door God uitverkoren — volk neemt een sleutelpositie in de geschiedenis van het nationalisme in.

„Er is geen christelijk volk geweest, of het heeft eveneens in zijn eigen historie een zeer speciale goddelijke leiding opgemerkt en tijden gekend in zijn bestaan, waarin het zich zelf zag als strijder voor Gods zaak tegen de vijanden van Zijn naam”¹⁹⁾.

Voor Cromwell was Engeland *de* uitverkoren natie van de nieuwe bedeling. Naar het woord van Gomarus was Willem van Oranje onze Mozes; Maurits onze Jozua, die bevestigde wat Mozes deed; Frederik Hendrik onze David, die met de vijand streed.

Il popolo eletto, is Italiaans.

Le plus beau royaume après celui du ciel, is Frans.

Gods own country, is een Amerikaanse kwalificatie voor Amerika.

Het was in de loop der tijden in allerlei lezing en in allerlei taal en tongval te beluisteren.

Alleen niet in bijbeltaal.

De bijbel kent het conflict tussen het nationale en het universele niet.

De Here Jezus ging lijnrecht tegen de joodse, nationale zelfverheffing in.

Bij de apostel Paulus worden alle nationale kaders doorbroken.

Op de geboorte der kerk op het Pinksterfeest in het nog altijd typisch joodse Jeruzalem, volgde reeds spoedig de penetratie in de ambtswoning van de hoofdman over honderd in Caesarea, de keizerstad, de heidense garnizoenstad in het joodse land. Op Caesarea volgt Antiochië, een echt Griekse stad. Dan komt Klein-Azië, de verbindende schakel tussen oost en west. Macedonië in Europa. Corinthe, het Griekse Rotterdam. Rome,

¹⁹⁾ Dr. H. Smitskamp in: *Interfacultaire colleges aan de V.U.* 1948/1949.

wereldcentrum zonder geest maar zetel van de macht! Dit alles in één mensenleeftijd.

Er bestaat ongetwijfeld een echt-christelijk nationalisme.

Zoals ieder geschapen beelddrager Gods heeft ook iedere natie een roeping, die ze in de wereld vervullen moet.

God schiep de mens het sociale in. Zonder bepaalde gemeenschapsvormen kan hij zich niet ontplooiën. Onder die gemeenschapsvormen neemt de natie een natuurlijke, een krachtige, een belangrijke plaats in.

Van uit de christelijke levensinstelling kan men zo tot een zinvolle omschrijving van het nationalisme komen: het streven om de eigen natie in stand te houden en haar vrije ontplooiing te bevorderen, op grond van de overtuiging, dat zij een zekere waarde vertegenwoordigt en een bepaalde taak te vervullen heeft (omschrijving van prof. Smitskamp; vgl. noot 13).

De onderwaardering van het nationale

Hoe uiterst moeilijk het is het nationale element in de politieke werkelijkheid van vandaag op evenwichtige wijze in te passen, blijkt uit de reacties op de gebleken noodzaak een aantal publieke taken in boven-nationale verbanden te vervullen.

Weer het verschijnsel, dat een objectieve waardering van het nationalisme onmogelijk gemaakt wordt, doordat men het hetzij onder- hetzij overwaardeert.

De onderwaardering beluisterden we in velerlei tongval op enkele in de loop van een tiental jaren bijgewoonde congressen, die de groei van de Europese gedachte wilden bevorderen.

De grote vijand van Europa is dan het nationalisme tout court. Het nationalisme, dat we met wortel en tak zouden hebben uit te roeien.

Parallel daarmee — want, o, dat mensenhart dat zonder niet leven kan — loopt het streven om Europa tot ons nieuwe vaderland te verheffen.

Zonder zelfverheffing mag toch wel getuigd worden, dat dit soort gehuiden uit Nederlandse mond maar bij wijze van uitzondering gehoord wordt. Wij zijn er wellicht te nuchter voor, in het verleden niet geneigd tot overdreven chauvinisme met betrekking tot het nationale en daardoor in het heden niet onder het beslag van de mythe Europa en evenmin bereid om het nationale nu maar met één slag tot de oude plunje te rekenen.

De representanten uit de overige vijf deelstaten van Klein-Europa hebben — voorzoveel wij dat persoonlijk althans kunnen overzien — meer moeite om het nationale en boven-nationale evenwichtig en harmonisch op elkander af te stemmen.

Luxemburg is een heel klein land, dat weliswaar een eigen Luxemburgse taal kent, maar waar het Duits en het Frans de voertalen op de lagere school zijn. Van kindsbeen af is de Luxemburger er aan gewend zich op het buiten-nationale in te stellen. Klein-Europa is voor hem een probleemloze vanzelfsprekendheid.

De Belgische staat is uit twee naties opgebouwd. Twee naties, die op gespannen voet met elkander hetzelfde huis bewonen. Vandaar de warme voorliefde van menig Belgisch congresganger voor het ruimere Europese.

Franse voorstanders van een Europees federalisme worden kennelijk aan het thuisfront zo zeer achtervolgd door ouderwets, onvervalst, pathe-

tisch nationalisme, dat de wijze waarop ze de ondeugden van alle nationalisme bezingen alleen nog maar overtroffen wordt door hun vurige liefdesverklaringen aan Europa.

De Italiaanse delegaties, die ik meemaakte, verwachtten van Europa de oplossing van hun economische moeilijkheden en hun zuidelijk bloed transformeerde dat in schone aria's op ons aller moeder Europa.

Duitsers tobben als het over nationalisme gaat met een te slecht geweten om de moed op te brengen om voor welke vorm van nationalisme dan ook een goed woord over te hebben. Zij vinden voorts in de eigen huidige nationale situatie zo weinig stof tot roemen, dat ook zij er toe neigen aan het woord Europa een geladener inhoud te geven dan nuttig en nodig is.

Natuurlijk komen wij er in Klein-Europa niet zonder een sterk gevoel van solidariteit. Maar men overtrekt het, men handelt ook onwezenlijk, wanneer men onder dit Europa-van-de-zes een mystiek fundament wil schuiven, als men er een ideologische inhoud vergelijkbaar met het nationale in het nationale vlak aan wil toekennen. Om dan maar helemaal te zwijgen van sommiger eis om alle nationaal besef nu maar op het altaar van Europa te leggen.

Een goede dosis nuchterheidszin en realiteitsbesef kan ons hier voor toekomstige ontgoochelingen bewaren.

De geleidelijke en voorspoedige ontwikkeling van de samenwerking in de Europese organen wordt niet gediend met zaken als het nieuwe vaderland met een eigen president, een eigen vlag, een eigen volkslied.

Het is te minder geraden, waar het Europa-van-de-zes slechts een tussenstadium op de weg naar een bredere Europese samenwerking is. Telkens wanneer het kader verruimd kan worden zou de ideologische inhoud van dat nieuwe vaderland herzien moeten worden, want er is meer dan één Europa.

Er is een mediterranean Europa met de middelpunten Rome en Parijs, er is een continentaal Europa met Wenen en Berlijn als brandpunten, er is ook een atlantisch Europa met de hoofdstad Londen.

Dr. H. Brugmans²⁰⁾ stelde, dat de overgang van het nationale naar het continentale patriotisme zich doorzet. Voor het — naar onze innige overtuiging — zo diep in het hart van iedere normaal reagerende vaderlander verankerde nationale besef, blijft volgens deze hooggeleerde schrijver niets anders over dan als een sterk, gezond, intiem-doorleefd instinct van regionale gebondenheid te functioneren.

Wie meent, dat deze ontwikkeling reeds in de huidige Europese situatie te onderkennen valt, bewijst, dat de wens zo zeer de moeder der gedachte is geworden, dat de ogen door oogkleppen de juiste visie op de bestaande werkelijkheid verloren hebben.

In wezen herinneren zulke uitingen aan de gedachtenwereld van waaruit eertijds de voorstanders van een arbeiders-internationale spraken:

„De wereld behoort aan de arbeiders. Voor ons bestaan er geen naties, geen volken, alleen maar kameraden en vijanden.”

„En net zo, moedertje, voelen de Fransman en de Duitser als zij het leven beschouwen, en net zo de Italiaan. Wij allen zijn kinderen van één

²⁰⁾ Dr. H. Brugmans, *Schets van een Europese samenleving* (1952).

moeder — van de grote, onoverwinnelijke gedachte der broederschap van het arbeidende volk in alle landen”²⁰⁾.

Dit gestrande schip zij al te enthousiaste Europa-gangers een baken in de zee van onze huidige integratiepolitiek.

De stelling is onwezenlijk. Wij moeten dit ook niet wensen!

Wij moeten voor de zo dringend geboden integratie van een aantal overheidstaken niet meer barrières gaan opwerpen dan er toch al zijn. Een onnodige barrière zou het zijn, wanneer aan de burgers in de West-Europese landen zou worden voorgehouden, dat de toekomst van Europa in betekende mate afhangt van hun innerlijke bereidheid om hun singuliere nationaliteit te werpen in een Europese smeltkroes.

We zouden — stel dat we het konden! — de zeer positieve, van leven tintelende, elementaire fundamente van ons Europese samenwerkingshuis opblazen in ruil voor een schimmige, wazige, niet in hoofd en hart zich vasthakende gedachtenconstructie.

Wij houden het op het woord van de Zwitser Gottfried Keller:

Achte jedes Mannes Vaterland,
Aber das deinige liebe!

Liefde voor de eigen natie op harmonische wijze afgestemd op de achting voor de andere met ons samenwerkende landen, lijkt ons een realistische en gezonde werkbasis.

Een Europa, dat op de graven van de deelnemende naties gesticht zou worden, ware een lichaam — en een zeer log lichaam, — zonder ziel.

Zonder ziel, want gezond nationalisme en echt patriotisme zijn bescheiden vanzelfsprekendheden.

Het dusgenaamde Europese vaderland zou ons daarentegen met alle middelen van de moderne tijd in het hart „gestampt” moeten worden. Dat zou massa-meetings, appels, optochten en vurige redevoeringen voor de televisie vereisen.

De overwaarding van de nationale soevereiniteit

Het tot hier toe geschrevene is niet bedoeld als stormram tegen de integratie van een aantal deelbelangen in buiten-nationaal verband.

Tegen de bedenkingen op dit punt uit aanverwante kring — G.P.V.; S.G.P.; minder virulent maar latent ook in eigen kring — dient onverkort te worden vastgehouden:

- a. dat deze integratie bittere noodzaak is;
- b. dat ze principieel verantwoord is.

Noodzakelijk!

De mens is geneigd om de bergtop, waarop hij zelf staat, als de hoogste onder alle omringende toppen te beschouwen.

Het geldt al evenzeer van de eigen standplaats in de tijd: iedere generatie gelooft, dat er nog nooit zulk een tijd viel te beleven als juist de eigene.

De erkenning van deze geneigdheid om de eigen tijd een onevenwichtig sterk accent te geven, verandert het feit niet dat de naoorlogse ontwikke-

²¹⁾ Maxim Gorki legt in *De moeder* de Oekraïner deze woorden in de mond.

ling op menigerlei gebied een zeer stormachtige was en vooraalsnog blijft. De voorbeelden zijn reeds te vaak gegeven om ze hier te herhalen.

Door de ongekende vlucht van wetenschap, en techniek, handel en verkeer is de nationale soevereiniteit voor de nationale overheden niet meer in alle gevallen het geëigende instrument om hun goddelijke opdracht — het bestellen van de openbare gerechtigheid — te vervullen.

Die goddelijke opdracht is primair.

Het bij de vervulling te hanteren instrument, hoe belangrijk in en van zichzelf, is aan die opdracht gemeten van secundaire betekenis.

Wie de integratie afwijst, omdat ze de nationale soevereiniteit ten dele uitholt, verabsoluteert het relatieve (zie de uiteenzettingen in dit artikel) en stelt het instrument boven de opdracht.

De krijgsgeschiedenissen van de zomer van 1940 bewezen reeds, dat voor de meeste West-Europese landen een zuiver nationale defensie niet meer doeltreffend was.

De ontwikkeling heeft niet stilgestaan, in de sector van de wapenings spreekt dat wel zeer duidelijk.

Een soevereine, nationale defensiepolitiek is geen bruikbaar middel meer om de overheidsopdracht (een schild voor het leven en de vrijheid van de onderdanen te zijn) uit te voeren.

Wat voor de defensie geldt, gaat ook op voor het terrein van de economische politiek, en zal — de hele ontwikkeling van de Verenigde Naties is hiervoor een duidelijk bewijs — in toenemende mate voor West-Europa ook voor een doeltreffende behartiging van zijn internationale aangelegenheden gaan gelden.

We mogen de nationale soevereiniteit niet op een voetstuk zetten en haar canoniseren. Het is zuiver historisch reeds niet houdbaar. Het is gelet op een richtige taakvervulling door de overheid ook principieel verboden. Wij mogen de overheid in een bepaald tijdsbestek niet de middelen onthouden, die zij ter doeltreffende uitvoering van haar goddelijke opdracht behoeft. Dit te minder uit „eerbied” voor een eertijds volwaardig, maar nu op bepaalde onderdelen ondeugdelijk instrument.

De nationale soevereiniteit, hoe zeer ook in historie, bodem en volksziel verworteld, is er niet om haars zelfs wil.

Ze heeft een dienende taak.

Wie dat niet erkent heeft geen principiële afweer tegen de afgoderij, die er in 's werelds historie met het nationalisme bedreven werd en op beklommende wijze in de ontwakende volkeren bedreven wordt.

Een van de fundamentele uitgangspunten van het calvinistische staatsrecht luidt, dat het mandaat van de aardse overheid beperkt is. Dit impliceert, dat de nationale soevereiniteit eveneens aan beperkingen onderhevig is.

Naar een woord van Anema: beperkingen naar Boven, naar binnen en naar buiten.

Met de eerste hebben christenen geen theoretische moeilijkheden: „Gij zult God meer gehoorzaam zijn dan de mensen.”

Door deze ene bijbeltekst wordt, aldus prof. Fabius, de boven en om ons zich rondende, koperen koepel van de overheid doorboord.

Dat het overheidsgezag ook naar binnen zijn beperking moet kennen, wie in onze kring zou het tegenspreken? De eigen aard, de singuliere

structuur, de eigenwettelijkheid van de diverse levenskringen, het zijn de grensstenen in de vrije samenleving, die de overheid heeft te eerbiedigen.

De beperkingen naar buiten zijn in dit artikel aan de orde gesteld. Wie tegen de historische ontwikkeling in, zich onverkort aan de nationale soevereiniteit wenst vast te klemmen, onthoudt de overheid een op de eisen van de tijd afgestemd instrumentarium. Hij houdt voor saillante onderdelen van de overheidsopdracht een lege façade over, waar een goed instrument gebiedende eis is.

Gewaarschuwd moet worden tegen dogmatisme naar twee kanten. Het behandelen van de nationale soevereiniteit als doel in zichzelf is fout, de integratie mag al evenmin een doel-op-zich worden. Wij kunnen ons niet aan de indruk onttrekken, dat er in de verschillende Europese bewegingen lieden rondwaren, die op zoek zijn naar zoveel mogelijk taken voor Europa, opdat de Europese organen door een zo breed mogelijke taakvervulling aan gezicht en gewicht winnen.

Uit de kwartaalberichten van het Europese parlement blijkt, dat ook in dit hoge college de Europese jagers op allerhande nationaal kleinwild wel zo invloedrijk zijn, dat ze zich tot in de schriftelijke verslaggeving toe weten te doen gelden.

Concreet en nuchter zal men de om een oplossing vragende problemen moeten bezien en dan nagaan in welk kader zij het best kunnen worden aangepakt. Als globale vuistregel zal daarbij kunnen gelden, dat hoe technischer een zaak is hoe meer centralisatie zij zal moeten en ook zal kunnen verdragen.

Hoe dichter de overheid met haar taak staat bij de behoeften van de mensen in hun verscheidenheid, hoe meer zij zich moet aanpassen bij het variabele in de menselijke natuur, in diezelfde mate neemt de noodzaak tot een gedecentraliseerde aanpak toe.

Wanneer eenmaal het besluit gevallen is, dat een bepaald belangencomplex uit de nationale kaders wordt uitgelicht en in een Europees orgaan wordt ingedragen, dan zij men ook consequent.

Wanneer de Europese organen geen revolutiebouw zijn, maar een voortbouwen betekenen op het nationale, dan moeten die Europese instellingen ook de trekken dragen van de nationale: kenmerkend daarvoor is het daarin aan de dag tredende gezag.

Zonder gezag leidt geen enkel gemeenschappelijk streven naar het doel. Geen overdracht om de overdracht, geen Europa om Europa, maar wat de natie aan Europa overdraagt worde geschraagd door een Europees gezag, dat bij nationaal gezag niet ten achter staat.

Reële Europese taak- en gezagsvorming vraagt om de contrapunten van een democratische controle. Als dat niet geschiedt ligt de uit de nationale kaders uitgelichte taak en macht — en dan in geconcentreerde vorm — in handen van een beperkt getal deskundigen en technici.

Die concentratie van macht in Europese hand is een zaak, die aan ons wachterschap op het dak — de christen weet van val en zonde — de hoogste eisen stelt.

De principiële tegenstanders zien in deze Europese integratie het beest uit de afgrond opstijgen.

Zouden we bij alle gereserveerdheid en bescheidenheid, die een sterfe-

lijk en beperkt mensenkind te dezen aanzien past, mogen eindigen met twee vragen?

Zou de doeltreffende integratie van de defensie in de westerse wereld ook een middel in Gods hand kunnen zijn om het beest uit de afgrond te breidelen?

De tweede vraag raakt de Frans-Duitse verhouding.

In het verleden heeft het beest uit de afgrond in de maar niet eindigende reeks van oorlogen tussen deze twee landen — oorlogen, die niet in de laatste plaats terug te voeren zijn op verabsoluteerd nationalisme — zijn bijzondere triomfen gevierd.

De naoorlogse integratiestrevingen hebben bewerkstelligd, dat thans 15 jaren na het einde van de laatste wereldoorlog een oorlog tussen deze beide volkeren — voor het eerst na vele eeuwen! — bepaald niet tot de voorzienbare mogelijkheden behoort.

Zouden we maar niet de uiterste voorzichtigheid betrachten, als wij als nietige schepselen Gods op onze manier bezig zijn met het afbakenen van de gangen van dit apocalyptische afgrondsbeest door de eigentijdse historie?

Voorzichtigheid bij het formuleren van een oordeel, een diep besef van onze menselijke relativiteit, is niet ondermijnend maar stralend voor ons christelijk wachterschap in het huis der Europese samenwerking.

ORDENING VAN HET MAATSCHAPPELIJK LEVEN

DOOR

DR. J. D. DENGERINK

Bij de wel zeer snelle ontwikkeling van het menselijk leven in deze tijd is het van eminent belang, dat men zich bij voortduur bezint op de grondlijnen, waarlangs deze ontwikkeling zich dient te voltrekken, mede met het oog hierop dat tijdig de afwijkende tendenties kunnen worden gesignaleerd en de principiële strijd daartegen kan worden aangeboden.

Anders komt men er al spoedig toe zich zonder meer door „de stroom der feiten” te laten meeslepen, met dien verstande dat men tracht zich zo goed mogelijk daarin te voegen, zonder zich bewust af te vragen waarheen men zich beweegt.

Om genoemde bezinning werkelijk vruchtbaar te doen zijn, is het bovendien nodig zich bij het gebruik van bepaalde woorden en termen duidelijk bewust te zijn, wat men daarmee zakelijk bedoelt.

We denken b.v. aan uitdrukkingen als de gemeenschap, het algemeen belang, het recht, de sociale gerechtigheid, de democratie, de natie, de bedrijfsorganisatie enz.

Indien men namelijk zulke woorden gebruikt zonder nadere kwalificatie en zonder zich voldoende van de werkelijke betekenis daarvan reken-

schap te geven, is het gevaar niet denkbeeldig, dat men al heel spoedig komt tot een ideologische in plaats van tot een werkelijk principiële denkwijze, dat men zich meer laat leiden door met behulp van het menselijk denken ontwikkelde idealen dan dat men zich èn in zijn denken èn in zijn levenspraktijk oriënteert aan de bovenwillekeurige, constante ordeningen, die met al haar dynamische kracht in de scheppingsorde besloten liggen.

Dit geldt ook voor het gebruik van uitdrukkingen als maatschappij of maatschappelijk leven en ordening.

Pogingen tot omschrijving van hetgeen onder maatschappij of maatschappelijk leven dient te worden verstaan

De grote Duitse wijsgeer en rechts- en staatsfilosoof G. W. F. Hegel omschreef in zijn *Grundlinien der Philosophie des Rechts*¹⁾ de maatschappij als het sociale geheel, waarbinnen de zelfzuchtige doeleinden van het individu slechts met behulp van andere eveneens zelfzuchtige individuen worden bevredigd. Als zodanig staat zij tegenover de familie, waarin de zelfzucht geen essentiële rol vervult, maar een innige sociale verbondenheid heerst. In het zich binden van alle elkaar tegenwerkende krachten aan het sociale geheel openbaart zich de „Vernunft”, de „Rede”, welke namelijk steeds het algemene wil. De burgerlijke maatschappij is de zedelijke substantie, die in algemene vorm de betrekkelijke totaliteit van de onderlinge betrekkingen der individuen verwerkelijkt. Deze totaliteit is betrekkelijk, omdat het aantal betrekkingen zich steeds verder, tot in het oneindige uitbreidt. De maatschappelijke ontwikkeling is dus tengevolge van de onderlinge onafhankelijkheid tegelijk een uitwendig-zedelijke. De mens wordt gedwongen zich op de ander te richten en daarin altruïst te zijn.

Naarmate nu, zo gaat Hegel voort, het aantal behoeften, dat om bevrediging vraagt, groter wordt, wordt ook de mens steeds meer maatschappelijk gebonden. Aan de onoverzienbare menigvuldigheid van middelen tot behoeftenbevrediging beantwoordt een steeds grotere vervlechting in het proces van voortbrengen en uitwisselen van deze middelen. Ondanks alle onderscheid en alle tegenstellingen bestaat er dus iets gemeenschappelijks, dat toenadering teweeg brengt. Binnen de maatschappij vormen zich grote groepen, die door gelijkheid van belangen worden samengehouden, te weten de standen, die tezamen met de families de basis van de staat vormen. Zij beperken de zelfzucht van de private personen, voeden hen op tot gemeenschapszin, en bereiden hen voor tot een juist begrip voor de staat. Ieder individu moet derhalve tot een stand behoren, zo het zich nog als lid van de maatschappij wil handhaven.

De burgerlijke maatschappij tenslotte mondt zelf uit in de staat, waarvan zij, zoals wij zagen, één der grondpeilers is. Deze is de verwerkelijking van het algemene doel, waarin alle bijzondere, binnen de maatschappij nagestreefde doeleinden hun vervulling vinden. In de hoogst

¹⁾ G. W. F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, 3e druk, Berlijn, 1854, blz. 240 v.v. Zie voor Hegel's maatschappijopvatting tevens Paul Vogel, *Hegels Gesellschaftsbegriff und seine Fortbildung durch Lorenz von Stein, Marx, Engels und Lasalle*, Kant-Studien, Ergzh. no. 59, Berlijn, 1925.

ontwikkelde staatkundige eenheid worden de tegenstellingen tussen stad en platteland verzoend, en vullen familie en maatschappij elkaar wederzijds aan.

In Hegel's beschouwingen komen dus als belangrijkste karakteristieken van de maatschappij deze naar voren: de maatschappij is een als gevolg van de onderlinge onafhankelijkheid uit de individuele tegenstellingen gegroeid, maar nooit afgesloten *geheel*, met de beroepsstanden als samenstellende delen, en de maatschappij is niet een *zelfstandig* geheel, doch een geheel dat uiteindelijk is ingepast in en gesubordineerd aan het alles — dat wil zeggen ook de families — omvattend geheel van de staat.

Hegel huldigt dus in zijn visie op de maatschappij universalistisch-totalitaire denkbeelden.

Een principieel geheel andere visie treffen wij aan bij dr. A. Kuyper. Volgens hem bestaat de maatschappij juist onafhankelijk van en naast de staat. In haar ontmoeten mens en mens elkaar als zodanig ²⁾). Daarom is zij niet in nationale zin te omgrenzen. Door de moderne verkeersmiddelen ligt het maatschappelijk leven van alle meelevende volken dermate dooreengestengeld, aldus Kuyper, dat er steeds meer is ontstaan één grote, machtige, menselijke maatschappij, die zich over tal van volken uitstrekt ³⁾).

In *Ons Program* verstaat Kuyper onder de maatschappij alle leven, dat zijn impuls niet van de staat ontvangt: te weten het huisgezin, de kerk, de plaatselijke gemeente ⁴⁾, handel, nijverheid, wetenschap, kunst en wat dies meer zij ⁵⁾). In gelijke zin laat hij zich in *Het Calvinisme* uit, echter „onder deze nadere bepaling, dat die Maatschappij niet als mengelmoes worde genomen, maar ontleed in hare organische *deelen* ⁶⁾, om in elk dier deelen het hun toekomend zelfstandig karakter te eeren” ⁷⁾).

In *De Gemeene Gratie* wordt een veel engere omschrijving gegeven. Hier wordt onder maatschappij verstaan alle menselijke levensuiting, welke niet afzonderlijk en institutair gebonden ligt in staat, kerk en gezin ⁸⁾). Enkele bladzijden vroeger gaat Kuyper nog verder, door ook de maatschappelijke organisaties niet onder de eigenlijke maatschappij te rekenen. De eigenlijke maatschappij namelijk wordt niet, zoals speciale maatschappijen, gemaakt, noch opgericht, maar bestaat vanzelf, omdat zij niets anders is noch zijn mag dan de openbaring van het nationale leven in zijn vrije uiting. Men wordt er, aldus Kuyper, geen lid van, maar wie in de natie leeft, behoort er vanzelf toe ⁹⁾).

Uit een en ander is wel duidelijk, dat ook bij Kuyper geen sprake is van een duidelijke, structurele omgrenzing van het begrip of de idee maatschappij.

Te dezer zake ligt het iets anders in de publikaties van Van der Kooy. Zo is voor hem in zijn artikel *Maatschappij en Cultuur* de maatschappij

²⁾ Dr. A. Kuyper, *De Gemeene Gratie*, deel III, Kampen 1932, blz. 423.

³⁾ Idem, blz. 419—420.

⁴⁾ Let op de nevenstelling van de plaatselijke gemeente met de staat tezamen met de kerk, het gezin, de handel, enz.

⁵⁾ Dr. A. Kuyper, *Ons Program* (Met Bijlagen), Amsterdam 1879, blz. 300.

⁶⁾ Cursivering van ons.

⁷⁾ Dr. A. Kuyper, *Het Calvinisme*, Amsterdam-Pretoria (z.j.), blz. 82.

⁸⁾ Dr. A. Kuyper, *De Gemeene Gratie*, deel III, blz. 420.

⁹⁾ Idem, blz. 418.

„het economisch leven der bevolking van een territoriaal gebied”¹⁰⁾.

Van der Wilde sluit zich in zijn dissertatie bij deze omschrijving aan en parafraseert haar als volgt¹¹⁾.

De maatschappij is dat deel van de samenleving, waar de inkomens verworven worden. In het spraakgebruik, aldus Van der Wilde, is het begrip maatschappij de term geworden waarmee men de economische activiteiten van de mensen aanduidt. Zo redenerend is vanzelf in deze omschrijving begrepen, dat de mens maatschapsverhoudingen met anderen aangaat of toetreedt tot samenlevingsverbanden. Het door Van der Wilde gebezigde begrip maatschappij strekt zich dientengevolge niet uit tot alle maatschapsverhoudingen, maar slechts tot die welke liggen in de sfeer van het verwerven van een inkomen. Overigens beperkt het zich zijns inziens niet tot laatstgenoemde verhoudingen. Ook de samenlevingsverbanden welke staan in het teken van de inkomensverwerving en -besteding vallen daaronder. Daarbij wordt bedacht, dat dit alles in beweging is; dat nieuwe maatschapsverhoudingen en samenlevingsverbanden ontstaan en oude te gronde gaan; dat ook deze verbanden ten opzichte van elkander in maatschapsverhoudingen komen te staan, terwijl tenslotte allerwege zodanige structurele vervlechtingen optreden, dat in de werkelijkheid geen zuiver op zichzelf staande maatschapsverhoudingen of samenlevingsverbanden voorkomen. De essentie van het begrip maatschappij blijft echter, volgens Van der Wilde, gelegen in *de economische activiteiten van de mens in contact met zijn medemensen*¹²⁾.

Hoewel nu de omschrijving die Van der Kooy en in aansluiting aan deze Van der Wilde van de maatschappij geeft, gunstig tegenover die van Kuyper afsteekt, in zoverre zij duidelijker omljnd is, kan ook zij ons niet bevredigen.

Met name kunnen wij ons niet onttrekken aan de indruk, dat zij iets willekeurigs heeft.

Zo doet het enigszins eigenaardig aan, dat in het bijzonder Van der Wilde enerzijds uitdrukkelijk erkent, dat er bepaalde samenlevingsverhoudingen zijn die het karakter hebben van maatschapsverhoudingen, doch anderzijds aan deze maatschapsverhoudingen geen plaats in zijn omschrijving van het begrip maatschappij toekent.

Bovendien komt Van der Wilde naar onze overtuiging met zichzelf in tegenspraak door de maatschappij als het geheel van de economisch gekwalificeerde activiteiten van de mensen te vereenzelvigen met dat deel van de samenleving, waar de inkomens verworven worden.

Het is namelijk zo, dat een groot aantal van de samenlevingsverhoudingen waarin inkomens verworven worden wel een economisch aspect heeft, doch niet typisch economisch is gekwalificeerd.

Zo trekken bij voorbeeld de staatsambtenaar, de beambte van een liefdadigheidsinstelling, de onderwijzer, de predikant, het lid van een beroepsorkest, de ambtelijke werker in een wetenschappelijke instelling,

¹⁰⁾ Prof. dr. T. P. van der Kooy, *Maatschappij en Cultuur*, in *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 21e jrg. (1951), blz. 303. Zie tevens zijn artikel *Godsdienst en Maatschappij* in *Philosophia Reformata*, 16e jrg. (1951), blz. 97.

¹¹⁾ Dr. J. P. I. van der Wilde, *Middenstandsproblematiek in een Nieuw Gewaad*, diss. V.U. Amsterdam, Kampen, 1953, blz. 12—13.

¹²⁾ Ook bij Hegel vinden wij deze accentuering van de economische verhoudingen in zijn conceptie van de maatschappij terug.

de straatmuzikant, hun inkomsten uit levensverhoudingen die niet typisch economisch gekwalificeerd zijn. Dit geldt niet alleen voor de inkomsten van individuele personen, maar ook voor die van allerlei instellingen en organisaties. De overheid krijgt haar inkomsten overwegend als gevolg van de belastingplicht van haar onderdanen, welke plicht typisch publiekrechtelijk is gekwalificeerd; de liefdadigheidsinstelling uit giften en contributies van particulieren op grond van typisch ethisch gekwalificeerde motieven en eventueel door subsidie van de overheid, die daartoe de nodige gelden weer put uit de belastinggelden, waartoe zij slechts mag overgaan, indien daarmee een wezenlijk publiek belang is gediend; de kerk uit vrijwillige of eventuele verplichte bijdragen van haar leden; enz., enz.

Een en ander brengt ons tot de overtuiging, dat wij het bij het zoeken van een omschrijving van het begrip maatschappij in een andere richting moeten zoeken.

Daartoe is het nodig tot een andere classificatie van de samenlevingsverhoudingen te komen.

Het onderscheid tussen gemeenschaps- en maatschapsverhoudingen

Dooyeweerd maakt in zijn sociologische beschouwingen de bekende onderscheiding tussen verbands- of gemeenschapsverhoudingen en maatschapsverhoudingen.

Onder gemeenschappen verstaat Dooyeweerd al die levensverbanden waarin de mensen als leden van een geheel zijn gevoegd en die in de min of meer variabele veelheid hunner delen en orgaan-functionarissen een innerlijke solidaire eenheid vertonen; onder maatschapsverhoudingen daarentegen die waarin de mensen, respectievelijk de gemeenschappen onderling niet tot een geheel verbonden zijn, maar gecoördineerd naast of zelfs tegenover elkander in de samenleving optreden, waarin geen solidaire eenheid, maar een gedifferentieerde veelheid heerst¹³).

Deze onderscheiding vinden wij — zij het meer sociaal-psychologisch gezien — ook terug bij de bekende Russische (rechts-)socioloog Georges Gurvitch. Zo spreekt hij onder meer van interindividueel recht en van gemeenschapsrecht (droit interindividuel en droit de communion)¹⁴).

Naar onze overtuiging vormen nu de maatschapsverhoudingen in de zin waarin Dooyeweerd deze verstaat met elkaar de eigenlijke „maatschappij”, en dan niet alleen de economisch gekwalificeerde, zoals die tussen de koper en de verkoper, huurder en verhuurder, concurrenten op de markt —, maar ook de esthetisch gekwalificeerde — zoals die tussen het koor of orkest en het luisterend publiek —, de ethisch gekwalificeerde

¹³) Prof. dr. H. Dooyeweerd, *De Wijsbegeerte der Wetsidee*, deel III, Amsterdam 1936, blz. 131—132, en *Tien voordrachten over sociologie*, opgenomen in *Syllabus 1946—1947* van de Stichting Studium Generale aan de Technische Hogeschool te Delft, uitgegeven door de Delftse Uitgeversmaatschappij, blz. 160.

¹⁴) G. Gurvitch, *La Vocation Actuelle de la Sociologie*, Parijs 1957 (2e omgewerkte en vermeerderde druk), blz. 127—205, en *Sociology of Law*, Londen 1947, blz. 160—173. Voor een uitvoerige uiteenzetting van Gurvitch' (rechts-)sociologische denkbeelden verwijzen wij naar ons *Critisch-Historisch Onderzoek naar de Sociologische Ontwikkeling van het Beginsel der „Souvereïniteit in eigen Kring”* in de 19e en 20e Eeuw, Kampen 1948, blz. 229—254, en ons artikel *De Structuur van het Recht en de Taak der Rechtsociologie, Een Critische Analyse van de Denkbeelden van Georges Gurvitch*, in *Philosophia Reformata*, 25e jrg. (1960), blz. 46—77.

— zoals vriendschapsverbanden en filantropische betrekkingen —, de sociaal gekwalificeerde — zoals die tussen de bezoekers van een park, een restaurant of een tentoonstelling —, enz.¹⁵⁾.

In de „maatschappij” hebben wij dus te doen met een complex van samenlevingsverhoudingen of, zoals Dooyeweerd dit zegt, de in beginsel onafsluitbare door onderlinge vervlechtingen gegeven samenhang van alle bijzondere maatschapsstructuren¹⁶⁾.

Met nadruk zij hier echter gezegd, dat elke individuele maatschapsverhouding, ondanks haar nauwe vervlechting met allerlei andere maatschaps- alsook gemeenschapsverhoudingen, haar eigen oorspronkelijke betekenís, aard en structuur behoudt, en dat wij daarom nooit de afzonderlijke maatschapsverhoudingen mogen beschouwen als delen, welke slechts als onderdeel van de „maatschappij” als geheel zouden kunnen fungeren.

In dit licht gezien zou men zich zelfs kunnen afvragen of wij wel van DE maatschappij kunnen spreken, omdat er inderdaad geen sprake is van een zelfstandige grootheid met eigen structuur, doch van een niet — ook niet door nationale grenzen — af te sluiten vervlechtings-samenhang.

In de maatschappelijke verhoudingen manifesteert zich met name ook, dat aan de afzonderlijke mens — alsook aan de afzonderlijke levensverbanden — een eigen, oorspronkelijke en zelfstandige bevoegdheids-sfeer toekomt, die niet is afgeleid van enig ander verband of enige andere gemeenschap, doch waarin hij direct verantwoordelijk is tegenover God.

Om de ordening nu van deze maatschappelijke verhoudingen, van het maatschappelijk verkeer tussen de individuen en groepen onderling, gaat het ons in dit artikel.

De verabsolutering van de afzonderlijke maatschappelijke verhoudingen door het klassieke liberalisme

De ordening van het maatschappelijk leven in de bovenomschreven zin is als probleem voor het menselijk denken eigenlijk eerst opgekomen met en na de Franse Revolutie.

Het is een bekend feit, dat het rationalistisch-humanistisch denken, zoals dit zich, geïnspireerd door de geest van de renaissance, in de 17e en 18e eeuw heeft ontwikkeld, een sterk individualistisch en, zowel in beginsel als verdere uitwerking, revolutionair karakter droeg.

Het fundamenteel-revolutionaire van dit denken lag hierin, dat het geen onafhankelijk van de mens bestaande, bovenwillekeurige orde aanvaardde, doch alleen die orde als geldend wilde erkennen, die de mens zich in eigen vrijmacht, door middel van zijn rede, had ontworpen.

Bij het ontwerpen van deze orde nam het dan zijn uitgangspunt in de individuele mens als de enige ondeelbare grootheid die een werkelijk bestaan zou hebben. Vanuit deze individuele mens werd vervolgens de

¹⁵⁾ Voor een nadere classificatie en typologie van de verschillende verbands-, gemeenschaps- en maatschapsverhoudingen verwijzen wij naar bovengenoemde *Tien Voor- drachten over Sociologie* van Prof. dr. H. Dooyeweerd (noot 13) en voorts naar Prof. dr. R. van Dijk, *Mens en Medemens, Een Inleiding tot de Algemene Sociologie*, Wageningen (z.j.), in het bijzonder blz. 39 v.v.

¹⁶⁾ Prof. dr. H. Dooyeweerd, *De Wijsbegeerte der Wetsidee*, deel III, blz. 587.

gehele samenleving opgebouwd gedacht. Zo kende men in zijn beschouwingen over de menselijke samenleving alleen de individuele mensen en de uit en door deze mensen geconstrueerde staat.

Daarbij kon men nog twee richtingen uit.

Ten eerste een meer étatistische, socialistische, volgens welke de mens krachtens een — al of niet werkelijk gesloten — maatschappelijk verdrag al zijn rechten aan de staat heeft overgedragen (zo o.a. Thomas Hobbes en Samuel Pufendorff).

Ten tweede een meer liberale, die wel leerde, dat de mens door middel van een verdrag is overgegaan tot het stichten van een staat, doch dat hij zich daarbij tegelijkertijd duidelijk bepaalde rechten heeft gereserveerd: de mens heeft slechts voor een deel afstand gedaan van zijn oorspronkelijke rechten (o.a. John Locke en Jean Jacques Rousseau).

Beide richtingen hadden evenwel dit gemeen, dat zij geen van beiden wilden weten van corporaties of levensverbanden tussen het individu en de staat of naast de staat.

Deze gedachtenwereld heeft nu vlees en bloed gekregen in de Franse Revolutie en overeenkomstige bewegingen in een groot aantal andere landen van continentaal Europa.

Daarbij heeft de meer liberale richting de overhand gekregen. Zo stelde de Nationale Vergadering in Frankrijk in haar verklaring van 26 augustus 1789 centraal „les droits de l'homme et du citoyen” (de rechten van de mens en de burger).

Deze verklaring van de rechten van de mens werd in de Franse staatsregeling van 1791 alsook in latere staatsregelingen opgenomen, waarbij aan de geproclameerde beginselen een positieve uitwerking werd gegeven.

Daaraan kwam een einde, toen zij onder Napoléon bij de invoering van het Keizerrijk uit de grondwet werden geschrapt.

Na de restauratie in 1814 gingen genoemde rechten als zogenaamde grondrechten in verschillende staatsregelingen over. Wij noemen te onzent de gelijkheid in rechtsbescherming van personen en goederen; het gelijkelijk benoembaar zijn van ieder Nederlander tot elke landsbediening; de drukpersvrijheid; het recht van vereniging en vergadering; het briefgeheim; de godsdienstvrijheid; de vrijheid van onderwijs¹⁷⁾.

De algemene wil van de staat en de in zichzelf onbegrensde wil van de individuele mens waren in het denken van velen de eigenlijke polen, waartussen zich het menselijk leven bewoog.

De individualistische geest werkte uiteraard ook overigens in onze wetgeving door. We behoeven slechts te wijzen op die veelzeggende definitie van het eigendomsrecht, zoals deze in 1838 in ons Burgerlijk Wetboek werd opgenomen: „Eigendom is het regt om van eene zaak het vrij genot te hebben en daarover *op de volstrektste wijze* te beschikken, mits men er geen gebruik van make, *strijdende tegen de wetten of de openbare verordeningen*, daargesteld door zoodanige magt, die daartoe, volgens de Grondwet, de bevoegdheid heeft, en mits men aan de regten van anderen geen hinder toebrengt; alles behoudens de onteigening ten algemeenen nutte tegen behoorlijke schadeloosstelling, ingevolge de Grondwet” (artikel

¹⁷⁾ Zie voor de staatkundige ontwikkeling van de grondrechten: Dr. A. Goslinga, *De Rechten van den Mensch en Burger*, dissertatie V.U., Amsterdam 1936.

625 B.W.). Het eigendomsrecht wordt hier geheel gezien als een in zichzelf onbegrensde beschikkingsmacht van de individuele mens¹⁸).

Voorts noemen wij de regeling van de arbeidsverhouding, zoals deze oorspronkelijk in hetzelfde wetboek voorkwam, en wel in de artikelen 1583, 1585, 1637, 1638 en 1639. Ook deze nam haar uitgangspunt in de wil van de individuele werkgever en de individuele werknemer. Van enige beperking van deze individuele wil vanuit de sfeer van het burgerlijk of het publiek recht of door middel van collectieve private regelingen was vrijwel geen sprake.

Merkwaardig was alleen, dat de wetgever het in theorie gehuldigde gelijkheidsprincipe niet ten volle honoreerde. Zo werd in artikel 1638 uitdrukkelijk bepaald, dat de meester op zijn woord, desgevorderd met ede versterkt, werd geloofd ten aanzien aan de hoe-grootheid van het bedongen loon; van de betaling van het loon over het verschenen jaar; van hetgeen op rekening was gegeven van het loon over het lopende jaar; en van de tijdsbepaling, voor welke de huur was aangegaan.

Voorts bepaalde artikel 1639, dat dienst- en werkboden, indien zij voor een bepaalde tijd gehuurd waren, zonder wettige redenen hun dienst niet mochten verlaten, voordat de tijd verstreken was, met dien verstande, dat zij, indien zij dit toch deden, het verdiende loon verbeurden. De meester was echter bevoegd om hen te allen tijde, zonder het aanvoeren van redenen, weg te zenden, zij het dat hij in dat geval verplicht was aan hen behalve het verschenen loon tot schadeloosstelling te betalen zes weken, te rekenen van de dag, waarop zij uit de dienst waren gezonden¹⁹).

Krachten deze bepalingen had de „meester” dus een geprivilegieerde positie.

Een en ander bracht mede, dat de werknemer geheel aan de macht van de werkgever was overgeleverd. En dit laatste temeer, omdat hem krachtens artikel 415 van de Code Pénal, het Franse wetboek van strafrecht, zoals dit in 1811 in ons land werd ingevoerd, ook het stakingsrecht was ontnomen. In feite werden de arbeidsvoorwaarden eenzijdig door de patroon geregeld²⁰).

Het individualistisch liberalisme deed overigens niet alleen in de arbeidsverhoudingen zijn atomiserende invloed gelden, doch ook in het bedrijfsleven als zodanig, dat wil zeggen in de onderlinge verhoudingen tussen de afzonderlijke ondernemingen, die daarbij praktisch met de individuele

¹⁸) Deze absolute beschikkingsmacht wordt wel vereenzelvigd met de absolute en exclusieve beschikkingsmacht, waarover de „pater familias” in het Romeinse recht beschikte. Op deze wijze komt men er dan toe het zogenaamde individualistische Romeinse recht te stellen tegenover het zogenaamde sociale Germaanse recht. Dooyeweerd heeft er in zijn verhandeling *De Verhouding tusschen Individu en Gemeenschap in de Romeinse en Germaanse Eigendomsopvatting* op gewezen, dat op deze wijze een valse tegenstelling tussen het Romeinse en het Germaanse recht wordt gecreëerd. De absolute en exclusieve beschikkingsmacht van de „pater familias” in de Romeinse samenleving — die overigens in de loop der jaren nog zeer is afgebrokkeld — kwam, aldus Dooyeweerd, geenszins toe aan hem als individu, doch als hoofd van de nog ongedifferentieerde familiegemeenschap.

¹⁹) Zie Mr. J. A. M. Cornelissens, *Ontwikkeling van de Arbeidsovereenkomst, van Individualistische naar Institutionele Vorming der Arbeidsvoorwaarden*, Deventer-Antwerpen 1959, blz. 33 v.v.

²⁰) Mr. P. S. Gerbrandy spreekt in zijn *De strijd voor Nieuwere Maatschappijvormen*, Amsterdam (z.j.), blz. 61, over een vooral in de 19e eeuw gegroeide machtspositie van grootindustriëlen en groothandelaren, die een economische en geestelijke dictatuur mogelijk maakte, welke niet, als in vroeger dagen, gedekt en min of meer gerechtvaardigd werd door een tegenwicht van publieke en algemeen erkende plichten.

eigenaars-ondernemers werden vereenzelvigd. Wij denken daarbij in de eerste plaats aan de strijd die in het bijzonder door middel van de wetgeving werd gevoerd tegen de middeleeuwse gilden met hun monopoliepositie teneinde te komen tot een volkomen vrijheid met betrekking tot de uitoefening van beroepen en bedrijven ²¹⁾).

Daarbij ging men zelfs zover, dat men ook iedere vrijwillige coalitie tussen ondernemers verbood. Zo bepaalde artikel 414 van de genoemde Code Pénal, dat eveneens in 1811 hier te lande werd ingevoerd dat „alle onderlinge zamenspanning of vereeniging van degenen, die handwerkslieden in het werk stellen, strekkende om tegen regt en billijkheid eene vermindering van het werkloon door te drijven, wanneer zij van eene poging of eenen aanvang van uitvoering gevolgd wordt, zal gestraft worden met gevangenzetting voor zes dagen tot eene maand en eene geldboete van tweehonderd tot drieduizend franken” ²²⁾).

Met verwachtte alles van het vrije spel der economische krachten. Van enig gemeenschappelijk optreden van de werknemers en/of de werkgevers alsook van enig georganiseerd overleg tussen de werkgevers en de werknemers was in deze tijd geen sprake. Elke maatschapsverhouding tussen ondernemers en/of arbeiders onderling werd ook rechtens praktisch op zichzelf gezien.

Ook de staatsoverheid onthield zich — met uitzondering van een enkel terrein waar zij tezeer de invloed van het Bijbelse christendom vreesde, zoals dat van de school — vrijwel van ieder ingrijpen in de maatschappelijke verhoudingen.

Dit kan niet alleen gezegd worden met betrekking tot de arbeidsverhoudingen en het bedrijfsleven in engere zin, maar eveneens met betrekking tot andere gebieden van het menselijk leven. Tot enige ordening van de maatschappelijke verhoudingen op het terrein van de arbeidsverhoudingen, het bedrijfsleven, de kunst, de filantropie, het onderwijs, de volksgezondheid, de politieke partijen, enz., door middel van maatschappelijke organisaties en/of door middel van de wet kwam men in het eerste driekwart van de 19e eeuw vrijwel niet.

De opkomst van het streven naar ordening van het maatschappelijke leven

Uiteraard kon dit extreme individualisme niet blijvend stand houden. Aan het betrekkelijke absolutisme van de individuele wil — als tegenpool van de wil van de staat — werden geleidelijk allerlei grenzen gesteld en beperkingen opgelegd, aanvankelijk voornamelijk vanuit de sfeer van het burgerlijk en het publiek recht door middel van de wetgeving en later mede door allerlei private regelingen. Zo zijn de georganiseerde, maatschappelijke verbanden steeds meer een rol gaan spelen.

Voor wat betreft de regeling van de arbeidsverhoudingen wordt van dit proces een helder overzicht gegeven in de reeds hierboven vermelde, in maart 1959 aan de Rooms-Katholieke Universiteit te Nijmegen verdedigde dissertatie van Cornelissens.

²¹⁾ Zie Dr. W. K. J. J. van Ommen Kloeke, *De Vrijheid van Beroep en Bedrijf*, 's-Gravenhage, 1946, in het bijzonder blz. 44—129.

²²⁾ Cornelissens, a.w., blz. 68.

De ondertitel van deze studie: Van individualistische naar institutionele vorming van arbeidsvoorwaarden, is reeds veelzeggend.

Na een hoofdstuk onder de titel: De individualistische contractenleer in het Franse recht; de overgang naar de institution, handelt de schrijver vervolgens in afzonderlijke hoofdstukken over de arbeidsovereenkomst in het burgerlijk wetboek van 1838; de arbeidsovereenkomst onder de wet van 1907; de c.a.o. als overgang naar de samenwerking op institutionele grondslag; de institutionele gedachte in de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie.

De strekking van Cornelissens betoog is duidelijk: Er heeft een geleidelijke institutionalisering plaats gevonden in de wijze waarop het arbeidsrecht tot stand komt. In dit proces heeft de collectieve arbeidsovereenkomst een belangrijke rol gespeeld.

De schrijver wijst erop, hoe de collectieve arbeidsovereenkomst zich eerst zeer geleidelijk ontwikkeld heeft. Daartoe was het georganiseerd optreden van werkgevers en werknemers een vereiste. Ook na het opheffen van het zogenaamde coalitieverbod in 1872 achtte men echter in werkgeverskringen het collectief vaststellen van de arbeidsvoorwaarden een aantasting van het recht van de individuele ondernemer om zelf de inhoud van het arbeidscontract te bepalen, en had men dientengevolge angst met andere werkgevers en de organisaties van werknemers de voorwaarden, waartegen arbeidsovereenkomsten zouden worden afgesloten, vast te leggen. Bovendien waren bij de werknemersverenigingen de doelstrevingen van de eerste organisaties te uiteenlopend om bij de arbeiders zulk een saamhorigheidsgevoel te wekken, dat zij zich nauw met de organisaties verbonden gevoelden. Dit had tot gevolg, dat hun leden zich niet gebonden achtten door de overeenkomsten, welke door hun organisaties waren aangegaan met individuele werkgevers dan wel met organisaties van werkgevers.

Later werd echter, aldus Cornelissens, de binding van de werkgevers en werknemers met hun organisaties veel sterker en werden zij zich de „idee”, welke deze organisaties bezielde, veel meer bewust. Zo ontstond „langzamerhand via de materiële bepalingen van de c.a.o.'s een zeker buitenwettelijk arbeidsrecht, waarbij, behalve aan de belangentegenstelling, gaandeweg meer aandacht werd geschonken aan de gemeenschappelijkheid der belangen”²³⁾.

Om het laatste te bereiken is het volgens de schrijver niet voldoende, dat de leden van een organisatie zich door de deze organisatie bezielende „idee” laten aanspreken. Immers ook in het laatste geval is zeker nog niet aan alle voorwaarden voldaan om de antithese tussen werkgevers en werknemers op te heffen. De „idee” kan namelijk de leden van de collectiviteiten dermate binden, dat zij gaan optreden als zuivere belangengroepen, zodat de excessen, waartoe de individualistische rechtsopvattingen kunnen leiden, veel scherper vorm gaan krijgen, doordat de strijd zich gaat afspelen in groter verband. Daarom is het volgens Cornelissens noodzakelijk, dat de „idee” wordt afgestemd op de belangen van een gemeenschap, die zowel werkgevers als werknemers kan *omvatten* en waarin een *synthese* plaats vindt tussen de doelstrevingen van de afzonderlijke belangengemeen-

²³⁾ Cornelissens, a.w., blz. 68.

schappen. Slechts dan zal er een werkelijke uiting van gemeenschap (manifestation de communion) aanwezig zijn. Rijpt bij de vakverenigingen en haar leden naast de „idee”, welke hen als belangengroep verbindt, die te behoren tot een *boven* deze belangengroepen staande gemeenschap, dan zal het arbeidsrecht zich steeds meer kunnen losmaken van de zo vaak tussen de belangengemeenschappen te constateren antithese. Dit zal echter niet mogelijk zijn, wanneer men de c.a.o. op zuiver antithetische grondslag construeert en voor partijen en hun leden op grond van het feit, dat de gescheidenheid van belangen primair moet worden gesteld, elke verplichting, die tot strekking heeft de belangen van deze *hogere* gemeenschap te dienen, ontbreekt. Kan deze „idee” partijen echter wel binden, dan is de weg gebaad voor de *institutionele samenwerking* en de daarin opgesloten mogelijkheid tot opheffing van de bestaande antithese tussen werkgevers en werknemers ²⁴).

Georges Gurvitch — die zich met name in zijn *Le Temps Présent et l'Idée du Droit Social* uitvoerig met het probleem van het arbeidsrecht bezig houdt — ziet het belangrijkste van de hierboven geschetste ontwikkeling vooral ook hierin, dat op deze wijze een belangrijk terrein van *buitenstatelijk recht* is ontstaan.

Vanaf het begin van zijn ontwikkeling tot ver in de 19e eeuw heeft zich, aldus Gurvitch, het arbeidsrecht alleen gepresenteerd in de vorm van een wettelijke bescherming van de arbeider. Zuiver langs de weg van de statelijke wetgeving zijn de arbeidsvoorwaarden van de vrouwen en de kinderen gereguleerd, alsook het maximum aantal uren, de veiligheid in de fabrieken, enz.

In het begin van deze eeuw is echter een grote wijziging ingetreden door de spontane organisatie van corporaties, in het bijzonder het syndicaat, met zijn arbeidsgewoonten en de collectieve arbeidscontracten. De industriële wetgeving van de staat zelf is begonnen met dit verschijnsel rekening te houden. Na de eerste wereldoorlog is in alle landen op beslissende wijze de rol van het spontane, buitenlandse recht in de regeling van de arbeidsverhoudingen versterkt. *Alleen dit recht, door Gurvitch „zuiver sociaal recht” (droit social pur) genoemd, is in staat gebleken in de fabriek en de onderneming zelf door te dringen, en de willekeur van de patroon te beperken.* Dank zij gelijkwaardige organisaties en het collectief contract heeft de eenzijdige wet van de ondernemer of van het parlement plaats gemaakt voor een wet, een objectief recht, dat zijn grond vindt in een overeenkomst van de belanghebbenden zelf, voor een direct en democratisch beheer van de produktie ²⁵).

Men kan op deze wijze, aldus Gurvitch, spreken van een autonoom arbeidsrecht, dat wil zeggen een recht dat onafhankelijk is van het recht van de staat, doch niettemin gelijke rechtskracht heeft, en als zodanig niet langer een zuiver contractueel, maar een min of meer institutioneel karakter draagt ²⁶), een recht dat zijn eigen onherleidbare structuur heeft ²⁷). De syndicaten van werknemers en werkgevers hebben zich een macht verworven die hen tot geduchte rivalen van de staat heeft gemaakt ²⁸).

²⁴) Cornelissens, a.w., blz. 90/91.

²⁵) G. Gurvitch, *Le Temps Présent et l'Idée du Droit Social*, Parijs, 1931, blz. 13—15.

²⁶) Gurvitch, a.w., blz. 18/19.

²⁷) Gurvitch, a.w., blz. 24.

²⁸) Gurvitch, a.w., blz. 25.

De eerste helft der 20e eeuw zal inderdaad gekenmerkt blijven onder meer door de geweldige opkomst van de maatschappelijke organisaties, niet alleen op het terrein der arbeidsverhoudingen, maar ook op het gebied van de industrie, de handel, de landbouw, het onderwijs, de kunst, de algemene vorming, de politiek, de volksgezondheid, de sport, de jeugdbeweging, enz. Er heeft na een afbraak op grond van de individualistische denkbeelden der Franse Revolutie een zeer intensieve „bewaterking” van het maatschappelijk leven plaats gevonden. En het ziet er naar uit, dat er in dit proces voorlopig geen keer zal komen. Met deze „bewaterking” van het maatschappelijk leven is overigens een grote expansie van de ordenende werkzaamheden van de staat gepaard gegaan.

De ordening van het maatschappelijk leven kan in velerlei vorm en uit velerlei motief plaatsvinden

Het hierboven aangegeven proces van ordening van het maatschappelijk verkeer, hetzij door private organisaties hetzij door de staatsoverheid of door de staatsoverheid ingestelde publiekrechtelijke lichamen heeft zich na de tweede wereldoorlog in een versneld tempo doorgezet.

In wezen vindt deze ordening overal plaats, waar een aantal zelfstandige subjecten — en deze subjecten kunnen, zoals wij zagen, zowel individuele personen als individuele levensverbanden zijn — gezamenlijk en in onderling overleg gedragsregels vaststellen die zij ieder voor zich in het maatschappelijk verkeer zullen volgen. Als zodanig betekent zij dus steeds een inperking van de individuele vrijheid uit overwegingen van solidariteit, welke inperking overigens niet in strijd behoeft te komen met het individuele eigenbelang, doch dit zeer wel kan bevorderen.

Zo gezien kan ordening van het maatschappelijk verkeer in velerlei vorm en uit velerlei motief plaatsvinden.

Naar onze overtuiging hebben wij bijvoorbeeld reeds met een vorm van ordening te maken, wanneer een aantal gelijksoortige ondernemingen met elkaar tot afspraken komt met betrekking tot prijzen en andere leveringsvoorwaarden voor wat betreft de afzet van haar produkten. In deze zogenaamde ondernemersovereenkomsten hebben wij te doen met wat men pleegt te noemen een vorm van „economisch recht”, dat wil zeggen er is hier sprake van rechtens bindende regelingen die *naar de aard* van de ondernemingen zijn ingegeven door een economisch motief. De afzonderlijke ondernemingen zijn bereid terwille van gezamenlijke economische belangen afstand te doen van een deel van haar vrijheid in het maatschappelijk verkeer, zonder daarbij evenwel haar zelfstandigheid op te geven. Zij maken zich gezamenlijk sterk tegenover de afnemers.

Een andere vorm van maatschappelijke ordening treffen wij aan in de collectieve arbeidsovereenkomst, welke — door minimum lonen, beperkte werktijden, vakantie, enz., te garanderen — er op gericht is de werknemer met zijn gezin een zelfstandige positie in het maatschappelijk verkeer te verzekeren en als zodanig een typische vorm van „sociaal” of „arbeidsrecht” is ²⁹⁾.

²⁹⁾ De termen „sociaal recht” en „arbeidsrecht” dragen nog steeds een weinig omlind karakter. We noemen slechts de omschrijvingen van Prof. mr. M. G. Levenbach en Prof. mr. A. N. Molenaar.

Levenbach geeft in zijn *Arbeidsrecht als Deel van het Recht*, Openbare Les, Amster-

Veel verder gaat men bij de ordening van het maatschappelijk verkeer in het bedrijfsleven en van de in dit bedrijfsleven begrepen arbeidsverhoudingen, indien men komt tot een permanente, private bedrijfsorganisatie, welke tot taak krijgt om de gezamenlijke belangen van de aangesloten bedrijven en daarin werkzame bedrijfsgenoten als zodanig te behartigen³⁰⁾.

Ook in zulke private bedrijfsorganisaties zullen uiteraard naar de aard van de afzonderlijke ondernemingen en haar onderlinge relaties als zodanig de economische motieven de leiding blijven behouden.

Het zijn evenwel niet altijd economische motieven die een leidende functie vervullen in de private ordening van het maatschappelijk leven. Dit zal reeds duidelijk zijn uit de omschrijving die wij hierboven van het maatschappelijk leven gaven.

Te denken valt b.v. aan de ordening van de maatschappelijke verhoudingen tussen onderwijsinstellingen voor wat betreft de erkenning van elkaars onderwijsniveau en graden. Daarin geven cultureel-pedagogische motieven de doorslag.

Bij de maatschappelijke ordening op het terrein van de sport door middel van de sportorganisaties speelt het sociale aspect een leidende rol, inzoverre het de primaire taak van de sportorganisaties als zodanig is eenheid in de spel- en wedstrijdregels te brengen.

---

dam 1926, blz. 23, de volgende formulering: „Het arbeidsrecht omvat het geheel van de regelingen, die op de arbeid zelf en daarmee onmiddellijk samenhangende levensomstandigheden betrekking hebben.”

Molenaar maakt in zijn breed opgezet werk *Arbeidsrecht*, Deel I, Zwolle 1953, blz. 364 v.v., in de eerste plaats onderscheid tussen sociale wetgeving en arbeidswetgeving. Sociale wetten zijn volgens hem die wetten die beogen het algemeen welzijn van het volk te bevorderen, waarbij in engere zin in de eerste plaats gedacht wordt aan de brede volksmassa der mingevoeden. Molenaar noemt in dit verband de Woningwet, de Drankwet, de Geldschieterswet, de Gezondheidswet. De arbeidswetgeving richt zich in onderscheiding daarvan op hen die krachtens arbeidsovereenkomst — bovendien meestal in een onderneming — werkzaam zijn.

In de tweede plaats onderscheidt Molenaar de arbeidswetgeving van het arbeidsrecht. Het laatste omvat het eerste doch is tegelijkertijd veel ruimer. Volgens Molenaar moet historisch gezien al het recht — onverschillig of het al of niet zijn neerslag vindt in een wet —, dat op het gebied van de in dienstbetrekking verrichte arbeid in het wijdvertakte bedrijfsleven geldt, onder het arbeidsrecht begrepen worden. Daaronder vallen dan o.a. bepalingen van het Burgerlijk Wetboek inzake de arbeidsovereenkomst; bijzondere bepalingen van het Wetboek voor Koophandel voor scheepelingen, handelsagenten en handelsreizigers; vakverenigingsrecht; het verbod van werkstaking voor overheids- en semi-overheidsdiensten en -bedrijven. Voorts richt zich, aldus Molenaar, het arbeidsrecht ook tot de arbeider, wanneer hij zich voor zijn toekomstige levenstaak voorbereidt (vakopleiding) of die taak heeft beëindigd (ouderdomszorg). Zelfs liggen de grenzen van arbeidsrecht nog ruimer, inzoverre de vrije tijd, ja de gehele maatschappelijke positie van de arbeider daarin besloten ligt.

Dit arbeidsrecht, in deze ruime zin genomen, ziet Molenaar als een geheel op zichzelf staand deelvraagstuk.

In feite komt het dus hierop neer, dat Molenaar alle juridische regelingen, die op enigerlei wijze betrekking hebben op de positie van de in loondienst werkzame arbeider als zodanig, doch overigens behoren tot meerdere naar hun aard onderscheiden rechts-sferen — publiek recht; burgerlijk privaatrecht; intern bedrijfsrecht; niet-burgerlijk collectieve private regelingen inzake lonen, pensioenen, werktijden, opleiding, ontspanning; enz. enz. — onder het hoofd arbeidsrecht samenvat.

De vraag kan gesteld worden, of zulk een op zichzelf wel begrijpelijke samenvatting niet licht zal leiden tot een miskenning van de zeer ingewikkelde structuur van het juridisch aspect der werkelijkheid en tot een bedenkelijke verflauwing van de bovenwillekeurige competentiegrenzen tussen de verschillende levensverbanden in de rechtspraktijk

³⁰⁾ Voor de betekenis van de privaatrechtelijke bedrijfsorganisatie zie Mr. A. van Oven, *Privaatrechtelijke Bedrijfs-Organisatie*, Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen, Zwolle 1950.

Ook in de politieke partij, voorzover zij niet een eenheidspartij is die slechts individuele leden kent, doch een organisatie die is opgebouwd uit zelfstandige plaatselijke verenigingen (zoals de Antirevolutionaire Partij te onzent), hebben wij te maken met een vorm van maatschappelijke ordening, waarin het geloofsaspect (de politieke overtuiging die steeds bepaald wordt door een geloofsovertuiging omtrent de taak en roeping van de staat) leidend en beslissend is.

Hetzelfde kunnen wij zeggen met betrekking tot de kerken die presbyteriaal-synodaal zijn georganiseerd. In de presbyteriaal-synodale organisatie hebben wij als het goed is niet te maken met een zogenaamde uitwendige organisatie die vreemd is aan het wezen van de kerk (denk aan de vroegere reglementen van de Nederlandse Hervormde Kerk), maar met een vorm van ordening van het maatschappelijk verkeer tussen de afzonderlijke kerken als zodanig, in welke ordening naar de aard van de kerken het geloofsaspect de leidende functie vervult. Wij wijzen slechts op de gemeenschappelijk aanvaarde geloofsbelijdenis welke als eigenlijke band tussen de kerken onderling functioneert en op de regels die in verband hiermede zijn vastgesteld met betrekking tot de toelating als lidmaat en als ambtsdrager.

Het karakter der maatschappelijke ordening

Het kenmerkende van de maatschappelijke ordening in de bovenomschreven zin is, dat zij het oorspronkelijke en zelfstandige karakter van de afzonderlijke personen en levensverbanden die daarbij betrokken zijn alsook van hun onderlinge relaties in wezen niet aantast.

Het zou b.v., zoals wij reeds zagen, onjuist zijn te stellen, dat door middel van de private bedrijfsorganisatie de afzonderlijke ondernemingen in een groter geheel worden opgenomen. Er bestaat wel een solidariteit tussen de afzonderlijke ondernemingen in de vorm van gezamenlijke belangen, welke haar uitdrukking kan vinden in een bedrijfsorganisatie. Met nadruk willen wij er echter op wijzen, dat solidariteit iets anders is dan omvattende gemeenschap³¹⁾. Naast de bedrijfsorganisatie blijven de afzonderlijke onderneming en het daarin functionerende gezag van de ondernemer hun eigen oorspronkelijke betekenis behouden³²⁾. Door de maatschappelijke ordening wordt de vrijheid in het maatschappelijk verkeer van de afzonderlijke ondernemingen niet opgeheven, doch in bepaalde opzichten begrensd door in onderling overleg vastgestelde economische spelregels. Van opheffing van deze vrijheid zou eerst sprake zijn, indien alle afzonderlijke ondernemingen zouden worden samengesmolten tot een door de staat gedirigeerde groot-onderneming.

Daar komt bij, dat de private bedrijfsorganisatie een merkwaardige, samengestelde structuur vertoont, waarin enerzijds een nauwe vervlech-

³¹⁾ Voor de vraag of de afzonderlijke ondernemingen met elkaar van nature al of niet een gemeenschap vormen wordt verwezen naar Prof. dr. H. Dooyeweerd, *Vernieuwing en Bezinning. Om het reformatorisch grondmotief*, Zutphen 1959, blz. 216—239.

³²⁾ Voor de functie van de ondernemer wordt in het bijzonder verwezen naar de bijdragen van de hoogleraren Dr. P. A. van Stempvoort en Dr. T. P. van der Kooy in *De Verantwoordelijke Maatschappij, Veertig jaren christelijk-sociale ondernemersarbeid*, Francker, 1958.

ting plaatsvindt tussen ondernemersorganisaties en werknemersorganisaties — elk met haar eigen aard en structuur — en waarin anderzijds de daarbij betrokken organisaties in een zekere maatschappelijke verhouding van onderhandeling ten opzichte van elkaar blijven staan. In de bedrijfsorganisatie vindt — om het in de terminologie van Cornelissens en anderen uit te drukken — een institutionalisering van het overleg met betrekking tot arbeidszaken en economische bedrijfszaken plaats zonder dat daarbij — het worde uitdrukkelijk herhaald — een omvattende gemeenschap wordt gevormd.

Dit brengt evenwel niet mede, dat wij de private bedrijfsorganisatie zonder meer mogen zien als een uitvloeisel of een verlengstuk van de daarin samenwerkende ondernemers, c.q. ondernemersorganisaties, en organisaties van werknemers. Wel bestaat er een onomkeerbare, genetische relatie tussen de organisaties van ondernemers en werknemers enerzijds en de bedrijfsorganisatie anderzijds, maar niettemin is de bedrijfsorganisatie met haar eigen wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende organen een economisch gekwalificeerd, maatschappelijk levensverband van eigen structuur en type, dat met zijn eigengeaard gezag in belangrijke mate zelfstandig naast de afzonderlijke ondernemingen en de organisaties van ondernemers en werknemers functioneert en als zodanig een oorspronkelijke belangen- en gezagsfeer vertegenwoordigt ³³⁾.

Deze zelfde redenering is mutatis mutandis van toepassing op de verhouding van de plaatselijke kerken tot de zogenaamde meerdere vergaderingen, van de afzonderlijke scholen tot de organisaties waarin zij samenwerken, van de afzonderlijke ziekenhuizen tot de ziekenhuisorganisaties, van de sportverenigingen tot de regionale of landelijke bonden.

Het is zaak in deze goed te onderscheiden en te komen tot een scherpe analyse van de feitelijke verhoudingen op basis van de eveneens nader te analyseren, bovenwillekeurige — dat wil zeggen in Gods schepperswil gefundeerde en in Christus gehandhaafde — werkelijkheidsorde. Anders komt men ongewild terecht bij een onbijbels individualisme en independentisme of vervalt men in een niet aan genoemde werkelijkheidsorde georiënteerde en dientengevolge eveneens onbijbelse gemeenschapsideologie of concludeert men tot aanvaarding van het weinig overtuigend standpunt van het zogenaamde juiste midden.

Het normatief perspectief waarin de maatschappelijke ordening dient te worden gezien

Uit het voorgaande is reeds enigermate duidelijk geworden in welk normatief of principieel perspectief of kader de maatschappelijke ordening naar onze overtuiging dient te worden gezien.

Uitdrukkelijk hebben wij ons gedistantieerd van het liberale individualisme en independentisme en gewezen op de noodzaak van maatschappelijke ordening door middel van maatschappelijke organisaties.

Zo is de private bedrijfsorganisatie naar ons oordeel niet iets, dat wij zonder meer als feitelijk gegeven hebben te aanvaarden, doch een instituut

³³⁾ Zie Mr. P. Borst, *Bedrijfsorganisatie en Rechter*, Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar aan de Vrije Universiteit, Haarlem 1953, blz. 13.

aan welks realisering normatief gesproken in deze fase van de geschiedenis met alle kracht moet worden gewerkt. En dat niet incidenteel, maar over de gehele linie, want ook het instituut van de privaatrechtelijke bedrijfsorganisatie komt eerst dan ten volle tot zijn recht, wanneer het, zoals P. Borst het uitdrukt, bedrijfsvolledig, bedrijfsalomvattend is³⁴⁾.

Eén van de belangrijkste wegen, waarlangs deze private bedrijfsorganisatie kan worden bereikt, is die van de collectieve arbeidsovereenkomst.

De organisatie in het boekdrukkersbedrijf is daarvan het bekende voorbeeld³⁵⁾.

In de periode voorafgaand aan het totstandkomen van de collectieve arbeidsovereenkomst in deze bedrijfstak bestond er een zware concurrentie tussen de ondernemers onderling, terwijl de lonen van de werknemers bijzonder laag en ook hun overige arbeidsvoorwaarden ongunstig waren.

De strijd die de arbeiders voor de verbetering van hun positie voerden leidde tot een collectieve overeenkomst, waarin regels omtrent lonen en andere arbeidsvoorwaarden werden vastgelegd, waaraan alle georganiseerde ondernemers en werknemers voortaan gebonden waren.

Op dat punt hield de ontwikkeling evenwel geen halt. De betrokkenen gingen verder. De aanvankelijke collectieve overeenkomst werd uitgangspunt voor het ontstaan van een vruchtbare, onderlinge samenwerking, van een organisatie van de gehele bedrijfstak, welke niet alleen aan de afzonderlijke bedrijfsgenoten en ondernemingen, maar ook aan de bedrijfstak als geheel is ten goede gekomen. Men beperkte zich namelijk niet tot de regeling van de arbeidsvoorwaarden, maar kwam onder meer ook tot de vaststelling van een prijstarief, teneinde de onderlinge concurrentie te matigen. Deze regelingen hebben zich ontwikkeld tot een afzonderlijk, speciaal voor de bedrijfstak geldend rechtstelsel, hetgeen in het bijzonder te danken was aan het feit, dat voor de handhaving van de in de collectieve overeenkomst besloten regels door de bedrijfsgenoten zelf werd zorg gedragen door middel van een zogenaamde bedrijfsrechtspraak.

In dit door een bedrijfstak voor deze bedrijfstak zelf ontwikkelde recht hebben wij te maken met een rechtsorde van eigen aard, welke als zodanig, naar P. Borst terecht opmerkt, ook door de burgerlijke rechter moet worden erkend en geëerbiedigd, met dien verstande, dat de burgerlijke rechter niet op de stoel van het bestuur van de bedrijfsorganisatie mag gaan zitten om de wetgeving, uitvoering en rechtspraak van de organisatie nog eens over te doen³⁶⁾.

De eigen aard van dit recht van en voor de bedrijfstak brengt mede, dat wij private bedrijfsorganisatie niet zonder meer mogen zien als een — zoals P. Borst het onder verwijzing naar Levenbach uitdrukt — opstapeling van wils- en beloftenbundels. Zij is meer, of liever iets anders dan dat. Zij is, zoals wij reeds zagen, veeleer een zelfstandige instelling van eigen type, met eigen bevoegdheidsgrenzen en taak.

Deze taak zouden wij misschien met Gurvitch kunnen omschrijven als het behartigen van het algemeen belang van een bepaalde bedrijfstak of

³⁴⁾ Mr. P. Borst, *Bedrijfsorganisatie en Rechter*, blz. 10.

³⁵⁾ Zie Prof. Paul Scholten, *De betekenis van de collectieve arbeidsovereenkomst als rechtsinstituut*, Haarlem 1939, en Mr. A. van Oven, *Privaatrechtelijke Bedrijfsorganisatie*, blz. 3—6.

³⁶⁾ Mr. P. Borst, *Bedrijfsorganisatie en Rechter*, blz. 13.

het bedrijfsleven in het algemeen en van de in dit bedrijfsleven betrokken bedrijfsgenoten ³⁷⁾).

Als zodanig behoeft de private bedrijfsorganisatie zich in haar activiteiten geenszins te beperken tot het treffen van regelingen met betrekking tot de arbeidsvoorwaarden en tot het vaststellen van prijstarieven, maar kan zij zich ook bemoeien met de vakopleiding van de werknemers, de verhoging van de produktiviteit, de verbetering van het produkt en de bevordering van de afzet daarvan, het speurwerk ten behoeve van de bedrijfstak, de marktanalyse, enz.

De opsomming van deze activiteiten doet ons zien, dat de private, nl. uit vrijwillige samenwerking van organisaties van ondernemers en werknemers gegroeide bedrijfsorganisatie een zeer geëigend middel is om de arbeiders de zo nodige medezeggenschap in de eigenlijke bedrijfsaangelegenheden, de zogenaamde economische medezeggenschap te verzekeren ³⁸⁾.

Bovendien blijkt uit genoemde opsomming, dat ook de private bedrijfsorganisatie — evenals de individuele ondernemingen — niet zonder meer een rechtsgemeenschap is, gelijk P. Borst schijnt te stellen ³⁹⁾, maar naar haar aard in al haar werkzaamheden een typisch economisch gekwalificeerde gemeenschap is en blijft. Dit geldt niet alleen voor de bedrijfsorganisatie in bepaalde bedrijfstakken, maar ook voor de (private) organisatie van het bedrijfsleven in zijn geheel, zoals deze te onzent gestalte heeft gekregen in de Stichting van de Arbeid en de Stichting van de Landbouw.

Het algemeen belang van het volk of de staat omvat niet het algemeen belang van de bepaalde maatschappelijke levensgebieden. De zelfstandige roeping der maatschappelijke organisaties

Op grond van voorgaande overwegingen kunnen wij ook niet meegaan met K. Groen, wanneer hij in het voorbijgaan stelt, dat de belangen van het bedrijfsleven als geheel — in onderscheiding van het bedrijfstakbelang — een onderdeel vormen van het algemeen belang, waarmede hij, hoewel hij geen andere kwalificatie gebruikt, gezien het spraakgebruik in deze, blijkbaar bedoelt het algemeen belang van het volk, zoals het in staatsverband is georganiseerd ⁴⁰⁾.

³⁷⁾ G. Gurvitch, *L'Idée du Droit Social. Notion et Système du Droit Social. Histoire Doctrinale depuis le XVIIIe Siècle jusqu'à la Fin du XIXe Siècle*. Parijs 1932, blz. 40—41.

³⁸⁾ Zie te dezer zake Prof. dr. H. Dooyeweerd, *Een rooms-katholieke visie op de protestants-christelijke denkbeelden inzake bedrijfsorganisatie en de recente discussie over de grenzen der overheidstaak*, in *Anti-Revolutionaire Staatskunde*, 22e jrg. (1952), in het bijzonder blz. 107 v.v., en *Arbeidsrecht, intern bedrijfsrecht en de juridische grenzen der soevereiniteit in eigen kring*, *Enige nieuwe vragen ten aanzien van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie*, in *Anti-Revolutionaire Staatskunde*, 24e jrg. (1954), blz. 181/2.

³⁹⁾ Mr. P. Borst, *Bedrijfsorganisatie en Rechter*, blz. 16.

⁴⁰⁾ Mr. K. Groen, *Van Birkhoven tot Binnenhof 4*, in het P.B.O.-nummer van *Anti-Revolutionaire Staatskunde*, 30e jrg. (1960), blz. 21. Enkele bladzijden verder, op blz. 25, laat Groen zich iets voorzichtiger uit, waar hij opmerkt, dat „het behartigen van bedrijfstakbelangen zeer wel kan (cursivering van ons, D.) geschieden met inachtneming van het algemeen belang. Het bevorderen van die bedrijfstaksbelangen behoeft geenszins te leiden tot strijd met het algemeen belang, ja zelfs kan dat niet zelden daarmede gediend zijn.” De geheel-deel-gedachte is hier verlaten en maakt plaats voor de gedachte van het congrueren, eventueel samenvallen van belangen. Voor de volledigheid wordt hier vermeld, dat de in de tekst genoemde uitspraak van Groen

Het algemeen belang van het bedrijfsleven is wezenlijk onderscheiden van het algemeen belang van het volk en kan en mag als zodanig ook niet gesubordineerd worden aan laatstgenoemd belang. Daarom zal de economische gemeenschap, zoals deze in een private organisatie van het bedrijfsleven is belichaamd, gelijk terecht door Gurvitch met grote kracht naar voren is gebracht, steeds met de staatkundige gemeenschap *gecoördineerd* dienen te blijven⁴¹).

Bij Gurvitch hangt dit standpunt samen met de stelling, dat het algemeen belang verschillende aspecten kan omvatten, doch dat er een verscheidenheid van omvattende gemeenschappen is — staatkundig, economisch, religieus, cultureel, enz. — die elk voor zich één van de genoemde aspecten van het algemeen belang vertegenwoordigen⁴²).

Wij zouden onze eigen opvatting in deze aldus willen formuleren, dat binnen het kader van deze tijdelijke werkelijkheid HET algemeen belang zonder nadere kwalificatie niet bestaat.

Het enige dat werkelijk het gehele menselijk leven omvat is het Koninkrijk Gods in Jezus Christus, maar dit Koninkrijk gaat juist alle tijdelijke samenlevingsverhoudingen te boven en manifesteert zich in dit tijdelijk leven slechts in een veelheid van naar hun aard onderscheiden gezags- en belangensferen.

Zo dient ook het bedrijfsleven — zowel wat betreft de individuele ondernemingen als wat betreft de maatschappelijke organisatie daarvan — zich in een naar zijn aard begrensde vrijheid en onafhankelijkheid te ontwikkelen, zonder daarbij onderworpen te zijn aan een hoger gezag dan alleen dat van God en Zijn voor deze wereld gewilde wet en orde.

Dit geldt trouwens niet alleen voor het bedrijfsleven, maar ook voor het onderwijs, de wetenschap, de kunst, de sport, de pers, het ziekenhuiswezen, en uiteraard voor het institutioneel-kerkelijk leven.

Al deze „sectoren” van het menselijk leven zijn geroepen zich naar eigen aard te ontplooiën.

Het is niet overbodig dit telkens weer met grote nadruk naar voren te brengen. Immers, de neiging wordt steeds sterker om, in het bijzonder geleid door financiële overwegingen, in allerlei maatschappelijke activiteiten — in de boven omschreven ruime zin — aan te leunen tegen de overheid; om, wanneer men niet via privaatrechtelijke regelingen uit bepaalde moeilijkheden kan komen, te vragen om wettelijke regelingen en zich op deze wijze in de vorming van zijn levenspatroon te laten bepalen door wat de overheidsorganen voorschrijven. Vaak is in zulke gevallen sprake van een duidelijke verzwakking van het besef van eigen verantwoordelijkheid. De gemakkelijkheid waarmee men dikwijls de weg vindt naar de ministeries en andere publiekrechtelijke organen voor het vragen van steun ten behoeve van allerlei maatschappelijke activiteiten, is daarvan een onmiskenbaar symptoom.

---

dateert uit 1947, welke uitspraak overigens door de schrijver zonder enige kritische noot in zijn artikel van 1960 wordt overgenomen en ook daar van wezenlijk belang is, omdat zij naar onze mening min of meer symptomatisch is voor de strekking van het betoog.

⁴¹) G. Gurvitch, *L'Expérience Juridique et la Philosophie Pluraliste du Droit*, Parijs 1935, blz. 266—296, en *Le Temps Présent et l'Idée du Droit Social*, blz. 55—100.

⁴²) G. Gurvitch, *L'Idée du Droit Social. Notion et Système du Droit Social* (zie noot 39), blz. 40—43.

Daar staat tegenover, dat ook de overheid zelf in dit alles niet steeds onschuldig staat, inzoverre zij zichzelf vaak als „grote coördinator”⁴³⁾ bij de ordening van het maatschappelijk leven opwerpt.

Te wijzen valt b.v. op de na-oorlogse loonpolitiek van de Nederlandse regering. Uiteraard zal niemand durven ontkennen, dat in de zeer moeilijke omstandigheden van 1945 en volgende jaren een diepgaand ingrijpen van de staatsoverheid in het maatschappelijke leven nodig was, met name ook voor wat betreft de loonvorming⁴⁴⁾. De meerderheid van ons volk was zich echter tevens bewust, dat de overheid bij het „normaler” worden van de omstandigheden in deze geleidelijk zou dienen terug te treden. De zogenaamde vrijere loonvorming is daarvan een voorlopig resultaat geweest.

Het is evenwel merkwaardig, dat wij door de gewijzigde regeringspolitiek in deze meer een gedifferentieerde dan een vrije(re) loonvorming hebben gekregen, inzoverre de staatsoverheid ook nu nog in grote lijnen de loonvorming bepaalt. Te weinig is het streven er nog op gericht om de loonvorming weer daar te brengen waar zij in wezen thuis hoort, de uit het vrije initiatief voortgekomen organisaties, waarbij wij voor wat betreft het algemene loonbeleid in het bedrijfsleven denken aan b.v. de Stichting van de Arbeid en de Stichting van de Landbouw⁴⁵⁾.

Een ander, bijna als berucht te betitelen voorbeeld uit de recente politieke geschiedenis is het ontwerp van wet tot regeling van het voortgezet onderwijs. Ook hier zien wij het streven van de overheid om ten aanzien van een bepaalde maatschappelijke „sector” de grote lijnen vast te stellen, waarlangs zich het leven in deze „sector” dient te bewegen⁴⁶⁾.

In deze gevallen is sprake van een overschatting van de positie van de overheid in de menselijke samenleving en een miskennis van de zelfstandige roeping van de private organisaties die zich naar haar aard de ordening van het maatschappelijk leven op verschillende gebieden tot taak stellen.

De overheid en de ordening van het maatschappelijk leven. Het onderscheid tussen publiekrechtelijke, burgerrechtelijke en privaatrechtelijke ordening

Uit het voorgaande mag nu echter niet geconcludeerd worden, dat wij de overheid iedere taak ten aanzien van de ordening van het maatschappelijk verkeer in eigenlijke zin zouden willen ontzeggen en deze ordening in haar geheel zouden willen overlaten aan de private, niet met de dwingende macht van de staat in het leven geroepen organisaties, gelijk bij voorbeeld Gurvitch schijnt te doen⁴⁷⁾.

⁴³⁾ De uitdrukking is ontleend aan Dr. W. Albeda, *De Vakvereniging in het Staatsbestel*, in *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 29e jrg. (1959), blz. 49.

⁴⁴⁾ Voor een nadere uiteenzetting van de loonpolitiek van de Nederlandse regering sinds 1945 wordt verwezen naar Dr. W. Albeda, *De Nederlandse Geleide Loonpolitiek*, in *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 28e jrg. (1958), blz. 180—191.

⁴⁵⁾ Dr. W. Albeda, *De Nederlandse Geleide Loonpolitiek* (zie noot 44), blz. 189.

⁴⁶⁾ Voor een nadere uiteenzetting te dezer zake wordt verwezen naar Mr. J. A. Oosterhoff, *De Vrijheid van Onderwijs en het Wetsontwerp Voortgezet Onderwijs (Mammoetwet)* in *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 30e jrg. (1960), blz. 101—117.

⁴⁷⁾ G. Gurvitch, *L'Idée du Droit Social. Notion et Système du Droit Social* (zie noot 37), blz. 52, en *L'Expérience Juridique et la Philosophie Pluraliste du Droit*, blz. 277.

De staatsoverheid en de onder haar fungerende publiekrechtelijke organen grijpen op velerlei wijze in de maatschappelijke orde in en dienen dit ook te doen.

In de eerste plaats valt te wijzen op het geheel van de door de staatsoverheid door middel van haar wetgevende, rechtsprekende en uitvoerende organen opgebouwde en gehandhaafde burgerlijke rechtsorde. Hier vindt een ordening plaats van het maatschappelijk verkeer vanuit het gezichtspunt der burgerrechtelijke vrijheid en gelijkheid, welke ordening in een moderne, gedifferentieerde samenleving niet weg te denken is en als zodanig een waarborg is voor de individuele vrijheid tegen iedere totalitaire aanspraak van welke gemeenschap ook.

Dan is er het voortdurend ingrijpen van de overheidsorganen door middel van het publieke recht. Dat doen zij op velerlei wijze en op velerlei terrein.

Wij noemen ter illustratie slechts enkele voorbeelden.

De bemoeiingen van de plaatselijke overheid met de woningbouw, door middel van plannen voor stadsontwikkeling en bouw- en woningtoezicht.

Het gehele stelsel der sociale verzekeringswetgeving en van andere zogenaamde sociale wetten, waardoor de in zichzelf maatschappelijke verhouding — in de boven omschreven zin — tussen ondernemer en arbeider in belangrijke mate bepaald wordt.

In de publiekrechtelijke ordening van de maatschappelijke verhoudingen tussen ondernemers en arbeiders valt voorts te wijzen op de hierboven reeds aangestipte loonpolitiek en voorts op het verbindend en onverbindend verklaren van (bepalingen in) collectieve arbeidsovereenkomsten.

Op het terrein van het bedrijfsleven kennen wij de figuur van het bindend en onverbindend verklaren van ondernemersovereenkomsten, het stellen van vestigingseisen, enz.

Voorts is er de wetgeving op het gebied van het onderwijs, de gezondheidszorg, de bescherming van bepaalde beroepen en titels, de maatschappelijke zorg, de volksgezondheid, de radio, enz., enz.

Met nadruk dient hier evenwel nogmaals gezegd te worden, dat in dit alles de overheid en haar organen nooit zichzelf mogen opwerpen als de „grote coördinator”. Ook indien de overheid door middel van haar organen ordenend ingrijpt in het maatschappelijk verkeer tussen de afzonderlijke personen en levensverbanden dient zij dit te doen vanuit een bepaald gezichtspunt, dat is het publiekrechtelijke.

Het is van groot belang dit in het bijzonder in onze tijd — waarin sprake is van een steeds intensiever vervlechting van het staatkundig leven met de „maatschappij”, met name ook doordat steeds meer maatschappelijke verbanden adviserend, uitvoerend, enz., bij het werk van de overheid worden betrokken, en dientengevolge het gevaar van verflauwing der grenzen tussen het staatkundig en maatschappelijk leven niet denkbeeldig is — met alle scherp te stellen.

Het zal de lezer duidelijk zijn, dat wij hierbij in het bijzonder ook denken aan de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, zoals deze te onzent geregeld is in de Wet op de Bedrijfsorganisatie van 27 januari 1950, Stbl. nr. K 22.

De besturen van de krachtens deze wet ingestelde en nog in te stellen organen voor het bedrijfsleven zullen zich namelijk naar onze overtuiging

steeds bewust moeten blijven, dat zij een publiek(-rechtelijk gekwalificeerd) ambt bekleden⁴⁸⁾.

Dat ambt zullen zij dienen uit te oefenen in het publiek belang van het Nederlandse volk of van bepaalde bevolkingsgroepen als zodanig en zullen zij niet mogen gebruiken om daarmee private, dat wil zeggen anders gekwalificeerde belangen te behartigen. Men vergete namelijk ook niet, dat de heffing van de bedrijfsgenoten ten behoeve van een bepaald publiekrechtelijk lichaam principieel gezien niet anders is dan publiekrechtelijk gesanctioneerde belastingheffing.

Daarom kunnen wij moeilijk meegaan met Groen, wanneer hij praktisch de omstandigheid, dat private bedrijfsorganisaties bepaalde taken op het gebied van vakopleiding, propaganda voor het produkt van de desbetreffende bedrijfstak, verhoging van de produktiviteit, enz., bij gebrek aan financiële middelen niet op zich kunnen nemen, als voldoende rechtsgrond aanvaardt voor de publiekrechtelijke lichamen om deze taak op zich te nemen, daartoe in staat gesteld door de verplichte heffingen van de bedrijfsgenoten⁴⁹⁾. Zulk een opvatting past naar onze overtuiging meer in het kader van het in Rooms-Katholieke kring gehuldigde beginsel der subsidiariteit dan in het kader van het door Groen zelf aanvaarde beginsel der soevereiniteit in eigen kring. Daarmede komt men, al zijn er heden ten dage nog vrij enge positief-rechtelijke grenzen, met de publiekrechtelijke bedrijfsorganen in beginsel in het oeverloze terecht.

Met P. Borst zijn wij het eens, dat er institutionalisering dient plaats te vinden⁵⁰⁾. Deze institutionalisering heeft echter zowel een publiekrechtelijk als een privaatrechtelijk aspect. Dat wil zeggen, dat door publiekrechtelijke organen regelingen met betrekking tot de hierboven genoemde typisch economisch gekwalificeerde activiteiten slechts kunnen worden getroffen op publiekrechtelijke gronden. Als zodanig kan b.v. niet gelden de omstandigheid zonder meer, dat private organisaties essentiële taken wegens gebrek aan financiële middelen niet kunnen volvoeren. Een vanuit het gezichtspunt van het bedrijfsleven als algemeen erkend belang van een bedrijfstak is niet noodzakelijkerwijs tevens een intrinsiek publiek belang.

Daarom kunnen wij ons voorlopig ook moeilijk vinden in de gedachten-gang van Dooyeweerd, dat er niet zozeer principiële als wel praktische bezwaren zijn in te brengen tegen een eventuele vervanging van de collectieve arbeidsovereenkomsten door verordeningen van de publiekrechtelijke bedrijfsorganen⁵¹⁾. Ook in de collectieve regelingen van de arbeidsvoorwaarden dienen publiekrechtelijke en privaatrechtelijke motieven blijvend onderscheiden te worden.

In de toekomst zal de privaatrechtelijke bedrijfsorganisatie over het gehele front van het bedrijfsleven een eigen, oorspronkelijke taak moeten blijven vervullen *naast* de publiekrechtelijke organisatie⁵²⁾.

Daartoe zal het — zoals hierboven reeds is gesteld — nodig zijn, dat met alle energie — behalve aan de uitbouw van de publiekrechtelijke be-

⁴⁸⁾ Zie ook Mr. A. van Oven, *Privaatrechtelijke Bedrijfsorganisatie*, blz. 26.

⁴⁹⁾ Mr. K. Groen, *Van Birkhoven tot Binnenhof 4* (zie noot 40), blz. 30.

⁵⁰⁾ Prof. mr. P. Borst, *Kampend met Tegenwind, maar actueel*, in het P.B.O.-nummer van *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 30e jrg. (1960), blz. 39.

⁵¹⁾ Prof. dr. H. Dooyeweerd, *Arbeidsrecht, Intern Bedrijfsrecht en de Juridische Grenzen der Soevereiniteit in Eigen kring* (zie noot 38).

⁵²⁾ Zie ook Mr. A. van Oven, *Privaatrechtelijke Bedrijfsorganisatie*, blz. 23.

drijfsorganisatie — wordt gewerkt aan de uitbouw van de privaatrechtelijke bedrijfsorganisatie, opdat de belangen van de afzonderlijke ondernemingen alsook die van de ondernemingen gezamenlijk en van de afzonderlijke bedrijfsgenoten elk naar eigen aard zoveel mogelijk „tot hun recht komen”.

De privaatrechtelijke organisatie mogen wij inderdaad zien als een volwaardig levensverband naast de publiekrechtelijke.

Dat geldt niet alleen voor de organisaties op het terrein van het bedrijfsleven, doch ook voor die in de overige „sectoren” van het „maatschappelijk leven”.

Daarin onderscheidt de reformatorische, nader de calvinistische visie op de menselijke samenleving zich juist van de rooms-katholieke.

In de lijn van Thomas Aquinas is immers naar rooms-katholieke opvatting de staat de enige „societas perfecta”, de enige volmaakte gemeenschap, en fungeren alle overige samenlevingsvormen als onvolmaakte deelgemeenschappen. In deze conceptie vraagt iedere privaatrechtelijke ordening als het ware met een innerlijke noodzaak om een *afsluiting* in een publiekrechtelijke organisatie. Zonder deze afsluiting kan zij niet ten volle functioneren.

Duidelijk zien wij deze gedachtenontwikkeling geformuleerd in de „Inleiding” van de bovengenoemde dissertatie van Cornelissens, wanneer hij zegt, dat de institutionele samenwerking tussen ondernemers en arbeiders, zolang zij plaats vindt in de privaatrechtelijke vorm van de collectieve arbeidsovereenkomst, altijd een nog zeer wankele juridische constructie heeft en eerst een meer permanent karakter zal kunnen krijgen, wanneer zij een publiekrechtelijke vorm krijgt⁵³).

In wezen gaat het hier om de typisch rooms-katholieke corporatieve staatsgedachte, die uiteraard niet alleen van belang is voor de ordening van de „arbeid”, maar voor de ordening van het gehele, zogenaamde natuurlijke leven buiten de staat door middel van onderling hiërarchisch verbonden publiekrechtelijke organen.

Het is van belang ook in deze de geesten goed te onderscheiden. Wij kunnen ons namelijk niet aan de indruk onttrekken, dat de reformatorische christenen, voorzover zij inderdaad een eigen reformatorische staatkunde voorstaan, na een periode waarin zij vooral strijd hebben moeten voeren tegen het (staats-)socialisme, een periode zullen doormaken waarin zij in het bijzonder mede met genoemde corporatieve staatsgedachte zullen worden geconfronteerd.

Daarom blijft ook in de nieuwe politieke constellatie waakzaamheid geboden. Voortdurend blijkt hoe in allerlei schijnbaar zuiver praktische vragen telkens mede de fundamenten van onze samenleving in het geding zijn.

Om deze strijd te kunnen voeren, die toch voor alles een geestelijke strijd blijft, is het nodig dat de reformatorische christenen zich hun eigen uitgangspunt op staatkundig en maatschappelijk terrein — dat men tot nu toe niet bondiger en duidelijker heeft kunnen formuleren dan als

⁵³ Mr. J. A. M. Cornelissens, a.w. (zie noot 19), blz. 8. In gelijke zin Dr. P. A. J. M. Steenkamp, *Verdeelde Verantwoordelijkheid in ons Maatschappelijk Bestel*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar aan de Technische Hogeschool te Eindhoven, Utrecht-Nijmegen 1960, blz. 12.

het in Gods schepperswil gefundeerde beginsel der soevereiniteit in eigen kring — steeds dieper, scherper en meer omlind bewust worden, waarbij zij zich tegelijkertijd bewust dienen te zijn, dat het hier niet gaat om zaken die slechts voor de Nederlandse verhoudingen van betekenis zijn, doch om ordeningen waardoor God het samenleven in de schepping genadig in stand houdt en welke als zodanig de gehele wereld omspannen en dragen.

Amstelveen, november 1960.

BINNENLANDS OVERZICHT

DOOR

H. ALGRA

Het debat in de Tweede Kamer over het algemene regeringsbeleid had nog een buiig karakter. Maar de algemene beschouwingen in de Eerste Kamer, waarbij dr. Berghuis voor het eerst als opvolger van prof. Anema het woord voerde, verliepen uitermate rustig. De redevoeringen droegen eigenlijk zonder uitzondering enigszins het karakter van theoretische beschouwingen over de grote vraagstukken van binnen- en buitenlandse politiek. Zelfs ir. Vos, die ditmaal namens de P. v. d. A. sprak, bleef aan de bespiegelende kant. En prof. De Quay, die in de Eerste Kamer lossier en vrijer, meer op zijn gemak spreekt dan in de Tweede, had dan ook weinig moeilijkheden. Zonder dat er veel nieuws werd gezegd, wijdden de sprekers aandacht aan Nieuw-Guinea, aan de Nato, aan de Europese gemeenschap, aan de rassendiscriminatie, aan de onderontwikkelde gebieden. En de liberalen waren niet oppositioneel, maar in een „vriendelijke stemming.”

Intussen blijkt wel, dat de grootste moeilijkheid voor het kabinet momenteel is de economische situatie. Wij zijn in of vlak bij de gevarenszone van de overbesteding. En wij hebben leergeld betaald. Overbesteding, dat betekent blijkbaar ernstige stagnatie en snel toenemende werkloosheid. Wanneer de afstand van de grens in kilometers wordt gemeten, hebben we de ruimte. Maar enkele meters van de grens, dat is gevaarlijk en dat vraagt scherpe oplettendheid. Dat kán ook vragen een veel sterker dirigisme, dan de regering lief is. Minister De Pous heeft die situatie op 13 december op deskundige en indringende wijze getekend, in de nacht voordat de heer Suurhoff over het loonbeleid interpelleerde. Het was eigenlijk een antwoord, dat aan de vragen voorafging, en waarop de minister van Sociale Zaken en de staatssecretaris Roolvink zich dan ook konden beroepen.

En zo is er in dit overzicht ruimte om aandacht te schenken aan enkele vraagstukken, die in de Nederlandse politiek en daarbuiten de aandacht hebben getrokken of verdienen.

De heer Romme is reeds geruime tijd niet meer in de Tweede Kamer verschenen. De last is hem blijkbaar te zwaar geweest en hij heeft moeite, de overspanning te boven te komen. En in de roomse pers is in verband daarmee een discussie ontstaan over vervanging en opvolging van partijleiders. Dat komt mede, doordat de heer Romme, evenals de heer Oud, tot dat type van politici behoort, dat in Nederland schaars begint te worden. De tijd, dat men in pregnante zin sprak van de leider van een politieke partij, behoort bijna tot het verleden. Er is een tijd geweest, dat mannen als Kuyper, Nolens, Troelstra en in mindere mate Lohman, de personificatie waren van hun partij. Zij leidden, zij behéersten de partij. Zij werden *veldheren* genoemd. Het gehele beleid van de partij hing in feite van hun inzicht en beslissing af. Toen een aantal prominenten in de A.R. Partij zich in een brochure kritisch uitliet over leiding en leider in de A.R. Partij, werd het door velen bijna als felonie (trouwbreuk) beschouwd. Sedert heeft er in de meeste partijen een „democratisering” plaats gehad, waardoor de leiding meer in handen van een college, een bestuur is gekomen. Het is in de terminologie te merken. Men spreekt van de voorzitter van de partij en niet meer van de leider. Die voorzitter is in vele gevallen niet meer de aanvoerder van de fractie in de Tweede Kamer. Het „leiderschap” in de traditionele zin behoort vrijwel tot het verleden. Het hangt ook samen met de voortgaande uitbouw van het partijapparaat. De partij beschikt over wetenschappelijke adviseurs en deskundige commissies. Er is een sterke verdeling van arbeid en van bevoegdheden. De „partijleider” krijgt daardoor vaak meer een coördinerende en stuwende dan een creatieve en beheersende taak. Hij is meer chef van de generale staf dan veldheer.

Maar tegelijk zien wij een ontwikkeling, waardoor de aandacht van het volk toch weer in sterke mate wordt geconcentreerd op de naar voren tredende persóón. Het duidelijkste voorbeeld is de Engelse premier Macmillan. Tot voor enkele jaren een ook in Engeland vrij onbekende figuur, in de conservatieve partij een weinig oppositioneel. Maar nu uitermate populair, bewonderd in zijn land als de echte, typische Engelsman. Deze snelle promotie is voor een groot deel te danken aan de massacomunicatiemiddelen en allereerst aan de televisie. De kijkers letten op de man, op de persoon. Zij willen met hem vertrouwd raken. Zij vormen een oordeel, op grond van zien en horen. Er is een tendentie om meer op de persoon te letten dan op de partij, meer op de mens in zijn verschijnen en optreden, dan op de vertogen die hij houdt. En het stelsel van evenredige vertegenwoordiging dwingt de partijen, om méér nog dan voorheen te letten op alle mogelijke eisen, die aan een succesbelovende lijsttrekker dienen te worden gesteld. Bij een volgende verkiezing in Nederland zullen de lijsttrekkers er niet aan kunnen ontkomen, dat zij op een miljoen televisieschermen verschijnen. Dat is een geheel ander contact met de schare dan wat op massameetings plaats vindt. Het gebeurt in de huiskamers, waar men tussen de bedrijven door kijkt, wat voor man het is. En oordeelt, of hij mee- of tegenvalt.

De Gaulle voor de televisie, dat is de man, die zijn generaalsuniform

heeft aangetrokken, die zijn kijkers vlak in de ogen kijkt, die in een wat deftig frans, op dwingende wijze tot zijn mensen komt. Kennedy, dat is bijna de jongensachtige, prettige man, die spelenderwijs veroveringen maakt. Macmillan, dat is de gentleman, die weet hoe het hoort en niemand om adhesie vraagt, de adhesie, die er toch wel komt.

De tijdelijke uitschakeling van de heer Romme was opeens aanleiding — juist doordat hij in de K.V.P. zo'n overheersende positie heeft — om zich bezig te houden met het vraagstuk van de leiding der politieke partijen. Het vraagstuk, dat in de laatste jaren een veranderd aspect heeft gekregen, doordat enerzijds de organisatie veld wint ten koste van de positie van de leider, en anderzijds de partij meer dan ooit voor het volk moet treden in de gestalte van een persoon, van wie men elk typisch gebaar en elke eigen zinswending moet kennen.

Een boeiend vraagstuk met vele aspecten is hier internationaal aan de orde. Waarbij wij hebben te verstaan en te betrachten, dat een partij, die principieel wil spreken, die wil belijden, dit vraagstuk heel anders moet benaderen dan een partij, die psychologie en techniek als de eigenlijke basis van haar propaganda maakt.

In een rustige sfeer is een ander vraagstuk aan de orde gekomen en bij de algemene beschouwingen in de Eerste Kamer van allerlei kanten bekeken: het tweekamerstelsel. Sommige leden van de Eerste Kamer hebben zich opgemaakt, om het goed recht van het bestaan en van de zelfstandige beslissingen van die Kamer te bepleiten. De reden is bekend. De Eerste Kamer heeft de wijziging van de Loterijwet, die de legalisering van de toto bedoelde, verworpen. Dat wetsontwerp was vrucht van een politiek compromis in de Tweede Kamer. Het was echt een compromis, omdat bij de grote tegenstellingen daar niets anders bereikbaar scheen. Maar de Eerste Kamer stemde het af. Reeds eerder had de Eerste Kamer het ontwerp-Archiefwet afgestemd. En in de Tweede Kamer en daarbuiten vielen daarom minder vriendelijke woorden aan het adres van onze „senaat”.

Nu zal niemand kunnen ontkennen, dat de Eerste Kamer in vrijheid kan en moet beslissen over de wetsontwerpen, die haar worden voorgelegd. Als zij ze niet mag verwerpen, dan moet men er ook niet meer over stemmen. Dan moet de Eerste Kamer zich beperken tot een nabeschouwing over een ontwerp dat zij als reeds aangenomen beschouwt. Niemand kan dat in ernst bedoelen. En wanneer men dan ook meent, dat een beslissing van de Twééde Kamer het laatste woord moet zijn van het parlement, dan moet men de volledige afschaffing van de Eerste Kamer voorstaan.

Nu is in het verleden meer dan eens die afschaffing als een eis van consequente of radicale democratie beschouwd. Eén Kamer, *rechtstreeks* door het volk gekozen, is dan het kenmerk van de volledige democratie. Maar een der sprekers in de Eerste Kamer merkte op, dat het nog de vraag is, waar de invloed op de verkiezing in feite bij het kleinste aantal personen berust, bij de Tweede of bij de Eerste Kamer. Want bij de rechtstreekse verkiezingen heeft het heersende kiesstelsel er toe geleid, dat praktisch de beslissing over een verkiesbare plaats ligt bij een zeer klein aantal mensen. Deze opmerking geldt niet van alle partijen in de-

zelfde mate en is in elk geval niet van toepassing voor de P. v. d. A., waar de Statenleden die kandidaten stellen en stemmen, die door de partijorganen zijn aangewezen.

De Eerste Kamer heeft alleen bestaansrecht, als zij anders is samengesteld en anders werkt dan de Tweede. En dat is inderdaad het geval. Zij bestaat voor een groot deel uit leden, die of in het geheel niet, of moeilijk lid zouden kunnen zijn van de Tweede Kamer: gewone hoogleraren, directeuren van grote ondernemingen, voorzitters van vakbonden, burgemeesters van grote steden, leden van de rechterlijke macht. De leden van de Eerste Kamer ontvangen vergoeding voor reis- en verblijfkosten. Zij kunnen het lidmaatschap nooit anders waarnemen dan náást een andere functie, die hun hoofdbetrekking uitmaakt. Zij kunnen nooit beroeps politici worden. En wat de werkzaamheden betreft, doordat er geen recht van amendement bestaat en de artikelsgewijze behandeling niet plaats heeft, richt de Eerste Kamer al haar kracht op de beschouwingen van de algemene aspecten van de wetsontwerpen. Iedere minister doet in beide Kamers zijn ervaringen op, en wij hebben herhaaldelijk van ministers gehoord, dat juist zij zo sterk het verschil tussen de discussies in beide Kamers hadden ervaren. Overigens zijn de thans gehouden beschouwingen geheel zonder directe praktische betekenis. Een afschaffing van de Eerste Kamer zou alleen plaats kunnen hebben bij een generale grondwetsherziening en dan nog met een tweederde meerderheid in beide kamers, dus ook in de Eerste.

In de week vóór het Kerstfeest is in de Eerste Kamer een belangrijke beslissing gevallen. Het ontwerp van wet op het wetenschappelijk onderwijs werd aangenomen. De instemming was vrijwel algemeen. Het is hier niet de plaats, in te gaan op de discussie over de structuur van het ontwerp, die voortvloeit uit de visie, die minister Cals heeft op de verhouding tussen openbaar en bijzonder onderwijs en op de taak der overheid ten opzichte van beide takken van onderwijs. Maar wel mag in dit overzicht worden herinnerd aan het grote verschil met 1904. Toen heeft dr. Kuyper na een zeer zware strijd — zelfs na een ontbinding van de Eerste Kamer — zijn wijziging van de wet op het Hoger Onderwijs er door gekregen. Voor die strijd is het proefschrift van dr. C. de Ru, *De Strijd over het Hoger Onderwijs tijdens het Ministerie-Kuyper* een bron van de eerste hand. Toen waren liberalen en socialisten het er over eens, dat aan de doctorsbul van de Vrije Universiteit nimmer de effectus civilis mocht worden verleend, omdat deze Universiteit géén wetenschappelijke instelling kón zijn. Geen wetenschappelijke instelling, doch alleen maar een recrutenschool. Wie de debatten, die toen in beide Kamers werden gevoerd, nog eens naleest, staat versteld over zoveel vooroordeel en zulk een haat. De Leidse universiteit was het middelpunt van het verzet, en prof. A. J. E. Holwerda, die er niet aan mee wilde doen, was na Kuyper in Leiden de meest gehate man. Er is wel véél veranderd. Er is nu niemand meer, die openlijk durft te zeggen, dat de bijzondere universiteiten in Nederland ten onrechte pretenderen, dat zij wetenschappelijke instellingen zijn. Dat is een aanwijzing, dat de negentiende eeuw, de eeuw van het verbonden liberalisme en rationalisme, voorbij is.

21 december 1960

BOEKBESPREKING

DR. G. KUYPERS, *Het voorschrift en de macht*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op 7 okt. 1960. Uitg. T. Wever, Franeker. Prijs f 0.90.

Mij is altijd in het hoofd blijven hangen een kleine zin uit de Edda: er staat geen steen langs de weg, wanneer niemand die opricht. Onwillekeurig sprong dit zinnetje weer naar voren toen ik de inaugurele oratie van prof. Kuypers gelezen had. Hij heeft met de bespreking van een aantal bureaucratiserende factoren in het voorschrift tegelijkertijd de aandacht gevestigd op de tendentie naar de demonie in de bureaucratie. Dit laatste schijnt niet te kras geformuleerd wanneer men let op de uitspraak: „Te zeer doen vergunningen en dispensaties van de moderne overheid ons denken aan het in Openbaring 13 beschreven merkteken van het beest, zonder hetwelk niemand kan kopen of verkopen” (blz. 17).

Nadat kort voor het einde de aandacht is bepaald bij het optreden van de Farizeeën volgt als slot van de oratie: „De Here Jezus heeft de leer, die geleid had enerzijds tot onttroning zelfs van de Goddelijke Wetgever en anderzijds tot knechting van de enkeling, vergeleken met zuurdesem. Het is een soort gist, die blijkbaar een heel volksleven kan doortrekken. En wij weten, welke houding Hij ons te dien opzichte geboden heeft: „Ziet toe en wacht U” (blz. 18).

Met dit ernstig woord is als waarschuwing een steen geplaatst langs de weg, die wij gaan en waar schier geen afwijken van mogelijk schijnt.

Met het vorenstaande ben ik al vooruitgelopen op de inhoud van de oratie, op het betoog, dat uitmondt in de weergegeven waarschuwing.

De oratie heeft tot onderwerp „de bureaucratie”. De auteur ziet bewust af van het opsommen van een aantal definities om al of niet met behulp daarvan tot een eigen definitie te komen. Hij zegt slechts wat hij bedoelt met dit omineuze woord: „de toestand waarin een administratie verkeert, welke functie wordt overschaduwed door de aan of door haar gegeven voorschriften” (blz. 4).

Evenals o.a. prof. Peters, die een aantal jaren terug sprak over *Bureaucratie — een ondergangsverschijsel*, wil prof. Kuypers niet slechts de publiekrechtelijke lichamen, maar evenzeer de privaatrechtelijke instellingen en ondernemingen betrokken zien bij het bureaucratiseringsproces¹⁾. Bij beiden komt desniettemin toch wel in overwegende mate het accent te liggen op de overheidsadministratie. Men zou geneigd zijn te zeggen, dat het ook moeilijk anders kan.

Als politicoloog interesseren prof. Kuypers „de bevoegdheden, welke een administratie verworven heeft en niet zozeer de wijze, waarop zij deze uitoefent”, maar dan volgt, dat de politicoloog „de rol (wil) kennen, welke de administratie speelt in het politieke proces, haar gewicht en haar gedragingen bij de waardeverdelingen, haar directe en indirecte invloed op het politieke gedrag der geadministreerden, zomede haar invloed op het politieke gedrag der politieke leiders, alles in zijn wisselwerking” (blz. 6).

¹⁾ Prof. dr. J. A. J. Peters C.S.S.R. *Bureaucratie — een ondergangsverschijsel*, Heerlen z.j. (1950), blz. 10. Prof. P. ziet de bureaucratie als algemene tendentie „eventueel ook in de religieuze gemeenschap wat haar uitwendige structuur betreft.”

Het kan zijn, dat ik mistast, maar ligt in het laatste toch ook niet, dat het de politicoloog in bijzondere mate interesseert, op welke wijze de administratie haar bevoegdheden uitoefent?

Omdat de nagejaagde kennis niet verkregen kan worden zonder inzicht in het administratieve proces en de daarin werkende factoren, wordt daarover een aantal opmerkingen gemaakt. De basis van de administratie is het voorschrift. Het karakter van het voorschrift brengt met zich mede, dat het 't uitzicht op het door de administratie beoogde doel belemmert. Het is, zo beschouwd, dus taak het voorschrift te analyseren. Dan blijkt, dat het voorschrift als zodanig in zich draagt verschillende bureaucratiserende factoren. De auteur onderkent de volgende: de opbouw van het voorschrift, de veelheid der voorschriften, de pure omvang van een administratie en de macht.

De bespreking van het voorschrift met de daarin besloten liggende bureaucratiserende factoren leidt prof. Kuypers tot de vraag of de gangbare mening „dat delegatie van wetgeving in onze gecompliceerde samenleving onvermijdelijk is geworden, mede omdat de volksvertegenwoordiging nimmer de deskundigheid kan samenbrengen, welke aanwezig is in de ministeriële departementen” wel juist is. Het politicologisch onderzoek zal deze mening „in de eerste plaats” moeten onderwerpen aan ernstige kritiek. Wil een wetgever wetgever blijven dan moet hij voorschriften geven en formele machtigingswetten zijn geen voorschriften, stelt prof. Kuypers terecht (blz. 14). Prof. Peters, die mede aan dit facet in zijn reeds eerder aangehaalde rede aandacht schonk, merkt ten deze op: „Het parlementaire stelsel is een schone façade, zolang de eigenlijke beslissingen over het lot van het land vallen niet in de volksvertegenwoordiging en ministerraad, maar op de departementen, in de vele centrale diensten, op de regeringsbureaux.” (t.a.p. blz. 28).

Wanneer nu inderdaad het geheim van alle bureaucratisering zou liggen in het voorschrift als zodanig dan zou, aldus prof. Kuypers, dit betekenen, dat de beslissende momenten voor beperking en bestrijding van de bureaucratie liggen in het allervroegste begin en in het hoogste ressort (blz. 14).

Men is geneigd, de hoogleraar hier zonder reserve adhesie te betuigen. Maar hoe is de praktijk? Er is een stadig elkaar opvolgen van hoogste gezagsdragers. Wij kennen ministers als ware regentenfiguren, maar wij kennen toch ook de „minister-administrateur”. Dr. Hans Luther merkte in 1953 op, dat er teveel ministeries waren, maar dat er toch nog een ontbrak, nl. een ministerie voor het verhinderen van wetten. Dit was niet maar een kreet in een der „brochures, die roepen om afschaffing der bureaucratie”, noch ook behoorde de uitspraak tot „alle sterke verhalen op verjaardagspartijtjes”, die prof. Kuypers even noemt. Het was het oordeel van een man, die het zeggen mocht. Tijdens de republiek van Weimar bekleedde dr. Luther tweemaal het ambt van Rijkskanselier en in die kwaliteit was het zijn gewoonte een wetsontwerp ronduit te weigeren, wanneer de minister, die hem het ontwerp voorlegde, niet op overtuigende wijze kon aantonen, dat de bestaande rechtsvoorschriften op geen enkele wijze meer voldoende waren te achten²⁾. Wanneer een minister-president een

²⁾ Georg Berkenhoff *Rechtswirrwarr lähmt die Verwaltung*, artikel in *Die Zeit* van 17 dec. 1953. Hieruit is ook de volgende opmerking misschien interessant: Das Bundesjustizministerium ist nicht nur entschlossen, jedes Gesetzgebungsvorhaben nach allen

dergelijke houding aanneemt, is dat niet zonder betekenis, maar hij verdwijnt en de ambtenaar of de ambtenaren, die het afgewezen ontwerp heeft/hebben geconcipeerd blijft/blijven, hetgeen betekent, dat het dossier, waarin het ontwerp is opgeborgen, het stempel krijgt, althans kan krijgen, „voorlopig deponeren”. En . . . een „voorlopig gedeponeed stuk” is niet een „afgedaan stuk”.

Ten eerste gaat het echter — zoals prof. Kuypers opmerkt — niet om de verhouding tussen administratie en wetgever, maar om die tussen administratie en burger. En juist in deze verhouding voltrekt zich het „bureaucratiseringsproces zo geruisloos en onopvallend, zo onwillekeurig en elementair, dat de wetenschap reeds door te signaleren een belangrijke taak kan vervullen.” (blz. 15).

Een nadere adstructie wordt gegeven aan de hand van het fundamentele politieke principe, dat te onzent de verdeling van materiële waarden beheerst: een ieder ontvangt naar zijn behoefte. „Nu weten wij, dat dit beginsel goed is, want zo staat het in Hand. 4, maar de vraag rijst of we met de verwezenlijking wel op de juiste weg zijn.” (blz. 16). Daarna volgt de herinnering aan Openb. 13, waarmede ik deze bespreking ben begonnen.

Hiermede is een benauwende vraag opgeworpen. Erkend wordt, dat het beginsel, waarvan men uitgaat, goed is. De weg, waarin het verwerklijking vindt, wijst echter naar de situatie van Openbaringen 13. Het schijnt welhaast niet mogelijk een andere richting te gaan. Beperking van de voorschriften of afremming van de stroom daarvan is geen wijziging van richting ten goede, maar werkt *slechts* vertragend. En die vertraging wordt dan gemeten aan het tempo van vandaag. De waarschuwing van Kafka, die prof. Kuypers terloops noemt, is van bijna veertig jaar terug. Heeft deze schrijver gelijk, wanneer hij op huiveringwekkende wijze de demonie gestalte geeft in een traag verlopend administratief gebeuren? Kan men slechts ondergaan?

Prof. Peters stelt aan het einde van zijn genoemde voordracht: onze westerse beschaving zal oud worden en decadent, als zij niet zich steeds weer in Christus vernieuwt, en uit die vernieuwing de kracht put om vanuit de kleine en oorspronkelijke en natuurlijke verhoudingen van ik en gij, van vrije personen in medeverantwoordelijk samenzijn, organisch de grotere en grootste territoriale en functionele samenlevingsvormen op te bouwen, zonder ingreep van bovenaf, door zelfontplooiing van het kleine tot medeverwerklijking van het grote (t.a.p. blz. 32).

Dit is — ik meen dit ernstig en met de grootste eerbied voor het gelovig hart van de auteur — *philosofisch* waar, althans indien en voor zover men het subsidiariteitsbeginsel als beginsel kan aanvaarden. Maar dan nog . . .

Prof. Kuypers besluit met het woord van de Here Jezus: *Ziet toe en wacht u*. In zijn betoog past dit woord en niet alleen, omdat het „logisch” volgt. Het is een belijdenis en houdt als zodanig tevens een opdracht in voor de christenpolitici.

Er staan stenen langs de weg als waarschuwingstekens.

Verhinderen zij het voortgaan?

C. D. VAN OOSTEN.

Richtungen zu prüfen, ob es nicht doch unterbleiben kann, sondern hat auch in aller Stille schon vor Jahren mit der „Sammlung und Sichtung” des Rechts begonnen. Alle Gesetze und Verordnungen seit 1867 bis zum heutigen Tage werden auf das Fortbestehen ihrer Gültigkeit geprüft. Eine zusammenfassende Publikation soll den Gesetzbestand erheblich verringern.